

लौहित्यसंपादनाय कश्चिदुपाधिः कर्तव्यः । तदुपाधिवाचकपदाभावे चावश्यमेवा-
ख्याहारः करणीयः इति नास्त्यर्थव्यक्तिः । तदुक्तं भोजेन—

वाक्यं भवति नेयार्थमर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥

महर्षि महावराहेण लौहितादुद्धृतोदधेः ।

९ इतीयमेव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥ इति । (१. ३४)

यत्र त्वन्वयबोधोऽपि प्राक् बाधादिज्ञानेन लक्षणपार्थान्तरोपस्थितित्वात्पार्थव्यक्ति-
रस्त्येव न तत्र नेयत्वम् । अभिधाशक्त्येव लक्षणायाप्युपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोध-
विषयतायामवैलक्षण्यात् । अन्वयबोधोत्तरमनुपपत्त्युदयेन कल्पनीयार्थस्य नेयत्वात् ।
लक्षणायामपि यत्र रूढिप्रयोजनाभावेऽपि लक्षणास्वीकारस्तत्रार्थस्य नेयत्वमिति
नार्थव्यक्तिः । एतादृशलक्षणिकपदस्यैव नेयार्थत्वमुक्तं प्रकाशकारादिभिः ।
१५ एतादृशलक्षणाया निषेधोऽपि भट्टकुमारिणेन तन्त्रवार्तिकेभिहितः । तथा हि—

निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् ।

क्रियन्ते सांप्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥ इति ।

१८ (३. १८; ७०० पत्रे)

अस्यार्थः—अभिधानवत् अभिधाशक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धेः शब्दस्वभावाद्वा
निरूढाः अनादिप्रसिद्धाः काश्चिद्व्यक्षा भवन्तीति शेषः । यथा कर्मणि कुशलः ।
२१ सांप्रतम् अधुना काश्चित् लक्षणाः क्रियन्ते प्रयोजनवशादिति शेषः । यथा
गङ्गायां घोषः इत्यादौ । काश्चिद्व्यक्षा अशक्तितः प्रत्यायनसामर्थ्याभावाच्चैव
क्रियन्ते । तत्र रूढिप्रयोजनान्यतरासंभवादिति शेषः । यथा रूपी घट इत्यादौ ।
२२ इति । एवं रूढिप्रयोजनान्यतराभावोऽपि नैव कर्तव्य इत्यर्थः । काविरशक्त्या
यत्रैव लक्षणां करोति तत्रैव नेयत्वं यथा—

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णमाश्वर्यरीप्रियम् ।

२३ करोति ते मुखं तन्वि चपेटापतनातिथिम् ॥ इति ।

अत्र जितमित्यर्थे चपेटापतनातिथिम् इत्यस्य लक्षणा वर्तते । परं तत्र रूढि-
प्रयोजनान्यतराभावात् मुख्यार्थातिरिक्तार्थस्याप्रतीतेर्नैव लक्षणा भवितुमर्हतीत्यलं

३० प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ ७४ ॥

नेदृशं बहु मन्यन्ते मार्गयोर्भयोरपि ।

न हि प्रतीतिः सुभगा शब्दन्यायविलङ्घिनी ॥ ७५ ॥

उत्कर्षवान् गुणः कश्चिद् यस्मिन्नुक्ते प्रतीयते ।

नेयत्वदोषे गौडवैदर्भयोरैकमस्य कथयति—नेदृशमिति । ईदृशं नेयार्थकं वाक्यम् । उभयोरपि मार्गयोः, गौडवैदर्भयोः । न बहु मन्यन्ते । आलंकारिका इति शेषः ।
 १ अत्र हेतु दर्शयति—न हीति । शब्दन्यायः शब्दजान्वयबोधपद्धतिः वृत्त्युपस्थाप्या-
 नामेवाथानामन्वय इत्येवरूपा त विलङ्घयति अतिक्रामतीति शब्दन्यायविलङ्घिनी ।
 अध्याहारेण यथाकथंचिदर्थसंपत्तेर्यथ । प्रतीति अन्वितो वाक्यार्थः । न हि
 २ सुभगा न समीचीनः । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माण—अर्थापत्त्याद्युपस्थापितार्थ-
 प्रतीतिस्तु न शाब्दबोधत्वं तदुत्तरमेव तस्या सद्भावात् । एव तात्पर्यपर्यालोचनया
 अर्थान्तरप्रतीतिरपि शाब्दबोधोत्तरकालीनैव । अतस्तादृश वाक्य नेयत्वदोषप्रस्त-
 ३ मिति भावः । यत्तु द्वार द्वारमित्यादौ त्तरादिना विधेहीत्यादिसाक्षाद्भक्षपदा-
 न्तरानुपादानेन शाब्दबोधोपासमत्वात् तदर्थं श्रुतार्थापत्त्या तादृशपदाध्याहारः तत्र
 अध्याहृतपदेपि शक्तिग्रहान्भ्युपगमेन तदर्थस्य वृत्त्युपस्थाप्यत्वेन न तन्नियमाति-
 ४ क्रमः । एतच्च विशिष्टशक्तिवादमभिप्रेत्योक्तम् । उपाधिशक्तिवादिभिस्तु
 आक्षेपगम्याया अपि व्यक्ते शाब्दबोधान्भ्युपगमानिरुक्तनियमो नाङ्गीक्रियते इति
 विमाननीयम् इति दिक् ॥ ७५ ॥

उदार लक्षयति—उत्कर्षवानिति । यस्मिन् वाक्ये । उक्ते सति । उत्कर्ष-
 वान् वर्णनार्थोत्कर्षप्रतिपादकः लोकोत्तरचमत्काराधायी । गुणः धर्मविशेषः । प्रतीयते
 १ उगविषयो भवति । तद्वाक्यमुदाराद्वयम् उदारसञ्ज्ञकम् । तेन औदार्यगुणेन काव्य-
 पद्धतिः गौडवैदर्भ्या काव्यरतिः । सनाथा प्रकृष्टाश्रया । औदार्याश्रयेण काव्यं
 सर्वश्रेष्ठमुल्लसतीत्यर्थः । अत्रोत्कर्षवान् इत्यनेन वर्णोत्कर्षजनकगुणोपेक्ष्यते नाप-
 २ र्कर्षजनकः । तेन—

हे हेलजितवाधिसत्त वचसां किं विस्तरैस्तोयधे

नास्ति त्वसदृशः परः परहिताधाने गृहीतनतः ।

तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः ॥ ७६ ॥

तृप्यत्पान्यजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोषि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इत्यत्र नोदारतेति केचित् । परे तु उत्कर्षवान् वर्णनभङ्गिविशेषेण चमत्कारजनको
१ गुणः उत्कर्षापकर्षस्वरूपो वर्ण्यस्य धर्मः औदार्यमिति स्वीकुर्वन्ति । हे हेलाजितेव्यल
औदार्यगुणं च मन्वते । सर्वपद्धतिः इति पाठे सर्वा गौडवैदर्भरूपा इति अय-
मेवार्थः । औदार्यं गौडवैदर्भयोरेक्यमस्तीति भावः । गुणव्यञ्जकता वाक्यस्य
१५ वाक्यार्थद्वारा । तेनास्य गुणस्यार्थगतत्वम् । शब्दगतस्तथ्यं विकटत्वस्वरूपः
वामनादिभिः स्वीकृतो वर्तते । विकटत्वं च पदानां नृत्यत्प्रायत्वम् । उदाहरति
च वामनः—

१८ स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झणिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलं च । (३.१.२२)

इति । न पुनः—

२१ चरणकमललङ्घैर्नूपुरैर्नर्तकीनां
झटिति रणितमासीन्मञ्जु चित्रं च तत्र ।

इति । अत्रेतेषां लक्षणोदाहरणानि । तत्रादौ भरतः—

२४ दिव्यभावपरीतं यच्छुद्धाद्भुतयोजितम् ।
अनेकभावनसंयुक्तमुदारं तत् प्रकीर्तितम् ॥ (१६. १०२)

अत्रोदाहरति हेमचन्द्रः—

२७ ये पूर्वं यत्रसूचिभूत्रसुहृदो ये केतकाप्रच्छद-
च्छयाधाम गुणर्मृणाललतिकालावण्यमाजोत्र ये ।
ये धाराम्बुविडम्बिनः क्षणमधो ये तारहारधिय-
१० स्तेमी स्फाटिकदण्डडम्बरजितो जाताः सुधांशोः कराः ॥ इति ।
(१९.९ पत्रे)

शब्दगुणमिममुदाहरति हेमचन्द्रः—

- ३३ अत्रान्तरे शणितहारलतानितम्भ-
संवाहनस्थलितवेगतरङ्गिवाङ्गी ।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तु-
३६ रन्तःपुरं गतवती सह सौविदलैः ॥ इति (१९९ पत्रे)

अर्धगुणं तु अग्राम्यत्वमुदाहृता इति लक्षयति वामनः । अस्य उदाहरणं च—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः

- ३९ कलानां सीमान्तं परमिह पुषामेव भजयः ।
अथ द्वन्द्वं दिष्टया तदिह सुभगे संवदति मा-

मतः शेषं चेत् स्यात् जितमिह तदानीं गुणितया ॥ इति ।

(३. २. १३) .

- ४२ अत्र प्रथमं त्वं स चेति पृथक्प्रयोज्यतेस्तदनन्तरं युवामिति सामान्यमिष्टाकरणादनन्तरं
द्वन्द्वमिति विशिष्टसंश्लेषदर्शनात् अन्ते ततः शेषमिति विवक्षितार्थव्यञ्जनमुखेन
४५ फलपर्यवसायित्वम् औचित्यशालिना व्रजेण कामन्दक्या माळतीमुद्दिश्योक्तम् इति
उदाहृता इति कामधेनुकाराः । अस्य प्रत्युदाहरणम्—स्वपिति यावदयमिति
पूर्वोक्तः श्लोकः (६७ पत्रे) । भोजराजः शब्दौदार्यम्—विकटाक्षरबन्धत्वमौर्ध्व-
४८ रौदार्यमुच्यते । इति लक्षयति उदाहरति च—

आरोह्यवनीरुहं प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्धते

खं ध्यालेटि विवेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे जीयते ।

- ५१ अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विहरत्वाढ्यते वीरधः

किं तद्यत्र करोति मातृवशं यातः कृशानुर्वणे ॥ इति ।

(१. ७०)

- ५२ अर्धगुणं तु भूयुत्कर्षमुदाहृता इति संवर्ण्योदाहरति—

प्राणानामगजिनेन वृद्धिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तांमे काश्चनपद्मरेणुकपिसे पुण्याभिषेकक्रिया ।

- ५३ ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधश्रीसंनिधौ संपद्ये

यश्चाभ्यन्ति तपोभिरन्यमुनयः तस्मिन्तपस्थन्यमी । इति ॥ (१. ८१)

अर्थिनां कृपणा दृष्टिस्त्वन्मुखे पतिता सकृत् ।
तदवस्था पुनर्देव नान्यस्य मुखमीक्षते ॥ ७७ ॥
इति त्यागस्य वाक्येस्मिन्नुत्कर्षः साधुं लक्ष्यते ।

वाग्भटो हि विकटवन्धत्वमौदार्यम् इति निर्दिश्य उदाहरति—

- ६० याचाला कनकमयध्वजाप्रसङ्गि-
व्यालोलस्फुरदुरुकिङ्किणीनिनादैः ।
चैत्याली जगति न कस्य राहडस्य
६१ प्रेङ्खन्ती भवति मनःप्रहर्षणीयम् ॥ (३० पत्रे) इति ।
जगन्नाथः शब्दगुणस्य—कठिणवर्णघटनारूपविकटत्वलक्षणोदारता इति लक्षणं
प्रदर्श्य उदाहरति यथा—

- ६६ प्रमोदभरतुन्दिलप्रमथदत्तनालावली-
विनोदिनि विनायके डमरुडिण्डिमध्वानिनि ।
ललाटतटविस्फुटनवकूपीटयोनिच्छटो
६९ ह्योद्धतजटोद्भटो गतपटो नटो नृत्यति ॥ (५७ पत्रे)

अर्थगुणं तु—चुम्बनं देहि मे भार्ये कामचाण्डालतृप्तये । इत्यप्राम्यार्थपरिहारमुदा-
हरता इति । सोऽयं शब्दगुणः ओजसि अन्तर्भवति अर्थगुणस्तु अप्राम्यतादोष-
७२ परिहाररूपः इति वदन्त्यर्वाञ्चः दर्पणकारादयः ॥ ७६ ॥

उदारमुदाहरति—अर्थिनामिति । कस्यचिद्वाञ्छः प्रशंसेयम् । द्वे देव
महाराज । अर्थिनां याचकानाम् । कृपणा दीना । दृष्टिः त्वन्मुखे सकृत् एकवार-
मेव । पतिता सती । पुनः पश्चात् । तदवस्था दीना भूत्वा । अन्यस्य मुखं नेक्षते ।
त्वयैव परिपूर्तिशानां नान्यत्र याच्नार्थं गमनमिति भावः । एतेन राज्ञः ईदृशी
दानशक्तिर्यथाचकाः परिपूर्णमनोरथाः नान्यं दातारं पश्यन्ति इति भङ्गघन्तरेण
दानमाहात्म्यवर्णनेन सहृदयानां चमत्कारविशेषो भवति । अतः उदारगुणमेतद्
पथम् ॥ ७७ ॥

उदाहरणं लक्षणेन संयोजयति—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण दर्शि-

अनेनैव पथान्येच समानन्यायमूह्यताम् ॥ ७८ ॥

श्लान्यैविशेषणैर्युक्तमुदारं कैश्चिदिष्यते ।

यथा लीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादयः ॥ ७९ ॥

ओजः समाप्तभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् ।

तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दानस्य उत्कर्षं चमत्कारनिशेपेण परिपोष । अस्मिन्
३ वाक्ये अर्थिना कृपणेत्यादिवाक्ये । साधु सम्यक् । लक्ष्यते दृश्यते । खलु इति पाठे
निश्चयेनेत्यर्थः । अनेनैव पथा ईदृशवर्णनप्रकारेण । अन्यत् त्रिर्यधैर्यादेरुत्कर्षापर्य्या
देवर्णनम् । समानन्यायं समानं सदृशं न्यायो न्यवस्थिति उत्कर्षेण वर्णनरूपा
६ यस्य तत् तादृशमुदाहरणम् । ऊह्यता मिभाष्यताम् । अनेन गुणवर्णने एव उदारो
भवतीति न । अपि तु दोषस्याप्युत्कर्षेण वर्णने स भवति । यथा हे हेलाजितेत्यादौ
इति सूचितम् ॥ ७८ ॥

उत्तानपदतीदार्थं युतं श्लान्यैर्विशेषणैः । इत्यग्निपुराणस्यम् (३४६ ९)
उदारतालक्षणं वर्णयति—श्लान्यैर्विशेषणैरिति । श्लान्यैः विशेष्यस्योत्कर्षाधाया-
३ कत्वेन मनोहरैः । विशेषणैर्युक्तम् । उदारम् उदारगुणवत् । इति कैश्चिदभियुक्तैः ।
इष्यते अङ्गीक्रियते । अत्र कैश्चिदित्यनेन साभिप्रायनिशेपणत्पस्यापुष्टार्थत्वदोषाभाव
रूपत्वादन्यैः परिकरालङ्कारेणोक्तत्वाच्च न गुणत्वमुचितमित्यस्मिन् कल्पे स्वस्या
६ स्वरसं सूचित इति यत् प्रेमचन्द्रमहाशयैरुक्तं तन्न मनोहरम् । प्रकृतकविना
अर्थालङ्कारे परिकरस्यापरिगणितत्वात् दोषनिचारेपि अपुष्टार्थत्वदोषस्यानुक्तत्वाच्चेति
ज्ञेयम् । उदाहरति—यथेति । अत्र लीलाशब्देन वर्णाकारसौरभ्यातिशय
६ क्रीडाशब्देन कमलमारसविहारनौसनाथत्वम् हेमशब्देन च महार्घत्वं रत्नलाचि-
तत्वं च सूच्यते । एव मणिनृपुर रत्नकाञ्ची कनककुण्डलम् इत्यादीन्युदाहरणानि
उदाहानि ॥ ७९ ॥

क्रमप्राप्तमोजो लक्षयति—ओज इति । समाप्तभूयस्त्वम् समसनम्
पदयोः पदानां वा एकीकरणं समासः । अथवा समस्यते एकाक्रियते अनेन पद
३ यस्मिन् स समासः । अर्न्तरि च वारके सञ्ज्ञायामिति घञ् । तेषां भूयस्त्व

पद्येप्यदाक्षिणात्यानामिदमेकं परायणम् ॥ ८० ॥

वाङ्मूल्यम् । बहुपदसमासः इत्यर्थः । ओजः ओजोगुणः । एतत् समासभूयस्त्वरूपमोजः । गद्यस्य गद्यप्रबन्धस्य । जीवितं प्राणभूतम् । इदं चोभयोः मार्गयोः समानम् । अदाक्षिणात्यानां गौडानां पद्येपि अपिना गद्यसमुच्चयः । एकं परायणम् अद्वितीयावलम्बनम् । विकटक्वधप्रिया हि गौडाः तत्संपादकानुप्रासदीर्घसमासादिषु अत्यन्तादरशास्त्रिन इत्यर्थः । समासस्य शब्दमात्रगतत्वेन इदमोजः शब्दगुणः । यामनस्तु अर्थस्य प्रौढिरेजः (३२२) इति अर्थगतमपि तं स्वीकरोति । सा च प्रौढिः पञ्चविधा । तथाहि—

पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदामिधा ।

१३ प्रौढिर्बाससमासौ च सामिप्रायत्वमस्य च ॥ इति ।

एकपदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानं पदार्थे वाक्यवचनम् । यथा चन्द्र इत्येकपदार्थे वक्तव्ये—अथ नयनसमुत्पत्तं ज्योतिरत्रैरिव चोः । इति वाक्यवचनम् । १५ बहूनां पदार्थानामेकपदेनाभिधानं वाक्यार्थे पदामिधा यथा—दिव्येयं न भवति किंतु मानुषी इति वक्तव्ये निमिषति इति पदप्रयोगः । व्यासः विस्तारः एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रतिपादनम् । यथा—

१८ अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः

सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः ।

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्

२१ पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम् ॥ इति ।

अयमधिसंवादितयानुभूयमानः सुखदुःखव्यतिकरो नानाकारो विचित्ररूपो भवतीति प्रतिपाद्यार्थः । तस्यैव सुखं वा दुःखं वा इत्यादिभिर्विस्तरः । अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रत्यायनं समासः यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विस्तृष्टाः खमुद्ययुः ॥ इति ।

२७ खमुद्ययुरित्येकेनैव वाक्येनामन्त्रणप्रेक्षणनिवेदनविसर्जनाद्यर्थानां नानावाक्यार्थप्रतिपाद्यानां प्रतिपादनात् समासः । अस्य वाक्यार्थस्य सामिप्रायत्वं सहेतुकत्वम् । यथा—

- ३० सोऽयं सप्रति चन्द्रगुणतनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा
जातो भूपतिराश्रयः कृतधिया दिष्टया कृतार्थश्रमः ॥ इति ।
अत्राश्रयः कृतधियामित्यस्य वसुवन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम् । अथवा
१ सुधाशुक्लितोत्तसस्ताप हरतु व शिवः । इत्यत्र सुधाशुक्लितोत्तस इति विशेष-
णस्य तापहरणरूपप्रकृतार्योपयुक्तत्वात् साभिप्रायत्वमिति केचित् । तत्र चत्वारः
प्रथमभेदा उक्तिवैचित्र्यमात्ररूपा न तु गुणरूपास्तेषामभावेऽपि यः कौमारहरः
२ इत्यादिप्रत्ययेषु वाच्यव्यवहारात् । यश्च साभिप्रायस्वरूप ओजोगुणस्तस्यापुष्टार्थ-
त्वदोषपरिहारस्वरूपेण गतार्थत्वान्न पृथक् परिगणनमावश्यकमिति प्रकाशकारादयः ।
(५८२ पत्रे) ॥ अत्रान्येषां लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरतः —

- ३१ समासत्रिभिर्विधैर्विचित्रैश्च पदेषु तम् ।
सा तु (यत् तु) स्वैरुदाहर्य तदोजः परिकीर्त्यते ॥ (१६०९) इति ।
अत्र हेमचन्द्रः — अजर्गतास्य अहीनस्य वा वस्तुनः शब्दार्थसपदा यदुदात्तत्वं
४ निषिञ्चन्ति कनयस्तदोज इति भरतः इति भरतमनूय उदाहरति —

गोमायवः शकुनयोत्र गुणा गणोजः
लुम्पन्ति कीटकमयः परितस्तथैते ।

- ४५ त्वं सपदः सकलसत्त्वकृतोपकारा
न [नो] दृष्टवान् यदसि तच्छत्रं वञ्चितोसि ॥ (१९५ पत्रे) इति ।
अयं वर्धेर्गणनप्रकारो न तु काव्यगुण इति आचार्यदण्डिनः आकृतमभिधाय
४८ समासभूयस्त्वमोज इति तल्लक्षणमभिधत्ते । वामनस्तु—गाढमन्धत्वमोज (३.१.५)
इति शब्दगतानसो लक्षणं विधाय विलुब्धितमकरन्दा मञ्जरौर्नर्तयन्ति । इति
उदाहरति । हेमचन्द्रस्तु वामनेन लक्षितस्वोपज्ञः —

- ५१ भस्मवर्म फणिनः पतिर्गजा-
मस्त्रिपदक्त्रिरिति ते परिग्रहः ।
ईश इत्ययमनन्यचुम्बितः

- ५२ धन्द्रचूडः तदपि त्वयि घनि ॥ (१९५ पत्रे) इति ।

एतदुदाहरणं दर्शयति । भोजराजस्तु—आजः समासभूयस्त्वम् इति शब्दगुणस्य
लक्षणं विधाय—

- ५७ जयति भुजगरञ्जुग्रन्थिनिष्पीडितेन्दु-
स्रवदमृतनिवृत्तप्रेतभावै कपालै ।
विरचितगुतिबन्धो मूर्ध्नि सच, पुरारे
- ६० परिणतबहुकल्पप्रक्षणां ब्रह्मघोष ॥ (१ ७४)
इत्युदाहरति । अर्थगुण तु — ओज स्वाप्यवसायस्य विशेषोर्थेषु यो भवेत् । इति
लक्षयित्वोदाहरति —
- ६३ तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तय ।
तत परशुरामस्य न प्रताम पराभवम् ॥ (१ ८२) इति ।
अत्र परशुरामो विजयते एव इत्यभिप्रेतार्थे स्वनिश्चयप्रतिपादनत्वेनौज । प्रकाश-
६५कार चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोज इति (८ ६९) लक्षयति । उदा-
हरण तु चञ्चद्भुजेत्यादि ऊहनीयम् । दीप्तिहेतुरोज इति तु वाग्मट । तच्च
वीरवीर्यसरोद्रेषु क्रमेण विशेषतो रम्यम् इत्यभिधायोदाहरति । तत्र वीरे —
- ६९ शैलोल्लङ्घनरङ्गवेगगमनप्रोक्तम्पमानानि-
स्तम्भक्षोभितमैरवार्षवभक्तत्पान्तकाञ्चनम् ।
क्रोधान्धा खरदूषणात्रिशिरस प्राप्तास्त एव द्रुत
- ७२ ब्रूत ब्रूत भटा क स क स नर शम्भूकजाराहर ॥
(३० पत्रे) इति ।
वीर्यसे — उक्त्योक्त्य कृत्तिम् इत्यादिकम् रौद्रे — चञ्चद्भुजसमिनेत्यादिक च
७५ अनुसर्तव्यम् । दर्पणकारस्य लक्षण प्रकाशकारानुरोधि एव । कविराजस्तु
सयोगपरहस्वप्राचुर्यरूप गाढत्वमोज इति लक्षण विधाय —
साहकारसुरासुरानलिकराकृष्टभ्रम-मन्दर-
७८ शुभ्यक्षीरधिवल्गुवीचिवलयश्रीगर्वसर्वकपा ।
तृष्णाताम्यदमन्दतापसबुद्धे सानन्दमाद्योकिता
भूमीभूषण भूषयन्ति भुवनाभोग भवत्कीर्तय ॥ (रसगङ्गा ५८ पत्रे)
- ८१ इत्युदाहरति । पदार्थे वाक्यरचना इत्याद्यर्थगुणस्य पञ्चप्रकारत्वं प्रपञ्च्य विविधा-
न्युदाहरणान्यपि ददाति । तेषां च निष्प्रयोजकत्वं वाच्यप्रकाशकारानुरोधेनैव
दर्शयति । पर विस्तारभयाज तदनुवाद क्रियतेत्याभिरित्यलम् ॥ ८० ॥
[काव्यादर्श] १२

तद्गुरूणां लघूनां च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः ।

उच्चावचप्रकारं तद् दृश्यमाख्यायिकादिषु ॥ ८१ ॥

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्ताकांशुसंस्तरा ।

पीनस्तनस्थिताताम्रकंभ्रवस्त्रेव वारुणी ॥ ८२ ॥

इति पद्येपि पौरस्त्या वध्नन्त्योजस्विनीगिरिः ।

अन्ये त्वनाकुलं हृद्यमिच्छन्त्योजो गिरां यथा ॥ ८३ ॥

ओजोगुणस्य रचनाप्रकारं दर्शयति—तदिति । समानभूयस्त्वरूपमोजः
गुरूणाम् पदवट्कगुरुवर्णानाम् । लघूनां लघुवर्णानाम् । बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः
कचिद्गुरूणां बाहुल्यं लघूनामल्पत्वं कचिदेतद्विरुद्धं लघूनां बाहुल्यं गुरूणाम-
ल्पत्वं कचिच्च उभयोरपि समानं यन्मिश्रणम् समेदनम् तै । उच्चावचप्रकारम्
अनेकविधम् । भवतीति शेषः । अत्र केचित् गुरूणां महाप्राणानां लघूनामल्प-
प्राणानामिति व्याख्या कुर्यान्ति । तदेतादृशं बहुप्रकारमोज आख्यायिकादिषु
गद्यप्रबन्धविशेषेषु । दृश्यम् । आदिना चम्पूरिदादीनां सप्रह ॥ ८१ ॥

ओज उदाहरति—अस्तेति । अस्त अस्ताचल तस्य मस्तकं शिखरं
तत्र पर्यस्ताः प्रसृता ये समस्ता सायकालं तत्रैव सर्वेषाम् अवस्थानात् सपूर्णाः
अर्शशः सूर्यकिरणेण तैः संस्तर आच्छादनं यस्या सा तादृशी । सूर्यकिरण-
व्याप्तेः पर्य । वारुणी वरुणस्वामिका पथिनदिक् । पीनं पुष्टं य स्तनः
तस्मिन् भित्तम् आताम्रं किंचिद्लालं कम्ब्रं मनोहरं च यत्र यस्या तादृशी ।
नायिका इव शोभते । अत्र पीनस्तनेत्यनेन सायकालीनसूर्यमण्डलस्य वारुण्याः
स्तनत्वनिर्वापः सूचितः । एतदनुप्रासपरिपूर्णतया अनुप्रासादुत्थिता गौडानाम्
ओजस उदाहरणं उपेक्षम् । १८४४) इत्यति ॥ ८२ ॥

पूर्वोदाहरणं गौडानामिति स्पष्टमभिधत्ते—इतीति । पौरस्त्या गौटाः ।
इति पूर्वश्लोकाप्रवारेण । पद्येपि । ओजस्विनी ममासवाहृन्त्येन ओजोगुणवतीः ।
गिरां वन्त्यति रचयन्ति । १८४५ भिन्नमोता उच्यते । अन्ये निति । अन्ये तु
१८४६ । गिरामनामुत्तं नाप्रमानो निर्दश अनामुत्तमित्यर्थः । अथवा न

पयोधरतटोत्सङ्गलप्रसंख्यातपांशुका ।

कस्य कामातुरं चेतो वारुणी न करिष्यति ॥ ८४ ॥

कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् ।

विद्यते आकुलं विपमोच्चारणं यस्य इत्यनाकुलम् । सुखोच्चारणमित्यर्थः । एतादृशं
६ हृद्यं पारुष्यशैथिल्यादिदोषपरिमार्जनेन मनोहारि । ओजः ओजोगुणम् । इच्छन्ति ।
अयमत्राशयः । ओजोगुणः उभयोः गौडवैदर्भयोः इष्टः । परं गौडा अनुप्रासलोभात्
कष्टपदबहुलसमासविन्यासेन सद्दयानां बुद्धिं व्याकुलयन्ति । वैदर्भास्तु बन्ध-
१ पारुष्यशैथिल्यादिदोषपरिहारेण प्रसन्नार्थानां पदानां समासेन बुद्धेरनाकुलत्वं
साधयन्ति । तादृशसमासभूयस्त्वं च ओज इति मन्यन्ते । समासभूयस्त्वं उभयो-
रपि अभिप्रेतम् । परं बुद्धेराकुलीकरणानाकुलीकरणविषये उभयोर्भेदः । गौडाः
१२ अनुप्रासानुकूलतया क्लिष्टत्वं न विचारयन्ति । वैदर्भास्तु तत्परिहरन्तीति भावः
॥ ८३ ॥

वैदर्भमिममम् ओज उदाहरति—पयोधरेति । पयोधरो मेघ एव पयो-
धरः स्तनः तस्य तट प्रान्तप्रदेशः तस्य उत्सङ्गे मध्यप्रदेशे लङ्गं संलङ्गं संख्या-
३ तपः संख्याकालीनसौरकिरणा एव अंशुकं आरक्तवसनं यस्याः सा । एतादृशी
वारुणी पश्चिमदिक् । कस्य सद्दयस्य चेतः कामातुरं मदनव्यथितम् । न करोति ।
आरक्तवसनावगुण्ठितस्तनमनोहराया नायिकायाः स्मरणेनेति भावः । अत्र
१ पूर्वार्धे दीर्घसमासबद्धाव्ययमपि अस्तमस्तकेतिवत् क्लिष्टपदशून्यत्वात् न बुद्धिमा-
कुलयति । प्रत्युत प्रसन्नार्थतया उच्चारणसौकर्येण च चित्तश्रवणयोः सौख्यमाद-
धाति । अत्र तृतीयचरणे अल्पसमासः चतुर्थचरणे तु समासभावः । तथापि
१ रचनायाः गाढत्वेन लालित्येन च इदं पद्यं रसिकानां मन आकर्षति । अनेन
कुत्रचिदंशे समासहानावपि न ओजोगुणहानिरिति मन्तव्यम् ॥ ८४ ॥

कान्तिं लक्षयति—कान्तमिति । लौकिकस्य लोकप्रसिद्धस्य अर्थस्य
वस्तुनः अनतिक्रमात् अपरित्यागात् । लोकप्रसिद्धवन्नुरूपवस्तुवर्णनादित्यर्थः ।
१ सर्वजगत्कान्तम् सर्वजगतां विदग्धादिबालान्तानाम् । कान्तं कमनीयम् । अर्थबोध-

तच्च वार्ताभिधानेषु वर्णनास्यपि दृश्यते ॥ ८५ ॥

सौकर्येण चमत्कारजनकतया च सर्वमनोहरमिति भावः । ईदृशं वाक्यं कान्तं कान्तिगुणमिशिष्टम् । एव च लोकाप्रसिद्धयनुरोधेन वस्तुवर्णनं कान्तिरिति लक्षणं संपन्नम् । अयं च कान्तिगुण आचार्यदण्डिनो मतेन अर्थगुणः । अर्थानुसधानतः प्रागस्य अनुदयात् । कान्तेर्नियमं दर्शयति — तच्चेति । तत् कान्तिगुणयुतं वाक्यम् । वार्ताभिधानेषु वार्ताया लोकारोपचारवचनस्य अभिधानानि कथनानि तेषु । तथा च वर्णनासु प्रशसायचनेषु । दृश्यते । केचित्तु वार्ताभिधानेषु अनामय-प्रियालापप्रस्तावेषु । वर्णनासु यस्तुस्वरूपनिरूपणेषु । इत्येवमर्थं दर्शयन्ति । उभयत्रापि लोकारोपसीमानतिक्रमस्यावश्यकत्वं वर्तते एव । अन्ये तु वार्ताभिधानेषु इतिहासवर्णनेषु । इतिहासे यथावद्वर्णनस्योचित्यादिव्याहृत्य । अनेन व्यञ्जकार्थस्य स्वतःसम्भवेन प्रौढोक्तिसिद्धत्वेन च प्रकाशकारादीनां काव्यभेदकरणं सगच्छते । तदुक्तं प्रकाशकारेण —

१५ अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यञ्जकः सभवी स्वतः ।
प्रौढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोन्मितस्य च ॥ (४-३९) इति ।

अत्रान्येषां लक्षणोदाहरणानि । तत्र भरतः —

१८ यन्मनः श्रोतविषयमाह्लादयति हीन्दुयत् ।
लीलापथोपपन्ना वा तां कान्तिं कनयो विदुः ॥
(१६-१०३) इति ।

१९ अत्रोदाहरति हेमचन्द्रः —

ददन्नुद्गारदेशस्था सीतां उत्कलधारिणीम् ।

अङ्गदाहादनङ्गस्य रतिं प्रनन्तितामिव ॥ (२०० पत्रे) इति ।

२० स एवामेव कथयति — तदिदं माधुर्यसाधारणम् इति वामनाया इति । वामनस्तु औग्गन्ध्यं कान्तिः । (३ १ २५) औग्गन्ध्यं नाम नयप्रतिभाप्रकर्षः । यदभावे पुराणी बन्धच्छांसेयमिति व्यपदिशन्ति । इदमुदाहरति स्वटीकायां हेमचन्द्रः —

२० श्रीजां केतकगर्भपाण्डुसुभगच्छेदावदातप्रभे
मन्दं कुहूमन्तिता रणोत्तमके लक्षणनिष्पन्दिनि ।

अन्या कामपि कामनीयककलामातन्वते नूतनां

३०

शीताशोर्विस्रक्तकन्दलशिखामुग्धश्रियो रश्मयः ॥ (२०० पत्रे) इति ।

ओजोपि औज्ज्वल्ययोगात् कान्तिः स्यात् । तत्परिजिह्वार्यया लोकसीमानतिक्रमात्
इत्युक्तम् । अस्य गुणस्य वार्तावर्णनात्वेन द्विविधत्वं प्रोच्य उदाहरति हेमचन्द्रः ।

३१ तत्र वार्तायाद्—

एते वयममी दाराः कन्येय कुलजीवितम् ।

ब्रूत येनात्र वः कार्यमनास्या बाह्यवस्तुषु ॥ (२०० पत्रे) इति ।

३२ वर्णनाया—

तदानन निर्जितचन्द्रकान्ति कन्दर्पदेवायतन मनोज्ञम् ।

प्रदक्षिणीर्क्षुमित प्रवृत्ते विलोचने मुग्धविलोचनायाः ॥ इति ।

३३ लोकसीमातिक्रमणे न कान्तिः । तत्र वार्तायामतिक्रमणं यथा—

मम दृष्टस्य राजेन्द्र तव दीर्घेण चक्षुषा ।

चरणद्वितयस्याग्रे नित्यं लुठति वासवः ॥ इति ।

३४ एवमेव वर्णनायां यथा—

वदनस्य तथैणाक्षि लक्ष्यते पुरतः शशी ।

पिण्डीकृतेन बहुना कञ्जलेनैव निर्मितः ॥ इति ।

३५ वामनस्तु दीप्तरसत्वं कान्ति इति अर्थगताया कान्तेर्लक्षणं विधायोदाहरति—

प्रेयान् सोयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया

द्वित्राप्येव पदानि वासभरनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।

३६

तावत् प्रच्युतपाणिसपुटस्सजीवावैतन्व धृतो

धानित्वैव कृतप्रणाममहहा प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ इति । (३२-१४)

अत्र शृङ्गाररसस्य दीप्तत्वं । एवमन्येषामपि रसानां कामधेनुज्याख्यायाम् उदा-
हरणानि द्रष्टव्यानि । भोजराजस्तु यदुज्ज्वलत्वं व-रस्य कान्ये सा कान्तिरुच्यते ।

(१-६९) इति शब्दगुण कान्तिमभिधाय उदाहरति—

निरानन्दः कौन्धे मधुनि विधुरो बाळरकुलं

न साळे सालम्बो छत्रमपि छात्रे न रमते ।

५४

गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भयादृशः ।

प्रियङ्गो नासङ्ग रचयति न चूते पिचरति

स्मरंल्लस्मीलीलाकमलमुपान मनुफरः ॥ इति ।

५७ अर्थगुण तु वामनवत् दीप्तरसत्वं स्वीकरोति उदाहरति च—

मा गर्गमुद्वह कपोलतले चक्रास्ति

कान्नरसहस्तलिखिता मम मञ्जराति ।

६०

अन्यापि किं न सखि भाननमीदृशीना

पैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तराय ॥ (१८१) इति ।

यामटस्तु आचार्यदण्डिमतानुरोपेन लोक्रिकार्थानतिक्रमेणोज्ज्वल्य कान्ति इति

६३ लक्षण विधाय उदाहरति—

सजलनिविडयल्लव्यक्तनिम्नोन्नताभि

परिगततटभूमि ज्ञानमात्रोत्थिताभि ।

६६

रुचिरकनककुम्भश्रीमदाभोगतुङ्ग-

स्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्धूमि ॥ (२९ पत्रे) इति ।

प्रकाशकारादयस्तु ग्राम्यपदायटितत्वेनोज्ज्वलत्वरूपा कान्ति स्वीकृत्य ता ग्राम्य

६९ रूपदोषाभावे अतर्भावयन्ति । जगन्नाथस्तु अविदग्धवेदिकादिप्रयोगयोग्याना

पदानां परिहारेण प्रयुज्यमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभारूपमोज्ज्वल्य कान्ति इति

लक्षण विधायोदाहरति—

७३

नितरा परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि ।

यदि मोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कयापि पल्लवानाम् ॥

(५८ पत्रे) इति ।

७५ अर्थगुणस्य तु दीप्तरसत्वं कान्ति (६२ पत्रे) इत्येव लक्षण विहितम् । उदा-

हरण च—नमोच्छलितयोनस्फुरदखर्गवर्जज्वरे इत्यादि ॥ ८५ ॥

तत्र वार्ताभिधाने कान्तिमुदाहरति—गृहाणीति । तान्येव गृहाणि गृह-
पदवाच्यानि प्रशस्तानि गृहाणीत्यर्थः । नाम इति सभावनाया निपातः । भवादृश
शुष्मःसदृशः । तपोराशिः तपःसवरूपः । यानि गृहाणि । पावनः पवित्रे ।

संभावयति 'यान्येव पावनैः पादपांसुभिः ॥ ८६ ॥

अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जुम्भमाणयोः ।

अवकाशो न पर्याप्तस्तत्र बाहुलतान्तरे^१ ॥ ८७ ॥

इति संभाव्यमेवैतद्विशेषाख्यानसंस्कृतम् ।

कान्तं भवति सर्वस्य लोकरूपात्रानुवर्तिनः ॥ ८८ ॥

पादपांसुभिः, चरणधूलिभिः । संभावयति । गौरव प्रापयति । अत्र सःपुरुषचरणसप-
केण गृहादीनां प्राशस्त्यवर्णनं लोकव्यवहारप्रसिद्धमेवेति इयं वार्ताभिधानरूपा
६कान्तिः ॥ ८६ ॥

वर्णनाया कान्तिमुदाहरति —अनयोरिति । हे अनवद्याङ्गि शोभनगात्रे ।
तव बाहुलतान्तरे हस्तद्वयस्य मध्ये वक्षसि । जुम्भमाणयोः वर्जमानयोः । स्तनयोः
३कुचकलशयोः । अवकाशः अत्रस्थितये स्थानम् । न पर्याप्तः न अल्पम् । करिकुम्भ
सदृशयोः, पयोधरयोः, तदपेक्षया हस्तस्वरूपे उक्षसि परस्परनिर्देन कथमपि
स्थितिरस्तीति भावः । अत्र वर्णनाया पीनस्तनयो वक्षसि ससंवाधानस्थान
६लोकप्रसिद्धमेवं । अतो लौकिकार्थस्थानतिक्रमेण वर्णनादत्र कान्तिगुणः ॥ ८७ ॥

उपरिनिर्दिष्टोदाहरणद्वये कान्तिलक्षणं समयति—इतीति । इति वार्ता-
वर्णनाविषये । उदाहरणद्वयदर्शितप्रकारमिदं सामान्यमेवं लोकप्रसिद्धतया सभजनी-
यमेव न तु प्रौढोक्त्या कल्पनीयम् । एवमेव एतत् । विशेषाख्यानसंस्कृतम् विशेषेण
यथा स्यात् तथा यदाख्यानं कथनं तेन संस्कृतं सुशोभितम् । कान्तम् कान्तिगुण-
युतम् भवति । कस्य भवतीत्याह —सर्वस्येति । लोकरूपात्रानुवर्तिनः, लोकव्यवहार-
६निष्णातस्य । सर्वस्य जनस्य । वार्तावर्णनयोः केवलं सामान्यपदप्रयोगेण कथने न
कान्तिगुणः अपि तु सहृदयहृदयहारिविशिष्टवर्णनप्रकारेण कान्तिगुणो भवतीति
भावः । अन्यथा—

१ गोरपत्यं बलीवर्दं वासमतिं मुखेन सः ।

मूत्रं मुञ्चति शिथिलेन अपानेन तु गोमयम् ॥

इत्यादि कान्तिगुणसद्भावः स्यात् । अतश्चमत्कृतिसापेक्षोऽयं गुण इति प्येयम् ॥ ८८

१ यान्येव क. २ एतान्तरे अ, तथा

३ क पुस्तके एतस्य * अन्य निर्मितमात्रा (११) एतस्यानन्तरं दृश्यते ।

लोकातीत इवात्यर्थमध्यारोप्य विवक्षितः ।

योर्यस्तेनातितुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जेनाः ॥ ८९ ॥

देवधिष्यमित्राराध्यमद्यभ्रभृति नो गृहम् ।

युष्मत्पादरजःपातधौतनिशेषकिर्लिपम् ॥ ९० ॥

कातिगुणविषये गौडानां विपर्यय दर्शयति—लोकातीत इति । अत्र इवशब्दः प्रायोर्थे । अत्यर्थम् अत्यन्तम् । लोकातीत इव लोकप्रसिद्धिमतिप्रान्त-
प्रायः यः अर्थः । अध्यारोप्य कल्पयित्वा स्वप्रतिभया सभाव्य इत्यर्थः । विवक्षितं
वक्तुमिष्टं । तेन कल्पितार्थेन । विदग्धा अत्युक्तिकुशला गौडा इत्यर्थः । अप्रे
गौत्रोपलब्धिमिति कथनादत्र विदग्धा गौडा एव । अतितुष्यन्ति नितराः प्रमो-
दन्ते । इतरे लोभयानानुवर्तिनः वैदर्भा न तुष्यन्ति । अत्र केचित् इवशब्द-
अप्यर्थे । तथा च लोकातीतोपि योर्यः अध्यारोप्य विवक्षित इति योजयन्ति ।
तथैव च विदग्धा गौडा सोऽलुण्ठनोक्तिरियमिति कथयन्ति । अथवा विगत-
दग्धः दाहः असमव्यर्थानुभवकृतमनः क्लेशो येषां ते विदग्धा गौडा इत्यर्थमात्रि-
प्लवन्ति । ननु आरोपितार्थस्यान्यायोग्यत्वेन कथं शाब्दबोध इति वाच्यम् ।
शाब्दबोधे योग्यतायां हेतुत्वेन सर्वे अभ्युपेतत्वात् इति चेत् सत्यम् । पर-
रूपकालकारादिवत् आहार्यारोपेण शाब्दबोधस्य सर्वे आलम्कारिके स्वीकृतत्वात्
नात्र अनुपपत्तिः । अत एवोक्तम्—अत्यन्तासत्यमपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दं करोति
हि । इति ॥ ८९ ॥

वार्ताभिधाने गौडाभिमतं वा तेरुदाहरणं दर्शयति—देवेति । अद्यभ्रभृति
युष्मत्पादरजःपातधौतनिशेषकिर्लिपम् भरता पादरजः चरणधूलिः तस्याः पात-
भ्रतनः तेन धौतः शोधितः निशेषः किर्लिपः पातः यस्य एतादृशम् । नो गृहम्
अभ्रमदीपगारम् । देवधिष्यमित्रः देवगारमित्रः । सर्वे पूजनीयम् जातमिति शेषः ।
सत्पुरुषचरणधूलिसपर्कणं गृहस्य प्रशस्ततेजः लोभप्रसिद्धा न तु देवगारमिव
आराध्यता । सा तु प्रीतिवत्या तस्मिन् आरोपिता इति ज्ञेयम् । अत्र लोभिकार्थाति-
व्यमात्रं वैदर्भानां मते कातिः अपि तु गौडानामेव ॥ ९० ॥

अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ।

इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ॥ ९१ ॥

इदमत्युक्तिरित्युक्तमेवद्वौडोपलालितम् ।

प्रस्थानं प्राक्प्रणीतं तु सारमन्यस्य वर्त्मनः ॥ ९२ ॥

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना ।

यर्णनायां गौडाभिमतां कान्तिमुदाहरति—अल्पमिति । भवत्याः । इदम् पुरो
दृश्यमानम् । स्तनजृम्भणम् कुचकलशविकासः । एवंविधम् निखिलाकाशव्यापकम् ।
भावि, भविष्यति । इति अनालोच्यैव अविचार्यैव । वेधसा विधात्रा । आकाशम् ।
अल्पम् स्तनाविस्तारापेक्षया अत्यल्पपरिमाणम् । निर्मितम् । अत्र आकाशस्याल्पत्व-
वर्णनेन स्तनयोः पीनतुङ्गत्वप्रतिपादनमत्युक्तिविलास एव । तथा हि सर्वज्ञस्यापि
विधातुरनालोचनपूर्विका सृष्टिः विल्वफलसदृक्षयोः स्तनयोः मेरुमन्दरहिमालया-
दिभिरपि साकल्येनाव्याप्ते आकाशे संवाधेन स्थितिरित्यादिवर्णनमतिशयोक्तिरूपम् ।
अतो न वैदर्भानुरोधेनेदं कान्तम् । गौडास्तु एतदेव कान्तत्वेन अङ्गीकुर्वते ॥ ९१ ॥

एवं गौडवैदर्भयोः कान्तिं प्रदर्श्य उपसंहरति—इदमिति । इदम् एवं-
विधं काव्यम् । अत्युक्तिः अतिशयोक्तिरिति नाम्ना उक्तम् । आलंकारिकैरिति
शेषः । अत्राह भोजराजः —

लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत्र वर्ण्यते ।

तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौडानां मनसो मुदे ॥ इति । (१-१४४)

एतत् अत्युक्तिवर्णनम् । गौडोपलालितम् गौडैः कान्तिगुणत्वेन अङ्गीकृतम् ।
प्राक्प्रणीतम्—कान्तं सर्वज्ञशक्तकान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् । इत्यादिना पूर्वं
सौदाहरणं प्रपञ्चितम् । प्रस्थानम् मार्गः सरणिरिति यावत् । अन्यस्य वर्त्मनः
वैदर्भमार्गस्य । सारं द्वयम् । एवं गौडवैदर्भयोः कान्तिगुणविषये नैकमत्यमिति
भावः ॥ ९२ ॥

उद्देशवाक्यस्यमन्तिमं धर्मं समाधिं लक्षयति—अन्यधर्म इति । लोकसीमा-
नुरोधिना लोकव्यवहारपरिपालनेन कविना । अन्यधर्मः अन्यस्याप्रस्तुतस्य धर्मो

सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा ॥ ९३ ॥

- १ गुणक्रियारूपः । ततः तस्मादप्रस्तुतात् । अन्यत्र प्रस्तुते । यत्र यस्मिन् वाक्यार्थे । सम्यगाधीयते साध्यवसानलक्षणया उपचर्यते । स वाक्यार्थः । समाधिः । समाधि-
गुणविशिष्टः । स्मृतः पूर्वाचार्यैः कथितः । सम्यगाधीयते उपचर्यते स समाधिः इति
२ अन्वर्थकी सज्ञा । उपचारश्चात्र आहार्याभेदप्रतीतिरूपः । स एव हि लक्षणायाः
प्रयोजनभूतः । यतो लक्षणाजन्यसादृश्यप्रतीतेरनन्तरमेव तन्मूलव्यञ्जनया तस्य
प्रतीतिसमवात् । तदुक्तं प्रकाशकृता गौणलक्षणाप्रस्तावे—भेदेऽपि तादृश्यप्रतीतिः
३ सर्वथैवाभेदावगमश्च प्रयोजनम् । (५९ पत्रे) इति । लक्षणा चात्र साध्यवसान-
रूपा । सा च विषयस्यानुपादाने एव सम्भवति । तेन च विषयोपादाने सारो-
पगौण्या न समाधेः सम्भवः । इत्यत्र प्रस्तुतस्य धर्मं निर्गीर्य तत्र सदृशतया
४ अप्रस्तुतधर्मस्य तादात्म्याध्यवसानं समाधिरिति लक्षणम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ।
धर्म इत्यनेन धर्मिणः समारोपे नायं गुणः । तत्रातिशयोक्तिरलङ्कार एव । यथा—

लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः

- १५ स्फुरत्साराकारा गलति जलधारा कुवलयान् ।

धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मापि पवनो

बहिर्द्वारे पुण्यं परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥ इति ।

- १६ अत्र मुखादौ धर्मिणि धर्मिणश्चन्द्रादेरध्यवसानादतिशयोक्तिरलङ्कारः । लोकसीमा-
नुरोधिना इत्यनेन स्वेच्छया लोकसीमातिक्रमणेन अन्यधर्मारोपश्चेत् समाधिर्न ।
यथा बृहन्ति मशका यत्र तत्र निद्रा सुदुर्लभा । इति । अत्र बृहत् करिगार्जितम् ।
१७ इति कोशात् करिधर्मस्य बृहत्तस्य मशकरुतेरध्यवसानं लोकविरुद्धम् । यथेति
पदस्य उत्तरलोकस्थेन उदाहरणवाक्येनान्वयः । अयमर्थगुणः अर्थे अर्थान्तरारो-
पात् । वामनादिभिस्तु आरोहावरोहक्रमरूपः शब्दगुणः समाधिरुक्तः । स चानुपद
१८ एव स्फुटीक्रियते ॥ अयान्यसाहित्यप्रबन्धेषु समाधेरलक्षणोदाहरणानि । तत्र
भरतः—

अभियुक्तैर्विशेषस्तु योर्धस्यैवोपलभ्यते ।

- १९ तेन चार्थेन सपन्नः समाधिः परिकीर्यते ॥ इति । (१६.९७)

अर्थस्य गुणान्तरसमाधानात् समाधिरिति अस्य व्याख्यां विधायोदाहरति हेमचन्द्रः—

परिणतशरकाण्डच्छयमच्छाच्छया यत्

१० किसलयितमिवासीच्चारुलवण्यलक्ष्म्या ।

तदनुदिवसमस्यास्तोयविच्छेदसीद-

नवकुवलयदामश्यामलं जातमङ्गम् ॥ इति । (१९७ पत्रे)

११ अयमतिशयोक्तिविशेष इति वामनोयाः । तथा च सूत्रयति वामनः— अर्थदृष्टिः समाधिः । अर्थो द्विविधः अयोनिरन्यच्छायायोनिश्च । तत्राद्यो यथा—

आश्रपेहि मम सीधुभाजनाद्यावदग्रदशनैर्न दृश्यसे ।

१२ चन्द्र मदशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यासि हि रोहिणीभयात् ॥ इति ।

द्वितीयो यथा—

मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः

१३ खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेपि ।

प्रायो विदग्धवनितावनवसंगमेषु

पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥ (३२६) इति ।

४२ अत्र गतिस्थाधुपानूनीभ्यः (२६७७) इति पाठं स्वीकृत्य भैः इति छडो रूपं ज्ञेयम् । भोजराजः—समाधिः सौन्यधर्माणां यदन्यत्राधिरोपणम् । इति लक्षणं विधायोदाहरति—

४५ प्रतीच्छयाशोकीं किसलयपरावृत्तिमधरः

कपोलः पाण्डुत्वादवतरति ताडीपरिणतिम् ।

परिभ्रान्तप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनी-

४६ मितियं माधुर्यं स्पृशति न तनुत्वं च भजते ॥ इति । (१७२)

अत्र प्रतीच्छति-अवतरति-अनुवदति-इत्यादिचेतनक्रियाधर्माणां अचेतनेष्वधरादिषु उपचारेणाप्यारोपणात् समाधिः । वाग्भट्टेऽपि अन्यस्य धर्मो यत्रान्यत्रारोप्यते स

५१ समाधिरित्याह । उदाहरति च —

रिपुषु सहजतेजःपुञ्जलीजयितैस्ते-

हजनि जनितकम्पस्तत्सुतो भूमिभर्ता ।

५४

प्रतिनृपतिवधूनां पल्लविन्यश्रुपूरै-

रधिवियदधिरूढा कीर्तिवल्लिर्यदीया ॥ (१९० पत्रे) इति ।

जगन्नाथोपि — अवर्णितपूर्वोयमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालोचनं समाधिः । इति
 ५७ लक्षण विधाय अवर्णितपूर्वमुदाहरति । तनयमैनाकगवेपणलम्बीकृतजलधिजठर-
 प्रविष्टहिमगिरिमुजायमानाया भगवत्या भार्गीरथ्याः सखी इति । (६२ पत्रे)
 यमुनावर्णनमेतत् । इमं समाधिगुणं तु कविगतत्वेन काव्यमात्रस्य कारणं । तस्या
 ६० न्तस्य गुणत्वमग्रे निराकृतं तेनैव । (६३ पत्रे) ॥ अर्थगुणीभूतस्य समाधेरयं विस्तारः ।
 शब्दगुणीभूतस्तु वामनेन — आरोहावरोहक्रमः समाधिः । (३-१-१२) इति
 लक्षयित्वा तत्रारोहपूर्वकोवरोहो यथा — निरानन्दः कौन्धे मधुनि परिभुक्तोऽज्ञितरसे ।
 ६३ इति । अवरोहपूर्वकस्वारोहो यथा — नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तारवः ।
 इति चोदाहृतः । उदाहरति चेमं हेमचन्द्रः —

शृङ्गात्प्रातर्भुवः कृतान्तमहिषासंनस्त उच्चैः श्रवाः

६६

श्रुत्वेरावणकण्टर्गर्जितमयं क्रुद्धोऽम्बिकाकेसरी ॥

संगीतागतकम्बलश्वतरयोः प्रेक्षागृहद्वारि च ।

प्रेक्ष्य स्कन्दशिखण्डिनं चकितयोः कस्मान्मुखं म्हायति ॥

६९

(१९८ पत्रे) इत्यादि ।

प्रकाशकारा अपि आरोहावरोहक्रमरूपं समाधिमङ्गीकृत्य तस्यौजस्पन्तर्भावं कुर्वन्ति ।
 (८. ७२) एवमेव दर्पणकाराः । जगन्नाथोपि बन्धगाढस्वनिधिलत्वयोः क्रमेण
 ७२ तस्यापनं समाधिः इति शब्दगुणसमाधिलक्षण विधायोदाहरति —

स्वर्गनिर्गतनिरगलगङ्गातुल्लभङ्गुरतरङ्गसखानाम् ।

केवलमृतमुच्चां वचनानां यस्य लास्यगृहमास्यसरोजम् ॥ इति ।

७५ अस्य च ओजस्येवान्तर्भावं कुरुते । अन्ये तु — आचार्यदण्डिनोक्ता समाधिरूप-
 चरितवृत्तिस्वरूपा उपचरितवृत्तिर्गुणश्चेत् योगवृत्त्या किमपराद्धम् इति, तां नैवङ्गी-
 कुर्वन्ति । वामनोक्तार्थगुणसमाधिमयोनिरन्यच्छायायोनिस्वरूपमपि न गृण्यन्ति ।
 ७८ तस्यापि करिक्तव्यप्रपञ्चस्य अयोनिरन्यच्छायायोनिस्वरूपत्वात् । इत्यलं पल्ल-
 वितेन ॥ ९३ ॥

। : कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासात्तुल्यत्वात्तद्वाचिनी श्रुतिः ॥ ९४ ॥

निष्ठूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ।

अतिसुन्दरमन्यत्वात् आम्यकक्षां विगाहते ॥ ९५ ॥

समाधिमुदाहरति—कुमुदानीति । कुमुदानि निमीलन्ति संकुचन्ति । कमलानि उन्मिषन्ति विकसन्ति । अत्र निमीलनोन्मेषौ नेत्रस्य धर्मा कुमुदकमलयोः संकोचविकासतादात्म्येन अध्यवसितौ । सादृश्यातिशयमहिम्नेदमध्यवसानं लोकसिद्धम् । सादृश्यातिशयादेवानयोरेकशब्दप्रयोगप्रतिपाद्यत्वम् । यथा चक्षुरुन्मिषति कमलमुन्मिषति तथा चक्षुर्निमीलति कमलं निमीलति इत्यादि । इति एवं-प्रकारेण । नेत्रक्रियाध्यासात् नेत्रक्रिया निमीलनोन्मिलनरूपा तथा सह अध्यासात् तादात्म्यारोपात् । कुमुदकमलधर्माभ्यां संकोचविकासार्थां तद्वाचिनी तयोर्निमीलनोन्मेषयोर्वाचिनी प्रतिपादिका । श्रुतिः निमीलन्तीत्यादयः शब्दाः । लब्धा अधिगताः । पदार्थानामेकत्वे एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं समुचितं यथा घटः घटः इति । विभिन्नावे तु भिन्नशब्दप्रतिपाद्यत्वं यथा घटः पटः इति ॥ ९४ ॥

कानिचित् पदानि काव्ये गौणवृत्त्या एव शोभामावहन्ति न तु मुख्यवृत्त्या । सादृशपदप्रयोगे चायमेव गुणः इति तानि पदानि दर्शयति—निष्ठूत-वेति । निष्ठूतम् उद्गीर्णम् वान्तम् इत्यादिपदम् । गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् गौणवृत्तिः गौणलक्षणावृत्तिः सैव व्यपाश्रयः विशिष्टाश्रयो यस्य तत् । गौणलक्षणया मुद्रयार्थसदृशे प्रयुक्तमित्यर्थः । अतिसुन्दरम् सहृदयहारित्वेन मनोहरम् । तदैव समाधिगुणवदिति भावः । ननु वान्तादिपदमतिसुन्दरमित्यनेन अयं समाधिगुणः शब्दस्य दर्शितो भवति । स पुनः अर्थगुणः अर्थस्यैवारोपादिति चेत् अल-शब्दगतत्वं परंपरयेति बोध्यम् । अन्यत्र मुख्यार्थे । अभिधावृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठूता-दिपदम् । आम्यकक्षाम् आम्यतादोषकालुष्यम् । विगाहते लभते । अभिधावृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठूतादिपदं सदोषमपि गौणवृत्त्या गुणवद्भवति । तत्र हेतुस्तु लक्षणाफलभूत-तादात्म्यारोप इति विभावनीयम् ॥ ९५ ॥

पद्मान्यर्काशुनिष्ठयूताः पीत्वा पावकविप्रुषः ।

भूयो वमन्तीय मुर्खरुद्रीर्णारुणरेणुभिः ॥ ९६ ॥

इति हृदमहृद्यं तु निष्ठीवति वधूरिति ।

उक्तार्थमुदाहरति—पद्मानीति । पद्मानि कमलानि । अर्काशुनिष्ठयूताः अर्कस्य सूर्यस्य अंशवः किरणानि तेः निष्ठयूता, वहिः क्षिप्ताः । पावकविप्रुषः १ वहिस्फुल्लिङ्गान् । पीत्वा । उद्रीर्णा वहिस्त्यक्ता अरुणरेणवः रक्तपरागाः यैस्तैः मुखैः । उद्रीर्णरेणुत्व पावकस्फुल्लिवमनोलेक्षाया कारणम् । भूयः पुनः पुनः वमन्तीव उद्रीरन्तीव । सध्याकालीनपवनान्दोलनस्खलत्परागपद्मवर्णनमिदम् । अत्र २ निष्ठयूतोद्रीर्णशब्दौ दैहिककफपित्तजालादिविशेषनिःक्षेपवाचकौ अपि सामान्यनिक्षेपाधे लक्षणाया प्रयुक्तौ सहृदयमनोहरता प्राप्तौ इति समाधिगुणः । लक्षणाया सामान्यशब्दस्य विशेषार्थकस्य पदस्यापि सामान्यार्थपरत्वं सर्वसमतमेव । सा च ३ लक्षणात्र शक्यार्थलक्ष्यार्थयो सादृश्याद् गौणीति ज्ञेयम् । वमन्तीवित्यत्र उत्प्रेक्षैव । न लक्षणा । इवशब्दवैयर्थ्यापत्तेः । तथा च पूर्वश्लोके गौणवृत्तिपदं संभावनाया अपि उपलक्षकम् । आहार्यारोपवत् संभावनायामपि बाधोदयस्याकिञ्चित्करत्वेनान्वय- ४ बोधाप्रतिबन्धात् । लक्षणाफलीभूतताद्रूप्यप्रतीतिरेव संभावनाया अपि चमत्कारजनकत्वेन गुणत्व युज्यते इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । एव च—

आस्वाद्य निरवशेष विरद्विवधूना मृदूनि नासानि ।

१५ करकामिषेण मन्ये निष्ठीवति नीरदोस्त्रीनि ॥

इत्यादिमापहृद्योत्प्रेक्षाया निष्ठीवतीत्यादिपदेषु न लक्षणा ॥ ९६ ॥

निष्ठीवनादिशब्दानां गौणवृत्त्या प्रयोग प्रशस्य मुख्यवृत्त्या प्रयोगं सोदाहरण दूषयति—इतीति । इति पूर्वं दर्शितं गौणवृत्त्या प्रयुक्तं निष्ठयूतादिपदं १ हृद्यम् । गौणार्थप्रतिपादकत्वेन समाधिगुणवत्त्वात् सहृदयमनोहारि । अहस्य तु ग्राम्यतादोषेण रसिकमनोद्वेजकं तु । वधूः उद्यते पितृगेहाद्भर्तृगेहं सा वधूः नवोदा स्त्री । निष्ठीवति खाद् इति कृत्वा कफ निक्षिपति । इति । अत्र मुख्यार्थे २ प्रयुक्तेन ष्ठीविना जुगुप्सा प्रतीयते । वधूशब्दप्रयोगश्च वध्वाः शृङ्गारस्य आलम्बनविभावत्वेनाङ्गत्वात् शृङ्गारे वीभत्साङ्गभूत कफनिक्षेपवर्णनमस्यन्तमनुचितमिति साविशेष ग्राम्यता दर्शयति । एवं अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपकस्य समाधिं प्रदर्श्य अन्य-

युगपन्नैकधर्माणामध्यासश्च स्मृतो यथा ॥ ९७ ॥

गुरुगर्भभरेकान्ताः स्तनन्त्यो मेघपङ्क्तयः ।

अचलाधित्यकोत्सङ्गमिमाः समाधिशेरते ॥ ९८ ॥

उत्सङ्गशयनं सख्याः स्तननं गौरवं क्लमः ।

१ धर्मस्तोन्यत्र इति लक्षणवाक्ये सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् इतिन्यायेन एकवचनं द्विवचनबहुवचनोपलक्षकमिति विशदयति— युगपदिति । नैकधर्माणाम् अन्य-
दीयगुणक्रियादिरूपानेकधर्माणाम् । युगपद् एकस्मिन् समये एव । अध्यासः निग-
२ रणेनाध्यवसानम् । स्मृतः समाधिगुणत्वेन प्राचीनैरनुमतः । तथा च बहूनामप्यन्य-
धर्माणां युगपदन्यत्र समारोपः समाधिरिति निष्कर्षः ॥ ९७ ॥

बहुधर्मारोपरूपसमाधिमुदाहरति—गुरुगर्भेति । गुर्व्यः एकत्र जलेनान्यत्र
गर्भविस्तारेण स्थूलाः तथा गर्भभरेण गर्भस्य अन्तर्गतजलस्य धूणस्य च भरेण
३ क्लान्ताः मन्दाः इव । विशेषणोभयपदकर्मधारयः । अथवा गुरुरिति गर्भस्य विशेष-
णम् । स्तनन्त्यः गर्जन्यः । अन्यत्र क्लान्तिसूचकं शब्दं कुर्वन्त्यः । एतादृशः इमा
मेघपङ्क्तयः मेघावलयः । अचलाधित्यकोत्सङ्गम् अचलस्य पर्वतस्य अधित्यका उर्ध्व-
४ प्रदेशः तस्योत्सङ्गम् मध्यम् । अन्यत्र अधित्यकेति लीलिङ्गसाम्पात् सखी प्राद्या
तस्या उत्सङ्गः कोटः तस्मिन् । समाधिशेरते त सम्रपन्ते इत्यर्थः । अत्र मेघपङ्क्तिषु
तच्चद्धर्मनिगरेण बहूनां गुर्वादीनां गर्भिणीधर्माणां युगपदध्यासात् समाधि-
५ गुणः ॥ ९८ ॥

पूर्वश्लोकस्यानां बहूनां गर्भिणीधर्माणामध्यवसानं विशदयति—उत्सङ्गेति ।
अत्र पूर्वश्लोके उत्सङ्गशयनं स्तननं गौरवं क्लमः इति इमे बह्व्यः गर्भिणीधर्माः
१ दर्शिताः आरोपेणेति भावः । एतेषां गर्भिणीधर्मत्वमाह वाग्भटः—

क्षामता गरिमा कुञ्चौ मूर्च्छा लर्दिररोचकम् ।

जृम्भाप्रसेकः । इत्यादि । (शरीरस्थान, १.५०-५१)

इतीमे गर्भिणीधर्मा बहवोऽप्यत्र दर्शिताः ॥ ९९ ॥

तदेतत् काव्यसर्वस्वं समाधिर्नाम यो गुणः ।

कविसार्थः समग्रोऽपि तमेनैमनुगच्छति ॥ १०० ॥

१ अनु स्तनित मेघगर्जितम् इति कोशात् स्तनन्तीशब्देन मेघगर्जनमेव लभ्यते । तत्
कथं स्तननस्य गर्भिणीधर्मत्वमिति चेत् सत्यम् । स्तनितभणितादि सुरते मेघादिषु
गर्जितप्रमुखम् । इति कोशान्तरेणास्य स्तनितशब्दस्य सुरतशब्दत्वाभिधानात्
२ केवलं मेघगर्जिते एव शक्तिः । तथा—आर्तस्तनितसनादे रुधिराम्बुहृदाकुले ।
इति हरिवंशस्यप्रयोगेण (९९. ४८) तस्य सामान्यध्वनिपरत्वमपि ज्ञेयम् ।
एव सामान्यध्वनिपरत्वेऽपि स्तननशब्दस्य गर्भिणीशब्दपरत्वं कथमिति चेत् गर्भिण्याः
३ अन्येषामसाधारणधर्माणामन्तः पतितत्वादस्याध्यत्र गर्भिणीशब्दविशेषवाचकत्वं
ज्ञेयम्* ॥ ९९ ॥

समाधिं प्रशसन्नुपसहरति—तदेतदिति । तत् तस्मादुक्तप्रकारेण काव्यस्य
चाहृत्वातिशयाधानात् । समाधिर्नाम यो गुणः । एतत् काव्यस्य सर्वस्वम् सारभूत
४ ह्यम् । अवश्यमपेक्षणीयमित्यर्थः । समग्रः गौडवैदर्भः । कविसार्थः कविसंघः ।
तम् तथाभूतमेव समाधिगुणम् । अनुगच्छति एतत्परिशीलनेन काव्यं विरचयति ।
एतेषु दशसु गुणेषु मध्ये केचित् तत्तद्दोषाभावरूपतया केचिदलङ्कृतिरूपतया नव्यैः
५ प्रकाशकारादिभिरनादृताः केवलं माधुर्यीज. प्रसादाख्यात्र एव गुणाः स्वीकृताः ।
तथैव वामनभोजादिभिः शब्दार्थरूपेण एते एव द्विविधाः स्थापिताः । अन्यैश्च
तत्तद्गुणानां लक्षणोदाहरणानि च विभिन्नानि विहितानि । तदेतत् सर्वं तत्तद्-

१. इहमे. कपा.

२. * हो ह्य. अ, बो-यत्र कपा ३ तमेकं च.

* सामान्यार्थानां शब्दानां कविसंप्रदायतो विशिष्टार्थपरत्वं भवति यथा—आरवः
पटङ्गेषु कर्त्तव्यः भङ्गेषु कृजित विहगादिषु केकारवः कलापिषु कपित वीणादिषु गुञ्जाकारः
३ भङ्गेषु घमयमाकारः घर्षणेषु घृत्कारः घृक्तेषु घोषः नदीवीचिषु चटत्कारः अमिस्कुलिङ्गेषु सङ्कारः
किङ्किणीषु टङ्कारः मोर्षाषु डेरुक्त वृषभेषु ध्वनित मृदङ्गादिषु नादः सिङ्हेषु कूत्कारः सर्पेषु
शृत्कारः कपिषु बृहत् वारणेषु भणित सुरतादिषु सङ्कारः मेरिषु भात्कारः शङ्खरीषु रणित
६ वलयदिषु रवः मण्डकेषु शिञ्जित नूपुरदिषु सीत्कारः वामिनीषु सूत्कारः सायकेषु स्तनित
मेघसमुद्रादिषु ह्येषु इत्यादिभिरपि ।

इति मार्गद्वयं भिन्नं तत्स्वरूपनिरूपणात् ।

तद्भेदास्तु न शक्यन्ते वक्तुं प्रतिकवि स्थिताः ॥ १०१ ॥

इक्षुक्षीरगुडादीनां माधुर्यस्यान्तरं महत् ।

तथापि न तदाख्यातुं सरस्वत्यापि शक्यते ॥ १०२ ॥

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

गुणनिरूपणप्रसङ्गे अस्माभिर्विशदीकृतमेव । आचार्यदण्डिना तु भरतमुनिमतमेव प्रायः स्वीकृतमिति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ १०० ॥

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्युष्टान्तरौ (१. ४०) इति पूर्वं प्रतिज्ञातं गौडवैदर्भमार्गवर्णनमुपसंहरति — इतीति । इति एतावत्पर्यन्तं कथितेन प्रकारेण । तयोः गौडवैदर्भयोः स्वरूपम् असाधारणधर्मः तस्य निरूपणात् — वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः । एषां विपर्यय प्रायो लभ्यते गौडवर्त्मनि । इत्यनेन (१. ४२) विभिन्नधर्मत्वेन प्रतिपादनात् । मार्गद्वयम् गौडवैदर्भमार्गद्वितयम् । भिन्नम् अस्यन्तविसदृशम् । वर्तते इति शेषः । तद्भेदाः गौडवैदर्भभेदाः । आवन्तिकीलाटीया-मागध्यादयः । प्रतिकवि स्थिताः तत्तद्देशीयैः कविभिराहताः । वक्तुं न शक्यन्ते । एषां मिथ्याप्रकारः प्रागुपवर्णित एवास्माभिः । (४२—४३ पत्रयोः) केचित्तु तद्भेद-शब्देन रीतिभेदं पाञ्चाल्यादिरूपं स्वतन्त्रमेव स्वीकुर्वन्ति । तेपि तत्तद्देशकविभिः कल्पितत्वादनन्त्राः । अतस्ते परिगणितुं नैव शक्यन्ते इति भावः ॥ १०१ ॥

समप्रभेदस्य निरूपणाशक्यत्वं दृष्टान्तेन विशदयति— इक्षुक्षीरेति । इक्षुः पुण्ड्रकादिः क्षीरं पयः गुडः इक्षुविकारः आदिशब्देन शर्कराखर्जुरादयो ग्राह्याः । तेषां माधुर्यस्य मधुरतायाः । अन्तरं रुचिभेदः । महत् महानास्ति । तथापि विस्पष्टभेदेपि । तत् आख्यातुं तत्तद्विचित्रज्ञापकसंज्ञाविशेषेण कथयितुम् । सरस्वत्यापि वागधिष्ठात्र्या देवतापि न शक्यते । माधुर्यस्य विविधभेदस्य निर्वचनमशक्यमिति भावः । अतः प्रधानो एव गौडवैदर्भभेदौ दर्शितौ इत्यभिप्रायः ॥ १०२ ॥

एतावत्त काव्यस्वरूपमुक्त्वा इदानीं तत्कारणमाह— नैसर्गिकीति । नैसर्गिकी स्वाभाविकी पूर्वजन्मसंस्कारसंपन्ना । प्रतिभा नवनवोद्वेगशालिनी प्रज्ञा ।

यदुक्तम् —

[काव्यादर्श] १२

अमन्द्याभियोगोस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥ १०३ ॥

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य ।

अङ्घ्रिष्ठानि पदानि च विमान्ति यस्यामसा शक्ति ॥

(रुद्रट १.१५) इति ।

तथेव बहु विविध पदवाक्यप्रमाणसाहित्य-उदोलकारश्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासागम
नाट्याभिधानकोशकामार्थयोगादिरूपम् वाग्भटप्रभृतिभिः परिगणितम् । निर्मलम्
१ सशयादिदोषरहितम् । एतादृशं श्रुतम् शास्त्रम् । विविधशास्त्रनेपुण्यमित्यर्थः ।
एतल्लोक-यवहारनपुण्यस्यापि उपलक्षणम् । तदुक्तं प्रकाशकारेण—शक्तिर्निपुणता
लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । (१३) इति । तथा अमन्दं महान् । अभियोग
१२ अभ्यासः । काव्यविच्छिन्नश्चापुनः पुनः प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदाहुः—अभ्यासो हि
कर्मसु कौशलमावहति । न हि सकृन्निपतितमात्रेणोदविन्दुरपि प्रावणिः निम्नता-
मादधताति (हेम० ८ पत्रे) अभ्यसनप्रकारस्तु हेमचन्द्राचार्यः महता प्रपञ्चेन
१५ वर्णितः स तद्व्याख्यादेव ज्ञातव्यः । अभ्यसनसौकर्याय विशिष्टदेशकालादिसा-
चिन्त्यमध्यपेक्ष्यत इति वामनः । (१. ३. १८--२०) एतत् त्रित्रय अस्या
उक्तलक्षणायाः काव्यसंपदः कारणम् । काव्यप्रणयनावगमयोः कारणमित्यर्थः ।
१८ उभयोरपि एतत्त्रितयन-यत्वात् । प्रतिभाशून्येनापि पुरुषेण महता कालेन एक
द्विश्लोककरणेतिभ्यासिपरिहाराय संपदिति । तदुक्तं काव्यमीमांसायाम्—

मुक्तके कथयन्ता सघाते कवयः शतम् ।

२१ महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ दुर्लभाख्यः ॥ (५४ पत्रे) इति ।

अत्र कारणमित्येकत्रचनेन कारणता व्यासक्त्या न तु प्रत्येकं पर्याप्ता । तदुक्तं
प्रकाशकृता—शक्तिर्व्युत्पत्तिः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरिति त्रयं समुदिता न तु
२२ व्यस्ता तस्य काव्यस्य निर्माणे समुच्छासे च हेतुर्न तु हेतवः इति । (१६ पत्रे)
अन्ये हेमचन्द्राग्भट्टादयस्तु प्रतिभैव हेतुः शास्त्रव्युत्पत्त्यभ्यासौ तु प्रतिभायाः
सत्कारकौ । तथा चोक्तम्—व्युत्पत्त्यभ्याससंस्कृता प्रतिभास्य हेतुः इति ।

२३ (वाग्भट २ पत्रे) काव्यमीमांसायां तु —

स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।

स्मृतिदार्ढ्यमनिर्वेदश्च मातरोष्टौ कवित्वस्य ॥ (४९ पत्रे)

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना-

गुणानुबन्धि प्रतिभानमवभुतम् ।

श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता

ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ १०४ ॥

३० इत्यष्टौ कारणानि समाख्यातानि । अत्र कानिचित् साधारणानि कानिचिदसाधारणानि कारणानीति ज्ञेयम् । आचार्यदण्डिना परिगणितेषु प्रतिभाश्रुताभियोगेषु प्रतिभा द्विविधा सहजा उत्पाद्या च । यदाह रुद्रटः—

११ प्रतिभेत्यपरैरुदिता सहजोत्पाद्या च सा द्विधा भवति ।

पुसा सह जातः सदनयोस्तु व्यायमी सहजा ॥ (१ १६) इति ।

तत्राद्या जन्मसिद्धा द्वितीया शास्त्राद्यभ्यासेन मणिमन्त्रोपधिना च सपद्यते ।
१२ इत्याहुः । उभयरूपा चेय घट प्रति चक्रदण्डादियं काव्य प्रति परस्परसहकार्य-
तया कारणमिति केचित् । अपरे पुन अनयो प्रतिभयोर्मध्ये एकतरा कवित्व-
सपादनाय प्रभवति अपरा तदुत्कर्षायैव इति । अस्मिन् व्याख्याने न विद्यते
१३ इत्याद्यप्रिनश्लोकस्य अविरोध सपद्यते इति निमर्शनीयम् ॥ १०३ ॥

यद्यपि सहजा प्रतिभा पुरुषप्रयत्नेन लब्धुमशक्या तथापि तदभावेऽपि
कवित्वं न सर्वथा दुःसपाद्यमिति प्रतिपादयति—न विद्यते इति । अदभुतम्
अलौकिककाव्यसपादनेनाश्चर्यावहम् । पूर्ववासनागुणानुबन्धि प्राक्तनसत्कारगुण-
सम्पन्नम् सहजमिति भावः । प्रतिभानम् प्रतिभाशक्तिः । यद्यपि न विद्यते प्राक्तन-
प्रतिभाया अभावो यद्यप्यस्ति । तथापि यत्नः कर्तव्य इति अप्याहृत्य वाक्य-
मेतत् पूरणीयम् । किमर्थं प्रयतितव्यमिति चेत् कथयति—श्रुतेनेति । श्रुतेन
काव्याद्यनुशीलनेन । यत्नेन काव्यकरणाभ्यासप्रयत्नेन । उपासिता आराधिता ।
वाक् । कमपि अनिर्वचनीयम् । अनुग्रहम् काव्यसपादनसामर्थ्यरूपम् । करोत्येव ।
ध्रुवमित्यनेन व्यभिचारशङ्का निरस्ता । काळिदासादीनां प्राक्तनप्रतिभाया अभावेऽपि
केवलं वाग्देव्या आराधनेन यथा कवित्वलाभ आसीत् तथा अन्येषामपि
पुरुषाणामुद्यमशीलानां भवेत् । पुरुषेण प्रयत्नयता माव्यम् इत्यर्थः । एतेन—

१४ अयं भस्मनि होमः स्यात् इयं वृष्टिर्मरुस्थले ।

इदमश्रवणे गानं यज्जडे शास्त्रशिक्षणम् ॥ इति ।

तदस्ततन्द्रैरनिशं सरस्वती

श्रमादुपास्या खलु कीर्तिमीप्सुभिः ।

कृशे^१ कवित्वेपि जनाः कृतश्रमा

विदग्धगोष्ठीषु विहर्तुमोशते ॥ १०५ ॥

इत्थोचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे मार्गविभागो नाम

प्रथमः परिच्छेदः ॥

तथा—न हि यत्तशतेनापि शुरुवत् पाठ्यते वकः । इत्यादि क्रियाशून्यानां दैव-
१५ वादतन्द्रिष्ठानां यत्ननेष्फल्यप्रतिपादनपर मतं निरस्तम् ॥ १०४ ॥

पुनरपि सविशेषं प्रयतितव्यं तेन मनोरथाः निश्चयेन फलन्तीति कथ-
यति—तदिति । तत् तस्मात् । उपासिता वाक् ध्रुवमनुग्रहं करोति इति हेतोः ।

१ अस्ततन्द्रः परित्यक्तलसैः । अनिशम् सततम् । श्रमात् यत्नतः । कीर्तिमीप्सुभिः

कारित्यादिकीर्त्यभिष्टापकैः । सरस्वती वाग्देवी । खलु निश्चयेन । उपास्या । उपास-

नाया अनेष्फल्य दर्शयति—कृशे इति । कदाचित् कवित्वे काव्यनिर्माणे ।

१ कृशेपि स्थलेपि । विदग्धगोष्ठीषु सहृदयसमाजेषु । कृतश्रमाः काव्यशास्त्रे विहित-

व्यासङ्गाः । जनाः पुरुषाः । विहर्तुम् काव्यरहस्यवगमसामर्थ्येन व्यवहर्तुम् । ईशते

समर्था भवन्ति । एतन् काव्यकारणासमर्था अपि काव्यरहस्यबोद्धारः पुरुषाः कीर्ति

१ विदग्धसमाजेषु संमानं च लभन्ते । अतः सर्वथा सरस्वत्युपासितव्या तदुपासना

निष्फला नैव सम्पद्यते इति आदिष्टं भवतीत्यवगन्तव्यम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीभारतक्षेत्रमासिनी रङ्गीकुलारतंसैर्वाल्मीक्याचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः

सिञ्चितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाष्यायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यशोभाकारान् धर्मानलंकारान् प्रचक्षते ।

प्रथमपरिच्छेदे वैदर्भगौडमार्गोपलक्षितं धर्मिभूतं काव्यशरीरं प्रदर्श्य इदानीं तद्धर्मानलंकारान् दिदर्शयिषुः अलंकारसामान्यलक्षणमाह—काव्यशोभाकरा-
 ११ निति । काव्यस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलिः इत्युक्तस्वरूपस्य शोभा मनोहरता तस्याः कर्तारः तत्संपादकाः तान् । धर्मान् अनुप्रासोपमादीन् । अलंकारान् प्रचक्षते अलंकारनाम्ना व्यवहारन्ति । प्राञ्चः साहित्यकोविदा इति शेषः । यथा छावण्यमनोहरस्य शरीरस्य हारादयो अलंकाराः शोभातिशयं जनयन्ति तथा छेपप्रसादादिगुणोपस्कृतस्य इष्टार्थव्यवच्छिन्नपदावलिरूपस्य रमणीयार्थप्रतिपादकस्य काव्यस्य अनुप्रासोपमादयोलंकाराः शोभां परिवर्धयन्ति । अनेन एते अलंकाराः शब्दार्थगताः इति आचार्यदण्डिनो मतमवगन्तव्यम् । भरतेनापि—काव्यस्यैते अलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः । (१६.४१) इत्यनेन ते काव्यधर्मत्वेनैव स्वीकृताः सन्ति । भामहोपि—इति याचामलंकाराः पञ्चैवान्यैरुदाहृताः । (३.४) इत्युपक्रमे
 १२—गिरामलंकारविधिः सविस्तरं स्वयं विनिश्चित्य धिया मयोदितः । (३.५७) इति तृतीयपरिच्छेदोपसंहारे कथयन् शब्दार्थगतत्वमेव तेषां दर्शयति । कामनादयोपि इमामेव पद्धतिमनुसरन्ति । तदुक्तं वामनेन—काव्यशोभायाः
 १५ कर्तारो धर्मा गुणाः । तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः । (३.१.१-२) इति । अत्र च प्रमाणत्वेन प्राचीनश्लोकावपि अवतारयति—

युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं खदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विदितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥

यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनयन्यमङ्गनायाः ।

अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥ इति ।

अत्र पूर्वश्लोकेन अलंकाराणां सगुणकाव्यस्य शोभाकरत्वं दर्शितम् । द्वितीयेन तु गुणाभावे अलंकाराणां वैयर्थ्यं प्रोक्तम् । तत्र काव्यशोभासंपादने गुणा

ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कात्स्न्येन वक्ष्यति ॥ १ ॥

नित्या अलंकारास्त्वनित्या इति अग्रिमेण पूर्वे नित्या (३. १. ३) इति
२५सूत्रेण अभिहितम् । अयमेव च गुणालंकारयोः प्रभेदः । यद्गुणा नित्याः तैर्विना
काव्यशोभानुपपत्तेः । आचार्यदण्डिना हि गुणा वैदर्भमार्गस्य प्राणत्वेन कथिताः ।
वामनेन ते नित्या इत्यनेन स एवार्थः पर्यायेण अभिहितः । रीतिरात्मा काव्यस्य
२७इति काव्ये रीते प्राधान्यस्वीकारेण तस्या गुणसमुदायाभिन्नस्वरूपत्वात् गुणा-
धीनत्वं स्पष्टमेव । एव च प्राणा दशगुणाः स्मृता इति आचार्यदण्डिनः सिद्धा-
न्तस्य रीतिरात्मा काव्यस्य इति सूत्रयता वामनेन भङ्गयन्तरेण स्वीकारो दर्शितः ।
३०एव भरतभामह्यामनप्रभृतीनां गुणालंकारत्रये ऐकमत्यमेव दृश्यते । प्रकाशकारा-
दयस्त्वर्याचीना माधुर्योज प्रसादास्यान् गुणान् रसस्याङ्गभूतान् अलंकाराश्च
शब्दार्थयोरङ्गभूतान् कल्पयन्ति । तदुक्तं प्रकाशे—

१३ येरसस्याङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मन ।
उत्कर्षहेतुगते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥
उपकुर्वन्ति तं सन्न येद्गद्वारेण जातुचित् ।

१६ हारादिवदलंकारास्तेनुप्राप्तोपमादयः ॥
माधुर्योज प्रसादाख्याल्यस्ते न पुनर्दश । (८. ६६-६७) इति ।

प्रतिपादितं च माधुर्योज प्रसादाख्या रसस्य गुणाः । हारादिवत् वाच्यवाचक-
१९लक्षणाङ्गमना स्वाश्रयशोभानननद्वारा अङ्गिनो रसस्य शोभाजनका अलंकारा
इति । आश्रयभेदाच्च गुणालंकारयोर्भेदः इति । ओजस्वी प्रगल्भः मधुरा वर्णा-
दित्यादिव्यग्राहस्तु आकारोऽस्य शूर इति यत् औपचारिकं ॥ तत्र तावद्विचार्यते ।
४२मधुरो रसः इति सामानाधिकरण्यात् अनुभवसिद्धानां रसस्वरूपविशेषकाणां
माधुर्यदीनां गुणालंकारयोः यदिदं साहित्यग्रन्थप्रसङ्गात् कथ्ये तादृशगुणनिवेश-
प्रत्यक्षप्रमाणं तत् निष्कलं स्यात् । रसयत् काव्यमित्येतावतैव लक्षणेन रस-
४५निर्देशो रसस्यव्यभिचारेण माधुर्यादीनां निवेशस्यापि नियतत्वात् । यतः तन्मते
माधुर्योज प्रसादाख्या गुणा रसव्यभिचारिणः न कुत्रचिदुपलभ्यन्ते । अपि गुणा-
नित्यग्रन्थप्रसङ्गार्थप्रयोगाय लक्षणे गुणग्रहणमिति चेत् तादृशव्यङ्ग्यतायाः एव

५० गुणत्वमुचितम् । सौन्दर्यादे आत्मोत्कर्षत्वनत् तस्या एव रसोत्कर्षत्वात् ।
उत्कर्षकस्यैव गुणत्वात् । सा च व्यञ्जकता श्लेषादिधर्मस्वरूपा एव । अतः
सिद्ध श्लेषादानां गुणत्वशब्दार्थगतत्वं च । तथैव स्वाश्रयशोभाजननद्वारा रस-
५१ शोभाजननत्वमलङ्काराणामित्यपि न विचारक्षमं तेषां वचः । यतो नीरसे सकला-
लङ्कारिकैः काव्यतया स्वीकृते सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदे चित्रे च उपमादीनामलङ्कार-
कारतापत्तेः । स्वीकृतं हि तत्र तेरुपमादीनामलङ्काररूपम् । तथाहि—

५२ वस्तु बालकृतिर्वेति पद्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ।

उस्वलङ्कारमथवा तेनासौ [व्यञ्जकः] द्वादशात्मकः ॥

(का प्र ४. ४०)

५३ तथा— शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्वरं स्मृतम् । इत्यस्य व्याख्याने चित्रमिति
गुणालङ्कारयुक्तम् इति । (१ ५) अष्टमोच्छासेऽपि यत्र तु नास्ति रसः तत्रोक्ति-
वैचित्र्यमात्रपर्ययसाधिन इत्यादिना प्रबन्धेन तनैव कथितमस्ति । ननु रसो-
५४ पकारयोग्यत्वमलङ्कार इति तल्लक्षणमस्तु । तेन नीरसखले नाप्यस्ति इति
चेन्न । योग्यतायां निर्वचनस्याशङ्क्यत्वात् तादृशानुगमकधर्मेण लक्षणविधानस्या-
युक्तत्वात् । जगन्नाथेनापि गुणानां शब्दार्थरसरचनागतत्वं स्वीकृत्य केवलरसधर्मत्वं
५५ खण्डितम् । तथा— येमी माधुर्याजि प्रसादा रसमात्रधर्मतया उक्ता तेषां
रसधर्मत्वे किं मानम् । प्रत्यक्षमेवेति चेन्न । दाहादेः कार्यात् अनलगतस्य
उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयानुभवः तथा द्रव्यादिचित्तवृत्तिभ्य रसकार्येभ्य
५६ अन्येषां रसगतगुणानां अनुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसानां द्रव्यादिकारणत्वात् ।
कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् प्रातिस्विकरूपेण रसानां कारण-
तोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरुणशान्तानां माधुर्यत्वेन द्रुतिकारणत्व
५७ प्रातिस्विकरूपेण कारणरूपकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण
मधुरतरादिगुणानां पृथग्द्रुततरादिकार्यतारतम्यप्रयोजकतयाभ्युपगमेन माधुर्यत्वेन
कारणतायां गृह्यभूतत्वात् । इत्थं च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लोभवम् । किं
५८ च आत्मनो निर्गुणतया आत्मरूपरसगुणत्वमाधुर्यादानामनुपपन्नम् । एव
तदुपाधिरित्यादिगुणवत्त्वमपि । मानाभावात् । पररात्मा गुणे गुणांतरस्यानाच्चित्वाच्च ।
अथ शृङ्गारो मधुर इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत् एव तर्हि द्रव्यादिचित्तवृत्ति-

किंतु बीजं विरूपानां पूवाचार्यः प्रदर्शितम् ।

- ७५ प्रयोजकत्वं प्रयोजकतासम्बन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा मायुर्यमस्तु । व्यवहारस्तु वाजिगन्धोष्णोतिव्यवहारस्तु अक्षत । प्रयोजकत्वं च अदृष्टादिप्रिलक्षणं शब्दार्थ-
रसरचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा च शब्दार्थयोरपि
७६ माधुर्यादेरीदृशस्य सत्त्वादुपचारे नैव कल्प्य इति तु मादृशा इति ॥ (५४-५५ पत्रयो) रहस्यं तु एतदेव यद्गुणानां रसधर्मत्वं न विचारक्षमम् । ते शब्दार्थरस-
रचनागता एवेति ज्ञेयम् । आचार्यदण्डिप्रभृतयः प्राचीना रसानां रसप्रदलकारत्वेनैव
७७ काव्यशोभाकरत्वं मन्यन्ते । तथा च गुणे गुणान्तरस्यानौचित्यान्न माधुर्यादयो
गुणा रसानामिति तेषां राद्धान्तः । अस्त्येषां सूक्ष्मविचारचर्चा । प्रकृतमनुसरामः ।
अलकाराणां एव काव्यशोभाकरधर्मरूपं सामान्यलक्षणमभिधाय वक्तव्यानां
७८ निशिष्टालकाराणामानन्त्यं विचिन्त्य तद्विरोधेन स्वस्यासामर्थ्यं विनयेन प्रकटयति-
ते चेति । ते अलकाराः । अद्यापि विरूप्यन्ते विविधरूपनाभि नवनवा उद्भा-
व्यन्ते । कविमिरिति शेषः । अतः का पण्डितः । तान् अलकारान् । कास्त्वेन
७९ साकल्येन । वक्ष्यति निरूपयिष्यति । न कोपि निरेक्तुः प्रभविव्यतीत्यर्थः । वक्ष्य-
तीति भविष्यत्प्रयोगेण न पूर्वं केनापि निरूपिता नाधुनापि कश्चिन्निरूपयति न
वाग्रे केपि निरूपयेयुः इति साकल्येन कालत्रयेपि ते निरूपयितुमशक्या इति
८० सूचितम् । मेघानिना कल्पनाया अविरामात् कल्पनोपजीविनो लकारस्याप्यविरामः ।
अत इत्युच्यते तेषां निरूपणं दुःशक्यमिति भावः ॥ १ ॥

अलकाराणामानन्त्यात् भवता तद्वर्णनं परित्याज्यमिति चेन्न । ते प्राचीनैः
बीजरूपेण निरूपिता एव स्फुटतया मया कल्प्यन्ते इति निवेदयति-किंतिरिति ।
१ विकल्पानां अर्थाचरैः कल्पितानां अलकारनिशेषाणाम् । पूवाचार्यैः भरतादिभिः ।
बीजं सामान्यतः सर्वत्र वर्तमानं मूलम् । प्रदर्शितम् कथितम् । यथा नवीनैः उद्भा-
वितानां उपमाभेदानां बीजं—उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाध्रया । (१६
४२) इत्येव केवल उपमालक्षणं विदधता भरतेन कथितम् । अग्रे दर्शितास्तु
वाक्यारोपमा सातिशयोपमा श्लेषोपमा निन्दोपमा अभूतोपमा विपर्ययोपमा
सशयोपमा नियमोपमा मालोपमा विक्रियोपमा इत्यादयः प्रभेदाः अन्ये कल्पिताः
१ सन्ति । अत्र सर्वत्र बीजभूतमोपम्यं वर्तते एव । अयमुपमालकारप्रपञ्चो दर्शितः ।

तदेव परिसंस्कृतुमयमस्मत्परिश्रमः ॥ २ ॥

एवं रूपकादिष्वपि प्रपञ्चो द्रष्टव्यः । एवमेव औपम्यगूळकोलकारान्तरविस्तारोपि दृश्यते । तदुक्तं वामनेन — प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः इति । (४.३.१) तेनैव च विविधैः सूत्रैः अग्रे प्रभृतिपदोपसंग्राह्या अलंकारा दर्शिताः । तर्हीकाकारेण च ते श्लोकैरेवं निबद्धाः । यथा—

प्रतिवस्तुप्रभृतय उद्दिश्यन्ते यथाक्रमम् ।

१५ प्रतिवस्तु समासोक्तिरयाप्रस्तुतशंसनम् ॥

अपद्युती रूपकं च श्लेषो वक्तोवस्यलंकृतिः ।

उत्प्रेक्षातिशयोक्तिश्च संदेहः सविरोधकः ॥

१६ विभावनानन्वयः स्यादुपमेयोपमा ततः ।

परिवृत्तिः क्रमः पश्चाद्दीपकं च निदर्शना ॥

अर्थान्तरस्य न्यसनं व्यतिरेकस्ततः परम् ।

२१ विशेषोक्तिरथ व्याजस्तुतिर्व्याजोवस्यलंकृतिः ।

स्यात् तुल्ययोगिताक्षेपः सहोक्तिश्च समासतः ।

अथ संसृष्टिभेदौ द्वावुपमारूपकं तथा ।

२२ उत्प्रेक्षावयवश्चेति विज्ञेयोलंकृतिक्रमः ॥ इति ।

भरतमुनिना तु —

उपमा दीपकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

१७ कान्यस्यैते हलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ (१६.४१)

इत्यलंकारचतुष्टयमेवोक्तम् । एतद्विस्तारो भामहादिभिः प्रदर्शितस्तत एव बोद्धव्यः ।

प्रदर्शितमिति कथनं प्रायिकमिति बोध्यम् । यतो मिश्रयोद्धेखादीनां नवीनतरेरु-

१. झायितानां केषांविदलंकाराणां सामान्यलक्षणरूपबीजस्य प्राचीनैरकथनात् ।

तदेव पूर्वाचार्यैः दर्शितमेव विकल्पगूळभूतं बीजम् । परिसंस्कृतुं सम्यक्तया विशदी-

कर्तुम् । अयं प्रकान्तग्रन्थरूपः । अस्मत्परिश्रमः मदीयो व्यवसायः । पूर्वाचार्य-

२. कथितबीजभूतानि अलंकारतत्त्वानि मया विविधैर्लक्षणैरुदाहरणैश्च विव्रियन्ते ।

अनया दिशा अन्ये विकल्पाः प्रतिभावद्भिः स्वयमूहनीया इति भावः ॥ २ ॥

काश्चिन्मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलंक्रियाः । २

साधारणमलंकारजातमन्यत् प्रदर्श्यते ॥ ३ ॥

स्वभावाख्यानमुपमा रूपकं दीपकावृत्ती ।

आक्षेपोर्थान्तरन्यासो व्यतिरेको विभावना ॥ ४ ॥

समासातिशयोत्प्रेक्षा हेतुः सूक्ष्मो लवः क्रमः ।

एव सामान्यतः अलंकारनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रसङ्गतं पूर्वं निर्णीतानामलंकाराणां पुनर्निरूपणं पिष्टपेषणवद्विफलं स्यादिति तान् परिदृष्ट्वैव निरूपणं क्रियते । इति कथयति—काश्चिदिति । काश्चित् श्रुत्यनुप्रासवृत्त्यनुप्रासयमकादयः । अलंक्रिया शब्दालंकाराः । मार्गविभागार्थम् गौडवेदर्ममार्गयोर्नैसादृश्यद्योतनार्थम् । प्रागपि प्रथमपरिच्छेदे । उक्ता । तत्र श्रुत्यनुप्रास ५२ श्लोकेन वृत्त्यनुप्रास ५५ श्लोकेन यमकं च सामान्यतः ६१ श्लोकेन निर्दिष्टम् । तत्प्रयोजनं तु श्रुत्यनुप्रासो वैदर्भैरङ्गीकृतः न गौडेरित्यादिना मार्गभेदकथनम् । अतः तेषां कारा न पुनर्निरूप्यन्ते इति भावः । अन्यत् पूर्वोक्तात् अन्यत् । साधारणं उभयमार्गसमानम् । गौडवैदर्भानुमतमित्यर्थः । अलंकारजातम् स्वभावाख्यानमुपमेत्यादिना अग्रे निरूप्यमाणोलंकारसमूहः । प्रदर्श्यते विविच्यते । यमकस्य पूर्वं सामान्यतः लक्षणमुक्तं तद्विशेषप्रकारनिरूपणं तु—तत् तु नैकात्मधुरमतः २ पश्चाद्विधास्यते । (१ ६१) इति पूर्वप्रतिज्ञानुरोधेनैव तृतीयपरिच्छेदे सोदाहरणं प्रपञ्चितमस्ताति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातालंकारनिरूपणाय प्रथमं तानुद्दिशति—स्वभावाख्यानमिति । स्वभावाख्यानं स्वभावोक्तिः अस्त्यैव जातिरिति सङ्गान्तरम् । दापकं च आवृत्तिश्च दीपकावृत्ती । आहपूर्वकाद् वृत्तेः शृङ्गपधात् कित् इति औणादि कित्प्रत्ययः । आवृत्तिरित्यर्थः । सोऽयं अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च (२. ११६) इति त्रिधा अग्रे निरूपितोऽस्ति । अथत् स्पष्टम् ॥ ४ ॥

समासेति । समासः समासोक्तिः । अतिशयः अतिशयोक्तिः । लवः लेशः । तथा चाग्रे वक्ष्यति—हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् (२. २३५)

प्रेयो रसवदूर्जस्त्रि पर्यायोक्तं समाहितम् ॥ ५ ॥

उदात्तापह्नुतिश्लेषविशेषास्तुल्ययोगिता ।

विरोधाग्रस्तुतस्तोत्रे व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिः परिवृत्त्याशीः संकीर्णमथ भाविकम् ।

इति वाचामलंकारा दर्शिताः पूर्वसूरिभिः ॥ ७ ॥

नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विवृण्वती ।

स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालंकृतिर्यथा ॥ ८ ॥

इति । क्रमः यथासंख्यम् । अस्त्यैव संख्यानमिति संज्ञान्तरम् । तदुक्तमग्रे—
यथासंख्यमिति प्रोक्तं संख्यानं क्रम इत्यपि (२. २७३) इति । समाहितं
अर्थाचीनैः समाधिनाम्ना व्यवहृतो लंकारः ॥ ५ ॥

उदात्तेति । उदात्तश्च अपह्नुतिश्च श्लेषश्च विशेषश्चेति द्वन्द्वः । विशेषः
विशेषोक्तिः । विरोधः अग्रस्तुतस्तोत्रं च विरोधाग्रस्तुतस्तोत्रे । अग्रस्तुतस्तोत्रं
अग्रस्तुतप्रशंसा । व्याजस्तुतिश्च निदर्शनं च व्याजस्तुतिनिदर्शने ॥ ६ ॥

सहोक्तिरिति । संकीर्णं संसृष्टिः । तदुक्तमग्रे—नानालंकारसंसृष्टेः
संसृष्टिस्तु निगद्यते । (२. ३५९) इति । इति एवं नामनिर्देशपूर्वकम् । कथिताः
पूर्वोक्ताः पञ्चत्रिंशत्संख्याकाः । वाचा वाक्यानाम् । अलंकाराः । पूर्वसूरिभिः
दर्शिताः । यद्यपि एते अर्थालंकाराः तथापि शब्दार्थयोः वैयाकरणानुमतं तादात्म्य-
मङ्गीकृत्योक्तं वाचामित्युक्तम् । पूर्वसूरिभिः इत्यनेन संप्रदायागतानेतानेव विवृणोमि न
तु निश्चयोच्छेदादीनर्वाचीनकविकल्पितसदृशानन्यान् कानपि विशिनष्टि । तादृश-
वैचित्र्यस्वीकारेण अलंकारान्तरकल्पने तेषामानन्यापत्तेरिति भावः ॥ ७ ॥

तत्र उद्देशवाक्यानुसारेण अलंकारान् लक्षयति—नानावस्थमिति । सा
अलंकारेषु प्रथिता । आद्या उद्देशवाक्ये प्रथमा । अलंकृतिः स्वभावोक्तिः जातिः
इति च नामद्वयवती । वर्तते इति शेषः । तल्लक्षणं तु नानावस्थमित्यादि । पदार्थानां
स्थावरजङ्गमानाम् । नानावस्थ जातिगुणक्रियाद्रव्यवशेन विविधप्रकारम् ।

त्रिवर्णराजिभिः कण्ठैरेते मञ्जुगिरः शुक्राः ॥ ९ ॥

कलकणितगर्भेण कण्ठेनाघूर्णितेक्षणः ।

पारावतः परिभ्रम्य रिसुञ्चुम्भति प्रियाम् ॥ १० ॥

घमन्नङ्गेषु रोमाञ्च कुर्वन् मनसि निर्वृतिम् ।

नेत्रे चामीलयन्नेव प्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥ ११ ॥

आतात्रकुटिल आतात्राणि ईपल्लोहितानि कुटिलानि यन्त्राणि च तै । तुण्ड मुख । उपलक्षिता । इत्यभूतलक्षणे इति तृताया । एवमप्रेषि । हरितकोमलं हरिता पालाशवर्णा कोमला सुकुमारा तै । पञ्चै गरुडि । त्रिवर्णराजिभि त्रयो वर्णा नाडरक्तधूसरा तेषा राजय रेखा यत्र ते । कण्ठ प्रावाभि । एते अत्र वर्तमाना । शुक्रा कारा । मञ्जुगिर मधुरप्रलापिन । वर्तन्ते इति शेष । अत्र तुण्डादाना ताम्रत्वादिक सर्वशुक्लातेर्धर्म तेन जात्युदाहरणमेतत् ॥ ९ ॥

क्रियास्वभावोक्तिमुदाहरति—कलेति । कलकणितगर्भेण कलम् अव्यक्त मधुर यत् कणित मञ्जुलम्बनि स गर्भे अन्त यस्य तन । कण्ठेन उपलक्षित । आघूर्णितक्षण आघूर्णिते प्रेम्णा प्रियामुखमभित संचालिते ईक्षणे नयन यन स । रिसु रन्तुमिच्छु । पारावत । कलरय सन् । परिभ्रम्य परितश्चङ्क्रमण कृत्वा । प्रिया कपोताम् । चुम्बति तस्या अधरपान करोति । अत्र कलकणिता हृदय सर्वे वर्मा पारावतचुम्बनक्रियाया इति क्रियास्वभावात्क्रियम् ॥ १० ॥

गुणगता स्वभावोक्तिमुदाहरति—घमन्नङ्गिति । एष अनुभूयमान । प्रिया-स्पर्शः दयितास्पर्श । अङ्गेषु गात्रेषु । रोमाञ्चम् रोमहर्षणम् । घमन् सपादयन् । मनसि निर्वृतिं परमानन्दम् । कुर्वन् नययन् । नेत्रे आमीलयन् सोढ्यातिशयेन निमालयन् । प्रवर्तते जयतात्यर्थ । अत्र प्रियास्पर्श इति स्पर्शस्य गुणत्वाद् गुण गतेय स्वभावोक्ति । मोजराजेन स्वभावोक्त —देश कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतव (३ ८) इति हेतुन कथयिष्ये शफेरिदमुदाहरण दर्शितम् । अत्र रोमाञ्चपञ्चादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तिनिमित्तस्योक्तत्वादिय शक्तिहेतुर्नाम जाति इति च तेन लक्षणसंगतिर्दर्शिता ॥ ११ ॥

कण्ठकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।

जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्रूपध्वजः ॥ १२ ॥

जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभावाख्यानमीदृशम् ।

शास्त्रेष्वस्यैव साम्राज्यं काव्येष्वप्येतदीप्सितम् ॥ १३ ॥

यथाकथंचित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।

द्रव्यगतजातिमुदाहरति—कण्ठकाल इति । कण्ठकाल कण्ठे कण्ठ-
प्रदेश काल कालकूट तदुत्पन्नकालिमा वा यस्य स शिव । अमूर्धमस्तकात्
१ स्वाङ्गादकाम इति अलङ्कृतमास । करस्थेन करस्थितेन । कपालेन शिरास्थ्या ।
तथा स्निग्धताम्राभि स्निग्धा कोमला ताम्रा अरुणा ताम्रि । जटाभि जटिल
केशपाशै । उपलक्षित । एतादृक् वृषध्वज वृष वृषभ ध्वज केतुचिह्न यस्य स ।
२ आविरासीत् प्रादुरभूत् । अत्र कण्ठकालत्वादय सर्वेपि धर्मा शिवरूपद्रव्यगता
इति द्रव्यस्वभावोक्तिरियम् । वृषध्वनशब्दो यादृच्छिक शिवसङ्गाया सकेतित ।
सङ्गासङ्गिनोश्चाभेदाद्द्रव्यगतेय स्वभावोक्ति ॥ १२ ॥

स्वभावोक्तिमुपसहरति—जातीति । जातिश्च क्रिया च गुणश्च द्रव्य
च जातिक्रियागुणद्रव्याणि तेषां स्वभाव नैसर्गिकस्वरूप तस्य आख्यान मनोहर-
तया कथनम् । ईदृशम् अनया रीत्या स्वभावो वर्णितश्चेत् । स्वभावोक्तिरलङ्कारो
भजति इति भाव । अत्र द्रव्यपद वैयाकरणपरिभाषितैकव्यक्रियाचकम् न ।
नेयाधिकपरिभाषितपृथिव्यादिनाचकम् । तेषां जातिपदेन समग्रत्वात् । अस्त्यैव स्वभा-
१ वाख्यानस्यैव । शास्त्रेषु पदार्थस्वरूपनिरूपणप्रधानेषु व्याख्याकरणवेदान्तादि-
शास्त्रेषु । साम्राज्यम् प्राधान्यम् । सर्वोप्यपि शास्त्राणि पदार्थस्वभावनिरर्णयायैव
प्रयुक्तानि । अतः स्वभावाख्यान सर्वत्र वरीवर्ति इति भाव । एवकारेण अलङ्कारा-
२ तराणा न एतादृक् शास्त्रेषु उपयोग इति सूचितम् । काव्येष्वपि एतत् स्वभावा-
ख्यानम् । ईप्सितम् रुचिभिः अलङ्कारान्तरापेक्षया एतदेव सहृदयतया आदृतम् ।
सर्वेषु अलङ्कारेषु एतदेव विराजते इति भाव ॥ १३ ॥

क्रमप्राप्तामुपमा निरूपयति—यथेति । यत्र काव्ये । वृत्तित्वं सप्तम्यर्थ ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं प्रदर्श्यते ॥ १४ ॥

- तेषु वृत्तित्वा शक्तिलक्षणाभ्यन्तरसहकारेण बोधकत्वसम्बन्धेन ज्ञेयम् । केचित्तु यत्
 १ वैचित्र्ये इति विषयसप्तमी । विषयश्च प्रतिपाद्यव्यप्य इत्याहुः । यथाऋषचित्
 येनकेनचित् प्रकारेण । गुणक्रियाद्रव्यवशेनेति भावः । उद्धृतं प्राधान्येन स्फुटम् ।
 सादृश्यम् साम्यम् । प्रतीयते अभिधातुलक्षणव्यञ्जनान्यतरवृत्त्या प्रतीतिविषयमेति ।
 १ सा उपमा तत् सादृश्यमुपमालङ्कारः । विधेयगतलिङ्गत्वेन तच्छब्दस्य स्त्रीत्वम् ।
 तथा च काव्यनिष्ठमलौकिकचमत्कारजनक सादृश्यमुपमेति फलितम् । चमत्कारा-
 जनक सादृश्यं नोपमालङ्कारः । यथा गौरिव गजयः । घट इव पट पदार्थः ।
 १ अथवा—अस्थिवदधिबन्धैव पिष्टवत् कुष्ठवत् तथा । राजन् तव यशो भाति
 इत्यादिषु । एतत् सर्वालङ्कारसमानम् । तेन गोसदृशो गवयः इति नोपमा ।
 गौर्वाहीक इति न रूपकम् । स्थाणुर्ना पुरुषो वा इति न सदेहः । इदं रजतम्
 १ इति न भ्रान्तिमान् । नाय सर्प इति नापङ्कतिः । पीनो देवदत्तो दिना न भुङ्क्ते
 इति न पर्यायोक्तम् । पर्वतो वह्निमान् इति नानुमानम् । सोऽयं देवदत्त इति
 न स्मरणम् । तत्स्थस्थमिषा तातताम इति न ययासङ्ख्यम् । पुत्रेण सह
 १ आगतः पिता इति न सहोक्तिः । तेन विना गत इति न विनोक्तिः ।
 श्वेतो धावति इति न श्लेषः । इत्याशुहर्षोऽयम् इति चित्रमीमांसायाः (६
 पत्रे) अभ्ययदीक्षिता । उक्तं हि रसगङ्गाधरे — सादृश्यं सुन्दर
 १ वाक्यार्थोपस्कारक उपमालङ्कार इति । (१५७ पत्रे) व्याख्यातः च सुन्दरमिति
 सादृश्यविशेषणम् । सौन्दर्यं च चमत्कृत्याधायकत्वम् । चमत्कृतित्वानन्द-
 विशेषः इति । तस्याः प्रपञ्चो विस्तरः । अयं वक्ष्यमाणप्रकारकः । प्रदर्श्यते
 १ निदर्श्यते । अस्थोपमालङ्कारस्य चत्वार्यङ्गानि । उपमानम् उपमेयम् साधारणो
 धर्मः उपमावाचकश्चेति । तत्र सादृश्यप्रतियोगि उपमानम् । सादृश्यानुयोगि उपमे-
 यम् । उपमाने उपमेये चोभयत्र समतो धर्मः साधारणो धर्मः । उपमावाचकश्च
 १ इवादिशब्दः । परे तु यस्य धर्मस्य संबन्धात् येन सह यदुपमीयते स साधारणो
 धर्मः । तदुपमानम् । तच्चोपमेयम् । इति साधारणधर्मोपमानोपमेयपदानि विवृ-
 ण्वन्ति । यथा कमलमिव मुखं मनोज्ञम् इत्यादौ मनोज्ञत्वधर्मसंबन्धेन तद्वत्तया
 १ प्रसिद्धेन कमलेन सह मुखमुपमीयते इति मनोज्ञत्वं साधारणो धर्मः

कमलमुपमानं मुखमुपमेयम् इति शब्दश्च उपमानाच्चक इत्युपमात्कारः । एते च उपमानादयः पदार्थाः कचित् सन्तः कचिदसन्तः कचिदुपात्ताः कचि-
 ३० दनुपात्ता अपि सामर्थ्यात्सेया भवन्ति । अत एव त्रयि कोपोयमाभाति सुधाश-
 त्रिव पात्रक । इत्यत्र सुधाशौ पात्रकस्यासतोपि उपमानत्वसिद्धिः । तत्र उपात्तानां
 गुणक्रियाद्रव्याणां सादृश्यात् क्रमेणोपमात्कारः । यथा हसीव घण्टा नीतिः इत्यत्र
 ३१ ध्वजलवगुणेन सलीलमियमायाति वधूर्गजधूरिव इत्यत्र गमनक्रियया आकाशः
 काशोत्पत्त्यर्थं शिववद्विधुभूषण इत्यत्र विधुरूपद्रव्येण । अनुपात्तानां यथा—
 मुखमिन्दुर्यथा पाणि पल्लवेन समः प्रिये ।

- ३२ याच सुधा इति श्लोके त्रिभुक्तुल्यो मनोश्मज्ज ॥ इति ।
 अत्र मुखेन्दुप्रभृतीनां प्रसिद्धसादृश्यानां मनोज्ञत्वादयो धर्मा नोपात्ताः । ते सामर्थ्या-
 देव ज्ञायन्ते । उद्भूतम् प्राधान्येन स्फुटम् । तेन यत्र वैचित्र्यान्तरनिर्माण-
 ३३ सादृश्यवैचित्र्यं तत्र नोपमात्कारः । तथा च रूपकादिस्थले तादृश्यादिप्रती-
 तिजन्यवैचित्र्यस्य चमत्कारातिशयजनकतया तत्कुक्षिनिखीनमिवोपमावैचित्र्यं न
 तादृश चमत्कारं दर्शयति इति न तत्रोपमात्कारप्रसक्तिः । एवमेव व्यतिरेका-
 ३४ लकारेऽपि । तत्र भेदप्रतीतिवैचित्र्येण सादृश्यप्रतीतिजन्यवैचित्र्यस्य तिरोधानात् ।
 अङ्गाङ्गिभावसक्रे तु सादृश्यजन्यवैचित्र्यं नान्येन तिरोधीयते । परं काव्यार्था-
 लोचनया प्रधाननिर्ग्राहकत्वेन तदङ्गत्वेन प्रतीयते । सादृश्यमतिरिक्तं पदार्थ-
 ३५ इति वैयाकरणमीमांसकादयः । साधर्म्यमिति नैयायिकादयः । साधर्म्यमुपमाभेदे
 इति प्रकाशकारः । साधर्म्यं च उपमानोपमेययोरैकधर्मसम्बन्धः । सभासोत्तरवर्ति-
 भाववाचितद्विप्रत्ययस्य सवन्धाभिधायकत्वात् । तदुक्तं भर्तृहरिणा—कृच्छ्रद्वित-
 ३६ समासेभ्यः सवन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति । एकत्वं हि धर्माणां कचिद्वस्तुतः
 अभिन्नत्वं कचिदेकजातीयत्वं कचिदेकशब्दप्रतिपाद्यत्वं कचिदेकधर्मत्वं चेति
 चतुर्विधम् । तत्र गुणक्रियायदृच्छानां साधर्म्यत्वे प्रथमम् । तेषामभिन्नत्वस्य वैया-
 ३७ करणैरङ्गीकृतत्वात् । इत्युपाध्यायोदीनां साधर्म्यत्वे द्वितीयम् । एकजातीयत्वं च
 एकजातित्वम् । एकशब्दप्रतिपाद्यत्वं छिष्टपदोपस्थाप्ये धर्मे ज्ञेयम् । तत्र शब्द-
 श्लेषे सकलकलं पुरमेतज्जातं सप्रति सुधाशुबिम्बमिव इत्यादि । अत्र सकल-
 ३८ कलम् इत्यस्य कलकलसहितं सपूर्णकलायुतं चेत्यर्थः । बिम्बानुबिम्बितायामेक-
 धर्मवत्त्वम् । यथा—

भ्रष्टापवर्जितस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुर्लेर्गहीम् ।

तस्तार सरधाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ इति ।

५७

- अत्र श्मश्रुलत्वसरधाव्याप्तत्वयोः धर्मयोः एककृष्णत्वादिगुणयोगादेकत्वम् । आचार्य-
दण्डिनो मते एतत् सादृश्यं द्वयोरेवेति नाग्रहः । एकस्यैव उपमानोपमेयस्वरूपस्य
५८ अतन्वयस्याप्यनेन उपमात्वस्वीकारात् । तथैव वाक्यद्वयगता उपमेयोपमा अपि
एतन्मते उपमैव । अतस्तदर्थं सादृश्यस्य एकवाक्यगतत्वमिति विशेषणं नापे-
क्ष्यते । तत्र इवादिपदप्रयोगे वाच्यं तदप्रयोगे कचिल्लक्ष्यं कचिद्वाक्येन
५९ व्यङ्ग्यम् इति ज्ञेयम् । अत्र तावदुपमायाः वाक्यार्थबोधं संक्षेपतः दर्शयामः ।
चन्द्र इव मुखं आह्लादकम् इत्यत्र आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकमुपमेयं
मुखमिति बोधः । अत एव इवादिसमानाभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्ति-
६० कत्वनियमः । साधारणधर्मसम्बन्धश्च कचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमा-
ह्लादकम् इत्यादौ कचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयति । अत्र
उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नः उपमेयमुखकर्तृकाह्लादः इति बोधः । अतोत्रापि
६१ तयोः समानविभक्तिकतैव । हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम् ।
इत्यादि तु, असाध्वेव । समानविभक्तिकत्वाभावात् । ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको
मुखकर्तृका, आह्लादः इति बोधं वदन्ति तेषां मते उपमानोपमेययोः समानविभक्ति-
६२ कत्वनियमे मानं चिन्तयम् । यत्तु वाचनिकी समानविभक्तिकतेति तत्र व्याकरण-
शास्त्रे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं गजराज इव गच्छति देवदत्तः इत्यादौ
बोध्यम् । वनं गज इव शूरः समरभूमिं गच्छति इत्यादौ उपमानगजकर्तृकवचन-
६३ कर्मकगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकसमरकर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूप-
गमनस्य विधेयतया उपमाविधेयिकात्र धीः । व्याघ्र इव यः शूरः पुरुषः स
गच्छति इत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुषकर्तृकगमनमिति धीः । शूरत्वादि-
६४ साधारणधर्मस्योद्देश्यतया उपमोद्देश्यिकात्र धीः । अत एव भेदाभेदप्रधाना
उपमेति वृद्धाः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदः तथापि साधारणधर्मवत्त्वेना-
भेदान्वययोग्यता बोध्या इति भञ्जपाया नागेशः । विस्तरस्तु रसगङ्गाधरे द्रष्टव्यः ।
६५ उपमायाः विविधालंकारगूढवगादौ उपमाप्रस्तावे अप्ययदीक्षितः चित्रमीमांसायाम् ।
मया—

अम्भोरुहमिवातात्रं मुग्धे करतलं तव ।

उपमैका शैलूयी सप्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान् ।

६४

रञ्जयति काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदा चेत् ॥

- चन्द्र इव मुखमिति सादृश्यवर्णनं तावदुपमा सैव उक्तिभङ्गभेदेनानेकालकारकात्
 भजते । तथाहि चन्द्र इव मुखं मुखमिव चन्द्र इत्युपमेयोपमा । मुखं मुखमिव
 ८० इत्यनन्वयः । मुखमिव चन्द्र इति प्रतीपम् । चन्द्र इष्टं मुखं स्मरामि इति
 स्मरणम् । मुखमेव चन्द्र इति रूपकम् । मुखचन्द्रेण तापं शाम्यति इति
 परिणामः । किमिदं मुखमुताहो चन्द्र इति सदेहः । चन्द्र इति चकोरास्त्वन्मुख-
 १० मनुष्यावन्ति इति भ्राष्टिमान् । चन्द्र इति चकोरा कमलमिति चक्षुरीकास्त्वन्मुखे
 रज्यन्ति इत्युल्लेखः । चन्द्रोयं न मुखम् इत्यपह्नवः । नूनं चन्द्र इत्युत्प्रेक्षा ।
 चन्द्रोयम् इत्यतिशयोक्तिः । मुखेन चन्द्रकमले निर्जिते इति तुल्ययोगिता ।
 ११ निशि चन्द्रस्त्वन्मुखं च दृश्यति इति दीपकम् । त्वन्मुखे एवाहं रज्यामि च द्र
 एव चकोरा रज्यन्ते इति प्रतिवस्तूपमा । दिवि चन्द्रो मुवि त्वन्मुखम् इति
 दृष्टान्तः । मुखं चन्द्रश्रियम् विमर्ति इति निदर्शना । निष्कलङ्कं मुखं चन्द्रादति-
 १२ रिच्यते इति व्यतिरेकः । त्वन्मुखेन समं चन्द्रो निशासु दृश्यति इति सहोक्तिः । मुखं
 नेत्राङ्गचरि स्मितभ्योऽस्त्रोपशोभितम् इति समासोक्तिः । अञ्जेन सदृशं वक्त्रं
 हरिणाहितसक्तिना इति श्लेषः । मुखस्य पुरतश्चन्द्रो निध्रुव इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ।
 १३ एवमुक्तानेकालकारविवर्तवर्तीयमुपमा ।

तदिदं चित्तं विश्वं प्रलङ्घनादिवोपमाज्ञानात् ।

ज्ञातं भवतीत्यादौ निरूप्यते निखिलभेदसहिता सा ॥ इति । (५ पत्रे)

१०३ राजशेखरोपि—

अलङ्कारशिरोरत्नं सर्वस्व काव्यसपदाम् ।

उपमा कविविशस्य मातेनेति मतिर्मम ॥

१०५ इति तां प्रशंसति ॥ १४ ॥

प्रतिज्ञातमुपमाप्रपञ्चं दर्शयति—अम्भोरुहमिति । हे मुग्धे मुन्दरि । तव

करतलं पाणितलम् । अम्भोरुहमिव कोकनदमिव । आताम्रं आलोहितम् ।

१ अम्भोरुहमिवेति समरतम् । इवेन निर्व्यसमासो विभक्त्यलोपश्चेति शासनात् ।

इति धर्मोपमा साक्षात् तुल्यधर्मप्रदर्शनात् ॥ १५ ॥

- अम्भोरुहपदं च अम्भोरुहसदृशे लाक्षणिकम् । इवशब्दः सादृश्यघोतकः । तथा च आताम्रोपमानभूताम्भोरुहाभिन्नमाताम्रमुपमेयं करतलमिति बोधः । यत्तु—
 ६ इवार्थः सादृश्यम् । तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव अम्भोरुहकरतलयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणाया । तथा च अम्भोरुहप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगि करतलमिति बोधः इति तन्न । इवशब्दस्य सादृश्यार्थवाचकत्वे तदर्थे सादृश्ये उपमानस्य भेदेनान्वये
 १ अम्भोरुहमिव मुखं पश्यामि अम्भोरुहमिव मुखं दृश्यते इत्यादौ अम्भोरुह-
 पदस्य सामानाधिकरण्याभावात् उक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्यनापत्तेः पृष्ठपा-
 पत्तेश्च । तथा अम्भोरुहेणैव करतलेन शोभते इत्यादौ समानविभक्तित्वं
 १२ न स्यात् । अभेदान्वयस्थले एव विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तित्वनियमात् ।
 ननु अभेदान्वयस्थलवदुपमानोपमेयभावस्थलेऽपि समानविभक्तित्वस्यानुशासनमस्ति ।
 तथा हि—विभक्तिः पुनरेका स्यादुपमानोपमेययोः । इति । इति चेन्नैतद्बुचिरम् ।
 १५ एतच्छासनस्य मुनित्रयानुपदिष्टत्वात् । अत्र केचित् साधारणधर्मस्य आताम्रत्वस्य
 प्रथममुपमेयभूतकरतलेनैवान्वयः न तु उपमानभूतेनाम्भोरुहेण । तस्य समस्तैक-
 पददेशपदबोध्मत्वात् । तद्वत्त्वेन प्रतीतिस्तु पर्यालोचनया अन्वयबोधोत्तरमेव ।
 १८ अत एव धर्मसाधारण्यप्रतीतिः तथैव च वैचित्र्यमिति साधारणधर्मसंबन्धे विषये
 आहुः । परं नैतद्बुचिरम् । पूर्वोक्तदोषपरिहाराय इवशब्दस्य घोतकत्वात् ।
 तेनोपमानोपमेयगतं सादृश्यं सममेव स द्योतयति इति ज्ञेयम् । अपरं च
 २१ यथेवादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येवेत्यादि-
 प्रकाशकारोक्तिविरुद्धमेतत् इति सुधीभिः विचार्यमेतत् । प्रकृतमनुसरामः । इति
 एवं साधारणधर्मप्रयोगस्थले धर्मोपमा । धर्मस्य उपादानेन धर्मोपमा इत्यर्थः । अत्र
 २२ हेतुमाह —साक्षादिति । साक्षाच्छब्देन प्रतिपादितस्य तुल्यधर्मस्य आताम्रत्वस्य ।
 प्रदर्शनात् कीर्तनात् । अत्र इवशब्दश्रवणमात्रेण सादृश्यरूपसंबन्धस्य प्रतीतेरियं
 श्रौती । उपमानोपमेयसाधारणधर्मसादृश्यवाचकानां चतुर्णामपि प्रयोगाच्च पूर्णैव
 २५ उपमा । चतुर्षु अङ्गेषु कस्यचिदनुपादाने लुप्तोपमेति ज्ञेयम् । एतद्वेदकरणमर्वा-
 चीनानामेव । प्राचीनग्रन्थेष्वनुपलभ्यात् । आचार्यदण्डी तु प्राचीनमतमेवानुसरति ।
 धर्मवत्त्वमाविषये प्रमाणमाग्नेये यथा —

राजीरमित्र ते यत्र नेत्रे नीलोत्पले इव ।

इयं प्रतीयमानकधर्मा वस्तूपमेव सा ॥ १६ ॥

त्वदाननमिवोन्निद्रमरविन्दमभूदिति ।

सा प्रसिद्धविपर्ययात्तद्विपर्ययासोपमेयते ॥ १७ ॥

यत्र साधारणो धर्मः कथ्यते गम्यतेयत्र ।

ते धर्मवस्तुप्राधान्याद्धर्मवस्तूपमे उभे ॥ (३४४.१०) इति ।

इत्यल पञ्चवितेन ॥ १५ ॥

वस्तूपमा दर्शयति—राजीरमिति । ते तत्र । यत्र वदन । राजीरमित्र
कमलसदृशम् । नेत्रे नयने । नीलोत्पले नीलरुमले इव । इयं निर्दिष्टस्वरूपा
उपमा । प्रतीयमान शब्देनानुपादानाद् गम्यमान । एव केवल । अन्येषामुपमानो-
पमेयोपमावाचकानां शब्दोपात्तत्वात् इति भावः । धर्मः साधारणो धर्मः मनोवृ-
त्तिसौन्दर्यादि । यत्र सा वस्तूपमा । वस्तुनो उपमानोपमेययोरुपादानादियं वस्तु-
पमा । प्रसिद्धतया अत्र साधारणधर्मस्य शब्दप्रयोगमन्तरेणापि आप्तम्यप्रतीति-
र्भवतीति भावः । केचित्तु प्रतीयमानेकधर्मेतिपदस्थैरशब्दस्य सामान्य साधारण
इति अर्थं दर्शयन्ति । इदमेकधर्मत्वं यत्राप्रसिद्धं तत्र नेत्रे वस्तूपमा भवति ।
तथा च सकलकल पुरमेतज्जात सप्रति सुधाशुभिर्मित्र । इत्यादौ न वस्तूपमा ।
अत्र सकलकलमिति समानधर्मस्यानुपादाने न हि पुरसुधाशुभिर्मित्रो सादृश्यं
प्रसिद्धं वा बुद्ध्याख्यं भवति । इयं च धर्मलुप्तोपमेति अप्यप्यदाक्षितेर्मन्यते ॥ १६ ॥

विपर्ययासोपमामाह—त्वदाननेति । त्वदाननमिव । उन्निद्रं प्रमुञ्चम् । अर-
विन्द कमलम् । अभूत् आसीत् । इति प्रसिद्धे विपर्ययात् वैपरात्वात् । सा
प्रसिद्धा । विपर्ययासोपमा अत्रास्तीति शेषः । अयं भावः । प्रस्तुतत्वेन वर्णनीयानां
मुखादीनामेवोपमेयत्वं तदुत्कर्षप्रतिपादनाय यस्तानां चन्द्रारविन्दानामुपमानत्वम्
इति कविसप्रदायसिद्धं पन्था । तस्य मार्गस्य उपमेयस्य उत्कर्षप्रतिपादनाय
विपर्ययासोपमेयोपमानभावविपर्ययः तस्माद्विपर्ययासोपमा । प्रस्तुते उदाहरणे
आननमुपमेयभूतमपि उपमानतया वर्णितम् । इवा-तस्य उपमानत्वानियमात् ।
तदनुरोधेन च यच्च उपमानभूतमरविन्दं तत् उपमेयतया वर्णितम् । अतः

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षशंसिनी ॥ १८ ॥

विपर्ययोपमालंकारः । नव्यास्तु अमुं प्रतीपं कथयन्ति । तदुक्तं कुवलायानन्दे—

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

त्वष्टोचनसम पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः ॥ (१४ पत्रे) इति ।

१. उदाहरति च जगन्नाथः —

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णवर्णमिति ।

तद्यदि पतति हुताशे तदा हुताशे तत्राङ्गवर्णं स्यात् ॥ (४९६ पत्रे)

१५ इति ॥ १७ ॥

अन्योन्योपमामाह तवाननमिति । अन्योन्यस्य आननेन उपमानेन
अम्भोजस्य अम्भोजेन उपमानेन आननस्य इति परस्परस्य उत्कर्षः गुणमाहात्म्यं
इतत् शंसिनी कथयित्री सेयमन्योन्योपमा । इति इत्यनेन उदाहरणस्वरूप निर्दि-
श्यते । तेन च यत्र पर्यायेण उपमानोपमेयभावस्तत्रैवेयमिति सिद्धम् । तेन च
मुखमम्भोजं च तुल्यमित्यत्र तथा प्रतीतावपि नेय भवति उपरिदर्शितवैचित्र्या-
भावात् । अत्र पर्यायेणोपमानोपमेयकत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थम् । तेन
न्यूनगुणेनोपमेयेनोपमीयमानस्य गुणाधिकस्योपमानस्य कथमुत्कर्षः इति शङ्का
परास्ता । अत्र द्वयेरेव मुखाम्भोजयोः प्रस्तुतत्वं बोध्यम् । अम्भोजस्य अप्रस्तुतत्वे
इतदुत्कर्षप्रतिपादनवैयर्थ्यात् । प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपादनायैव गुणालंकाराणां समुत्पत्तेः ।
अत एव हेमचन्द्रः इमामुपमेयोपमाभिधानेन इत्यमुदाजहार —

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम् ।

१२ निर्लीना नलिनीखण्डे कथं तु त्वां लभेमहि ॥ (२४७ पत्रे) इति ।

निर्लीना गूढाम् । अप्रपञ्चदीक्षितोपि—धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्रयि ।
इत्युभयंप्रस्तुतमेवोदाहरत् । अर्वाचीनैस्तु इयमुपमेयोपमाशब्देन व्याख्यायते । जग-
न्नाथादयस्तु केवलं तृतीयसदृशव्यवच्छेदमेवास्याः फलं मन्वते । तथा प्रस्तुता-
प्रस्तुतेपि इयं भवतीति—

त्यन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् ।
 इत्यन्यसाम्यव्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥ १९ ॥
 पञ्चं तावत् तवान्वेति मुखमन्यच्च तादृशम् ।
 अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसावानियमोपमा ॥ २० ॥
 समुच्चयोपमाप्यस्ति न कान्त्यैव मुखं तव ।
 हादनाख्येन चान्वेति 'कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥ २१ ॥

कौमुदीव भवती विधाति मे कातराक्षि भवतीव कौमुदी ।

१८ अन्यजेन तुलित मिलोचन लोचनेन च तवाम्बुज समम् ॥

इत्येतदुदाहरणत स्पष्ट भवति । अत्र आनन मुखमिति प्रकममङ्ग. प्राचा निर-
 द्बकुशत्वात् सोढव्य इति प्रेमचन्द्रशर्माण. । परे तु कविना एतदुदाहरण केवल-
 २१ मुपमाभेदप्रदर्शनायोल्लिखित न तु काव्यत्वेनोप-पत्तम् । अतस्तत्र प्रस्तुतमपहाय
 केवलक्षुद्रदोषैकदृष्टिभिर्विपश्चिद्भिर्न भवितव्यमित्याहु ॥ १८ ॥

नियमोपमामाह—त्यन्मुखमिति । कमलेनैवेति एवकारः अन्ययोगव्य-
 धयेदक. । तदेव शब्दत. कथयति नान्येनेति । अन्यसाम्यव्यावृत्तेरिति
 ३ उपमानबाहुल्यमुपमेयस्यापकर्षं गमयति । तद्व्यावृत्त्या प्रकृष्टेनैकेन सा-
 म्यकथनम् उत्कर्षातिशयवैचित्र्यमावहतीति अस्याः अलङ्कारकत्वं ज्ञेयम् ॥ १९ ॥

अनियमोपमा दर्शयति—पञ्चमिति । पञ्चम् कमलम् । तावत् इति वाक्या-
 लङ्कारः । तव मुखमन्वेति अनुकरोति । अन्यत् कमलादितरत् । तादृशं सुन्दरं वस्तु
 , चन्द्रादि । तत्कारि तव मुखानुकारि । अस्ति चेदस्तु । इति एव नियमाभावरूपा
 अनियमोपमा । नास्ति नियमः उपमानविषये यत्र सा अनियमोपमेत्यर्थः ॥ २० ॥

समुच्चयोपमा दर्शयति—समुच्चयेति । तव मुखं कान्त्यैव केवलकान्त्या
 एव । इन्दु नान्वेति । हादनाख्येन सतोपजननाख्येन । कर्मणा क्रियया । च
 ३ चशब्दः समुच्चयव्योतकः । तेनापि इत्यर्थः । अन्वेति अनुकरोति । इतीदृशी एता-
 दृशवैचित्र्यमिदिष्टा । समुच्चयोपमा अपि अस्ति । अत्र गुणक्रिययोः समुच्चयः ।
 ईदृशात्यनेन केवलगुणकेवलक्रियासमुच्चये साधारणधर्मसमुच्चयेऽपि इयं ज्ञेया ॥ २१ ॥

त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः ।

इयत्येव भिदा नान्येत्यसावतिशयोपमा ॥ २२ ॥

मय्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकृत्यनैः ।

पक्षेपि सा वदस्त्येवेत्यसावुन्नेक्षितोपमा ॥ २३ ॥

येदि किञ्चिद्भवेत् पञ्च सुष्ठु विभ्रान्तलोचनम् ।

अतिशयोपमां दर्शयति— त्वय्येवेति । त्वन्मुखं त्वयि एव दृष्टम् । दिवि आकाशे । चन्द्रमा दृश्यते । एवं मुखचन्द्रमसोर्भिन्नाश्रयत्वं प्रतिपादितम् । इयती एव भिदा एतावानेव भेदः । नान्या अन्यो भेदो न । गुणाक्रियादिकं सकलं समम् इति भावः । इति एवं वैचित्र्यशालिनी अतिशयोपमा भवतीति शेषः । उपमानोपमेययोः गुणाक्रियादिभिः महस्यपि भेदे किञ्चिद्भेदप्रदर्शनपुरःसरं नान्यो भेदः इति अभिन्नाध्यवसानेन उपमेयस्य गुणाक्रियातिशयो वर्णितो भवति । अतः अतिशयोपमा । अत्र इवादिसाधर्म्यवाचकशब्दाप्रयोगात् साम्यं व्यञ्जनगम्यमेव । व्यञ्जना च यत्कूवैशिष्ट्यसचिवया भेदाभेदप्रतीत्या प्राप्तप्रसारा वर्तते । नात्र रूपकध्वनिः । आश्रयभेदस्य स्पष्टप्रतिपादनेन अभेदप्रतीतेः अभावात् । नापि व्यतिरेकः । उपमानादुपमेयगताधिक्यस्य अनुद्भवात् । तस्मादुपमा एव इयम् ॥ २२ ॥

उन्नेक्षितोपमां दर्शयति—मय्येवेति । अस्याः प्रकृतनायिकायाः । मुखश्रीः मुखलक्ष्मीः । मुखशोभासदृशशोभेति निदर्शनागर्भेयुमक्तिः । मय्येव इति एवंप्रकारैः । इन्दोः । विकृत्यनैः श्लाघावचनैः । अलम् । यत् यस्मात् । सा श्रीः । पक्षेपि । अस्त्येव वर्तते एव । इति एतादृशी वर्णना उन्नेक्षितोपमा ज्ञेया । अत्र चन्द्रमसा आत्मश्लाघायाः अतात्त्विकत्वेन नायकस्य चाटुकृत्या संभावनयोन्नेक्षितत्वेन इयम् उन्नेक्षितोपमा । अत्र साम्यं व्यञ्जनगम्यम् । एवमेवाप्येपि तत्र तत्र बोद्धव्यम् ॥ २३ ॥

अद्भुतोपमामाह—यदीति । सुष्ठु हे सुन्दरि । यदि । पञ्च । किञ्चित् मनाक् । विभ्रान्तलोचनं घूर्णितनयनम् । भवेत् । तत् तर्हि । ते तव । मुखश्रियं धत्ताम् प्राप्नोतु । इति असौ अद्भुतोपमा । विभ्रान्तलोचनादयो धर्मा मुखस्यैव तेषां संभावनया पञ्चस्थितिकल्पनेन मुखसादृश्यवर्णनं चमत्कारातिशयाय भवति इतीय-

तत् ते मुखश्रियं वृत्तामित्यसावद्भुतोपमा ॥ २४ ॥

शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वाङ्गि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया ।

इन्दुमप्यनुधावामीत्येषा मोहोपमा स्मृता ॥ २५ ॥

मद्भुतोपमा । यदुक्तम्—

६ यत्रोपमेयधर्माः स्वरूपमानेधिरोपिताः ।

चमत्कारविधानार्थं तामाहुरद्भुतोपमाम् ॥ इति ।

प्रकाशकारादयस्तु एनामतिशयोक्तिमाहुः । तदुक्तं प्रकाशे —

१ प्रस्तुतस्य यदम्यत्व यद्यथौ च कल्पनम् । उदाहृतं च—

राकायामकलङ्कं चेदमृताशोर्भवेद्वपुः ।

तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ (७६२ पत्रे) इति ।

१२ इदमत्रावधेयम् । यत्र सभावनयापि पर्यन्ते औपम्यस्य अनिष्पत्तिः कवेरभिप्रेता

तत्र नोपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा प्रस्तुतोदाहरणे सुधांशुवपुषो अकलङ्क-

भवनमशक्यमतस्तेन मुखसाम्यप्रापणमपि अशक्यमेवेत्यत्र कवितात्पर्यमस्ति । अतो

१५ नेयमुपमा किंतु अतिशयोक्तिः । यथा वा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाही आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

तदोपमायेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

१८ इत्यादावपि अनयैव दिशा अतिशयोक्तिः ।

पुष्पं प्रवालपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्तम् ।

ततोनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तं रुचः स्मितस्य ॥

२१ इत्यादी तु नातिशयोक्तिः । पुष्पस्य प्रवालपहितत्वस्य सभवात् । नात्र कवेरौपम्या-

भावप्रदर्शने यत्नः । केवलं चारुतातिप्रदर्शनायैव चेयं सभावना । अतः

इयं कविकल्पितोपमानतया उत्पादोपमेति प्राचीनैर्व्याख्यातास्ति । आचार्य-

२२ दण्डिमतं तु उभयत्रापि अद्भुतोपमेति सुधीभिर्विचार्यम् ॥ २४ ॥

मोहोपमा दर्शयति—शशीति । हे तन्वाङ्गि कृशाङ्गि । तव मुखं शशी

इत्युत्प्रेक्ष्य सादृश्यादभिन्नं परिकल्प्य भ्रान्तिनिपयीकृत्यैः । अनन्तरं त्वद्विरहे

१ शशिनं दृष्ट्वा । त्वन्मुखाशया तव वदनस्पृहया । त्वन्मुखमिदमेवेति बुद्ध्या । इन्दुमपि

अनुधावामि तद्दर्शनवद्भरतिर्भवामि । इत्येषा इयं मोहोपमा स्मृता । कविभिरिति शेषः । मोहो भ्रान्तिः सादृश्येन इन्दौ मुखभ्रान्तिः तेन उपमा मोहोपमेति ।
६ तदुक्तमाग्नेये—

प्रतियोगिनमारोप्य तदभेदेन कीर्तनम् ।

उपमेयस्य यन्मोहोपमासौ भ्रान्तिमद्वयः ॥ इति ।

१ अत्र साम्यं व्यङ्ग्यम् । शरीरं इन्दुरिति प्रक्रमभङ्गोपि पूर्ववत्त दोषापेति बोद्धव्यम् ।
अर्वाचीमानां मते अत्र भ्रान्तिमानलंकारः । तदुक्तं अप्यध्यदीक्षितेन—

कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि ।

१२ आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमान् मतः ॥

(चि. मी. ६४-६५ पत्रयोः) इति ।

अत्राप्यध्यदीक्षितोक्तानि उदाहरणानि मनोहराणीति प्रदर्श्यन्ते—

१५ कपाले मार्जारः पय इति करांछेदि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् त्रिसमिति करी सकलयति ।

रताग्रे तल्पस्थान् हरति वनिताप्यंशुकमिति

१६ प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विप्रवयति ॥

कवित् भ्रान्तेरुत्तरोत्तरं पछवेन चमत्कारः—

२१ बह्मलक्ष्मोणिपाल त्वदहितनगरे संचरन्ती किराती
कीर्णान्यादाय रत्नान्युत्तरखदिराङ्गारशङ्काकुलाङ्गी ।
कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमन्ती
आसामोदानुधावन्मधुकरनिकरैर्धूमशङ्कां तनोति ॥

२२ कवित् भिन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिबन्धनेन चमत्कारः । यथा—

शिञ्जानैर्मज्जरीति स्तनकलशयुगं चुम्बितं चञ्चरीकै-
स्तत्रासोल्लासलील्यः किसलयमनसा पाणयः कीरदद्याः ।
तल्लोपायालपन्त्यः पिकनिनदधिया ताडिताः काकलोकै-
रित्यं चोलेन्द्रसिंह त्वदरिमृगदृशां नाप्यरण्यं शरण्यम् ॥

इति ॥ २५ ॥

(काव्यादर्श) १७

शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥ २८ ॥

सरूपशब्दवाच्यत्वात् सा समानोपमा यथा ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विभ्योर्कैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ इति ।

१५विश्वनाभादय एनां निश्चयालङ्कृतिमाहुः ॥ २७ ॥

श्लेषोपमां दर्शयति—शिशिरांशुप्रतिस्पर्धि । ते वक्त्रम् अम्भोजमिव शिशि-
रांशुप्रतिस्पर्धि शिशिरांशुश्रद्धः तस्य प्रतिस्पर्धि प्रतिद्वन्द्वि । अम्भोजपक्षे
१शिशिरांशुः प्रतिस्पर्धी यस्येति बहुव्रीहिः । श्रीमत् सुग्रीकम् । प्रशंसायां मनुष्य ।
सुरभिगन्धि सुरभिः प्राणतर्पकः गन्धः यस्य तत् । इति विशेषणत्रयं श्लेषेणो-
भयत्र संबन्धं लभते । अतः इयं श्लेषोपमा स्मृता । केचित्तु वक्त्रपक्षे शिशिरांशु-
२प्रतिद्वन्द्विश्रीमत् इत्येकं पदं परिकल्प्य शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्विनी या श्रीः तद्विशिष्टम्
इत्यर्थं प्रकाशयन्ति । पूर्वपद्धत्या अभङ्गश्लेषो भवति । अनया तु समङ्गश्लेषो
भवति इति ज्ञेयम् । श्लेषेण उपमा उपमानोपमेयगतसाधर्म्यं द्योत्यते यत्र सा
३श्लेषोपमेति निरुक्तिः । श्लेषधात्र अर्थश्लेषः । शब्दश्लेषस्य वक्ष्यमाणसमानोपमा-
विषयत्वादिति अनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । श्लेषस्य शब्दार्थवृत्तित्वं शब्द-
परिवृत्त्यसहत्वसहत्वाभ्यां ज्ञेयम् । अत्र श्लेषस्य विद्यमानत्वेऽपि न श्लेषालङ्कारः ।
४सादृश्यवैचित्र्ये श्लेषवैचित्र्यस्य निरुक्तिरन्तत्वात् । यत्र यद्वैचित्र्यं प्रधानतया विभक्ति-
तत्रैव तदलङ्कारव्यवहारः । एतेनात्र अलङ्कारान्तरस्य श्लेषस्य सद्भावेऽपि न तत्त्वेन
व्यपदेशः । श्लेषवैचित्र्यस्य प्रधाने सादृश्यवैचित्र्ये निरुक्तिरन्तया व्यपदेशकत्वा
५भावात् । प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति इत्युक्तेः । इति केषांचिदुक्तिरपि एतद-
भिप्रायिकैवेति शोध्यम् । अत्र श्लेषानुप्राणिता उपमा ज्ञेया ॥ २८ ॥

समानोपमा निरूपयति—सरूपेति । सरूपं समानं मित्रार्थमपि एक-
वर्णत्वेन अभिन्न रूपं यस्य तादृशशब्देन वाच्यत्वात् प्रतिपाद्यत्वात् । समान-
३धर्मस्येति शेषः । सा प्रसिद्धा । समानोपमा मता गिष्ठानामिति शेषः । तथा च

शालेगोदानमालेयं सालकाननशोभिनी । २९ ॥

पद्मं बहुरजश्चन्द्रः क्षयीं ताम्ब्यां तवाननम् ।

समानमपि सोत्सेकमिति निन्दोपमा स्मृता ॥ ३० ॥

ब्रह्मणोऽप्युद्भवः पद्मश्चन्द्रः शंभुशिरोधृतः ।

यत्र छिद्यश्चन्द्रेण साधारणधर्मापस्थिति सा समानोपमा । उदाहरति—वालेति । इयमुद्यानमाला वनपङ्क्तिः । वालेन वधूरिव । सालकाननशोभिनी सालाना वृक्षाणां काननं वनं तेन शोभिनी । उधूपक्षे अलङ्कै चूर्णकुन्तले सहितं सालकम् एव यदानं मुखं तेन शोभिनी । अत्र भिन्नयोरपि उपमानोपमेयधर्मयोः समान-
शब्दवाच्यत्वात् साधारण्यम् । अत्र वृक्षकाननेति परिवृत्तो न श्लेषः अतः शब्दश्लेषेयमुपमा ॥ २९ ॥

निन्दोपमा लक्षयति— पद्ममिति । पद्मं बहुरजः परागधूलिधूसरम् । चन्द्रश्च क्षयी क्षयिष्णुः । अर्थात् कृष्णपक्षे । तवाननं तु निर्मलत्वात् परागशून्यं सदा शोभापरिपूर्णत्वाच्च न क्षयिष्णुः । अतः ताम्ब्या पद्मचन्द्राभ्याम् । समानमपि तवाननं सोत्सेकं दोषशून्यत्वेन उत्कर्षशास्त्रे इति निन्दोपमा । उपमानस्य निन्दया साम्यस्य कीर्तनात् निन्दोपमा । अत्र केचित् राज्ञः क्षयशब्दाभ्यां रजोगुणक्षयरोग-
रूपार्थान्तरश्लेषेणाङ्गीकृत्य तदेव दोषत्वेन कल्पयन्ति । तथा ताम्ब्यामिति पद्मम्यन्तं स्वीकृत्य तत् सोत्सेकमित्यनेन सबन्धः सोत्सेकशब्दस्य अधिकम् इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र साम्यमात्रपर्यवसायित्वात् तत्रैव कवेरभिनिवेशात् प्रतीय-
मानेपि भेदे तस्य प्राधान्याभासान्न व्यतिरेकः । प्राधान्येन भेदचमत्कृती एव तस्य निश्चितत्वात् ॥ ३० ॥

प्रशस्योपमा दर्शयति— ब्रह्मण इति । पद्मं कमलम् । सा पुंसि पद्मं नलिनम् । इत्यमरकोशात् पद्मशब्दस्य पुस्त्वम् । पद्ममिति पाठे अप्रयुक्तत्वदोषोपि न । ब्रह्मणोऽपि जगत्सद्युरपि । उद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तस्य अस्मिन्दिनाभनाभ्य-
रविन्दनातत्वादिति भावः । तथा चन्द्रः शंभुशिरोधृतः शंकरस्य शशिखड-

तौ तुल्यौ त्वन्मुखेनेति सा प्रशंसोपमोच्यते ॥ ३१ ॥

चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्याचिरुयासु मे मनः ।

स गुणो वास्तु दोषो वेत्याचिरुयासोपमां विदुः ॥ ३२ ॥

शतपत्रं शरच्चन्द्रस्त्वदानमिति त्रयम् ।

परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ ३३ ॥

मौलित्वादिति भावः । एतादृशी महामहिमशालिनौ तौ । त्वन्मुखेन तुल्यौ इति विपर्ययोपमया मुखस्य गुणातिशयवर्णनात् इयं प्रशंसोपमा इत्युच्यते । अयमाशयः । पद्मचन्द्रौ तायन्महामहिमगुणशालिभ्यां कमलासनशशिशेखराभ्याम् आश्रितौ इति अनुपमगुणशालिनौ । तौ त्वन्मुखेनापि तुल्यौ इति अहो १तेषां गुणराशिसंपात्तिः इति तौ अधिकगुणेनोपमानभूतेन मुखेन प्रशंसितौ । तेन च मुखस्य गुणातिशयः व्यक्तो भवति । इयं विपर्ययोपमानुप्राणिता प्रशंसोपमा ज्ञेया । अत्र प्रशंसायाः प्राधान्यात् तद्वैचित्र्यकुक्षिलीनं विपर्ययोपमा- २वैचित्र्यम् । तेन न विपर्ययोपमेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

आचिरुयासोपमां व्याख्याति— चन्द्रेणेति । मे मनः चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यम् इति आचिरुयासु विवक्षु वर्तते । स आख्यानाभिप्रायः । गुणो वा दोषो वा अस्तु । ३इत्याचिरुयासोपमां विदुः । पण्डिताः इति शेषः । अत्र गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन आख्यानाभिप्रायस्य समुद्रेकः दर्शितो भवति । तेन च मुखस्य उपमेयस्य चारुतातिशयो व्यञ्जितो भवति । अत आचिरुयासया उपमेयचारुत्वपोषणादियमा- ४चिरुयासोपमेति भावः । केचित्तु गुणो वा दोषो वास्तु इत्यनेन ह्यतभावप्रकटनया सारल्यद्योतनाच्चारुतातिशयः इति मन्यन्ते ॥ ३२ ॥

विरोधोपमां दर्शयति— शतपत्रमिति । शतपत्र कुशेशयम् । शरच्चन्द्रः शारदीयशर्वरीशः । त्वदाननं भवदीयाननम् । च एतत् त्रयम् । परस्परविरोधि ५अन्योन्यस्पर्धि । शतपत्रस्य विकासे दिवा चन्द्रस्य मालिन्यम् चन्द्रोदये रात्रौ शतपत्रस्य संकोचः इति ते परस्परविरुद्धे । तगोरुभयोः तज्जननेन सह विरुद्धत्वं

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ ३४ ॥

मृगेशणाङ्गं ते वक्त्रं मृगेणैवाङ्कितः शशी ।

तथापि सम एवासौ नोत्कर्षोति चटूपमा ॥ ३५ ॥

१-मुखसारभासादकृत्वादिगुणमत्सरित्वादिति ज्ञेयम् । अस्य विरोधस्य साम्य
२-पक्षेनसायित्वादिव विरोधोपमा ॥ ३३ ॥

प्रतिषेधोपमा निर्दिशति— न जास्त्विति । इन्दो ते मुखेन सह । न
जातु न कदाचिदपि । प्रतिगर्जितु प्रतिस्पर्धितुम् । शक्ति अस्तीति भावः । उक्तमर्थं
विशेषणाभ्यां संपादयति । कलङ्किनः कलङ्कद्रूपितस्य । तथा जडस्य शीतलस्य
मूर्खस्येति च ध्वनिः । तथा च एतादृशस्य चन्द्रस्य निष्कलङ्किना अजडेन च
ते मुखेन स्पर्धितुं का शक्तिरस्ति । अत्र सादृश्यप्रतिषेधेन उपमेयगुणस्योत्कर्षो
दर्शितो भवति इति प्रतिषेधोपमा । पूर्वोक्तनिन्दोपमायां प्रतिषेधो नास्ति इति
नम्या भेदः । नान्न परिकरशङ्का कर्तव्या । कविनानेन अगणितशब्दात् । विशेष-
णद्वयानुपादाने इदं— महीं महारण्डेण लोहितादुद्धृतोदधे । इति नैयार्थदोष-
ग्रस्तं भवेत् । अतस्तदोषपरिहाराय विशेषणस्यानवश्यकत्वं ज्ञेयम् । नवीनमते तु
अपुष्टतादोषपरिहारार्थं तयोरावश्यकत्वं ज्ञेयम् । अपि चात्र आप्त्यवर्णनस्थेव
प्राधान्यात् प्रतिषेधोपमया स्वीकार्या इत्यलम् ॥ ३४ ॥

न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गो चक्षुषी इमे ।

इति विस्पष्टसादृश्यात् तत्त्वाख्यानोपमेय सा ॥ ३६ ॥

चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिक्रम्य गुरसं तव ।

आत्मनैवाभवत् तुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ ३७ ॥

शोभाशाली इति शशिनः समीकरणेन मुखस्य सौन्दर्यपरिपोषो दर्शितः । एतादृश वर्णनशैली सुमधुरा इति चट्टपमा । चट्ट प्रियोक्ति तत्परा उपमा आपम्प्यवर्णनम् ।
१२ अक्षी चाटु चट्ट श्लाघा प्रेम्णा मिथ्या विकल्पनम् । इति कोश । अत्रोत्कर्षकारणे सत्यपि नोत्कर्षः इति विशेषोक्तिः । तस्या लक्षणमग्रे -

गुणजातिक्रियादीना यत् तु वैकल्पदर्शनम् ।

१५ विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ (२०-३२३)

इति ग्रन्थकृतेन दर्शितम् । विशेषोक्तिमूला एतेय चट्टपमा । अन्यथा सर्वत्रोपमाया चट्टकिसमभावात् सर्वत्रेयमेव स्यात् इति प्रेमचन्द्रशर्माण ॥ ३५ ॥

तत्त्वाख्यानोपमा दर्शयति—न पद्ममिति । इदं पद्मं न किंतु मुखमेव । इमो भृङ्गो न किंतु चक्षुषी एव । इत्येव विधिनिषेधप्रकारेण । विस्पष्टसादृश्यात् सादृश्यस्य स्पष्टीकरणात् । सदृशे भ्रान्तिर्भवति । अत्र च भ्रान्तिरपनयनात् सा पूर्वमासीत् इति निष्पन्नम् । सा च सादृश्यमूला इति सादृश्यस्य प्रकटीकरणात् तत्त्वाख्यानोपमा इयं ज्ञेया । भ्रमनिरासाय भ्रमविषयस्य तत्त्वस्य यथार्थस्वरूपा-
५ विष्करणं तत्त्वाख्यानम् । तन्मूलमस्याः अतस्तत्त्वाख्यानोपमा । निर्णयोपमायां संशयपूर्वकं तत्त्वाख्यानम् । अत्र तु भ्रान्तिपूर्वकमित्युभयोर्भेदः ॥ ३६ ॥

असाधारणोपमामाह—चन्द्रेति । तत्र मुखं चन्द्रारविन्दयोः कान्तिं शोभाम् । अतिक्रम्य स्वकांक्षां विजित्य । आत्मनैव स्वेनेन तुल्यमभवत् । इति असाधारणो-
३ पमा । चन्द्रपद्मे एव मुखस्योपमानतया प्रसिद्धे । तयोरतिक्रमे तु अन्योपमानस्य विरहात् स्वस्मिन्नेव उपमानोपमेयभावात् विधान्तः । तेन च आपम्प्यस्य असाधारणत्वं निष्पन्नम् । अत इयम् असाधारणोपमा । न च एकस्यवैपमानोपमेयत्वं कवमिति स्वाच्यम् । आहार्यभेदेन भिन्नत्वात् । आहार्यत्वं नाम प्राधकाळिकेच्छाजन्यं ज्ञानम् । अत्र बाधशब्देन बाधकं ज्ञानमपेक्ष्यते । तच्च मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखं चन्द्रो न

सर्पयप्रभासारः समाहृतं इव क्वचित् ।

तदाननं विभातीति तामभूतोपमा विदुः ॥ ३८ ॥

चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।

परुषा वागितो वक्त्रादित्यसंभावितोपमा ॥ ३९ ॥

इति बाधज्ञान तात्कालिकी या मुखे चन्द्रव्यञ्जन मे जायतामिति इच्छा तत्र-
यत् ज्ञान मुखे चन्द्र इति तदाहार्यम् ॥ ३७ ॥

अभूतोपमामाह—सर्वेति । क्वचिदंशस्थाने । विधात्रा समाहृतं सगृ-
हीत । सर्पयप्रभासारः सर्वेषां पद्माना प्रभाया सार कान्तिपुञ्ज । इव त्वदाननं
विभाति । इति एवप्रकारा ता प्रसिद्धाम् । अभूतोपमाम् उपमेयस्य वर्णनाय सभाव-
नया कल्पितस्य उपमानस्य वस्तुतः अमृतत्वात् तादृशेन अभूतेन उपमानेन
ओपम्यस्य वर्णनमभूतोपमा इति समाख्यानिरूपणम् । नात्र इवशब्द सभावनार्थकः ।
अपि तु साधर्म्यवाचकः । तेन समाहृत इत्यस्य सभावनया समाहरणेऽपि उपप्रेक्षा-
वाचकाभावात् केवलसभावनाचमत्कृत्यपेक्षया तादृशसभावनानिष्पन्नोपमानसादृश्य-
वर्णनचमत्कृते प्राधान्यादत्र उपमेय इवेति । केचित्तु इवशब्द समाहृतशब्देन
समुच्चय सभावनाया प्राधान्यादत्रोपेक्षां वदन्ति । प्रस्तुते अप्रस्तुतस्य धर्मिण
यत्र सभावना तत्रोपेक्षा । अत्र तु प्रस्तुते अप्रस्तुतधर्मस्य सभावना । तथा च
प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रतीति न तत्रोपमा इति प्राचामाशय निवृण्वन्ति । पर
पूर्वोक्तप्रक्रियया सभावनाया उत्पत्तिरत्र नास्तीति सुधीर्भिर्निवारणीयम् । वस्तुतः
अविद्यमानस्य केनच कविप्रतिभया निष्पाद्यमानस्य धर्मिण यत्र वर्णनं तत्राभूतो-
पमा । इत्यत्र विद्यमानस्य धर्मिण यत्रान्यधर्मिणां समेलनरूपनया साम्यवैशिष्ट्य-
वर्णनं तत्राभूतोपमा इत्युभयोर्भेदः ॥ ३८ ॥

असंभावितोपमामाह—चन्द्रविम्बादिति । इतः एतस्यात् । वक्त्राद्
पदनात् । परुषा वक्त्रा । रात्रि । चन्द्रविम्बात् विषमित्र । चन्दनात् पावक इव ।
इति सौन्दर्य । रात्रि । अत्र उपमानभूतान्यां चन्द्रचन्दनान्यां विषपावकानि सरणस्य
पदनात् परुषा रात्रि सरणस्य अयमाविरत्तादनभावितोपमा ॥ ३९ ॥

चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादिशीतलः ।

स्पर्शस्तवेत्यातिशयं बोधयन्ती बहुपमा ॥ ४० ॥

चन्द्रबिम्बादिबोत्कीर्णं पद्मगर्भादिबोद्धृतम् ।

तत्र तन्वाङ्गि वदनमित्यसौ विक्रियोपमा ॥ ४१ ॥

पूण्यातप इवाह्वीव पूषा ज्योम्नीव वासरः ।

बहुपमां दर्शयति—चन्दनेति । चन्दनोदकं मलयान्नरागः चन्द्रांशुः
इन्दुकिरणं चन्द्रकान्तः मणिविशेषः एतदादयः मृणालकदलीपत्रमुक्ताहारदयः
इते इव शीतलः सुखकरः । उपमानानि सामान्यवचनेः इति कर्मधारयः । तत्र
प्रकृतनायिकायाः । स्पर्शः । अस्ति इति शेषः । इति आतिशयम् उपमानान्तरेषु
प्रसिद्धशैत्यादिगुणैर्मयः प्रस्तुते विशेषम् । बोधयन्ती प्रकटीकुर्वती । बहुपमा
एतन्नाम्ना व्यवहृता भवति । एकस्योपमेयस्य बहुपमाननिबन्धनेन साम्योत्कर्ष-
विधायिनी इति बहुपमेत्यर्थः । यथा बहुनां मधुररसानां संमेलने चारुत्वातिशयः
तथा बहुपमानदर्शनेन उपमेयधर्मस्य चारुत्वातिशयः इति केवलोपमाया अस्या
भेदः । अर्वाचीनास्तु एनां मालोपमामाहुः ॥ ४० ॥

विक्रियोपमामाह—चन्द्रबिम्बादिति । हे तन्वाङ्गि । तत्र वदनम् । चन्द्र-
बिम्बादुत्कीर्णमिव उदङ्कितमिव । पद्मगर्भात् पद्ममध्यात् । उद्धृतमिव । इत्यसौ
विक्रियोपमा । अप्रोपमानभूतो इन्दुबिम्बपद्मगर्भी प्रकृती वदनं विकृतिः । प्रकृति-
विकृत्योः साम्यमस्ति इति विक्रियया उपमानविकारभूतोपमेयवर्णनेन उपमाः अतो
विक्रियोपमा । तथा चोक्तम् अग्निपुराणे— उपमानविकारेण तुलना विक्रियोपमा ।
१(३४४.१५) इति । अन्यत्रापि—

उपमेयस्य यत्र स्यादुपमानविकारता ।

प्रकृतेर्विकृतेः साम्यात् तामाहुर्विक्रियोपमाम् ॥ इति ।

अत्रापि पूर्ववदुपमानवैचित्र्यविच्छेदमुपेक्षासाम्यमतो नोपेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

मालोपमामाह—पूण्यातप इति । आतप इव प्रकाशो यथा पूष्णि सूर्ये ।
पूषा यथा अह्नि दिवसे । वासरः दिवसः यथा ज्योति आकाशे । तथा विक्रमः ।

विक्रमस्त्वय्यधालुक्ष्मीमिति मालोपमा मता ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोपि यद्युपमीयते ।

एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ ४३ ॥

१ पराक्रमः । त्वयि लक्ष्मीम् । अधात् निहितवान् । इति एवंप्रकारा । मालोपमा मालायां यथा प्रथितस्य एकस्य कुसुमस्य अपरेण तस्यापि अपरेण इति परस्थितस्य कुसुमस्य सङ्क्षेपो भवति तथा पूर्वपूर्ववाक्यस्थिताधिकरणपदार्थस्योत्तरोत्तरवाक्यस्थोपमानान्व-
२ निवेशनेन सवन्धात् इयं मालोपमा । मता आलंकारिकसंमता । अयमेव रचना-
वैचित्र्यविशेषः बहूपमातः अस्या भेदकः । बहूपमायां केवलमुपमाबाहुल्यम् । अस्यां तु पूर्ववाक्यस्थपदस्य उत्तरत्र सवन्धः एवमुपमाबाहुल्यम् । नव्यास्तु प्रकारद्वयेपि
३ मालोपमामेव मन्यन्ते । तत् रचनावैचित्र्यविशेषाज्ञानविजृम्भितमिति प्रेमचन्द्र-
शर्माणः ॥ ४२ ॥

वाक्यार्थोपमां लक्षयति—वाक्यार्थेनेति । वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थो विशेष-
पणविशेष्यतामापन्न उद्देश्यविधेयभावप्रधान एकतिङ्घटितः पदसमूहः तेन । एव-
४ कारेण पदार्थोपमानिवृत्तिः । कोपि वाक्यार्थः तादृश एव कश्चित् प्रस्तुतवाक्यार्थः ।
यदि उपमीयते तर्हि सा वाक्यार्थोपमा भवति । वाक्यार्थयोः उपमानोपमेयभावेन
साम्यस्य वर्णनात् सा वाक्यार्थोपमा इति व्यवहियते । सा च एकानेकेवशब्दत्वात्
५ एकानेकेवशब्दोपादानात् । द्विधा द्विप्रकारा । अयमाशयः । यदा वाक्यस्थितप्रति-
पदार्थसाम्याबोधनेच्छा तदा प्रत्युपमानं पुरतः इवशब्दप्रयोगस्य आवश्यकत्वात्
अनेकेवशब्दप्रयोगः । यदा तु प्रधानपदार्थान्वयबोधोत्तरं पश्चात् पर्यालोचनया
६ अवान्तरपदार्थानां साम्यं प्रतीतिपदवभारोहति तदा प्रधानोपमानपुरतः एव
इवशब्दप्रयोगेण एकेनैव सकलार्थसिद्धिरिति एकेवशब्दप्रयोगः । एतादृशसाङ्गो-
पमायां प्रायः कवय इवशब्दं प्रयुज्जते इति लक्षणे इवशब्दोपादानम् । अत्र
७ अप्रस्तुतेन अवयवविशिष्टावयविना प्रस्तुतस्य अवयवविशिष्टावयविनः साम्यवर्णन-
मपेक्षितं भवति । अयमेव वाक्यार्थोपमायां वैचित्र्यातिशयः । अन्यथा—यथा
व्योम्नि विधुर्भाति तथा भूम्यां मुखं तन । इत्यादि वाक्यार्थोपमा स्यात् । भवतु
८ नाम सा किं नरिच्छन्नमिति चेन्न । पदार्थोपमाया अस्या वैचित्र्यविशेषाभावात् ।
वैचित्र्यविशेषस्थं अलंकारान्तरविधायकत्वात् ॥ ४३ ॥

त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति ।

भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेसरं भाति पङ्कजम् ॥ ४४ ॥

नलिन्या इव तन्वङ्गयास्तस्याः पद्ममिवाननम् ।

मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥ ४५ ॥

वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनाच्चतसधर्मणः ।

एकेवशब्दघटिता वाक्यार्थोपमा मुदाहरति—त्वदाननमिति । अधीरे चकितचञ्चले अक्षिणी नयने यस्मिन् तत् अधीराक्षम् । आविः आविर्भवन्त्यः । दशनानां रदाना दीधितयः किरणानि यस्मिन् तत् आविर्दशनदीधिति । एतादृशं तवाननम् । भ्रमन्तौ सचरन्तौ भृङ्गौ यत्र तत् भ्रमद्भृङ्गम् । आ ईपत् लक्ष्याः केसराः किङ्कराः यत्र तादृशम् । पङ्कजमिव । भाति । अत्र सावयवस्य आननस्य सावयवेन पद्मेन साम्यम् उपमानोपमेयात्मकवाक्यद्वयेन वर्णितम् । एव वाक्यार्थगतत्वात् वाक्योपमेयम् । अत्र विशिष्टयोरेपोपमानोपमेयत्वप्रतीतिरिष्टा इति एकेवशब्दप्रयोगः । विशिष्टयोः पद्ममुखयोः साम्यबोधानन्तरं पर्यालोचनया अवयवानां विशेषणानां साम्यप्रतीतिः बुद्ध्यारूढा भवति । अत्र उपमानोत्तरत इव शब्दप्रयोगविरहात् उपमानोत्तरत एव इवशब्दः प्रयोक्तव्य इति नियमप्राचीना न मन्वते इति भाति ॥ ४४ ॥

अनेकेवशब्दप्रयोगघटिता वाक्योपमा दर्शयति—नलिन्या इति । नलिन्याः नलिनानि कमलानि सन्ति अस्याः इति नलिनी पञ्चलता तस्या इव । तन्वङ्गयाः पद्ममिव आननम् । मधुव्रतेन भ्रमरेण इव । मया । पाय पाय पीत्वा पीत्वा । अरम्यत । भाते लब्धम् । मधुव्रतेनेव मया इति प्रधानोपमानोपमेयौ । नलिनीतन्वङ्गीपद्ममुखादयः अङ्गभूताः । तत्र प्रत्युपमानम् इवशब्दप्रयोगः । तेन च अङ्गाङ्गिनोः साम्यं शाब्दबोधविषयीभवत् चमत्कारातिशय जनयति । अत्र साम्यबोधः अङ्गवाक्यानां शाब्दः । पूर्वोदाहरणे तु अङ्गिनः शाब्दः इतरेषां तु उन्नयनोद्भवः इति भेदः ॥ ४५ ॥

प्रतिवस्तूपमालक्षणं विधत्ते—वस्तु किञ्चिदिति । किञ्चिदपि किमपि । प्रकृतं वस्तु । उपन्यस्य प्रथमं प्रतिपाद्यं । तत्तधर्मणः तस्य प्रकृतस्य सधर्मणः

साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा यथा ॥ ४६ ॥

नैकोपि त्वादृशोद्यापि जायमानेषु राजसु ।

ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातस्य पादपः ॥ ४७ ॥

समानधर्मस्य अप्रस्तुतस्य । न्यसनात् प्रस्तुतवस्तुसमर्थनाय वाक्यान्तरेण प्रति-
पादनात् । साम्यप्रतीति इवादिशब्दप्रयोगाभावेऽपि व्यञ्जनया सादृश्यावबोधः ।
भवतीति प्रतिवस्तु प्रतिपादयार्थम् उपमा समानधर्मो यस्या सा प्रतिवस्तूपमा
भवति । सधर्मण इतिपदेन अप्रस्तुतवाक्येऽपि धर्मोपादनमशङ्क्यमिति सूचितम् ।
तदुक्तं काव्यप्रकाशे— प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये
स्थितिः । (७६९ पत्रे) इति । वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता । इत्यप्यव्य-
वक्षितम् । व्याख्याति च यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक्
निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा इति । पृथङ्निर्देशन कथितपदस्य दुष्टत्वाभिधानात्
भिन्नवाचकेन ज्ञेयम् । साम्यप्रतीतिरस्तीतीत्यनेन उपमाजीवातुसाम्यस्यात्र प्राधान्येन
भावात् उपमाविशेषे एव अस्या अन्तर्भाव उचितः । वैचित्र्यान्तराभावात् नालं-
कारान्तर युक्तम् इति धन्यते । अनेन प्रतिवस्तूपमाया अलंकारान्तरविधानम्
न क्षोदक्षममिति बोद्धव्यम् । यथा इत्युदाहरणोपन्यासाय ॥ ४६ ॥

प्रतिवस्तूपमामुदाहरति—नैकोपीति । जायमानेषु उत्पाद्यमानेषु । इदं
मुपलक्षणं जातेष्वपि । तेन अद्यापीतिवचनं सुसंगतं भवति । तथा च जातेषु
जायमानेषु राजसु अद्यापि अद्ययात्कालपर्यन्तम् । एकोपि त्वादृशो नास्ति ।
ननु इति निश्चये । पारिजातस्य राहो शिर इतिवत् भेदविरक्षया पट्टी । पारि-
जातवृक्षस्य द्वितीयो नास्त्येव । एक एव समुच्छसतांस्पर्धे । पारिजातस्य द्वितीयो
पादपो नास्ति इति वान्धव । अत्र सदृशो नास्ति द्वितीयो नास्ति इति एक
एव समानो धर्मः शब्दान्तरेण वाक्यद्वये निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमा । साम्य
वात्र गम्यम् । इयं वैधर्म्यणापि भवति यथा—

१ विज्ञानेन हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् ।

न हि यस्या विज्ञानाति गुर्वी प्रसववेदनाम् ॥

इति । यथा वा—

१२ यदि सन्ति गुणा. पुष्तां विक्रमन्त्येव ते स्वयम् ।

अधिकेन समीकृत्य हीनमेकक्रियाविधौ ।

यद्ब्रुवन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ ४८ ॥

दिवो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान् ।

न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते ॥

इति ॥ ४७ ॥

इदानीं तुल्ययोगोपमां लक्षयति—अधिकेनेति । एकक्रियाविधौ एक-
जातीयक्रियाया अनुष्ठाने । हीनं न्यूनगुणं वस्तु । अधिकेन गुणाधिकवस्तुना ।
समीकृत्य समानं विधाय । यत् सप्तम्यर्थकमभ्यस्यमेतत् । यत्र चमत्कृतौ । ब्रुवन्ति
वैचित्र्येण कथयन्ति । सेयं तुल्ययोगोपमा । हीनाधिकयोः तुल्यत्वेन यो योगः संबन्धः
तेन संबन्धेन औपम्यं यत्र सा तुल्ययोगोपमा इति स्मृता । तथा च एकजातीय-
क्रियाया प्रस्तुताप्रस्तुतयोः हीनाधिकयोः साम्यकीर्तनं तुल्ययोगोपमा इति
फलितम् । प्रकृतानामप्रकृतानां वा एकधर्मसंबन्धरूपा अर्थाचीनेरुक्ता तुल्य-
योगिता ॥ मित्रैव स्वरूपभेदात् । तथा अग्रे वक्ष्यमाणा—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता ॥ (२. २३०)

इममपि मित्रैव । अस्यां तुल्ययोगितायां सर्वस्य समकक्षतया वर्णनस्थापेक्षित-
तया न तत्रोपमानोपमेयभावस्यापेक्षा । तेन च न साम्यं वाच्यं व्यङ्ग्यं वात्र
समुद्भवति । पर्यालोचनया पर्यवसाने तत् यथाकथंचित् प्रतीतिपदवीमारोहति ।
तुल्ययोगोपमायां तु प्रकृतप्रकृतत्वेनोपमानोपमेयभावस्य विवक्षितत्वादत्र साम्यं
वाच्यमर्थोदया व्यङ्ग्यमर्थोदया वा शब्दादेव प्रतीतं भवति इत्युभयोर्भेदः । तथैव
च स्तुतिनिन्दार्थं तुल्ययोगिताप्रवृत्तिः केवलसमत्वापादनाय च तुल्ययोगोपमा-
प्रवृत्तिः इति प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनापि उभयोर्भेदः इति बोद्धव्यम् । यथेत्युदाहरणो-
पन्यासाय ॥ ४८ ॥

तुल्ययोगोपमासुदाहरति—दिवो जागर्तीति । पुलोमारिः इन्द्रः ।

असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया नृपाः ॥ ४९ ॥
 कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
 राजन्ननुकरोषीति सेषा हेतूपमा मर्ता ॥ ५० ॥
 न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

इन्द्रेण श्वशुर पुलोमा निहत. । तदुक्त हरिवंशे—

३ कृत्वा सवन्धक चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ।

पुलोमान जघानाजौ जामाता सञ् शतक्रतु ॥ इति ॥

दिव स्वर्गस्य । रक्षायै जागर्ति अवहितो भवति । मयान् भुव रक्षायै जागर्ति ।
 इतेन पुलोमारिणा । असुरा हन्यन्ते । त्वया सावलेपा उद्धता । नृपा हन्यन्ते ।
 अत्र हीनस्य प्रस्तुतस्य राज्ञ गुणाधिकेन महेन्द्रपण सह एकजातीयक्रियारिधानेन
 तुल्यताप्रतिपादनात् तुल्ययोगोपमा । अत्र साधर्म्यं व्यङ्ग्यम् ॥ ४९ ॥

हेतूपमा उदाहरणेन दर्शयति—कान्त्येति । निगदेनेवार्यो भवति । अत्र
 चन्द्रादिभि सम नृपगतसादृश्यस्य कान्त्यादयो हेतवो निर्दिष्टा । अतो
 श्वेतूपमा ॥ ५० ॥

एन विविधभेदसहितामुपमा विस्तरतो निरूप्य प्रसङ्गतस्तत्रतान् दोषान्
 त्रिभङ्गुरादौ प्राचानोक्त निरपवाद दोषस्वरूप खण्डयति—नेति । भामहो हि
 उपमाया इत्थ दोषानाह ।

हानतासभगो लिङ्गवचोभेदो विपर्यय ।

उपमानाधिकत्व च तेनासदृशतापि च ॥

६ त एते उपमादोषा सप्त मेधाभिन्नोदिता । (२. ३९-४०) इति ।

अत विपर्यय असादृश्यम् असमन्वयेति त्रयो दोषा यथाकथञ्चित् सादृश्य यत्रो
 दूत प्रतीयते इत्युपमालक्षण सादृश्यस्य उद्धृतविशेषणत्वमैव निरस्ता भवन्ताति न
 विधारणाया । उर्रितदोषचतुष्टयस्य उद्भूतानुद्भूते विमृश्येते । यत्र धीमता स
 दयानाम् । उद्भूत प्रतानिनिघातजन्यसंज्ञास । न भवति । तादृशस्थले भिन्ने उपमानो

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ ५१ ॥

स्त्रीव गच्छति पण्डोपं वक्त्येषा स्त्री पुमानिव ।

प्राणा इव प्रियोयं मे विद्या धनमिवाजिता ॥ ५२ ॥

भवानिव महीपाल देवराजो विराजते ।

पमेयपदयोः पृथग्भूते । लिङ्गवचने । तथा हीनाधिकता उपमानस्य न्यूनत्वम् अधि-
१२ क्तत्वं च । उपमादूषणाय नालम् समर्थानि न भवन्ति । एवं च धीमतामुद्वेग
एव दोषस्य कारणम् । तदुक्तमाग्नेये—विभक्तिसंख्यालिङ्गानां यत्रोद्वेगो हि
धीमताम् । (३४७.२९) इति । सचोद्वेगः विशेषणविशेष्यादिपदानां परस्परसंबन्ध-
१५ केशरूपो विगीतवर्णने समुद्भवति । यदि केनापि विशेषकारणेन स न प्रादुर्भवेत्
तर्हि तत्र नास्ति उपमादीनां दुष्टत्वम् । प्रायः भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेययोः
एकतरलिङ्गवचनानुगतेन समानधर्मेण तदन्येन भिन्नलिङ्गवचनविशिष्टेन संबन्धो
१८ दुष्करो भवति । अत एतादृशी उपमा उद्वेगफरी । तथा उपमानस्य हीनतायां
उपमेयस्यानुत्कर्षात् अधिकतायां च तत्सापेक्षतया उपमेयस्यात्यन्तानिदुष्टत्वेन
वैरस्येनोद्वेगो भवति । एतच्चाग्रे उदाहरणे स्फुटीभविव्यति ॥ ५१ ॥

तत्र लिङ्गवचनभेदस्य निर्दोषत्वं दर्शयति—स्त्रीवेति । अत्र पण्डः स्त्रीव
गच्छति । एषा स्त्री पुमानिव भक्ति । इति वाक्यद्वये गमनवचनक्रियाया एव साधारण-
१ धर्मत्वात् तस्य च भिन्नलिङ्गयोरुपमानोपमेययोरङ्गेशेनैवान्वयान्न भिन्नलिङ्गदोषः ।
अयं जनः । मे प्राणा इव प्रियः । तथा मया विद्या धनमिव अजिता संपादिता ।
इत्यत्र च प्राणशब्दः नित्यबहुवचनान्तः धनशब्दश्च नित्यनपुंसकः । नानयोः
५ पर्यायशब्दाः प्रकृतौचितिलिङ्गवचनाः । अतो गतिकगत्वा यथा प्राणाः प्रियास्तथायं
मे प्रियः यथा च धनमर्जितं तथा विद्या अजिता इति लिङ्गविपरिणामेन अन्वयः
संपाद्य एव । अत्र च नोद्वेगः सद्दयानाम् अन्यगतेरभावात् । अतोत्र नोपमादोषः ।
१ अनयैव दिशा चन्द्र इव मुसम् सुधावदधरः इत्यादिस्थले प्रतीतिमान्यर्याभावान्नो-
पमा दुष्टा इति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

उपमानस्य हीनाधिकत्वयोर्निर्दोषतां दर्शयति—भवानिति । हे महीपाल

हंसीव धवलचन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्रः हसीव धवलः । नभः सरासीव अमलम् । भटः वीर । श्व इव सारमेय इव । स्वामिभक्त. भर्तृभक्त. । खद्योतः भानुवत् भाति इति । अत्र प्रथमोपमाया हसीव चन्द्र इति लिङ्गभेदः । तेन धवलशब्दस्योभयत्र सन्नधे लिङ्गविपरिणामादिक्लेशः । द्वितीयोपमायाम् सरांसीव नभ इत्यत्र वचनभेदः । तेन अमलशब्दस्यान्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणामः विधेयः । तृतीयोपमाया भटः श्वेव इत्यत्र गुणः अत्यन्तापकृष्टजातित्वात् सद्भयानां तत्सादृश्येनोद्देशो भवति इति जातिन्यूनता । चतुर्थोपमाया खद्योतो भानुवदित्यत्र खद्योतसूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याप्य भवति । इति अधिकतादोषः ॥ ५५ ॥

दोषनिवेचनमुपसहरति—ईदृशमिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णातैः । ईदृशम् वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमान्यर्थवैरस्योत्पादनादिकं चिन्त्यताम् स्वयमेवोद्यताम् । स्पष्टत्वात् ग्रन्थविस्तारमिया मया न सर्वं तन्निरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य पद्धतिर्दर्शिता । अनयान्येपि दोषा विपश्चिद्भिर्ज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनतां परिहरतीति ज्ञेयम् । अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः । इत्यर्थमधिकं दृश्यते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचीनपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरुक्तप्रापत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे । अस्मिन् दोषविचारे भागह्वामनभोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयामः । तत्र वामनः—हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासमयास्तदोषाः । तत्र जातिप्रमाणधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा—चाण्डालैरिव युष्माभिः साहस परमं कृतम् । प्रमाणन्यूनत्वं यथा—वह्निस्कुलिङ्ग इव भानुरयः । चकास्ति । उपमेयादुपमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा—

१ ईदृशो. अ. २ तत्र. न.

३ इदं श्लोकार्थं नास्ति अ पुस्तके.

[नाभ्यास] १९

अलमंशुमतः कक्षामारोढुं तेजसा नृपः ॥ ५३ ॥

इत्येवमादौ सौभाग्यं न जहात्येव जातुचित् ।

अस्त्येव कचिदुद्वेगः प्रयोगे वाग्भिर्वा यथा ॥ ५४ ॥

राजन् । भवान् इव । देवराजः महेन्द्रः । विराजते । अत्र नृपतेर्मर्त्यधर्मत्वात् प्रकृत-
देवतास्वरूपादेवराजादपकृष्टत्वं स्पष्टमेव । तथापि राज्ञां लोकपालांशसंभवत्वेन केषां-
चिदेवराजसदृशपराक्रमशालित्वेन च नेदं वैरस्यमावहति । राज्ञां लोकपालांशत्वमाह
मनुः—अद्यानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः । (५.९६) इति । अन्यत्रापि—

इन्द्रात् प्रभुत्वं तपनात् प्रतापं ध्रुवं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् ।

आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ इति ।

इयं च विपर्यासोपमा । अस्यां च पर्यायेणोपमेयस्यैव वर्णनं भवति । तेन चात्र न
पर्यवसाने हीनतादोषः समुद्भवतीति अरुचिं प्रदर्श्य केचित्—

उत्सङ्गितकुरङ्गोयमृक्षमण्डलमध्यगः ।

विधुर्व्याघ्र इवाभाति हन्तुं विरहदुर्बलान् ॥

इति पद्यमुदाहरन्ति । अत्र श्लिष्टविशेषणार्थ्यां प्रतीयमानं निकृष्टस्यापि व्याघ्र-
स्योपमानत्वं न दोषाय भवति । प्रत्युत विरहिनिपूदनक्रौर्यसूचनाय तदतीवोप-
युक्तमिति कथयन्ति । तेजसा नृपः अंशुमतः सूर्यस्य । कक्षां साम्यम् ।—

पापे कक्षा विभरज्ज्वां काञ्च्यां हेमप्रकोष्ठके ।

भिची साम्ये रथभागेन्तरीये पश्चिमाचले ॥

इति हेमचन्द्रः । आरोढुं आक्रमितुम् । अलं पर्याप्तः । अत्र जात्याधिकानुमान्
उपमानाकृतः । परं पूर्वोक्तदिशा नृपस्य तदंशत्वाच्चोद्वेगकरं तत् इति ज्ञेयम् ॥ ५३ ॥

दोषस्य दोषाभावप्रस्तावमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादौ इत्यप्रसृतौ ।

वर्णनं जातुचित् कदाचिदपि । सौभाग्यं अनुद्वेगेन वैचित्र्यसीन्दर्यम् । न जहाति
न त्यजति । तर्हि किं सर्वथा दोषा न सन्त्येव इति चेत् । कचित् प्रयोगे वाग्भिर्वा
सदृश्यानाम् । उद्वेगः प्रतीतिमान्वय्येण वैचित्र्यग्याघातेन वा संग्रासः । अस्त्येव ।
यथा इति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ५४ ॥

हंसीव धवलचन्द्रः सरांसीगमलं नमः ।

भर्तृभक्तो भटः श्वेव खद्योतो भाति भानुवत् ॥ ५५ ॥

ईदृशं वर्ज्यते सद्भिः कारणं तत्र चिन्त्यताम् ।

गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ॥ ५६ ॥

दुष्टोपमामुदाहरति—हंसीवेति । चन्द्र हसीव धवल । नम सरासीग
अमलम् । भट घोर । श्व इव सारमेय इव । स्वामिभक्त भर्तृभक्त । खद्योत
भानुवत् भाति इति । अत्र प्रयमोपमाया हसीव चन्द्र इति लिङ्गभेद । तेन
धवलशब्दस्योभयत्र सवन्धे लिङ्गविपरिणामादिकेश । द्वितीयोपमायाम् सरासीव
नम इत्यत्र रचनभेद । तेन अमलशब्दस्यान्वयानुपपत्तौ पूर्ववदेव वचनविपरिणाम
विधेय । तृतीयोपमाया भट श्वेव इत्यत्र शुभ अत्यन्तापकृष्टजाति-
त्वात् सहृदयानां तत्सादृश्येनोद्देशो भवति इति जाति-यूनता । चतुर्थोपमाया
खद्योतो भानुवदित्यत्र खद्योतसूर्ययोर्महदन्तरेण तत्सादृश्यवर्णनं वैरस्याय भवति ।
इति अधिकतादोष ॥ ५५ ॥

दोषविचनमुपसहरति—ईदृशमिति । सद्भिः काव्यशास्त्रनिष्णाते । ईदृशम्
वर्ज्यते । तत्र कारणं प्रतीतिमा-वर्ज्यैरस्योत्पादनादिक विषयताम् स्वयमेवोद्यताम् ।
स्पष्टायात् ग्रन्थविस्तारमिमा मया न सर्वं तन्निरूप्यते । एतेन मया दोषनिरीक्षणस्य
पद्धतिर्दर्शिता । अनयान्येपि दोषा विपक्षिद्विज्ञेया इति सूचयन् स्वग्रन्थस्य न्यूनता
परिहरतीति ज्ञेयम् । अत्र मुद्रितपुस्तकेषु गुणदोषविचाराय स्वयमेव मनीषिभिः ।
अल्पधर्ममधिक इत्येते । अर्थस्तु स्पष्ट एव । प्राचानपुस्तकेषु तददर्शनात् पुनरक्त-
प्रापत्वाच्च वयं तत् प्रक्षिप्तमिति शङ्कामहे । अस्मिन् दोषविचारे भामह्वामन
भोजराजानां लक्षणोदाहरणानि व्युत्पादकानीति दर्शयाम । तत्र वामन —
हीनत्वाधिकवलिङ्गवचनभेदासादृश्यासमवास्तदोषा । तत्र जातिप्रमाणधर्म-यून-
तोपमानस्य हीनत्वम् । तत्र जातिन्यूनत्वरूप हीनत्वं यथा — चाण्डालैरिव
युष्माभि साहस परम कृतम् । प्रमाणन्यूनत्वं यथा — बद्धिस्फुल्लिङ्ग इव भानुरय
चकास्ति । उपमेयादुद्गमानस्य धर्मन्यूनत्वं यथा —

१ ईदृशो अ २ तत्र अ

३ इदं श्लोकार्थं नास्ति अ पुस्तक

[काव्यादर्श] ११

स मुनिर्लज्जितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपट वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इनाशुमान् ॥

१५ अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तडिन्नास्ति इत्युपमानहीनत्वम् । तत्र जात्याधिक्यं यथा—
विशन्तु विष्टयः शीघ्रं रुद्रा इव महोजस इति । विष्टयः कर्मकरा । प्रमाणाधिक्यं
यथा—

१६ पाताळमिव नाभिस्ते स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्ड पुनरयं कालिन्दीपातसान्निभ ॥ इति ।

धर्माधिक्यं यथा—

१७ सरस्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत ।

सपाडवाग्निं सावर्तं स्रोतसामिव नायक ॥

(४.२८ इत्यादि) इति ।

१८ अत्र सपाडवाग्निरित्यस्य प्रतिवस्तुन उपमेये अभावाद्धर्माधिक्यमिति ज्ञेयम् इति ।
उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः । यथा—सैन्यानि नद्य इव जग्मुरनर्गलानि
इति । अत्र अरुचिरीजं तु अस्माभिः पूर्वं दर्शितमनुसंधेयम् । वचनभेदो यथा—

१९ पश्यामि लोचने तस्या पुष्पं मधुलिहो यथा । इति । अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ।

यथा—प्रक्षामि काव्यशशिना निततार्थरश्मिम् । इति । काव्यस्य शशिना सह यत्
सादृश्यं तदप्रतीतिरेव गुणैः प्रतीतैर्गुणेर्नास्ति तदिति भावः । अनुपपत्तिरसम्भवः

२० यथा—

चकास्ति वदनस्यान्तः स्मित-अयाविज्ञासिनः ।

उज्जिदस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका ॥ इति ।

२१ अत्र चन्द्रिकायामरविदस्योत्तिष्ठत्वं सृष्टिक्रमविरुद्धमित्यनुपपत्तिः । भाजरावस्तु
उपमाया भिन्नलिङ्गयूनाधिरुत्त्वरूपदोषम् वाक्यदोषेषु परिगणयति । उक्षेपपूर्वकं
मेवमुदाहरति च । यथा—

२२ यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते ।

भेदो तद्विग्रहचनं यद्विग्रहचनोपमम् ॥ (१२५ इत्यादि) इति ।

तत्र भिन्नलिङ्गस्योदाहरणं यथा—

- ३९ वापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी ।
शशिलेखेव हंसायं हंसातिरिव ते यशः ॥ इति ।

भिन्नवचनस्य यथा—

- ४२ सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी ।
शशाव धवला हंसा हंसीव धवला दिशः ॥ इति ।

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणैः । यथा—

- ४५ संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना ।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तनी सुखयति ॥ इति ।

अत्र नेत्रवाहूपमापदानां वधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादित् न्यूनोपमम् । अधिकं यत् पुनस्तैः स्यात् तमाहुराधिकोपमम् । यथा—

अभिनवमनोहराविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः ।
कुन्दलतेव समुत्पुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणः ॥ इति ।

- ५१ अत्र भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादाधिकोपमम् । वाक्यार्थदोषेऽपि पुनः—
हीनोपमं भवेन्नान्यदाधिकोपममेव च ।
असदृशोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा ॥ (१. ५१ इत्यादि)

- ५२ इति चतुर उपमादोषान् परिगणयति । उदाहरति च लक्षणपूर्वकम् । यथा—हीनं
अप्युपमानं स्यात् तत् हीनोपमं स्पष्टम् । यथा—

कचिदग्रे प्रसरता कचिदाप्युत्थ निघ्नता ।

- ५३ शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विपकुलम् ॥ इति ।
तदेव यस्मिन्नधिकं तद्वेदधिकोपमम् । यथा—

अयं यथासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

- ६० गुणादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मितसुरिव प्रजाः ॥ इति ।

यत्पुनरुपमानं तद्वदन्यसदृशोपमम् । यथा—

उपमानस्य वैपम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।

तस्याभ्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ।

११० यथा—

प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता ।

न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

१२० मलिम्लुचा इति उपमानस्य असदृशत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्योपमान लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।

अप्रसिद्धोपमं नाम तत् कचिन्नैव दुष्यति ॥

१२१ यथा—

उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्दमुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः

बिम्बं कठोरविसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममग्रकैर्व्यनक्ति ।

१२६ अस्यामप्रसिद्धोपमत्वेन दूषणत्वेऽपि द्वयोरपि प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः शृङ्गाररसोद्दीपकत्व-
साम्याद्गुणत्वम् । केचित्तु कालपुरुषलोड्यादिभेदमपि दोषमाहुः । यथा—

तस्यापनोदाय फलप्रवृत्तावुपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः ।

१२९ त्यक्ष्यामि वंदेहसुतां पुरस्तात् समुद्रनेमि पितुराज्ञयेव ॥

अत्र समुद्रनेमिस्त्यजमित्यन्वेति न तु त्यक्ष्यामिति । पुरुषभेदो यथा—

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।

१३२ आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तन्त्रेण नीवार इवावशिष्टः ॥

अत्र नीवार आभाति इत्यन्वेति न तु आभासीति । विष्यादिभेदो यथा—

आशास्यमन्यत् पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते ।

१३५ पुत्र लभस्वात्मगुणानुरूपं भवन्तमोड्यं भवतः पितेव ॥

अत्र भवन्तमलभत इत्यन्वेति न तु लभस्वेति । इति चित्रमांसादिप्रबन्धेषु द्रष्ट-
व्यम्* ॥ ५६ ॥

*अत्र प्रसङ्गादुल्लङ्घनोपरं त्रयोदशमश्लोको माधर्म्यस्य प्रतियोग्यव्यवहारावुक्तो । तदुपयुक्त-
मिति सगृहीतम्—चन्द्रकलाम्युज्ज्वलशिखीव विपुत्तरा वनकलना च । दमनककाश्चनयष्टी दीपः
उत्सवगमिर्वापिदुष्यते ॥ शोचना हरणविपुद्भिर्द्विद्वानभिर्गतादकैः । चम्पकैर्महत्तया वषट्ते तत्तनो-
युतिः ॥ (वराहकः पद्यवैजम्) ततः शेषाठजोमूनयईश्वरचामरेः । यमुनार्वाचिनीत्यामनन्त्या

इवद्वयायथाशब्दाः समाननिमसंनिभाः ।

अभिधालक्षणाव्यञ्जनाभिरुपमाप्रतीतिर्भवति इति तस्यां वाचकादीन् निर्दि-
शति—इयेति । इवादयः शब्दाः सादृश्यवाचकाः सन्ति । तत्र इवोदाहरणम्—

३ हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः खर्गज्ञामवगाहते ।

यत् तत्र तस्येव इति सतस्यन्ताद्धिहितः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इति तृतीयान्ता-
द्धिहितश्च तद्धितप्रत्ययो प्राज्ञः । उभयोः उदाहरणे यथा—

६ गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गामुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

वा यथा—

९ आशीविवो वा संकुटः सूर्यो वाभ्रविनिर्गतः ।

भीमोन्तको वा समरे गदापाणिरद्वयस्त ॥

यथा यथा—

१२ धन्यस्त्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

- ६ राज्ञोः नमः कथः ॥ ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा । बलीरमरधनुर्वाचिमुद्गालीपल्लवेर्ध्रुवौ ॥
७ चन्द्रादसौ कपोलस्तत्र मुखस्येन्द्रज्जलदर्पणाः । तिलप्रसून नासायाः कण्ठः कम्पो समः स्तनः ॥
८ मृगतन्त्रेषपावोजतपत्रप्रसन्नजनेः । नेत्रं चकोरनेत्रकेतकादिस्मराशुभौ ॥ प्रशालविष्ण-
वभूकपल्लवरोपकौ । वण्यो माधुयमाश्रित यावन्मधुरवस्तुभिः । मुकामाणक्यनारङ्गान्दाडिमी-
९ कुन्दकोरकैः । ताराभिश्च रदा बाणौ हस्तालयुक्तभिः ॥ वेणुकोरुलरणिभिर्माधुर्यं मधुरैः
सह ॥ बाहुर्विसेन विद्युद्विद्युत्तुलैः क्रूरस्तु पद्मेन । पल्लवरिदुमकाभ्यां चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्च
मखाः ॥ पूगाङ्गनाकोरकविलसतालपुच्छेभकुम्भादिपटोचकैः । सोवीरजम्बीरकवीजपूतमुद्रजो-
१० शुल्लङ्गफलेद्विरोजः ॥ नाभोरसातलावर्तद्वन्द्वरूपन्द्यादिभिः । बली तटिन्या तद्वपुः पृष्ठ काञ्चनपट्टकैः ॥
११ यक्षयवतलशृङ्गानुवर्दीर्घसिद्धिभिः समः । मुष्टिपाशो भवेन्मथ्यो जघन पुटिनाममम् ॥ पादप्रस्तर-
भूचकैर्निर्मलः परिवर्ष्यते । कदास्तु कतिहस्तेन कदन्या करमेण च ॥ वारणः पल्लवाम्भोजवत्-
१२ पद्मप्रवालकैः । पूर्णन्दुनाङ्गुष्ठनसो गमनं हस्तहस्तिपत् ॥ कलशो यनुनावीजिपृङ्गावलिविषामृतेः ।
ज्योत्स्नेन्दुपुष्पापुष्पकनकेरवद्वस्तः ॥ दर्शनं वमद्वन्द्यादिः श्वास्तु मुगभिः शनैः । हससारस-
शब्दाभ्यां वण्यते नृपुत्रभिः ॥ राज्ञामत्यन्तपीनत्वमुच्यते दीर्घपादता । युगार्णवपुनद्रेन्द्रदण्ड-
१३ श्लेष्मेभद्वन्द्वकैः । बाहुर्विशः कृपादेव शिखापट्टेन वण्यते । अंगे विपुलता मध्ये कार्श्यमुन्नततां
पदे ॥ रत्नवीरिष मारीणामत्यन्तस्वच्छता दृष्टि । काम्निभयोजनं वाक्त्वं तत्पदं तद्वत् प्रवर्ष्यते ॥
प्रतलोकाभिप्रायाः कीर्तिरन्वदादिभूषकैः । करे पद्योर्वरसादि पदे दन्तवनादिभू । गमनं
२१ इतिसिद्धाभ्यां कार्श्यं च भुगादिषु ॥ इति । विस्तरस्तु कविस्तरत्नादिषु द्रष्टव्यः ।

तुल्यसंकाशनीकाशप्रकाशप्रतिरूपकाः ॥ ५७ ॥

प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनीकविरोधिनः ।

कर्णीय वचश्चेतः सत्य तस्मिन् यथा ॥

समान यथा—

- १५ व्रणमुखभ्युत्तशोणितशीकरस्थगितशैलतटाभभुजान्तरः ।
अभिनवौषसरागभृता वमौ जलधरेण समानमुमापतिः ॥

समासे यथा—

- १८ भुजे भुजङ्गेन्द्रसमानसारे भूय स भूमेर्धुरमाससङ्गः ।

निभः यथा—

- प्रबुद्धपुण्डरीकाक्ष बालातपनिभाशुकम् ।
२१ दिवस शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥

सनिभः यथा—

भगवान् यज्ञपुरुष जगज्जिन्द्रसनिभः ।

२ तुल्य यथा—

अवेहि मा किंकरमष्टमूर्ते कुम्भोदर नाम निकुम्भतुल्यम् ।

संकाशः यथा—

- २५ निमाने सूर्यसंकाशे रघुराजो व्यराजतः ।

नीकाशः यथा—

आकाशानीकाशतटा तीरमानीरसकुलम् ।

- १० ध्रुव चरता हर्ष पुण्यतीर्था सरस्वतीम् ॥

प्रकाशः यथा—

चन्द्रप्रकाश वदन कान्ताया भाति सुन्दरम् ।

११ प्रतिरूपकः यथा—

सगिभ सुधायाः प्रतिरूपकाभिस्तनोति मोद हृदि मेनिश या ॥५७॥

प्रतिपक्षेति । प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वी यथा—

सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बप्रतिच्छन्दसरूपसमसंमिताः ।

सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः ॥ ५९ ॥

पङ्केरुदृशोप्रतिपक्षभूतनेत्रप्रभाभिः स्पृहणीयशोभम् ।

चन्द्रप्रतिद्वन्द्वि विभाति बालामुखं निशायां ललितोत्सवेषु ॥
प्रत्यनीकविरोधिनी यथा—

कामस्य प्रत्यनीकोयं त्वं रतेश्च विरोधिनी ।

इति तौ विरहे नूनं भृशं पीडयतो युवाम् ॥

सदृशं यथा—

न त्वया सदृगन्योस्ति त्रैलोक्येऽपि मनोरमः ।

सदृशः यथा—

सुधेव वाणी वसुधेव मूर्तिः सुधाकरश्रीसदृशी च कीर्तिः ।

पयोधिकल्पा मतिरासफेन्दोर्महीतलेन्यस्य न हीति मन्ये ॥

संवादी यथा—

विभाति बालावदने स्मितश्रीः संवादिनी शारदचन्द्रिकायाः ।

सजातीयानुवादिप्रतिबिम्बाः यथा—

कृष्णागुरुसजातीयं पीयूषस्यानुवादिनम् ।

चन्द्रस्य प्रतिबिम्बं सत्सङ्गं संतापहृ श्रेये ॥ ५८ ॥

प्रतिबिम्बेति । प्रतिबिम्बोदाहरणं तु पूर्वश्लोकटीकायां दर्शितमेव ।

प्रतिच्छन्दसरूपसंमिताः यथा—

जामदग्नप्रतिच्छन्दः सरूपो यः किरीटिनः ।

संमितो रघुनाथस्य शिवराजो विराजते ॥

समं यथा—

यथा लतायाः स्तम्बकानतायाः स्तम्बावनभे नितरां समासि ।

तथा लतापल्लविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥

कल्पदेशीयदेश्यादिः प्रख्यप्रतिनिधिः अपि ।

सवर्णतुलितौ शुब्दौ ये चान्यूनार्थवादिनः ॥ ६० ॥

सलक्षणसदृक्षाभाः यथा—

- ९ इन्दुसलक्षणवदनं सुधासदृक्षश्च मुखरसस्तस्याः ।
ज्योत्स्नाभाः स्मितमधुराः नर्मलापास्तु कस्य सदृशास्ते ॥

सपक्षः यथा—

- १२ दलदूद्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा भणितयः ।

उपमितोपमे यथा—

राक्षसोपमिता बाग्भिः खला दीनांस्तुदन्त्यलम् ।

- १५ साधवस्तोषयन्त्येनांस्ताभिरेव सुरोपमाः ॥

उदाहरणान्तरं यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक् प्रवाहौ आकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।

- १८ तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ५९ ॥

कल्पेति । कल्पदेशीयदेश्याः यथा—

पूर्णन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता ।

- ३ चक्रदेशीयजघना सा स्वप्नेऽपि न दृश्यते ॥

प्रख्यः यथा—

द्विपक्षगरुडप्रख्यद्विरेः सौधैश्च शोभितम् ।

- ६ गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमैः ॥

प्रतिनिधिः यथा—

भयोत्सृष्टविमूपाणां तेन केरलयोपिताम् ।

- ९ अलकेषु चमूरेणुर्चूर्णप्रतिनिधिः कृतः ॥

सवर्णः यथा—

प्रपित्तमौलिरसौ वनमालया तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ।

समासश्च बहुव्रीहिः शशाङ्कवदनादिषु ।

स्पर्धते जयति द्वेष्टि दुहति प्रतिगर्जति ॥ ६१ ॥

१२ तुरगवल्लनचञ्चलकुण्डलो विरुरुचे रुरुचेष्टितभूमिषु ॥

तुलितः यथा—

मुखं श्लेष्मागारं तदपि च शशाङ्केन तुलितम् ।

१५ अन्यूनार्थवादिनः अहीनः अनूनः इत्यादयः । यथा—

सुधान्यूनानि गङ्गाया जलानि श्रयता जनाः ॥ ६० ॥

समासेति । समासश्च बहुव्रीहिः कर्मधारयोपि । तत्र बहुव्रीहिर्यथा—

कमलकरा रम्भोरु कुवलयनयना मृगाङ्गवदना सा ।

१ कयमिष चम्पकगन्ध्री मृणालशङ्खः प्रिया तपति ॥

कर्मधारयो यथा —

शोणाधरा शुस्तमिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।

६ केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥

स्पर्धते यथा —

स्पर्धते रुद्धमदैर्यो वररामामुखानिलैः ।

९ चन्दनप्रणयोज्ञन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ॥

जयतिर्यथा —

स काञ्चने यत्र गुनेरनुज्ञया नवाम्बुदश्यामवपुर्न्यविशत ।

११ जिगाय जम्बूजनिताश्रियः श्रिय सुमेरुशृङ्गस्य तदा तदासनम् ॥

द्वेष्टिदुहतिश्च यथा —

राधामुखं द्वेष्टि सुधाकरस्तत्पापेन लोके दधते कलङ्कम् ।

१५ दुहन्ति तल्लोचनमम्बुजानि ततो निमीलन्ति निशासु तानि ॥

प्रतिगर्जतिर्यथा—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितम् ।

१८ कलङ्किनो जडस्यास्ति निर्दोषेणजडेन च ॥ ६१ ॥

आक्रोशस्यवजानाति कदर्ययति निन्दति ।

विडम्बयति संधत्ते हसतीर्ष्यत्यस्रयति ॥ ६२ ॥

तस्य मुष्णाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति ।

तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति ॥ ६३ ॥

आक्रोशतीति । आक्रोशस्यवजानाति कदर्ययति निन्दति यथा —

आक्रोशस्यवजानाति कदर्ययति निन्दति ।

१ अम्बुजं त्वन्मुखं बाले अहो जडसमागमः ॥

विडम्बयतिर्यथा —

स एवमुक्त्वा भगवन्तमुन्मुखः करिष्यमाणः शशरः शरासनम् ।

१ अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥

संधत्ते यथा—

चन्दनः शीततां धत्ते सौरभ्यं कमलं शशी ।

१ लावण्यं त्वन्मुखं बालं संधत्ते तत् प्रयं कथम् ॥

हसतिर्यथा —

श्रिया हसद्भिः कमलानि सस्मितैरलंकृतान्बुप्रतिमागतैर्मुखैः ।

१२ कृतानुकूल्या सुरराजयोपितां प्रसादसाफल्यमवाप लक्ष्मीः ॥

ईर्ष्यसूयती यथा—

ईर्ष्यति कपिचेष्टायै चपलमतियौ यदीयदुधरितम् ।

१५ नित्यमसूयति वानरवदनाय नमः खलाय शतशस्ते ॥ ६२ ॥

तस्येति । मुष्णात्यादीनां तस्य मुष्णाति सौभाग्यमित्यादीनि वाक्यान्त्येव मूले उदाहृतानि । अतो नात्रोदाहरणापेक्षा । मुष्णात्यादीनां सादृश्यादयोर्धाः वाक्य-
मर्गादया यदा अभिप्रेतास्तदैव तेषां सादृश्यमर्थः नान्यथा । अत एव घनं मुष्णाति तत्करः इत्यादौ न सादृश्यार्थता । तुलां तेनाधिरोहति । तुलां मानयन्त्रम् । स्वसमी-
करणाय अधिरोहति । नात्रोपमार्थः । तथा सति तुल्यार्थैरतुलोपमाम्यां तृतीया-
न्यतरस्याम् । इत्यतुलोपमाम्यामिति पर्युदासात् षष्ठी स्यात् । अधिरोहतीति पदस्वारस्यं च लोपमियात् ॥ ६३ ॥

तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते ।

तमन्वेत्यनुवगाति तच्छीलं तन्निषेधति ॥ ६४ ॥

तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः ।

उपमायामिमे प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ॥ ६५ ॥

॥ इत्युपमाचक्रम् ॥

उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमुच्यते ।

तत्पदव्यामिति । कक्षां सादृश्यम् । तच्छीलमनुवगाति इत्येकम् ।

तच्छीलमिति षष्ठीतत्पुरुषः । न तु तस्येव शीलं यस्येति बहुव्रीहिः । तथात्वे समा-
सश्च बहुव्रीहिः इत्यनेनैव सिद्धे पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तन्निषेधति अपकृष्टत्वेन
निन्दति । अपवा उत्कर्षान्निवारयति ॥ ६४ ॥

तस्येति । सादृश्यसूचकाः अमिधाळक्षणान्यङ्गनामर्यादया सादृश्यबोधकाः ।

तत्र इवादयो वाचकाः । तत्रापि यथेवादिशब्दप्रयोगे साधर्म्यं वाच्यम् । तत्रैव तेषां
शक्तैः । तुल्यसदृशादिपदानां प्रयोगे साधर्म्यमार्थम् । तेषां सादृश्यवति शक्तेरिति
बोध्यम् । स्पर्धते इत्यादयो लक्षकाः । तेषां सादृश्ये शक्यत्वात् । तस्य मुष्णाति
सीमायम् इत्यादीनि वाक्यानि तु व्यञ्जकानि । आदिस्तति ध्रियं तस्य मैत्री
तस्यानुरुध्यति । इति कचिद् दृश्यते । उपमायामिमं प्रोक्ताः कवीनां बुद्धिसौख्यदाः ।
इति मुद्रितपुस्तकेषु अर्धमधिकमस्ति । परं प्राचीनग्रन्थेषु अनुपलम्भात् तथा प्राचीन-
टीकास्तु चानुल्लेखात् तद्व्यक्षितमिति भाति । न च कोपि विशेषार्थस्तस्मात् प्रतीतो
भवति ॥ ६५ ॥

अथ रूपकं लक्षयति—उपमैवेति । तिरोभूतभेदा तिरोहितः निगूहितः

विद्यमानोपि सादृश्यातिशयप्रदर्शनाय कविना निहृतः भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वै-
धर्म्यं यत्र तादृशी । उपमैव साधर्म्यमेव । रूपकम् रूपयति उपमानोपमेययोरैकतां
नयति इति रूपकम् तन्नामालंकारः । तथा च परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेन उपस्थित्या
प्रकाशितमित्रस्वरूपयोरपि उपमानोपमेययोः विशेषसाम्यप्रदर्शनाय भेदनिगूहनेन

१ कल्पः क. २ सुधिनः, अ. ३ अ पुस्तके इदं श्लोकार्थं नास्ति ।

४ नास्ति अथ पुस्तकयोः । ५ इत्येते. अ.

यथा बाहुलता पाणिपत्र चरणपल्लवः ॥ ६६ ॥

- ६ अभेदप्रतिपत्ति रूपकालकार । मुख चन्द्रः इत्यादौ मुखत्वचन्द्रत्वरूपपरस्पर-
विरुद्धधर्मपत्वेनोपस्थितयोर्मुखचन्द्रयो भेदनिगूहनेन अभेदप्रतिपत्तिः । इय
चाभेदप्रतिपत्तिः आहार्यरूपा । आहार्यत्व च बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानत्वम् ।
१ अत्र बाधशब्देन बाधकज्ञान विवक्षितम् । तथा च मुख चन्द्र इत्यादौ बाध-
मुख चन्द्रो न इति ज्ञानम् । तत्काले एव या इच्छा मुखे चन्द्रज्ञान मे जायताम्
इत्यादिका तज्जन्य यत् ज्ञानं मुख चन्द्र इति तत् आहार्यम् । तथा च आहार्यत्व
११ नाम सत्यपि बाधे प्रमातुरिच्छाजन्यप्रयोज्यत्वम् इति निष्कर्षः । निगीर्याध्यवसान-
रूपायामतिशयोक्तौ उपमेयस्य नोपमेयगतधर्मत्वेनोपस्थितिरिति न तत्रातिव्याप्तिः ।
अपङ्क्तौ उपमेयगोपनेन भेदस्यापह्नवः । अत्र तथा न इति ततो भेदः । मुख-
१५ पत्रम् इत्यादिसमासस्थले तु विशेषणस्य प्राधान्येनोपमानगतत्वे रूपकम् । यथा
विकसित मुखपत्रमिति । अत्र विकासस्य पत्रधर्मत्वेन तस्य प्राधान्येनोपमाने
गतत्वेन मुखमेव पत्रमिति रूपकम् । तस्योपमेयगतत्वे उपमा । यथा सहास्य मुख-
१८ पत्रम् । अत्र हासस्य मुखधर्मत्वेन तद्विशेषण मुखमिति उपमेयसंबन्धम् । अतः अत्र
मुख पत्रमिति उपमा । उपमानोपमेययोर्विशेषणस्य तुल्यत्वे सदेहसंकरः ।
यथा रमणीय मुखपत्रम् इति । अत्र रमणीयविशेषणस्य उभयत्र समानमेव संबन्धः ।
२१ इति रूपकोपमयो सकर इति बोध्यम् । रूपकस्य लक्षणानि प्राचीनपण्डितैर्वा-
व्याप्यतिव्याप्तिदोषपरिहारपुर सर विविधानि प्रदर्शितानि । पर तेषु जगन्नाथस्य
लक्षण (२२४-५ पत्रयो) प्रायः सर्वसम्प्राहकमिति तत् सप्रपञ्च सगृहीतः ।
२४ स च उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये शब्दान्निश्चीयमानमुपमानतादात्म्यं रूपकम्
इति लक्षण विधाय उपमेयतावच्छेदकपुरस्कारेणोपमेये विशेषणादपङ्क्तौ भ्रान्तिमदति-
शयोक्तिनिदर्शनानिरासः । अपङ्क्तौ स्वेच्छया निषिध्यमानत्वात् भ्रान्तिमति च
१७ तज्ज्वकदोषेणैव प्रतिपद्यमानत्वात् अतिशयोक्तिनिदर्शनयोश्च साध्यवसानलक्षणा-
मूलत्वादुपमेयतावच्छेदकस्य नास्ति पुरस्कारः । शब्दादिति विशेषणात् मुखमय
चन्द्रः इति प्रात्यक्षिकाहार्यनिश्चयगोचरचन्द्रतादात्म्यावच्छेदः । निश्चीयमानमिति-
१० विशेषणात् समावनात्मनो नूनं मुख चन्द्रः इत्याद्युल्लेक्षाया व्यावृत्तिः । उपमानो-
पमेयविशेषणाम्या सादृश्यलाभात् मुख मनोरमा रामा इत्यादिशुद्धारोपतादात्म्य-

निरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपकमायनन्ति । इति व्याचक्ष्यौ ।
 ३३ मुखं चन्द्रः इत्यत्र प्रथमं लक्षणया चन्द्रपदात् चन्द्रसादृश्योपास्थितिः । ततश्चन्द्र-
 सदृशमुखमिति अन्वयबोधः । पश्चात् लक्षणाफलवगमायोद्भूतया व्यञ्जनया चन्द्रो-
 मुखमित्यभिन्नतया चन्द्रमुखयोः प्रतीतिः । इदमेव लक्षणायाः फलम् । सा-
 ३६ चाभेदप्रतीतिः प्राधान्येन वैचित्र्यमादृशस्थले प्राप्नोति । तेन सादृश्यप्रतीतिजन्य-
 मुपमावैचित्र्यं तत्कुक्षिनिलीनमिव भवति । अतोत्र नोपमा । प्रधानचमत्कृतेरेव
 अलंकारप्रयोजकत्वात् । तद्वैचित्र्योपास्थितस्यैवालंकारत्वम् । नान्तर्विलीनभूतवैचित्र्यो-
 ३९ पत्पित्तानामिति पूर्वोक्तमत्रानुसंधेयम् । उपमैव इति एवकारेण संबन्धान्तरनिरासः ।
 सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणायामेव रूपकं न जन्यजनकमावादिसंबन्धमूलकलक्षणाया-
 मिति भावः । तेनायुर्धृतम् इत्यादौ न रूपकम् । अत्र प्रेमचन्द्राः—नवीनतरास्तु
 ४२ रूपकस्य सादृश्यप्रतीतिपूर्वकत्वमेव । तच्च सादृश्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरगम्यं न
 तु गौणसारोपलक्षणया शब्दप्रमाणगम्यम् । तत्र सादृश्यस्य शब्दवेद्यत्वादुपमैव ।
 अत एवाग्नेये —

४५ उपमानस्य तत्त्वं यदुपमेये तु रूप्यते ।
 गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥ (३४४. २२)

इत्यत्र दृष्टेयुक्तम् । तस्मात् सादृश्यस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे एव रूपकम् । लक्षणा-
 ४८ स्थले तु लक्षणाफलत्वेनाभ्युपगतापि अभेदबुद्धिरुदोष्यबोधतया शाब्दबोधविषयतां
 गतस्य सादृश्यस्य तत्काल एव प्रवृत्तमुपमाव्यपदेशं न व्याहन्तुर्गोष्ठे । प्रवृत्तत्वात्
 तस्य । न हि निर्बाधं लब्धसत्ताकं वस्तु कालान्तरीयेण प्रतिद्विद्विनान्यधाकर्तुं
 ५१ शक्यते इति वदन्ति इत्याहुः । आस्तामेतत् प्रकृतमनुसरामः । एवं रूपकस्य
 सामान्यलक्षणमभिधाय उदाहरति । यथेति । बाहुरेव लता । पाणिरेव पद्मम् । चरण
 एव पल्लव । इति उपमानप्रधानः मयूरव्यंसकादित्वात् समासः । अत्र समासेपि
 ५२ प्रथमं गौणलक्षणया लतादिपदात् तत्सादृश्यप्रतीतिः । तदनन्तरं तदनुरोधेन
 समुन्मिषन्त्या व्यञ्जनया तादृश्यप्रतीतिर्ज्ञेया । अत्र केचित् बाहुर्लतेव इति उपमितं
 व्याप्रादिभिः सागान्याप्रयोगे इति कर्मधारयं अङ्गीकुर्वन्ति । परं तन्न रुचिरम् । इवा-
 ५३ दिशब्दवत् कर्मधारयस्यापि साम्यवाचकत्वेन उपमानोपमेययोः भेदप्रदर्शनेन
 उपमायाः संभवात् । अत एव एवंविधस्थले साधकवाधकप्रमाणाभावे उपमा-
 रूपकयोः सांकर्यमिच्छन्ति । तन्निरूपितमेव प्रागस्माभिः । प्रकृतोदाहरणेपि साधक-

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखांचिपः ।

बाहू लने वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी ॥ ६७ ॥

इत्येतदसमस्ताख्यं समस्तं पूर्वरूपकम् ।

स्मितं मुखेन्दोज्योत्स्नेति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

६० बाधकप्रमाणाभावाद्रूपकोपमयो साकार्यमेव स्यात् । शुद्धोदाहरण तु—तव बाहु
लता बाले कोमला भाति भूतले । इति ऊह्यम् । अत्र कोमलेति सामान्यधर्म
प्रयोगात् सामान्याप्रयोगे एव उपमितिसमासस्य विहितत्वात् बाहुरेव लता इति
६१ समास । अत्र कोमलेति विशेषणमुपमाया बाधकम् । एवमेव तव बाहुलता
बाले पुष्पिता नखरश्रिया । इति उदाहरण ज्ञेयम् । अत्र पुष्पितत्वमुपमानलताया
एव धर्म इति रूपकस्य साधकम् ॥ ६६ ॥

पूर्वं समस्तरूपकोदाहरण प्रदर्शितम् । इदानीमसमस्त दर्शयति—
अङ्गुल्य इति । त्व न अस्माकम् । प्रत्यक्षचारिणी प्रत्यक्ष चरितु शीलमस्या सा
१ प्रत्यक्षचारिणी । दर्शनविषयीभूतेत्यर्थ । वसन्तश्री वसन्तलक्ष्मी । वसन्तश्रिय
सादृश्यदर्शनाय तदुभयवृत्तिवस्तुना विम्बप्रतिविम्बतया विषयविषयिभाव दर्शयति
अङ्गुल्य इति । अङ्गुल्य अङ्गुष्ठादय करशाखा । पल्लवानि किसलयानि ।
२ उपमायामिव रूपके उपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वे न दोष । अतोत्र वाक्यत्रये
भिन्नलिङ्गयोर्निर्देश । वचनभेदोपि रूपके क्वचिन्न दोषाय । यथा शाखाणि चक्षु
र्नवम् इत्यादि । अत्र शाखाणि इत्यनेन सकलशाखप्रवीणत्वसूचनेन चमत्काराति-
३ शय । एवविधस्थले न वचनभेदो दोषाय ॥ ६७ ॥

निर्दिष्टस्य द्विप्रकारस्य रूपकस्य सङ्गा निर्दिशति—इत्येतदिति । इत्ये-
तत् अङ्गुल्य पल्लवानीत्येतत् । असमस्ताख्यम् असमस्तसङ्गकम् । पूर्वरूपकम्
१ बाहुलता पाणिपथ चरणपल्लव इत्यादिकम् । समस्त समस्तसङ्गक रूपकम् ।
तत्रोपमानोपमेययो समस्तव्यादिति भाव । समस्तव्यस्तरूपक दर्शयति स्मित-
मिति । मुखेन्दो मुग्धमेव इन्दु तस्य । स्मित हास्यम् । ज्योत्स्ना । अत्र मुखेन्दो-
२ रिति समस्त स्मित ज्योत्स्नेति व्यस्तम् । इति समस्तव्यस्तरूपकम् ॥ ६८ ॥

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।

ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवचरणपङ्कजम् ॥ ६९ ॥

अङ्गुल्यादौ दलादित्वं पादे चारोप्य पद्मताम् ।

तद्योग्यस्थानविन्यासादेतत् सकलरूपकम् ॥ ७० ॥

अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।

सकलरूपक दर्शयति—ताम्राङ्गुलिरिति । ताम्राङ्गुल्य एव दल-
श्रेणि पत्रपङ्क्तिर्वत्र तत् । नखानां दीधितय किरणानि एव केसराणि किङ्क-
रूपाणि यस्मिन् । एतादृश भवचरणपङ्कज त्वत्पदकमलम् । भूपालै मूर्ध्नि ध्रियते
उह्यते ॥ ६९ ॥

उदाहरणस्थसकलरूपकत्वं विशदयति—अङ्गुल्यादौ इति । अङ्गु-
ल्यादौ आदिशब्देन नखग्रहणम् । दलादित्वम् । अत्रादिशब्देन केसरग्रहणम् ।
पादे च पद्मताम् आरोप्य तद्योग्यस्थानविन्यासात् तस्य पङ्कजस्य योग्यस्थान
मूर्ध्ना तत्र विन्यासात् ध्रियते इति प्रतिपादनात् । एतत् सकलरूपकम् सपूर्ण-
रूपकम् । दलकेसररूपसर्गाग्रयवनिरूपणात् । अथ भाव । चरणपङ्कजमित्यत्र
उपमारूपकयो सशय । तत्र भूपालमूर्ध्नि ध्रियते इति वर्णनेन मूर्ध्नि धारणस्य
पङ्कजस्यैव युक्तत्वात् तदुपमानप्राधान्ये सुसगत भवति । अत मूर्ध्नि धारण
रूपकसाधकम् । उपमेये चरणे तस्यासम्भवाद्दुपमाया बाधकम् । अतोत्र रूपकमेव
नोपमा न वा सदेहसकर । इदमेव साङ्ग सावयवमिति अर्वाचाना व्यवहरन्ति ।
उक्तं च जगन्नाथेन—

परस्परसापेक्षनिष्पत्तिकानां रूपकाणां सप्तात सावयवम् । यथा—

१२ सुविमलमौक्तिकतारे धवलशुक्लचन्द्रिकाचमत्कारे ।

वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि सकासि नात्र सदेह ॥ (२३१ पत्रे) इति ।

विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्य । अङ्गुल्य पल्लवा-न्यासन् इति असगस्तरूपकोदाहरण-

१५मपि सकलरूपकस्य मन्तीति ज्ञेयम् ॥ ७० ॥

अवयवरूपकोदाहरण दर्शयति—अकस्मादिति । हे चण्डि कोपने ।

मुसं मुक्कारुचो धत्ते घर्माग्मः कणमञ्जरीः ॥ ७१ ॥

मञ्जरीकृत्यघर्माग्मः पल्लवीकृत्य चाधरम् ।

नान्यथा कृतमत्रास्यमतोवयवरूपकम् ॥ ७२ ॥

वलिगतभ्रु गलद्धर्मजलमालोहितेध्वणम् ।

अकस्मात् सहसैव । स्फुरिताधरपल्लव स्फुरित कोपेन कम्पित अधर एव पल्लव
यत्र तत् । ते मुखम् । मुक्ता भौक्तिका तद्वत् रुक् यासा ता मुक्ताकारा इत्यर्थः ।
घर्माग्म कणमञ्जरी घर्माग्मसा स्वेदोदकाना ये कणा बिन्दव त एव मञ्जर्यः ।
अथवा घर्माग्म एव कणमञ्जरी कणवञ्जरी तुपास्तयका इत्यर्थः । धत्ते
६ धत्ते ॥ ७१ ॥

उदाहरण विशदयति—मञ्जरीति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे । घर्माग्म
उपरिदर्शितप्रथमसमासे घर्माग्म शब्देन घर्माग्म कणा ग्राह्या । द्वितीयसमास-
स्वीकारे मञ्जरीशब्देन कर्णमञ्जरी ग्राह्या । अयमेव समासो युक्त इति भाति ।
अन्यथा कमले मञ्जरावर्णनस्यानुपयुक्ततया मञ्जरापद व्यर्थमिव भवति । मञ्जरा-
कृत्य मञ्जरावेनारोप्य । अधर अधरोष्ठम् । पल्लवीकृत्य पल्लवत्वेन आरोप्य । आस्य
मुखम् । अवयवि । नान्यथाकृतम् पद्माभिन्नत्वेन न वार्णितम् । अतोवयवमात्ररूपणात्
अवयवरूपकमिदम् । मुखे पद्मत्वारोपस्तु अर्थशब्दादनुमेयः । अर्वाचानास्तु एत-
देव एकदेशविवर्ति रूपक म यते । पर तत्र स्वल्पो विशेषः । अवयवरूपके
अवयविन आरोपविषयत्व नास्ताति निश्चयः । एकदेशविपर्ययिरूपके तु अवय-
वाना अवयविनो वा यस्य कस्यापि रूपकैकदेशस्य रूपणाभारोभिप्रेतोस्ति ।
अतो नगन्नायोदाहृतैकदेशिविवर्तिरूपकोदाहरणे—

१२ रूपनला चलनयना नाम्बावर्ता कचावलिभुजङ्गा ।

मञ्जन्ति यत्र स त सेय तरुणा तरङ्गिणी विपमा ॥

इत्यत्र नावयवरूपकम् । तत्र अयमि यास्तरुण्यास्तरङ्गिणीत्वेनारोपात् । एक-
देशविवर्ति तु भवति । रूपकस्यावयवभूतस्य चलनयनस्य विषयभूतस्य
विपर्ययणा मनेनानारोपणात् । अत एव प्रकाशकारेण— श्रौता आर्याश्च ते
यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् । (७२३५३) इति सामान्य लक्षणं विहितम् ॥ ७२ ॥

अवयविरूपकमाह—वलिगतभ्रु इति । वलिगते चलिता भ्रुवी यस्मिन्नाव

विवृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम् ॥ ७३ ॥

अविकृत्य मुखान्नानि मुखमेवाराविन्दताम् ।

आसीद्गमितमत्रेदमतोर्वयविरूपकम् ॥ ७४ ॥

मदपाटलगण्डेन रक्तनेत्रोत्पलेन ते ।

मुखेन मुग्धः सोप्येष जनो रागमयः कृतः ॥ ७५ ॥

चलितभ्रुकुटि । गलन्ति धर्मजलानि खेदजलानि यस्मात् तत् । आलोहिते
१ आरक्ते ईक्षणे नयने यस्मिन् तत् । इदं पुरो दृश्यमानम् । वदनपङ्कजं वदनमेव
पङ्कजं कमलम् । मदावस्थां मद्यसेवनजनितमदावस्थाम् । विवृणोति प्रकाशयति ।
यथाश्रुतपाठेन उपमेय साधोयसी न रूपकम् । उपमानपङ्कजमात्रान्वयिधर्माणामनु-
२ पादानात् उपमेयवदनस्यैवान्वयिनो भूत्वादीनां चोपादनात् । सत्यम् । वदन-
मभ्युजमिति पाठं स्वीकृत्य व्यस्तरूपकेण समाधेयम् ॥ ७३ ॥

उदाहरणं विवृणोति—अधिकृत्येति । अस्मिन्नुदाहरणे मुखान्नानि भ्रुकुटि-
धर्मजलनयनादीनि । अविकृत्य पङ्कजान्नभूतैः अविकृत्य उपमानान्नभूतदलत्व-
३ मकरन्दत्वपरागपिक्करभ्रमरत्वादिभिः अनरोप्य । अवयवि मुखमेव अरविन्दतां
गमितनासीत् पङ्कजत्वेन आरोपितमासीत् । अतः अवयविनो मुखस्यैव पङ्कज
त्वेनारोपणात् अवयविरूपकमिदम् । नव्यानां तु इदमेकदेशविवर्ति स्यात् इति
४ भाति । नवीनमते इदं निरङ्गरूपकमिति केषांचिदुक्तिस्तु न क्षोदक्षमा । यतोत्रा-
वयविनो मुक्तस्य अवयवा निर्दिष्टाः न तु आरोपावयविनो कमलस्य अवयवा
निर्दिष्टाः । निरङ्गविषये तु अवयविनः आरोप्या अपि न निर्दिश्यन्ते । अत एव
५ एकदेशवर्तिनो निरङ्गस्य भेदः इति सुधीभिर्विचारणीयम् ॥ ७४ ॥

अवयवरूपकभेदान् दिदर्शयिपुरेकाङ्गरूपकभेदमाह—मंदेति । मदेन
वारुणीमदेन पाटलौ श्वेतरक्तौ गण्डौ कपोलौ यत्र तेन । तथा रक्तं ताम्रं नेत्रमेव
६ उत्पलं यत्र तेन । एतादृशेन ते मुखेन । एषः मल्लक्षणः । मुग्धः त्वत्सौन्दर्य-
मोहितः । जनः रागमयः अनुरागपरिपूर्णः लोहितमयश्च कृतः ॥ ७५ ॥

एकाङ्गरूपकं चेतदेवं द्विप्रभृतीन्यपि ।

अङ्गानि रूपयन्त्यत्र योगायोगौ भिदाकरो ॥ ७६ ॥

स्मितपुष्पाञ्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।

इति पुष्पद्विरेफाणा संगत्या युक्तरूपकम् ॥ ७७ ॥

इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।

नाम निर्दिशति—एकाङ्गेति । अत्र उदाहरणे रक्तेनेत्रोत्पलेन इति एकाङ्गमत्रिरूपणात् मदपाटलगण्डेन इत्यस्य अरूपणाच्च एकाङ्गरूपकमिदम् । १ एवम् अनयैव दिशा । द्विप्रभृतीनि अपि द्वित्रिचतु प्रभृतीनि । अङ्गानि न तु अङ्गी । रूपयन्ति उपमानेन आरोपविषयीकुर्वन्ति । करय इति शेष । ततश्च द्व्यङ्गरूपक-
२ त्र्यङ्गरूपक चतुरङ्गरूपकमित्यादीनि बहूनि रूपकाणि भवन्ति । अङ्गस्य अङ्गयो-
३ अङ्गानां वा योग आरोपणयोग अयोगस्तदभाव तौ । भिदाकरो भेदनिष्पादकौ । प्राचीनटीकाकारास्तु योगायौगो भिदाकरो एतावन्त वाक्याशमन्यथा विवृण्वन्ति । तथा हि तेषु एकाङ्गद्व्यङ्गादिरूपकेषु योगायोगौ भिदाकरो भेदकौ । तानि रूप-
४ काणि योगायोगाभ्यां पुन द्विप्रकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । योगः आरोप्यमाणानां परस्पर युज्यमान संबन्ध । अयोगस्तदभाव । एतच्च उदाहरणे स्पष्टो-
५ भविष्यति ॥ ७६ ॥

तत्रादौ युक्तरूपकमुदाहरति—स्मितेति । स्मितम्—

ईपद्विकसितैर्गण्डै कटाक्षै सौष्ठवान्वितै ।

१ अलक्षितद्विज धीरमुत्तमाना स्मित भवेत् ॥

इत्युक्तलक्षणं तदेव पुष्पं तेन उज्ज्वलं कान्तिमत् । लोले चञ्चले नेत्रे एव भृङ्गौ यत्र तत् । इदं मुखं शोभते इति शेषः । इति एवम् । पुष्पाद्विरेफाणा मुखवयवभूतयो-
२ स्मितनेत्रयो आरोपविषयीभूतानां तेषाम् । संगत्या परस्परसम्बन्धसुसंगत्या । इदं युक्तरूपकम् । अत्र अवयवत्व नाम आधेयत्वम् । तन्मुखनिरूपितं स्मितं वर्तते इति स्मितस्य मुखवयवत्व बोध्यम् ॥ ७७ ॥

अयुक्तरूपकमुदाहरति—इदमिति । आर्द्रं प्रेमाद् स्मितमेव ज्योत्स्ना

इति ज्योत्स्नोत्पलायोगादयुक्तं नाम रूपकम् ॥ ७८ ॥

रूपणादङ्गिनोद्भूतानां रूपणारूपणाश्रयात् ।

रूपकं विषमं नाम ललितं जायते यथा ॥ ७९ ॥

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।

नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितं भुवनत्रयम् ॥ ८० ॥

हरिपादः शिरोलग्नजहुकन्याजलाशुक्रः ।

जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः ॥ ८१ ॥

चन्द्रिका यस्मिन् तत् । स्तिग्धे स्नेहपूर्णं नेत्रे एव उत्पले कमले यस्मिन् ।
ज्योत्स्नोत्पलायोगात् आरोपविषयभूतयो चन्द्रिकारूपलभ्यो अयोगात् परस्पर-
विरोधितया असङ्घात् । इदम् अयुक्तरूपकम् ॥ ७८ ॥

विषमरूपकं लक्षयति—रूपणादिति । अङ्गिन प्रधानस्य रूपणात् । तथा
अङ्गानां अप्रधानानाम् । रूपणारूपणाश्रयात् । भावे घञ् । आश्रयणादित्यर्थः ।
तथा च कस्यचिदङ्गस्य रूपणं कस्यचिदरूपणं तस्मात् । ललितं वेचिभ्येण
मनोहरम् । विषमं रूपणारूपणवेपम्यात् विषमसङ्गमम् । जायते । यथेति उदाहरणं
प्रस्तावाम् ॥ ७९ ॥

उदाहरति—मदरक्तेति । मदरक्तकपोलेन मदपाटलगण्डेन । नर्तितभ्रूलतेन
नर्तिते भुगौ एव लते यत्र तादृशेन । मुखमेव इन्दु तेन । भुवनत्रयं मर्दितुं जेतुम् ।
मन्मथं मदनं । अलं समर्थं । अत्र अङ्गिनि मुखे इन्दुत्पारोपं तथा तदङ्गभूतयो
भुवोर्लतावारोपं कपोलयोस्तु न कस्यापि आरोप इति वेपम्यम् ॥ ८० ॥

सविशेषणरूपकमाह—हरिपाद इति । शिरोलग्नजहुकन्याजलाशुक्र
शिरःचरणाग्रप्रदेशं ध्वजाग्रप्रदेशश्च तत्र लम्बा आसक्ता या जहुकन्या भागीरथी
तस्या जलम् उदकमेव अशुक्रं श्वेतपताका यस्य स । असुरनि शङ्कासुरानन्दो
स्वध्वज असुरेभ्यः नि शङ्का निर्भीका । नलिनिजयादित्यर्थः । ये सुरा तेषा-
मानन्दोत्सवस्य ध्वजः केतुरिव । हरे वागनस्य । पादः । जयति सर्वोत्कर्षेण
वर्तते ॥ ८१ ॥

विशेषणसमग्रस्य रूपं केतोर्द्यदीदृशम् ।

पादे तदर्पणादेतत् सविशेषणरूपकम् ॥ ८२ ॥

न मीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते ।

त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव कल्पते ॥ ८३ ॥

अक्रिया चन्द्रकार्याणामन्यकार्यस्य च क्रिया ।

अत्र सन्दर्श्यते यस्माद्विरुद्धं नाम रूपकम् ॥ ८४ ॥

गाम्भीर्येण समुद्रोसि गौरवेणासि पर्वतः ॥

उदाहृताल्लकार निर्देशपूर्वक विशदयति—विशेषणेति । विशेषणेन शिरोलभेतिविशेषणेन समग्रस्य युक्तस्य । केतो असुरनि, शङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजस्य । यत् ईदृश रूप विशेषणविशिष्टस्वरूप सपताकध्वजरूपमित्यर्थः । पादे । तस्य सपताकध्वजस्य । समर्पणात् विशेषणविशिष्टस्य पदार्थस्यारोपात् । सविशेषण-रूपकमेतत् ॥ ८२ ॥

विरुद्धरूपकमाह—न मीलयतीति । 'त्वन्मुखेन्दु' तव वदनचन्द्रमा । पद्मानि न मीलयति न सङ्गोचयति । नभोपि न अवगाहते नाक्रमति । केवलमम असूनां प्राणानाम् । हरणाय कल्पते प्रभवति । विप्रलम्भोद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

उदाहरण विशदयति—अक्रियेति । चन्द्रकार्याणां पद्मनिमीलननभो वगाहिनादीनां चन्द्रव्यापाराणाम् । अक्रिया अधिधानम् । अन्यस्य चन्द्रभिन्न-मूल्योः कार्यं प्राणहरणरूप तस्य क्रिया अनुष्ठानम् । अत्र अस्मिन्नुदाहरणे । यस्मात् सन्दर्श्यते अतः विरुद्ध विरुद्धसङ्गक रूपकम् । रूपके उपमानाभिन्नतया रूपितस्थोपमेयस्य तत्कार्यकरणमयोचितम् । परमत्र तत् तेन न क्रियते प्रयुत तद्विरुद्धशीलस्य कार्यकरणादिदं विरुद्धम् । विरोधश्चात्र अनीचिलरूप इति बोध्यम् ॥ ८४ ॥

हेतुस्यैवमुदाहरति—गाम्भीर्येणेति । गाम्भीर्येण दुरवगाहाशयत्वेन ।

कामदत्त्वाच्च लोकानामसि त्वं कल्पपादपः ॥ ८५ ॥

गाम्भीर्यप्रमुखैरत्र हेतुभिः सागरो गिरिः

कल्पद्रुमश्च क्रियते तदिदं हेतुरूपकम् ॥ ८६ ॥

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्राथ्व्यसौरभम् ।

सखि वक्त्राम्बुजमिदं तवेति^१ श्लिष्टरूपकम् ॥ ८७ ॥

इष्टं साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनाद्गौणमुख्ययोः ।

उपमाव्यतिरेकारूपं रूपकद्वितयं यथा ॥ ८८ ॥

समुद्रोसि । गौरवेण सारयत्तया । पर्वतः असि । लोकानां कामदत्त्वात् वाञ्छित-
प्रदत्त्वात् । कल्पपादपः कल्पवृक्षः । त्वमसि । सर्वत्र हेतौ तृतीया ॥ ८५ ॥

उदाहरणं विवृणोति—गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यप्रमुखैः गाम्भीर्यगौरव
कामदत्तैः । प्रस्तुतवृषः सागरः गिरिः कल्पद्रुमश्च क्रियते एतेषां आरोपविषयी-
क्रियते । गिरित्वादिभिः आरोप्यते इति भावः । अत्र गाम्भीर्यादिसाधारणधर्माणां
हेतुत्वेन विन्यसनात् हेतुरूपकमिदम् । साहित्यदर्पणकारास्तु — एकस्यानेकधोऽल्लेखः
यः ॥ उल्लेख उच्यते । (१०. ३७) इति उल्लेखलक्षणं विधाय अत्र
एकस्य प्रस्तुतस्य नृपस्य गाम्भीर्यादिविषयभेदेनानेकधोऽल्लेखादिमनुल्लेखालंकारमाहुः ।
परं हेतुशून्यस्थले विविधारोपे उल्लेखः हेतुपुरःसरे तु हेतुरूपकमिति उभयोर्भेदे
सति यत् तैरुल्लेख एव सामान्यतया सर्वत्र स्वीकृतः तच्चिन्त्यमिति भाति ॥ ८६ ॥

श्लिष्टरूपकं दर्शयति—राजेति । राजहंसोपभोगार्हम् राजहंसो नृपश्रेष्ठः
हंसविशेषश्च तेन उपभोगार्हं संभोगोचितम् । भ्रमरप्राथ्व्यसौरभम् भ्रमरैः कामुकैः
मृगैश्च प्रार्थ्यं सृष्टृणीयं सौरभं यस्य । सखि दयिते । तव वक्त्राम्बुजं वक्त्रमेव
अम्बुजं भातीति शेषः । श्लिष्टरूपकम् साधारणधर्मस्य श्लेषनिष्पाद्यत्वादिति भावः ।
साधारणधर्मप्रयोगाच्च नोपमिति समासः ॥ ८७ ॥

उपमारूपकं व्यतिरेकिरूपकं चेति रूपकद्वयं लक्षयति—इष्टमिति ।
गौणः गुणसंबन्धादारोप्यमाणः चन्द्रादिर्विषयो गौणः । मुख्यः वर्ण्यत्वेन प्रस्तुत-
त्वात् प्रधानः मुक्तादिर्विषयः । तयोः गौणमुख्ययोः । साधर्म्यदर्शनादुपमारूपकं
वैधर्म्यदर्शनात् व्यतिरेकरूपकम् । इष्टम् आलंकारिकैरिति शेषः ॥ ८८ ॥

अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः ।

सनद्धोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥ ८९ ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमा ।

असमग्रोऽप्यसौ शब्ददयमापूर्णमण्डलः ॥ ९० ॥

मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्वमित्थमन्योपतापिनः ।

उपमारूपकमुदाहरति—अयमिति । मदेन वारुणीमदेन । आलोहितच्छाय आरक्तकान्ति । अय मुखमेव चन्द्रमा । सनद्धोदयरागस्य सनद्ध सर्वविम्बव्यापनेन प्रस्तुतनुदयराग उदयकालीनलौहित्य यस्य । तथानिधस्य । चन्द्रस्य । प्रतिगर्जति समानकान्तिमत्वात् स्पर्धते । चन्द्रस्येति कर्मणि पष्ठौ । चन्द्र स्पर्धते न तु तमनुकरोतीत्यर्थः । अन्यथा उपमाया एव प्रधानवाक्यस्थिततया प्राधान्यात् इत्कुक्षिनिनीनस्य मुखचन्द्रमा इतिरूपकस्य अलंकारव्यपदेशकत्वाभावेन इदं रूपकभेदोदाहरणमसंगतं स्यात् । तथैव रूपकेण चन्द्राभिन्नं मुखमिति अवगतस्य मुखस्य चन्द्रसदृशं मुखमिति प्रतीतेरसंगतत्वमपि स्यात् । एव चात्र चन्द्राभिन्न-नया आरोपविषयीभूतस्य मुखस्य औपम्यसूचकप्रतिगर्जनारूपसाधर्म्यसंबन्धादुपमारूपकमिदम् । अत्रासतुष्टा प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु रक्तं तत्र मुखं चण्डि साक्षात् सप्येन्दुमण्डलम् । इत्येतदुदाहरणं पर्यवर्तयन्त ॥ ८९ ॥

व्यतिरेकरूपकं दर्शयति—चन्द्रमा इति । देवैः असमग्रोऽपि असपूर्णोऽपि । असौ चन्द्रमा । शब्दत्वं पीयते । अयं मत्पुत्रोवर्ती । आपूर्णमण्डलं सपूर्णविम्बः । मुखचन्द्रमा । त्वन्मुखमेव चन्द्रमा । मया पीयते । अत्र मुख्यगौणचन्द्रमसौ असपूर्णत्वसपूर्णत्वरूपसौधर्म्ययोगात् व्यतिरेकरूपकमेतत् । अयं च व्यतिरेक उपमानादुपमेयस्योत्कर्षं बोधयति । नायं वक्ष्यमाणो व्यतिरेकालंकारः । तस्य सादृश्य-प्रतीतिपूर्वकभेदपर्यवसानप्रियत्वात् । अत्र रूपकत्वेनाभेदप्रतीतिः । तदुक्तं—

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः ।

तत्र यद्वेदकथनं व्यतिरेकं स उच्यते ॥ इति ॥ ९० ॥

आक्षेपरूपकं दर्शयति—मुखेति । हे सुन्दारे । इत्यमया प्रत्यक्षाकृतम् ।

१ मुखस्य च मया शब्ददयमपवाद इति मतिः ।

२ असमग्रोऽसौ अ

न ते सुन्दरि संगदीत्येतदाक्षेपरूपकम् ॥ ९१ ॥

मुखेन्दुरपि ते चण्डि मां निर्दहति निर्दयम् ।

भाग्यदोषान्ममैवेति तत् समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

मुखपङ्कजरङ्गेस्मिन् भ्रूलतानर्तकी तव ।

- अतिप्रखरम् । अन्योपतापिन अन्या प्रतिनायिका तासा उपतापिन मतापकस्य ।
 १ सौन्दर्यातिशयेन तासा गात्सर्योदयात् । ते मुखचन्द्रस्य चन्द्रत्व न संगदि नानु-
 गुणम् । यत् प्रसिद्धचन्द्र सर्वेणामाहादक तव मुख तु प्रतिनायिकाना सताप-
 करम् अतो न सवादि । अथवा अन्योपतापिन अन्य त्वत्तो भिन्न नायकोह
 २ तस्य उपतापिन प्रणयकलहे मधुरोक्तिशून्यतया । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् । अत्र
 अन्ये टीकाकारास्तु— इत्थमितिपद वाक्यस्यास्य कमलसकोचनकृतचन्द्रनिन्दा-
 मोधकप्राप्त्यनन्तर्यं सूचयति । इत्य कमलसकोचनेन अन्योपतापिन परपाडयितु ।
 ३ यद्वा इत्थम् एवम् अतिनिर्दयमित्यर्थः । अ योपतापिन मादशविरहिजनसतापकस्य
 चन्द्रस्य प्रसिद्धस्य चन्द्रत्व तव मुखचन्द्रस्य न सवादि न गुण्यदे । सर्वेषा-
 माहादकत्वेन परपीडकधर्माध्यासायोगादिति भावः । इति विवृण्वन्ति । तत्र
 ४ अन्योपतापिन इति विशेषणमात्रादिशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रतीति स्वीकर्तव्या ।
 तदुक्तं वामनेन—विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ इति । इत्येतद् आक्षेप-
 रूपकम् आक्षेप प्रतिपेयोक्ति तदुपादाननियतत्वात् आक्षेपरूपकम् । अथवा
 ५ आक्षेप निन्दा तन्निशेनादिदमाक्षेपरूपकम् । नाय न्यतिरेक सादृश्यप्रतीतिर-
 भावात् । न वापद्भुति प्रस्तुतस्य निषेधायोगात् । अत्र निषेधश्चन्द्रत्वस्य स तु
 न प्रस्तुत आरोपविषयत्वात् । प्रथमार्थस्वीकारेपि प्रस्तुतमुखचन्द्रस्य निषेधेपि
 ६ अन्यार्थस्य अनारोपान्न सा भवति । तत्र अन्यार्थारोपणस्य विहितत्वात् । तथा च
 यक्षयति—अपद्भुतिरपद्भुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति ॥ ९१ ॥

समाधानरूपकं कथयति—मुखेन्दुरिति । हे चण्डि ते मुखेन्दुरपि मा
 निर्दयं दहति । अपिना दहनस्यान्यतायोग्यता सूचिता । तत्र स्वयं समाधत्ते
 ममैवेति । भाग्यदोषात् दवदुर्विपाकात् । इति एव स्वयं समाधानात् इदं
 समाधानरूपकम् ॥ ९२ ॥

लीलानृत्यं करोतीति रम्यं रूपकरूपकम् ॥ ९३ ॥

नैतन्मुखमिदं पद्मं न नेत्रे भ्रमराविमौ^१

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिपस्तव ॥ ९४ ॥

मुखादित्वं निवर्त्यैव पद्मादित्वेन रूपणात् ।

भ्रुवौ एव लता सा एव नर्तकी नटी । लालानृत्यं विलासनर्तनम् । करोति इति एतत्
रम्यं मनोहरम् । रूपकरूपकम् । एकेन रूपितस्यान्येनरूपणात् तत्सन्नकोलकार ।
तथा च मुखपङ्कजरङ्गे इत्यत्र प्रथमं मुखस्य पङ्कजेन रूपेण पश्चाच्च मुखपङ्कजस्य
रङ्गेण रूपणम् । तथैव भूलतानर्तकी इत्यत्र प्रथमं भुव लतात्वेन पश्चाद्भूलताया
नर्तकीत्वेन रूपणम् । इदं च समासे एव सम्भति । वाक्ये तु एकस्मिन् बहु-
नामारोपे हेतूपादाने हेतुरूपकम् । यथा गाम्भीर्येण समुद्रोसि इत्यादि पूर्वं
निर्दिष्टम् । हेतोरनिर्देशे तु मालारूपकम् यथा प्रकाशे—

१ सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गम
कान्ते कार्मणकर्म नर्मरहसामुद्रासनावाप्तभू ।

विद्या वक्रगिरा विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया

१२ बाणा पञ्चशिलीमुखस्य लङ्कनाचूडामणि सा प्रिया ॥

(७२६ पत्रे) इति ।

अत्र रम्यमिति लक्षणघटकतयाङ्गीकृत्य यत्र रूपकरूपणे रम्यत्वं नास्ति
१५ अत्र नायमलकार । यथा—नारीबाहुलताव्यालीपरिरन्ध्रं कुत सुखा । इति ।
अत्र बाहौ लतावारोपे न कापि रम्यता । अपकर्षप्रतिपादनस्यैव प्रस्तावात् इति
प्रेमचन्द्रशर्माण कथयन्ति । अस्मिन्नुदाहरणे चमत्कृतिरस्ति परं बाहौ लतावा-
१८ रोपे रम्यता नास्तीति तदभिप्राय इति ध्येयम् ॥ ९३ ॥

तत्त्वापह्नुरूपकं दर्शयति—नैतदिति । एतं मुखं न इदं पद्मम् । इमे
नेत्रे न अपि तु भ्रमरौ । एता दन्तार्चिप दन्तकान्तय न किंतु केसराणि
विद्युल्लङ्घा एव । तवेति सर्वत्र उपमेयेन संबध्यते ॥ ९४ ॥

उक्तोदाहरणं व्याख्याति—मुखादित्वमिति । मुखादित्वम् मुखत्वादिक

उद्भावितागुणोत्कर्षं तत्त्वापह्नवरूपकम् ॥ ९५ ॥

न पर्यन्तो विकल्पानां रूपकोपमयोरतः ।

मुखत्वेनेत्रत्वदन्तार्चिष्टरूपमुपमेयम् । निवर्त्यैव प्रतिविध्यैव । पद्मादित्वेन पद्मत्वा-
 १दिना । पद्मत्वभ्रमरत्वकेसरत्वेन । रूपणात् आरोपात् । उद्भावितागुणोत्कर्षम् उद्भा-
 वित रूपकान्तरेभ्यः प्रकटता नीत गुणानामुत्कर्षः । तादात्म्यारोपहेतु प्रस्तुतागुणा-
 नाम् आधिक्यम् यत्र तत् । तत्त्वस्य यथार्थभूतस्य प्रस्तुतस्य मुखस्वरूपस्य अप-
 १ह्नवेन अप्रस्तुतपद्मादिस्वरूपारोपेण वस्तुनिह्नवेन रूपकम् इति तत्त्वापह्नवरूपकम् ।
 रूपकान्तरेषु केवलं सामानाधिकरण्येन उपमेयोपमानानामभेददर्शनेन यावान्
 गुणोत्कर्षः ततोपि अधिकोत्र प्रतिषेधपूर्वकारोपेण इति उद्भावितागुणोत्कर्षत्वमस्मिन्
 १रूपके सहृदयप्रेषमस्ति । केचित्तु उद्भावितागुणोत्कर्षम् इत्यस्य उद्भाविता स्फुट
 दर्शित गुणोत्कर्षं प्रस्तुतस्य यत्रेति प्रस्तुतोपमेयस्य गुणवर्णनरूप तत्त्वापह्नव-
 रूपकस्य विशेषं मन्यते । यत्र तदपेक्षया प्रथमदर्शिताशय एव गरीयान् इति
 १भाति । नैयमपह्नुति । तस्या प्रस्तुतस्य धर्मनिषेधेन धर्मान्तरारोपे । यथा—न
 पक्षेषु स्मरस्तस्य सहस्र पत्रिणामिति । कुवलयानन्देपि—शुद्धापह्नुतिरप्यस्यारो-
 पार्यो धर्मनिह्नवः । इति धर्मनिह्नवस्थले एव अपह्नुतोर्विषयो दर्शितः । अस्मिन्नु-
 १दाहरणे प्रस्तुतस्य स्मरस्य पक्षेषुत्वरूपं धर्मं प्रतिविध्यं तस्मिन् सहस्रपत्रित्वारोपः ।
 अत्र तु धर्मिण मुखादिक प्रतिविध्यं धर्म्यन्तरस्य पद्मादिकस्यारोप इति उभयोर्भेदः ।
 केचित्तु सादृश्यप्रतीतिपूर्वकारोपो रूपकम् । अपह्नुतौ तु सादृश्यप्रतीतिर्नापेक्ष्यते ।
 १सादृश्यप्रतीतिभिन्नस्थलीयारोपे एव सा । तथा च प्रकृते निषेधेपि सादृश्यप्रतीति-
 रस्त्येव इति अत्र सादृश्यप्रतीतिजीवितस्य रूपकस्यैव साम्राज्यम् । दर्पणकारास्तु
 —प्रकृत प्रतिविध्यान्वस्यापन स्यादपह्नुतिः । (१० ३२) इति सामान्यतः
 १प्रतिषेधपूर्वकारोपे अपह्नुतिं कथयन्ति । तदपह्नुतिविषयपरिहारार्थं च रूपकलक्षणे
 रूपकं रोपितारोपो विषये निरपह्नवे । इति विषयस्य निरपह्नवमिति विशेषण-
 मुपन्यस्यन्ति । तन्मतेत्रापह्नुतिरेव ॥ ९५ ॥

रूपकमुपसहरति—न पर्यन्त इति । रूपकस्य उपमायाश्च । विकल्पानां
 प्रकाराणाम् । पर्यन्तः परिसमाप्तिः । नास्ति । अतः दिव्यान्त्रम् उपमास्वरूपकस्वरूपाव-

दिङ्मात्रं दर्शित धीरैरनुक्तमनुमीयताम् ॥ ९६ ॥

॥ इति रूपकचक्रम् ॥

गमाय किंचिदिव । दर्शित कथितम् । अनयैव दिशा धीरै साहित्यशास्त्रप्रगल्भ-
मतिभि । अनुक्तमपि अकथित उपमात्पकविभाग । अनुमीयताम् उक्तायताम् ।
तथा च भेदद्वयविशिष्ट परपरितमपि रूपकभेद एव । तदुक्त प्रकाशकृता—

नियतारोपणोपाय यदारोप परस्य य ।
तत् परपरित श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥

यथा—

विद्वन्मानसहस वैरिकमलासकोचर्दासयुते
दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैधानर ।
सत्यप्रीतिविधानदक्ष विजयप्राग्भावभीम प्रभो
साम्राज्य नरवीर वत्सरशत वैरिश्चमुच्चै क्रिया ॥

(७२८—२९ पत्रयो) इति ।

अत्र मानसमेव मानसम् कमलाया सकोच एव कमलानामसकोच दुर्गाणाम
ममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम् समिता युद्धाना स्वीकार एव समिधा स्वीकार
सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीति विजय परपराभय एव विजय अर्जुन एवमारोपण
निमित्तो हसादेरारोप ॥ भेदभाजि यथा—

आलान जयकुल्लरस्य हृपदा सेतुर्विपद्धारिधे
पूर्वाद्रि करवालचण्डमहसो छिलोपधान श्रिय ।
सप्राममृतसागरप्रमथनक्रीडानिधौ मन्दरो
राजन् राजति वीरवैरिनितावेधव्यदस्ते भुजः ॥ इति ।

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दाव्यस्य कुल्लरत्वाद्यारोपे भुजस्य आलानत्वाद्यारोपो युज्यते ।
अप्यर्थाक्षितास्तु अश्लिष्टशब्दनिगन्धन मालापरपरितमपि दर्शयन्ति । यथा —

पर्यट्को राग्यलक्ष्या हरितमाणिमय पौरुषान्वेस्तरङ्ग
सप्रामग्रासताम्यन्मुरलपतियशोहसलीलाम्बुवाह ।
भग्नप्रत्यर्थिपशोल्गणविजयपरिस्त्यानदानाम्बुपट्ट
खल्लत्पार्श्वविदल समिति विजयते मातृगणवण्डलस्य ॥

इति । (चि. मी. ११ पत्रे)

इदं चाधिकारारूढवैशिष्ट्यमपि भवति । यथा—इदं वक्त्रं साक्षाद्विरहितकण्ठकः
३० शशधरः । इति । वैयधिकरणेऽपि भवति । यथा—विदधे मधुपश्रेणीमिह भूलतया
विधिः । इति । कचिद्वैधर्म्येणापि । यथा—सौजन्याम्बुमरुस्थली सुजनता लेख्यद्यु-
भित्तिर्गुणः । इत्यादि । काव्यानुशासने (२५१ पत्रे) अन्येऽपि भेदा हेमचन्द्रेण
३१ दर्शिताः । तथाहि अनेकविषयं रूपकं यथा—

यस्या बीजमहंकृतिर्गुरुतरो मूलं ममेति प्रहो

नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृज्जात्यादयः पल्लवः ।

३२ स्कन्धोदारपरिमहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः

सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णा लता लयताम् ॥

इदमेव अन्यैः उभयावयवत्वेन निर्दिश्यते । उदाहरणान्तरं यथा—

३३ इन्द्रस्त्वं तव बाहू जयलक्ष्मीद्वारतोरणस्तम्भौ ।

खड्गः कृतान्तरसना रसना च सरस्वती राजन् ॥ इति ।

सहजावयवरूपकं यथा—

३४ गजो नगः कुधा मेघाः शुद्धलाः पशगा अपि ।

यन्ता सिंहोऽपि शोभन्ते भ्रमरा हरिणास्तया ॥ इति ।

यथा वा—

३५ पण्डुरिभोऽद्दलभं तक्खणविगलित्थरुहिरमहुविच्छिन्नं ।

उक्खण्डितदधण्ठाणालं पडिअं फुटदसणकेसरं मुहकमलं ॥

अत्र ओष्ठादीनां दलादीनां च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुट-
३६ विशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे कमलपक्षे च
सहजत्वं गम्यते ।

उभयावयवं यथा—

३७ अलिकुलकुन्तलभाराः सरसिजवदनाश्च चक्रवाककुचाः ।

राजन्ति हंसरसनाः संप्रति वापीविजसिन्धः ॥ इति ।

रशनारूपकं यथा—

३८ किसलयकरैर्लतानां करकमलैर्वृणदृशां जगज्जयति ।

भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलराजिभिः ॥ १०० ॥

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः ।

क्वापि नीताः कुतोप्यामन्नानीता देवतर्द्वयः ॥ १०१ ॥

इत्यादिदीपकान्युक्तान्येवं मध्यान्तरयोरपि ।

वाक्ययोर्दर्शयिष्यामः कानिचित् तानि तद्यथा ॥ १०२ ॥

नृत्यन्ति निचुलोत्सङ्गे गायन्ति च कलापिनः ।

वभ्रन्ति च पयोदेषु दृशो हर्षाश्रुगर्भिणीः ॥ १०३ ॥

१ जामूतपाङ्क्तिभि मेघराजिभि । श्यामला मलिना । भुवश्च सुकुमाराभि, नवशाद्वल-
राजिभि कोमलनूतनतृणहरितकृतप्रदेशैः । श्यामला । अल श्यामला इति गुण-
वाचरूपेन दिश इति पदस्य तथा चकारेण भुव इत्यस्य च सवन्धात् इदं
१ गुणदीपकम् ॥ १०० ॥

द्रव्यदीपकमाह—विष्णुनेति । विक्रमस्थेन त्रिपादविक्रममाचरता त्रि-
क्रमेण । विष्णुना दानवाना वलिप्रभृतानाम् । विभूतय सपद । क्वापि नीता लय
१ प्रापिता इत्यर्थ । तथा देवतर्द्वय इन्द्रादीना श्रिय । कुतोपि आनीता । अवि-
तर्कितमेव सपादिता इत्यर्थ । आसन्निति शेष । अत्र विष्णुशब्दस्य व्यक्तिवाचरू-
तया द्रव्यत्वम् । तच्च पूर्ववाक्यस्थित काकाक्षिन्यायेन अनुपह्वेन वा अपरत्रान्वेति
१ इति द्रव्यदीपकम् ॥ १०१ ॥

उक्तानि आदिदीपकानि मध्यान्तरदीपकानि दर्शयाम इति प्रतिजानीते—
इत्यादीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण आदिदीपकानि उक्तानि । वाक्यान्तरसबन्ध
१ मानजातिविषयागुणद्रव्यवाचकाना पदाना प्रथमवाक्ये निवेशितत्वात् । एवम्
अनेनैव प्रकारेण अन्यत्र परामृश्यमानजात्यादिपदनिर्देशेन मध्यान्तरवाक्ययोरपि
कानिचित् तानि दीपकानि दर्शयिष्याम । तद्यथा तानि यथा । एतद्वत्स्यमाणो
१ दाहरणार्थम् ॥ १०२ ॥

मध्यवाक्यगत जातिदीपकमुदाहरति—नृत्यन्तीति । कलापिन मयूरा ।
निचुलो नेतसवृक्ष तस्य उत्सङ्गे अयोभूमौ नृत्यन्ति । तथा गायन्ति केरुशब्द
१ कुर्वन्ति । तथा पयोदेषु सजलमेवेषु । हर्षाश्रुगर्भिणी आनन्दमाप्सपरिपूर्णा । दृशो

मन्दो गन्धवहः क्षारो वह्निरिन्दुश्च जायते ।

चर्चाचन्दनपातश्च शस्त्रपातः प्रवासिनाम् ॥ १०४ ॥

जलं जलधरोद्गीर्णं कुलं गृहशिखण्डिनाम् ।

चलं च तडिता दाम बलं कुसुमधन्वनः ॥ १०५ ॥

ब्रह्मन्ति आसक्ताः कुर्वन्ति । अत्र वाक्यान्तरैरन्वितं कलापिन इति जातिवाचकपदं मध्यवाक्यवर्ति इति मध्यगतं जातिदीपकम् ॥ १०३ ॥

क्रियागतं मध्यदीपकमुदाहरति—मन्दो गन्धवह इति । प्रवासिनां विरहि-
पान्थानाम् । मन्दः मृदुः । गन्धवहः सुरमिवातः । क्षारः क्षतपतितक्षारवत्
श्लेशकरः । जायते । इन्दुश्च वह्निः वह्निरिव संतापकरः जायते । चर्चा अङ्गचर्चनं
तदर्थो यश्चन्दनः शीतलचन्दनरस इत्यर्थः तस्य पातः संवन्धः । शस्त्रपातः शस्त्र-
प्रहारः । जायते । अत्र सर्ववाक्यान्वयिनः जायते इति क्रियापदस्य मध्यवाक्यगतत्वात्
मध्यवाक्यगतं क्रियादीपकमेतत् । किं च रूपकमपि । अत उभयोः संसृष्टिसंकरः ।
मध्यगतं गुणद्रव्यदीपकं श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण इत्थं दर्शयन्ति । यथा—

तडिद्विर्गोविवाहाणां योगः स्त्रीभिः प्रवासिनाम् ।

१ लताभिः पादपानां च समायाते घनागमे ॥ इति ।

अत्र योगः संयोगः स च गुणः । मध्यवाक्यगतेन च सर्ववाक्यदीपनात् गुणगतं
मध्यदीपकमिदम् । तथैव—

११ मुहुर्विश्वं संसृजति विभर्ति च मुहुर्हरिः ।

मुहुश्च नाशं नयति बालकीडनकौतुकि ॥ इति ।

अत्र हरिर्द्रव्यम् । तच्च मध्यवाक्यगतमिति मध्यगतं द्रव्यदीपकम् । इति ॥ १०४ ॥

अन्तर्वाक्यगतजातिदीपकमुदाहरति—जलमिति । जलधरोः मेघैः उद्गीर्णं
वान्तम् । जलं वृष्टिजलम् । गृहशिखण्डिनां प्रासादस्थितमपूराणाम् । कुलं समूहः ।
चलं चञ्चलम् । तडितां विद्युताम् । दाम सन्दानम् । एतत् त्रयं कुसुमधन्वनः
मदनस्य । बलं सैन्यम् । अत्र बलमिति जातिवाचकेन अन्त्यवाक्यस्थितेन पदेन
वाक्यत्रये समन्वयात् एतत् अन्तगतं जातिदीपकम् ॥ १०५ ॥

त्वया नीलोत्पलं कर्णे स्मरेणास्त्रं शरासने ।

मयापि मरणे चेतस्त्रयमेतत् समं कृतम् ॥ १०६ ॥

शुक्लः श्वेतार्चिषो वृद्धश्च पक्षः पञ्चशरस्य सः ।

स च रागस्य रागोपि यूनां रत्युत्सवश्रियः ॥ १०७ ॥

इत्यादिदीपकत्वेपि पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी ।

अन्तर्दीपक क्रियागतमुदाहरति—त्वयेति । त्वया कर्णे नीलोत्पलम् । स्मरेण शरासने अस्त्रम् । मयापि मरणे चेत चित्तम् । एतत् त्रय समं युगपत् । कृतम् । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्र चरमवाक्यस्येन कृतमिति क्रियावाचकेन इतरवाक्यसंबन्धात् क्रियागतमन्यदीपकमिदम् । गुणद्रव्यगतमन्यवाक्यदीपक श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण दर्शयन्ति । यथा—

१० - इदमुज्जृम्भते बिम्बं भानोस्तापयितुं जगत् ।

ममेव हृदयं चण्डिमुखं च तत्र लोहितम् ॥

ममेव हृदयं लोहितमित्यत्र लोहितं आरक्तं अनुरक्तमित्यर्थः । अप्रान्त्यवाक्यगतं लोहितमिति गुणपदं वाक्यद्वयं दीपयति ।

सत्यं विभ्रं सतपति सत्यं कर्षति वै रसान् ।

तमासि तु निहन्ताति प्रार्थनीयोदयो रविः ॥

११ अत्र रविरिति द्रव्यपदं सर्गाणि वाक्यानि दीपयति । इति द्रव्यगतमन्यवाक्यदीपकम् ॥ १०६ ॥

मालादीपकमुदाहरति—शुक्ल इति । शुक्लः पक्षः मासस्य प्रथमः पक्षः ।

श्वेतार्चिषः श्वेद्रस्य । वृद्धश्च परिपोषाय । भवति । स श्वेतार्चिषः पञ्चशरस्य मदनस्य । वृद्धश्च भवति । स च पञ्चशरः रागस्य अनुरागस्य । वृद्धश्च भवति । रागोपि यूनां तरुणानाम् । रत्युत्सवश्रियः त्रिलासोत्सवलक्ष्या । वृद्धश्च भवति ॥ १०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । इति एवम् । आदिदीपकत्वेपि वृद्धश्च इति सर्ववाक्यानुपपत्तयस्तत्त्वेन आदिदीपकसद्भावेपि । पूर्वपूर्वव्यपेक्षिणी स्वोपकारकत्वेन पूर्वपूर्ववाक्यमपेक्षमाणा । वाक्यमाला उत्तरीयो वाक्यसमूहः प्रयुक्ता प्रथितः । इति एव मालावैचित्र्यानुगतत्वात् इदं मालादीपकं मतम् ।

वाक्यमाला प्रयुक्तेति तन्मालादीपकं मतम् ॥ १०८ ॥

अवलेपमनङ्गस्य वर्धयन्ति बलाहकाः ।

कर्शयन्ति तु धर्मस्य मारुतोद्भूतशीकराः ॥ १०९ ॥

अवलेपपदेनात्र बलाहकपदेन च ।

क्रिये विरुद्धे संयुक्ते तद्विरुद्धार्थदीपकम् ॥ ११० ॥

शिष्टानामिति भावः । तथा च पूर्ववाक्यसापेक्षोत्तरवाक्येषु जात्याद्यन्यतमपदा-
नुपज्ञो मालादीपकम् इति कथितम् । इदं सर्ववाक्येष्वनुयज्यमानं सापेक्षवाक्यस्य-
मेवेति नाम्नः । अत एव प्रकाशकारेण मालादीपकस्य—

संभ्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते

देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।

कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं

तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

इति । निरपेक्षवाक्यगतेनापि आसादितम् इति क्रियावाचकेन सर्वेषां शिष्टानां
दीपनात् मालादीपकोदाहरणं दत्तम् । भोजस्तु अत्र भावच्छणाश्लिप्तस्य भाव-
विशेषस्य द्वितीयपादे यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतत् चक्रवालादिणेन मालादीपकेन
विस्तारयता वेदितमितीदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः इत्याह ॥ १०८ ॥

विरुद्धार्थदीपकमुदाहरति—अवलेपेति । बलाहकाः मेघाः । अनङ्गस्य
अवलेपं दर्पम् । वर्धयन्ति । मारुतोद्भूतशीकराः वायुक्षितजलकणाः । बलाहक-
विशेषणमेतत् । धर्मस्य ग्रीष्मस्य । अवलेपं कर्शयन्ति कुशं कुर्वन्ति । अत्र हेतु-
मारुतोद्भूतशीकरा इति ॥ १०९ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अवलेपेति । अत्र अस्मिन्मुदाहरणे अवलेपपदेन
कर्मभूतेन बलाहकपदेन कर्तृभूतेन च विरुद्धक्रिये वर्धनकृशिकरणरूपे संयुक्ते
सामानाधिकरण्यं प्रापिते । एवं च विरुद्धक्रिययोर्वर्धनकृशिकरणरूपयोरपि एक-
स्मिन् कर्तारि कर्मणि च संबन्धेन वैचित्र्यविशेषात् विरुद्धदीपकमिदम् । एतच्च
आदिवाक्यस्यावलेपबलाहकपदान्ध्याम् उत्तरवाक्यसमन्वयात् आदिदीपकम् ।

हरत्याभोगमाशानां गृह्णाति ज्योतिषां गणम् ।
 आदत्ते चार्धं मे प्राणानसौ जलधरावली ॥ १११ ॥
 अनेकशब्दोपादानात् क्रियैकैवात्र दीप्यते ।
 यतो जलधरावल्या तस्मादेकार्थदीपकम् ॥ ११२ ॥
 हृद्यगन्धवहास्तुङ्गास्तमालश्यामलत्विषः ।
 दिवि भ्रमन्ति जीमूता भुवि चेत मतङ्गजाः ॥ ११३ ॥

१ तथैव च अवलेपम् इति गुणवाचक बलाहक इति जातिवाचकम् इति गुणजाति-
 गतयोस्तयोः संकरः ॥ ११० ॥

एकार्थदीपकमुदाहरति—हरतीति । असौ जलधरावली मेघपङ्क्तिः ।
 आशानां दिशाम् । आभोग विस्तारम् । हरति । ज्योतिषां नक्षत्राणाम् । गणं
 १ समूहम् । गृह्णाति स्वस्मिन् निगूहति । मे प्राणांध आदत्ते हरति ॥ १११ ॥

उदाहरणं विशदयति—अनेकेति । अत्र अस्मिन्मुदाहरणे । यतः जल-
 धरावल्या अन्तर्वाक्यगतेन तत्पदेन एकैव क्रिया अदर्शनरूपा । अनेकशब्दो-
 १ पादानात् अनेकाः बहवः ये शब्दाः हरणप्रहणादानरूपाः क्रियावाचकाः तेषां
 उपादानात् स्वीकारात् । हेत्वर्थं पञ्चमी । दीप्यते निर्व्यूढान्वयेनोज्ज्वलीक्रियते ।
 तस्मात् अनेकपदप्रतिपाद्यस्य एकार्थस्य दीपनादेकार्थदीपकमिदम् । विभिन्नक्रिया-
 १ णामेककारकसवन्धरूप नवीनैरङ्गीकृत कारकदीपकम् अस्माद्विन्नमेव । एकार्थानेक-
 क्रियाभावात् । कारकदीपकं प्रकाशे दर्शितं यथा—

स्वियति कूणति वेद्यति विचलति निमियति विद्योक्तयति तिर्यक् ।

१ अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया बधूः शयने ॥ (७७८ पत्रे)
 इति ॥ ११२ ॥

छिद्यार्थदीपकमाह—हृद्येति । हृद्यः निदाघसंतापदूरांकरणेन मनोरमः
 गन्धवहः वायुर्यत्र इति जीमूतपत्रे । हृद्यः प्राणातर्पकः गन्धः दानोदकगन्धः त
 १ पश्यति धारयन्ति इति हृद्यगन्धवहाः गजाः । तुङ्गाः उद्याः । तमालानामिष
 श्यामला मडिना त्रिभू पेसां ते तमाटस्यामलत्विषः । उभयत्र समानम् । एतादृशा

अत्र धर्मैरभिधानामभ्राणां दन्तिनां तथा ।

भ्रमणेनैव संबन्ध इति श्लिष्टार्थदीपकम् ॥ ११४ ॥

अनेनैव प्रकारेण शेषाणामपि दीपके ।

जीमूताः मेघाः । दिवि आकाशे । भ्रमन्ति पर्यटन्ति । भुवि च एते मतङ्गजाः
दन्तिनः ॥ ११३ ॥

उदाहरणं विवृणुते—अत्रेति । धर्मैः ह्यगन्धवहत्वादिधर्मैः अभिधानाम्
एकशब्दप्रतिपाद्यत्वेन भेदशून्यानाम् । तत्र प्रथमविशेषणे एकशब्दप्रतिपाद्यत्वम्
उत्तरत्र एकार्प्यत्वमिति ज्ञेयम् । अभ्राणां तथा दन्तिनां भ्रमणेनैव भ्रमन्ति इति
क्रिययैव । संबन्धः वाक्यद्वये तस्या एव संबन्धात् । इति श्लिष्टशब्दप्रतिपाद्यसाधा-
रणधर्मवतोर्जीमूतमतङ्गजयोः कर्त्रोर्भ्रमन्तांति क्रियया दीपनात् इदं श्लिष्टार्थ-
दीपकम् । तत्र ह्यगन्धवहत्वा इत्यत्र शब्दश्लेषः अपरत्रार्थश्लेषः ॥ ११४ ॥

दीपकमुपसंहरति—अनेनेति । अनेनैव प्रकारेण एकत्वान्वितेन पदस्य
वाक्यान्तरसमन्वयरूपवैशिष्ट्यमुपजीव्य विविधदर्शितरचनावैचित्र्येण शेषाणामपि
उक्तेष्वभिधानामपि । विकल्पानां प्रकाराणाम् । आवल्लिसप्तप्रभृतीनाम् । अवगतिः
यथायथं निवेशो । विधातव्या कर्तव्यः । तथा चोक्त भोजराजने—

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली ।

संपुटं रसना माला चक्रवालं च तद्भिदाः ॥ इति ।

तत्र अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिः इत्येतानि आचार्यदण्डिना आभृत्यलंकारनाम्ना
अग्रे एव दर्शितानि । ततः आवली यथा—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि यवनस्त्वं हुतवह-

स्त्वमापस्त्वं न्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।

परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता विभ्रति गिरं

न विभ्रस्तत् तत्त्व वयमिह हि यत् त्वं न भवसि ॥ इति ।

संपुटं यथा—

नवपल्लवेषु लोलति घूर्णति विटपेषु चलति शिखरेषु ।

विकल्पानामर्चगातिविधातव्या विचक्षणैः ॥ ११५ ॥

॥ इति दीपकचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरेव च ।

दीपकस्थान एवेष्टमलंकारत्रयं यथा ॥ ११६ ॥

१५ स्थापयति स्तवकेषु चरणे वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥ इति ।

अत्र अशोकस्य नवपल्लवेषु वसन्तलक्ष्मी लोलति । अशोकस्य विटपेषु वसन्तलक्ष्मीः घूर्णते । अशोकस्य शिखरेषु वसन्तलक्ष्मी चठति । अशोकस्य स्तवकेषु वसन्तलक्ष्मीः

१० चरणे स्थापयति । इति सपुटक्रमेण मिथः वसन्तलक्ष्मीरशोकः इति पदे द्रव्यवाचिनी संवध्यमाने मिथः सवदे एव दीपयतः । तदेतत् सपुटं नाम दीपकम् । रसना-
दीपकं मालादीपकं प्रायः समानमेव । तच्च मूले दर्शितेन मालादीपकेन ज्ञातप्राप-
२१ मिति न पुनः उदाहरणेन दर्शयाम । चक्रवालमपि न तथा मनोहारः । तद-
स्वरूपं प्राक् दर्शितमेव । इति दीपकचक्रं दीपकसधः ॥ ११५ ॥

दीपकनिरूपणानन्तरं तत्सजातीयमावृत्त्यलंकारं लक्षयति—अर्थावृत्ति-
रिति । दीपकस्थाने दीपकप्रसङ्गे । अर्थावृत्तिः पदावृत्तिः उभयावृत्तिः इति एत-
१० तसङ्गकम् अलंकारत्रयम् । इष्टम् । कविभिरिति शेषः । यथेति उदाहरणप्रदर्शनाय ।
अर्थावृत्तिर्नाम एकस्य वाक्यार्थस्य पुनः वाक्यान्तरेणोपस्थापनम् । पदावृत्तिः
एकस्मिन् वाक्ये स्थितानां पदानां पुनर्वाक्यान्तरे तेन रूपेणोत्थितिः । उभयावृत्तिः
१५ वाक्यार्थपदयोरैकतरस्मिन् वाक्ये निर्दिष्टयोः पुनरन्यत्रोभयोरुत्थितिः । दीपके
वाक्यान्तरे अपेक्षितपदस्यानुपादानेन पूर्ववाक्यस्यपदस्यानुपक्षेणान्वयनिर्वाहः ।
अत्र तु तादृशवाक्ये तत्तत्पदस्यार्थस्य वा पुनरुपादाने आवृत्तिरलंकारः इति
१५ पुनमेवोक्तं दीपकस्यानन्वयम् । अस्य दीपकस्थाने एव इष्टमिति । एतेन पदावृत्ति-
रूपस्यास्य अलंकारस्य यमकादौ अतिप्रसङ्गः निराकृतः । यमके हि द्वितीयपदानु-
पादाने अन्यवाक्यार्थपदसंयन्धस्य अनुपपन्नत्वेन विवक्षितार्थानुपपत्तिः । यत्र
१२ पूर्ववाक्यार्थपदस्यानुपक्षेण उपयुक्तं तत्र यमकालंकारमाधेन पदावृत्तिरेव प्रवृत्तिरिति
प्रसङ्गदर्शनायः । भोजराजस्तु एते त्रयोपि अलंकाराः दीपकविशेषा एव इति
मन्यन्ते इत्यनुपदमेव दर्शितमस्माभिः ॥ ११६ ॥

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुण्डजद्रुमाः ।

उन्मीलन्ति च कन्दल्यो दलन्ति ककुमानि च ॥ ११७ ॥

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम् ।

यूनां चोत्कण्ठयत्येपं मानसं मकरध्वजः ॥ ११८ ॥

जित्वा विश्वं भवान्त्रं विरहत्यवरोधनैः ।

विरहत्यप्सरोभिस्ते रिपुवर्गो दिवं गतः ॥ ११९ ॥

॥ इत्यावृत्तिचक्रम् ॥

अर्थावृत्तिमुदाहरति—विकसन्तीति । कदम्बानि कदम्बमुकुलानि । कुण्डजद्रुमाः स्फुटन्ति पुष्पविकासेनोद्भवा इव भवन्ति । कन्दल्यः उन्मीलन्ति पुष्पोद्गमेन विकसिता भवन्ति । ककुमानि अर्जुनवृक्षसुमनानि । दलन्ति । प्रायुद्धवर्णनमिदम् । अत्र विकसन्तीत्यादिपदद्वये भिन्नरूपाण्यपि एकार्थानि इति अर्थस्यावृत्तेरर्थावृत्तिरलंकारः ॥ ११७ ॥

पदावृत्तिमुदाहरति—उत्कण्ठेति । मेघानां माला मेघपङ्क्तिः । कलापिनां मयूराणाम् । वृन्दं समूहम् । उत्कण्ठयति स्वदिदृक्षया उद्ग्रीव करोति । एष मकरध्वजः कुसुमेषु यूनां तरुणानाम् । मानसम् उत्कण्ठयति विलासेऽसुखं विदधाति । मेघालोकस्योदीपकत्वादिति भावः । अत्र उत्कण्ठयतीतिपदस्य उभयत्र भिन्नार्थकत्वेन केवलं पदावृत्तिः इति पदावृत्तिरलंकारः ॥ ११८ ॥

उभयावृत्तिं दर्शयति—जित्वेति । अत्र मर्थलोके । भवान् विश्वं भूमण्डलम् । जित्वा अवरोधनैः अन्तःपुरिकाभिः । विहरति । ते रिपुवर्गः दिवं गतः सन् । युद्धे सन्मुखमरणादिति भावः । अप्सरोभिः विहरति । अत्र विहरतीति पदस्य तदर्थस्य च आवृत्तिः । वाक्यद्वयेपि द्वयोरेकार्थकत्वात् । अतः उभयावृत्तिरलंकारः । ननु ईदृशस्थले अनेनैव कविना अग्रे निर्दिष्टस्य (३. १३५) एकार्थरूपदोषस्यापात इति वाच्यमिति चेन्न । तस्योद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । उद्देश्यप्रतिनिर्दिष्टतायाम् एकप्रयोगस्यैव युक्तत्वम् । यथा—उदेति सविता तावस्ताम्र

१ सरोजानि. कपा. २ स्फुरन्ति अ. ३ कुण्डजद्रुमाः. कपा. ४ कुमुदानि. अ. कपा.

५ वर्ग. कपा. ६ *कत्वे. च. ७ यन्मय. कपा. ८ भवान्. कपा.

प्रतिषेधोक्तिराक्षेपस्यैकाल्यापेक्षया त्रिधा ।

अथास्य पुनराक्षेप्यभेदानन्त्यादनन्तता ॥ १२० ॥

अनङ्गः पञ्चभिः पुष्पैर्विश्वं व्यजयतेषुभिः ।

एवास्तमेति च । इत्यादौ । प्रकृते च राजोद्देशेन विधेयस्य विहरणस्य रिपुवर्गोद्देशेनापि विधेयत्वमित्युद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम् । इति सर्वं समुचितमिति सुधीरिराकलयाम् ॥ ११९ ॥

आक्षेपालंकारं लक्षयति—प्रतिषेधोक्तिरिति । प्रतिषेधस्य निषेधस्य उक्तिः कथनमात्रम् । न तु वास्तवः प्रतिषेधः । तस्मिन्नेके प्रतिषेधे चमत्कारानावादा-
लंकारत्वाभावप्रसङ्गः । तथा च प्रतिषेधाभासः आक्षेपः इत्यर्थः । इयं च प्रति-
षेधोक्तिः अर्थविशेषाविष्करणायेति बोध्यम् । तत एव वैचित्र्यातिशयः । तेषां
चापं प्रतिषेधः इष्टार्थस्यैव । तत एव विशेषेण वैचित्र्यात् । उक्तं च अग्निपुराणे-
१ शब्देनार्थेन यत्रार्थः कृत्वा स्वयमुपार्जनम् ।

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ॥

तमाक्षेपं युवन्त्यत्र । (३४५. १५) इति ।

१ उक्तिरिहस्य प्रतिपादनमिति सामान्यार्थः । न तु शब्देनैव प्रतिपादनमपेक्ष्यते ।
व्यङ्ग्यप्रतिषेधेपि आक्षेपालंकारस्येष्टत्वात् । अन्यस्य अध्यवसानाभावात्तत्रापह्नते-
राशङ्का ॥ अयमाक्षेपः त्रैकाल्यापेक्षया नाम त्रैकालिकवस्तुगतत्वेन त्रिविधः
१२ वर्तमानाक्षेपः अतीताक्षेपः भविष्यदाक्षेपश्चेति । प्रकाशकारादयस्तु भूतभविष्य-
तोरपि प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः इति मन्यते । तदुक्तम्—

निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।

१५ वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ इति ।

अस्य च त्रिविधस्याक्षेपस्य । आक्षेप्यभेदानन्त्यात् आक्षेप्याः निषेधनीयाः तेषां भेदाः
धर्मधर्मिजापकारणादयः तेषाम् आनन्त्यात् । अनन्तता अपरिच्छिन्नता । ज्ञेया ॥ १२०

तत्र त्रिविधाक्षेपमध्ये आदौ वृत्ताक्षेपमुदाहरति—अनङ्ग इति । अनङ्गः
स्मरः । पञ्चभिः पुष्पैः तत्सङ्गैः इषुभिः । विश्वं व्यजयत ।

इत्यसंभाव्यमथवा विचित्रा वस्तुशक्तयः ॥ १२१ ॥

इत्यनङ्गजयायोगबुद्धिर्हेतुबलादिह ।

प्रवृत्तैव यदाक्षिता वृत्ताक्षेपः स ईदृशः ॥ १२२ ॥

कुतः कुबलयं कर्णे करोपि कलभापिणि ।

किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे ॥ १२३ ॥

१ अनङ्गस्य—

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमालिका ।

नीलोत्पलं च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥

इति पञ्चकुसुमवाणत्वं प्रसिद्धमेव । इति पञ्चकुसुमेषुभिः विश्वविजयः अनुपपत्त्या असंभवेनाय एव । तथा हि मदनः स्वयमनङ्गः वाणाः पञ्चैव ते च पुष्पमयाः जेतव्यं च विश्वं ब्रह्मेन्द्रादिधीरवारैः परिपूर्णम् इति विजयः अथद्वेष एव इति विजयानुपपत्तिं स्थिरीकृत्य निषेधति—अथवेति । अथवा वस्तूनां पदार्थानां शक्तयः कार्यसंपादनसामर्थ्यानि । विचित्राः अचिन्त्यस्वरूपाणि । न ताः अन्यपक्ष्यतिरेकादिना तर्कयितुं शक्या इति भावः । ततश्च संभवत्येव पञ्चेषुभिर्विश्वविजयः ॥ १२१ ॥

उदाहरणे आक्षेपलक्षणं संगमयति—इतीति । एवंप्रकारेण अनङ्गस्य जयः विश्वजयः तस्य अयोगः असंभवः तद्विषये बुद्धिः । हेतुबलात् अनङ्गपञ्चेषु-
१ श्वादिहेतुसामर्थ्यात् । प्रवृत्ता एव उत्पन्ना एव । यत् आक्षिता विचित्रा वस्तुशक्तयः इति वस्तुमाहात्म्योद्घोषेण प्रतिपिद्धा । स ईदृशः । वृत्ताक्षेपः वृत्तस्य अतीतस्य आक्षेपः वृत्ताक्षेपः इत्यर्थः । अत्र केचित् हेतुबलात् इति विचित्रा वस्तुशक्तिरिति हेतुसामर्थ्यात् आक्षिता प्रतिपिद्धा इति हेतुबलादिति पदमाक्षेपे योजयन्ति । अत्र प्रतिषेधो वाचकशब्दायोगात् व्यङ्ग्य एव ॥ १२२ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरति—कुत इति । हे कलभापिणि मधुरालापे । कर्णे कुबलयं कुतः किमिति करोपि । मा कुरु इत्यर्थः । अस्मिन् कर्मणि कर्णशोभा-
१ संपादनकर्मणि अथवा उत्पलभूषाविन्यासेन नायकचेतोहरणकर्मणि । अपाङ्गं नेत्रप्रान्तम् । अपर्याप्तमसमर्थं मन्यसे किम् । अत्र कर्णे कुबलयधारणस्य कुत इत्यनेन कैमर्त्येन प्रतिषेधो ज्ञेयः ॥ १२३ ॥

स वर्तमानाक्षेपोयं कुर्वत्येवासितोत्पलम् ।

कर्णे काचित् प्रियेणैवं चाटुकारेण रुध्यते ॥ १२४ ॥

सत्यं ब्रवीमि न त्वं मां द्रष्टुं वल्लभ लप्स्यसे ।

अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षारक्तेन चक्षुषा ॥ १२५ ॥

सोयं भविष्यदाक्षेपः प्रागेवातिमनस्विनी ।

कदाचिदपराधोस्य भावीत्येवमरुन्द यत् ॥ १२६ ॥

तय तन्वाङ्गि मिथ्यैव रुडमङ्गेषु मार्दवम् ।

यदि सत्यं मृदून्येव किमकाण्डे रुजन्ति माम् ॥ १२७ ॥

वर्तमानाक्षेपमुदाहरणे योजयति—स इति । यतः काचित् नायिका । कर्णे असितोत्पलं कुर्वती एन न तु कृतवती क्षरिष्यमाणा वा । चाटुकारेण मधुर-
भाषिणा प्रियेण । एवम् कुतः इति वैफल्याप्रदर्शनेन । निषिद्धा । अतोऽन वर्तमान-
काटीनस्यासितोत्पलधारणस्य निषेधात् वर्तमानाक्षेपोयं ज्ञेयः ॥ १२४ ॥

भविष्यदाक्षेपमाह—सत्यामिति । हे वल्लभ अन्यचुम्बनसंक्रान्तलाक्षा-
रक्तेन अन्यस्य नायिकान्तररूपजन्यस्य चुम्बनेन संक्रान्ता तदधरतः संप्राप्ता या
लाक्षा तया रक्तेन छेदितभूतेन । चक्षुषा १५ मा द्रष्टुं न लप्स्यसे मदर्शनं न
प्राप्नोषीत्यर्थः । तुमुन्पुलं क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । एतत् सत्यं
ब्रवीमि ॥ १२५ ॥

धर्माक्षेपोयमाक्षिप्तमङ्गनागात्रमार्दवम् ।

कामुकेन यदत्रैवं कर्मणा तद्विरोधिना ॥ १२८ ॥

सुन्दरी सा नै वेत्येष विवेकः केन जायते ।

प्रभामात्रं हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥ १२९ ॥

धर्म्याक्षेपोयमाक्षिप्तो धर्मी धर्म प्रमाह्वयम् ।

अनुज्ञायैव यद्रूपमत्याश्चर्यं विवक्षता ॥ १३० ॥

चक्षुषी तव रज्येते स्फुरत्यधरपल्लवः ।

भ्रुवौ च भ्रुवे न तथाप्यदुष्टस्यास्ति मे भयम् ॥ १३१ ॥

उदाहरणं योजयति—धर्माक्षेप इति । यदत्र एवम् उक्तिनैपुण्येन ।
कामुकेन तद्विरोधिना मार्दवविरुद्धेन व्ययाकरणरूपेण । कर्मणा अङ्गनायाः
शुभाङ्गनायाः । गात्राणां मार्दवम् आक्षिप्तं निषिद्धम् । तस्मादयं मार्दवधर्मस्याक्षेपात्
धर्माक्षेपः ॥ १२८ ॥

धर्म्याक्षेपमुदाहरति—सुन्दरीति । सा प्रभाविशेषेण अनवगतस्वरूपा
सुन्दरी नायिका । न वा विद्यते न वा इत्येष विवेकः निश्चयज्ञानम् । केन जायते
कथं जायते । ननु प्रत्यक्षविषये कथं भ्रान्तोसीत्याह प्रभामात्रमिति । हि यतः ।
तरलं चञ्चलं सर्वतः दृष्टिविभातेन प्रसरत् । प्रभामात्रं केवलं प्रमेष दृश्यते ।
तस्याः प्रभायाः आश्रयः आधारः । नायिकाशरीरं न दृश्यते ॥ १२९ ॥

धर्मिण आक्षेपं दर्शयति—धर्म्याक्षेपोयमिति । अद्याश्चर्यं रूपं प्रमा-
तिशयेन विस्मयावहं नायिकाया रूपम् । विवक्षता प्रतिपिपादयिषता नायकेन
प्रमाह्वयं प्रभासंज्ञकं धर्मम् । नायिकाधर्मम् । अनुज्ञायैव स्वीकृत्यैव । यत् यस्मात् ।
धर्मी नायिकारूपः । आक्षिप्तः निषिद्धः । तस्मात् धर्म्याक्षेपोयम् ॥ १३० ॥

कारणाक्षेपमुदाहरति—चक्षुषीति । तव चक्षुषी नेत्रकमले । रज्येते
कोपादारक्ते भवतः । अधरपल्लवः स्फुरति रोषेण कम्पते । भ्रुवौ भ्रुकुट्यौ । भ्रुवौ
क्रोधेन वक्राभूतौ । तथापि एवंभूतेषु । अदुष्टस्य नायिकान्तरानुरागदोषशून्यस्य ।
मे भयं नास्ति ॥ १३१ ॥

१. पा. अ. २ मदयेवं. व. सा सुन्दरीयमित्येष. ड [टीकायां].

३ कस्य. कपा. ४ अनुज्ञायैव. कपा.

५ तद्रूपम् कपा. ६ पल्लवम्. अ. ७ भ्रुवौ. इप.

स एष कारणाक्षेपः प्रधानं कारणं भियः ।

स्वापराधो निषिद्धोत्र यत् प्रियेण पटीयसा ॥ १३२ ॥

दूरे प्रियतमः सोयमागतो जलदागमः ।

दृष्टाश्च फुल्ला निचुला न मृता चास्मि किं न्विदम् ॥ १३३ ॥

उदाहरण विशदयति—स एष इति । पटीयसा चतुरेण । प्रियेण नायकेन । भिय प्रधान कारण स्वापराधो यत् यस्मान्निषिद्ध अत कारणाक्षे-
पोयम् । तथा च प्रधानकारणनिषेध कारणाक्षेपस्य विषयः । अप्रधानकारणा
भावस्तु विभावनाया इति आक्षेपविभावनयोर्मिन्नो विषयः कल्प्य इति केचित् ।
अन्ये तु चक्षुषी तव रज्येते इत्यादिकारणान्तरस्य शब्दतः प्रतिपाद्यत्वात् तस्य
विभाव्यत्व नास्ति । विभावनाया कारणान्तरस्य विभाव्यत्वमपेक्ष्यते । तदुक्तम्—

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यस्मिंश्चित् कारणान्तरम् ।

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ इति ।

तथैवात्र नास्ति मे भयम् इत्यनेन भयरूपकार्यप्रतिषेधात् कार्याक्षेपोपि इत्यपि
केचित् । परमत्र पूर्वाक्षेपेण कारणनिषेधे तत्फलकथनं नास्ति मे भयमिति अतो
न प्राधान्येन एष आक्षेपः चमत्कारशाली इति कारणाक्षेप एवालंकार इति भाति ।
१२ शुद्धोदाहरणमाह श्रीप्रेमचन्द्रशर्माण —

अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे प्रियेयक नोज्ज्वल

नो वक्रा गतिरुद्धत न हसितं नैवास्ति कश्चिन्मद ।

१५ किं वन्येपि जना वदन्ति सुभगोप्यस्या प्रियो नान्यतो

दृष्टिं निक्षिपताति विधिमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥ इति ।

अत्रोत्तरार्धव्यङ्ग्यस्य वशीभूतपतिकार्यरूपकार्यस्य वासोरुचिरत्वादिरूपकारणा-
न्वेवाशितानीति ॥ १३२ ॥

कार्याक्षेपमाह—दूरे प्रियतम इति । प्रियतम दूरे विद्यतांति शेषः ।
सोयं विरहिन्नघातक इति प्रसिद्धः । जलदागमं वर्णयति । आगतः । फुल्ला
निचुला वेतसा । दृष्टा प्रत्यक्षीकृता । एव स्थितेपि न मृतास्मि मदनानलेन न

कार्याक्षेपः स कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् ।

तत्कारणमुपन्यस्य दारुणं जलदागमम् ॥ १३४ ॥

न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति ।

यदि यास्यासि यार्तव्यमलमाशङ्कयात्रं ते ॥ १३५ ॥

इत्यनुज्ञामुखेनैव कान्तस्याक्षिप्यते गतिः ।

दधामि । किन्तु इदम् अवश्यभाविनि कार्ये कथं वैधुर्यम् । अत्याश्चर्याग्रहे-
तत् ॥ १३३ ॥

उदाहरणं विहादयति—कार्याक्षेप इति । तस्य मरणस्य कारणं प्रियं
तमवस्थास्थानादिकम् । अत्र तत् निरहिमारकत्वेन प्रसिद्धं कारणं कारणभूतम् ।
१ कथाप्रत्ययान्तवर्तितज्ञानस्य प्रधानवाक्यात् पूर्वभाविनेन तद्वर्तिततच्छब्देन
मरणपरामर्शं कथं स्यादिति दोषोऽस्मिन् पक्षे अपहतो भवति । तच्छब्दस्य
बुद्धिपरामर्शकत्वेन सकललोकार्थानुचिनया अत्र मरणमेव तच्छब्देनाभिप्रेतमिति
२ स्फुटं तस्य कविबुद्धिरथमरणायैवात् प्रथमार्येण न क्षति इत्यन्ये । उपन्यस्य
प्रथमं निषेधः । तत्कार्यस्य मरणस्य निवर्तनात् निषेधात् । स पूर्वलोकोदाहृत
कार्याक्षेपः । कारणमित्यस्य प्रसिद्धकारणमित्यर्थस्थीकारे अप्रसिद्धकारणोपन्यासे
३ कार्यमात्रो विशेषोक्तिः इति विशेषोक्ते विषय स्वतन्त्रो दर्शितो भवति । अन्यथा
लभ्योर्विषयक्यात् दुरवस्था स्यात् ॥ १३४ ॥

अनुज्ञाक्षेपमुदाहरति—न चिरमिति । देशान्तरं जगमिषु नायकं प्रति
नायिकां प्रीते न चिरमिति । तव यात्रागमनं मम तापाय विरहवेदनाय । चिरं
१ यद्वाक्यम् । न भविष्यति । अचिरादेव त्वद्विरहेण सौक्यात्रायां परित्यागे । यदि
यास्यासि यार्तव्यम् अवश्यं गन्तव्यम् । अत्र मद्विषये शङ्कया विरहपीडिते कथं
दुःखं सहिष्यते इति शङ्कया अलम् ॥ १३५ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—इतीति । इति अनुज्ञामुखेनैव गमनानुमत्यैव ।
एवकारेण निषेधार्थकशब्देन निषेधस्य व्यावृत्तिः सूच्यते । केचित्तु अनुज्ञामु-
१ खेनैव इति मरणं सूचयन्त्येव इत्यनेन संयोजयन्ति । कान्तास्य गतिः आक्षिप्यते

मरणं सूचयन्त्यैव सोनुज्ञाक्षेप उच्यते ॥ १३६ ॥

धनं च बहु लभ्यं ते सुखं क्षेमं च वर्त्मनि ।

न च मे प्राणसदेहस्तथापि प्रिय मा स्म गाः ॥ १३७ ॥

इत्याचक्ष्णया हेतून् प्रिययात्रानुबन्धिनः ।

प्रभुत्वेनैव रुद्धस्तत् प्रभुत्वाक्षेप उच्यते ॥ १३८ ॥

जीविताशा बलवती धनाशा दुर्बला मम ।

गच्छ वा तिष्ठ वा कान्त स्वावस्था तु निवेदिता ॥ १३९ ॥

अतः सोयमनुज्ञाक्षेप । मरणं सूचयन्त्यैवेति गतेराक्षेपस्य हेतुः । अनिष्टस्य विधेयत्वासम्भवेन प्रतिषेधपर्यवसानात् । दर्पणकारास्तु एतादृशस्थले विध्याभासः । मलकारमाहुः । तदुक्तम्—अनिष्टस्य तथार्थस्य त्रिध्याभासः परो मतः । इति ॥ १३६ ॥

प्रभुत्वाक्षेपमाह—धनं चेति । अस्मिन् विदेशगमने ते धनं बहुलभ्यम् । व्यवहारनैपुण्यादिति भावः । चकारो भिन्नक्रमः । तथा च ते वर्त्मनि सुखं च । क्षेमं च स्यात् । यात्रानुकूलसमयत्वात् सौख्यत्वाच्चेति भावः । मे प्राणसदेहोपि न त्वं सफलमनोरथोचिरादेव प्रत्यागमिष्यसीति मे दृढो विश्वासः । तथापि एव सफलानुकूलेषु । हे प्रिय मा स्म गाः प्रेमभावार्द्राहं न त्वा मुञ्चामि । त्वं मा गच्छ ॥ १३७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इत्याचक्ष्णयेति । इति एवप्रकारेण । प्रिययात्रानुबन्धिनः प्रिययात्रानुकूलान् । हेतून् धनलाभादीन् । आचक्ष्णया कथयन्त्याः । प्रभुत्वेनैव प्रेमभावत्वाधीनपतित्वरूपसामर्थ्येनैव । रुद्धं गमनान्जिवारितं । प्रिय इति शेषः । तत् तस्मात् । प्रभुत्वाक्षेपः साधनानुकूल्येन अवश्य करणीये गमने केवलं प्रभुत्वेनैव निषेधः प्रदर्शित इति प्रभुत्वाक्षेपः ॥ १३८ ॥

अनादराक्षेपमाह—जीविताशेति । हे कान्त मम जीविताशा जीवनेच्छा । बलवती धनाशापेक्षया अधिकतरा । धनलाभापेक्षया तत्सन्निधौ चिरं जिवितुं मिच्छामि । धनाहरणाय त्वयि विदेशं गते न जीविष्यामि इति घनि । धनाशा

असावनादराक्षेपो यदनादरवद्वचः ।

प्रियप्रयाणं रुन्धत्या प्रयुक्तमिह रक्तया ॥ १४० ॥

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥ १४१ ॥

इत्याशीर्वचनाक्षेपो यदाशीर्वादवर्त्मना ।

स्यावस्थां सूचयन्त्यैव कान्तयात्रा निषिध्यते ॥ १४२ ॥

यदि सत्यैव यात्रा ते कार्पण्यया मृग्यतां त्वया ।

दुर्बला जीविताशापेक्षया । अतः एवं स्थिते त्वं गच्छ अथवा तिष्ठ । स्वावस्था
मम भाविनी अवस्था । मरणरूपा इत्यर्थः । अथवा मम वर्तमाना मनोवृत्तिः ।
निषेदिता ॥ १३९ ॥

उदाहरणं समर्थयते—असाविति । इह उदाहरणे । प्रियप्रयाणं नायकस्य
विदेशगमनम् । रुन्धत्या परिहरन्त्या । रक्तया अनुरागिण्या । यत् अनादरवत् गच्छ
वा तिष्ठ वेति अनादरसूचकं वचः प्रयुक्तम् । अतः असौ अनादराक्षेपः ॥ १४० ॥

आशीर्वचनाक्षेपमुदाहरति—गच्छेति । हे कान्त गच्छसि चेत् यदि
तव गमने निश्चयः तर्हि गच्छ । पन्थानः ते शिवाः कल्याणप्रदाः । सन्तु । यत्र
भवान् गतः । भविष्यतीति शेषः । तत्रैव ममापि जन्म भूयात् भवतु । इति
आशासे । तद्वन्मनानन्तरमविशदेव तद्विरहवेदनया मरिष्यामि मृतायाश्च—पुनरपि
जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् इति क्रमेणावश्यं जननं
भवेत् । तच्च यत्र भवान् तिष्ठति तत्रैव भवतु । तथा सति पुनस्तत्र भवदर्शनं
भविष्यतीति भावः ॥ १४१ ॥

आशीर्वचनाक्षेपं विशदयति—इतीति । अत्र कान्तया आशीर्वादवर्त्मना
आशीः आशंसा सा चात्र सततप्रियदर्शनरूपा तस्या वादः ममापि जन्म तत्रैव
भूयाद्यत्र गतो भवान् इति प्रकारेण कथनम् तद्वर्त्मना तद्वारेणैव । स्वावस्थां
विरहेण मरणरूपाम् । सूचयन्त्या तया कान्तस्य यात्रागमनं निषिध्यते । आशी-
र्वचनस्य ममापि जन्म तत्र स्यादित्यस्य भाविमरणसूचनद्वारा कान्तयात्राया
आक्षेपात् आशीर्वचनाक्षेपोऽयम् ॥ १४२ ॥

परुषाक्षेपमुदाहरति—यदीति । यदि ते यात्रा सत्यैव तर्हि कापि अन्या

अहमद्यैव रुद्धास्मि रन्ध्रापेक्षेण मृत्युना ॥ १४३ ॥

इत्येष परुषाक्षेपः परुषाक्षरपूर्वकम् ।

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात् प्रस्थानं प्रेमनिघ्नया ॥ १४४ ॥

गन्ता चेद्गच्छ तूर्णं ते कर्णो यान्ति पुरा रवाः ।

आर्तवन्धुमुखोद्गीर्णाः प्रयाणपरिपन्थिनः ॥ १४५ ॥

साचिन्ध्याक्षेप एवैष यदत्र प्रतिपिध्यते ।

प्रियप्रयाणं साचिन्ध्वं कुर्वत्येवातिरक्तया ॥ १४६ ॥

त्वद्विरहेऽपि जीवितुं समर्था । त्वया मृग्यता सुखोपभोगाय अन्विष्यताम् । ननु त्वपि प्रेयस्या सत्या कोयमुपदेश इति चेत् कथयति । अहम् अवैव रन्ध्रापेक्षेण रन्ध्रस्य अपेक्षा यस्य तन उद्धान्वेषणतत्परेण मृत्युना रुद्धास्मि आक्रान्तास्मि ॥ १४३ ॥

उदाहरणं त्रिशदयति—इतीति । प्रेमनिघ्नया प्रेमपरधानया कान्तया । कान्तस्य यस्मात् परुषाक्षरपूर्वकम्—काव्यभ्या मृग्यता त्वया । अहमद्यैव रुद्धास्मि मृत्युना । इत्यादिकठोरार्थकवाक्यपुर सरम् । प्रस्थानं देशान्तरप्रवास । आक्षिप्यते निपिध्यते । तस्मात् अयं परुषाक्षेपः ॥ १४४ ॥

साचिन्ध्याक्षेपमाह—गन्ता चेदिति । भवान् गन्ता चेत् निश्चितभावि-
गमनश्चेत् । गतेति छट् रूपम् । तूर्णं द्रुतम् । गच्छ । किमिति त्वरयसे नामिति
चेत् कथयति । आर्तवन्धुमुखोद्गीर्णा आर्ता मद्विनाशेन दुःखिता ये बन्धव ते
मुखोद्गीर्णा मुखोच्चारिता । प्रयाणपरिपन्थिन यात्राप्रतिबन्धका । रवा गन्मरण-
सूचका ध्वनय । ते कर्णो कर्णयुगुलम् । पुरा यान्ति यास्यन्ति । यावत्पुरानिपात-
योर्लट् इति पुरा शब्दयोगे भविष्यति छट् ॥ १४५ ॥

उदाहरणं नामाक्षरेण योजयति—साचिन्ध्याक्षेप इति । यदत्र यस्मात् अत्र
एतादृशवर्णनायाम् । साचिन्ध्वं कुर्वत्या इव तूर्णं गच्छ इति साहाय्यम् आचरन्त्येव ।
अनुरक्तया प्रेमासक्त्या । प्रियप्रयाणं नायकगमनम् । प्रतिपिध्यते स्वमरणसूचनेन
निपिध्यते । तस्मादयं साचिन्ध्याक्षेपः साहाय्यपूर्वकनिषेधादिति भावः ॥ १४६ ॥

१ रन्ध्रापेक्षेण अ, कपा, "रन्ध्रापेक्षेण" चपा. २ "अनाद्विगीर्णा अ

३ नापिपिध्यते अ, मतिपिपिध्यते कपा. ४ कुर्वत्येव अ.

गच्छेति वक्तुमिच्छामि मत्प्रियं त्वत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति भ्रुसाद्वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥ १४७ ॥

यत्नाक्षेपः स यत्नस्य कृतस्यानिष्टवस्तुनि ।

विपरीतफलोत्पत्तेरानर्थक्योपदर्शनात् ॥ १४८ ॥

क्षणं दर्शनविघ्नाय पक्षमस्पन्दाय कुप्यतः ।

प्रेम्णः प्रयाणं त्वं ब्रूहि मया तस्येष्टमिष्यते ॥ १४९ ॥

यत्नाक्षेपमाह — गच्छेति । हे मत्प्रिय चीवितेश्वर । त्वत्प्रियैषिणी त्वत्प्रिया नुसरणशीला । अहमस्मि । अतः गच्छ त्वं याहि इति वक्तुमिच्छामि । परं सुखाद्वाणी मा गा इति निर्गच्छति । अन्तर्भावानुसारित्वात् वाग्देव्या इति भावः किं करोमि नास्ति अत्र कोप्युपायः । गच्छेति वक्तुं कृतप्रयत्नापि विफलपरिश्रमा भवामीत्यर्थः । अत्र त्वत्प्रिय मत्प्रियैषिणी इत्यपि पाठः साधुः । अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ १४७ ॥

नामार्थं उदाहरणेन संयोजयति—यत्नाक्षेपः इति । अनिष्टवस्तुनि गच्छेति गमनविधानरूपानिष्टकार्यं । कृतस्यापि यत्नस्य विपरीतफलोत्पत्तेः विपरीतं मा गा इति वचनमनि सरणरूपं यत् फलं तस्य उत्पत्तेः हेतोः । अनर्थक्योपदर्शनात् आनर्थक्यस्य गच्छेति वक्तुं कृतो यः प्रयत्नः तस्य विफलतायाः उपदर्शनात् मा गा इति त्रिरुद्धवचनमनि सरणेनावगमात् । यत्नाक्षेपः प्रियानुसरणकृतयत्नस्य आक्षेपः वैफल्येन निषेधः । इति यत्नाक्षेपालंकारः ॥ १४८ ॥

परवशाक्षेपमाह—क्षणेति । हे नाथ । क्षणं पलमात्रम् । त्वदर्शनस्य त्वन्निरीक्षणस्य विघ्नः व्यवस्य यस्मात् तस्मै । पक्षमस्पन्दाय पक्षमणा नेत्रलोम्ना स्पन्दाय निमेषोन्मेषरूपाय । कुप्यतः निमेषमप्यसहमानस्य । प्रेम्णः अनुरागः प्रीतिः । कर्मणि पठ्ठी । प्रयाणं ब्रूहि निषेधः । ननु त्वामेव प्रार्थये किमिति प्रेमप्रार्थनानुपदिशसि चेत् तत्राह । मया प्रेमाधीनयेति मात्रः । तस्य प्रेम्णः । इष्टम् अभिलषितम् । इष्यते वाञ्छयते । प्रेमपरार्थानायासमं प्रार्थनयात् । यदि तस्यानुमतिः तर्हि गच्छ । नाहं प्रतिकूला भवामि । परं त्वदर्शनस्य क्षणमिच्छेदासाहिष्णुः स प्रेमा कथमनुज्ञा दास्यति । इति त्वमेव निवारय । सर्वथा तन्नानुमस्यते इति भावः ॥ १४९ ॥

सौर्यं परवशाक्षेपो यत् प्रेमपरतन्त्रया ।

तया निषिध्यते यात्रान्यस्यार्थस्योपसूचनात् ॥ १५० ॥

सहिष्ये विरहं नाथ देहादृश्याञ्जनं मम ।

यदक्तेनेत्रा कन्दर्पः प्रहर्ता मा न पश्यति ॥ १५१ ॥

दुष्करं जीवनोपायमुपन्यस्योपरुध्यते ।

पत्युः प्रस्थानमित्याहुरुपायाक्षेपमीदृशम् ॥ १५२ ॥

प्रवृत्तैव प्रयामीति वाणी बल्लभ ते मुखात् ।

अयतापि त्ययेदानीं मन्दप्रेम्णा ममास्ति किम् ॥ १५३ ॥

अलकारसङ्गार्थं योजयति—अयमिति । यत् यस्मात् । प्रेमापरतन्त्रया स्वस्य अत्यन्तं प्रेमपराधानया । तया नायिकया । अन्यस्य स्वापेक्षया मित्रस्य । प्रेमानुज्ञारूपस्य । अर्थस्य वस्तुन । उपसूचनात् । कथनात् । यत्ना निषिध्यते । अतोप परावशाक्षेप ॥ १५० ॥

उपायाक्षेपमाह—सहिष्ये इति । हे नाथ विरह त्वद्वियोगम् । सहिष्ये । किंतु तदर्थं अदृश्याञ्जनं अदर्शनसपादकं कज्जलश्लेषम् । देहि । किं तेनेति चेदाह । येन अञ्जनेन अक्ते चाक्षिते नेत्रे यस्या सा ताम् । माम् प्रहर्ता प्रहारशील । ताच्छील्ये तुम् । कन्दर्पं न पश्यति न पश्येत् । तेन च त्वद्विरहे स मा न पीडयेत् इति भावः । त्वयि प्रयाणामिमुखे कन्दर्पनाथैव मा तरलीकरोति । तन्निवर्तनक्षमश्चेत् त्वं मुखेन याहीत्यर्थः ॥ १५१ ॥

दुष्करं दुर्घटम् । जीवनोपायं कामकर्तृकविलोकरूपनिवारणाय अदर्शनसपादकं सिद्धाञ्जनदानरूपम् । उपन्यस्य कथयित्वा । पत्युः प्रस्थानं यात्रा । उपरुध्यते तादृशाञ्जनप्राप्तेरसम्भवात् प्रतिषिध्यते । ईदृशम् एवप्रकारकम् । उपायाक्षेपम् उपायेन अशक्योपायेन आक्षेपं निषेधः । तम् । उपायाक्षेपम् । कथय आहुरिति शेषः ॥ १५२ ॥

रोपाक्षेपमुदाहरति—प्रवृत्तैवेति । हे बल्लभं दयित । ते मुखात् प्रयामि गच्छामि । इति वाणी प्रवृत्तैव निवर्तय । अत्र एतद्वारेण कप्रत्ययेन च अतिविस्मयो ध्वन्यते । मा प्राणेश्वरोति मन्यमानस्य तत्र वदनादीदृशं प्रयामीति वचनं

१ अप क १ यात्रान्यस्यार्थं ० ज, यात्राय-यात्रस्यापदानात् ५, ड, य य या तस्याप ० ५, याया तस्यापेक्षेयं ५ ० ५या, तस्यापेक्षोपदानात् ५या १ यद्विरहेन ज १ नर्तु ५, ड प

रोपाक्षेपोयमुद्रिकस्नेहनिर्वन्त्रितात्मना ।

संरन्धया प्रियारम्भं प्रयाणं यन्निषिध्यते ॥ १५४ ॥

मुग्धा कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणादेव मूर्छिता ।

सुद्ध्वा वक्ति प्रियं दृष्ट्वा किं चिरेणागतो भवान् ॥ १५५ ॥

इति तत्कालसंभूतमूर्छयाक्षिप्यते गतिः ।

कान्तस्य कातराख्या यन्मूर्छाक्षेपः स ईदृशः ॥ १५६ ॥

प्राणवियोगश्चनमिवातिदुः सहम् । तत्तु त्वयोच्चारितमेव । अतस्तस्या सर्वथा प्रेमबन्ध
शियिलीकृत । तस्मात् इदानीं प्रयापीति उक्तेरनन्तरम् । मन्दप्रेम्णा त्वया ।
अपतापि अगच्छतापि । मम किमस्ति किं प्रयोजनम् । त्वन्निधिल्लेप्सेणा सर्वथा दूये
इति भावः ॥ १५३ ॥

सङ्गार्थं घटयति—रोपाक्षेपोयमिति । उद्रिक अतिशयस्य पर काष्ठा
गत य केह प्रेमा तेन निर्वासित विद्वलीकृत आत्मा अन्तःकरण यस्या सा
श्रुत्या । संरन्धया सदृशितकोपावेशया । प्रियारम्भम् प्रियेण आरम्भमाणम् । प्रयाण
गमनम् । यत् यस्मान्निविध्यते तस्मात् अयं रोपाक्षेप रोपेण आक्षेप रोपाक्षेप ।
अस्मिन्नुदाहरणे निषेधो व्यङ्ग्यः ॥ १५४ ॥

मूर्छाक्षेपमुदाहरति—मुग्धेति । मुग्धा सुन्दरी । कान्तस्य यात्रोक्तिश्रवणा-
देव प्रयाणवचनश्रवणादेव न तु प्रयाणदर्शनात् । मूर्छिता मोह प्राप्ता । सुद्ध्वा
मूर्छापगमात् सङ्गा लम्बा । प्रिय च दृष्ट्वा वक्ति किं चिरेण आगतो भवानिति ।
अयं चिरकालेन त्वमागतोऽसि इति पृच्छतीत्यर्थः ॥ १५५ ॥

सङ्गार्थं योजयति—इतीति । इति एवप्रकारेण । तत्कालसंभूतमूर्छया
तत्काले प्रयाणकाले एव संभूता सञ्जाता या मूर्छा मोह तया । कारणे तृतीया ।
कातराख्या चकितनयनया । कातरस्य गति आक्षिप्यते निषिध्यते । स कवि-
प्रसिद्धः । मूर्छाक्षेप मूर्छया आक्षेपः । ईदृश अस्तीति शेषः । इदं श्लोकद्वय
प्राचीनेषु ब्रह्मपुस्तकेषु न दृश्यते । मुद्रितपुस्तकेषु तु वर्तते । न क्रमादिसंगत
चातो व्याख्यातमिति ज्ञेयम् ॥ १५६ ॥

नाघ्रातं न कृतं कर्णे स्त्रीभिर्मधुनि नार्पितम् ।

त्वद्द्विपां दीर्घिकास्थेन विशीर्णं नीलमुत्पलम् ॥ १५७ ॥

असावनुक्रोशाक्षेपः सानुक्रोशमिवोत्पले ।

व्यावर्त्य कर्म तद्योग्यं शोभ्यावस्थोपदर्शनात् ॥ १५८ ॥

अमृतात्मनि पद्मानां द्वेष्टरिं स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥ १५९ ॥

सानुक्रोशाक्षेपमाह—नाघ्रातमिति । त्वद्द्विपा त्वदरीणाम् । स्त्रीभि नील
मुत्पल नाघ्रातम् नास्थादितम् । कर्णे मूषणार्थं न कृतम् । तथा मधुनि मये ।
मुवासार्य नार्पितम् । दीर्घिकास्तु वापीषु । तत् विशीर्णम् अनुपभोगेन काष्ठपरि-
णामेन क्षय गतम् । त्वदरिनूपल्लोणा विधग्नात्वात् बने गमनाद्वा इति भावः ॥ १५७

उदाहरण विशदयति — असावनुक्रोशे इति । उत्पले सानुक्रोशमिव
सदपमिन । तद्योग्य कर्म स्त्रीजनकृतम् आघ्राणादिकम् । व्यावर्त्य प्रतिविध्य ।
शोभ्यावस्थोपदर्शनात् शोभ्यावस्था विशीर्णत्वरूपं तस्या प्रकाशनात् । असौ
अनुक्रोशाक्षेपः । अनुक्रोशपूर्णं नाघ्रातमि यादिनिषेधदर्शनादसौ सानुक्रोशाक्षेपः ।
अपरे तु नीलोत्पलानुक्रोशेन त्वद्द्विपस्तत्र न सन्तीत्याक्षेपसूचनादनुक्रोशाक्षेपः ।
व्यपदेशकस्य व्यपदेश्य प्रति साक्षात् परंपरया वा हेतुतासद्भावात्सौचित्यादिति
व्याख्यासि ॥ १५८ ॥

स्निग्धोपमाह—अमृतात्मनोति । अमृतस्यैव आत्मा स्वभावात् स्वरूपं
यः यस्य । तादृशे परमाह्लादके इत्यर्थे मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे अमृतमेव आत्मा स्वरूप
यस्य । अमृतमये इत्यर्थः । पद्मानां द्वेष्टरिं सौन्दर्यातिशयेनेति मुखपक्षे । चन्द्रपक्षे
तत्सकोचनेन । स्निग्धे तारके अधिकनीनिके यस्मिन् इति प्रथमपक्षे । अन्यत
स्निग्धा अनुरक्ता तारका अधिन्यादयो यस्मिन् । भार्यात्वादिति भावः । एव
तव मुखेन्दौ सति अपरेण इन्दुना प्रसिद्धेन चन्द्रमसा । किं प्रयोजनम् न किम-
पीति भावः ॥ १५९ ॥

इति मुख्येन्दुराक्षिप्तो गुणान् गोणेन्दुवर्तिनः ।
तत्समान् दर्शयित्वेह श्लिष्टाक्षेपस्तथाविधः ॥ १६० ॥
अर्थो न संभृतः कश्चिन्न विद्या काचिदज्ञिता ।
न तपः संचितं किंचिद्भूतं च सकलं वयः ॥ १६१ ॥
असावनुशयाक्षेपो यस्मादनुशयोत्तरम् ।
अर्थार्जनादेर्व्यावृत्तिर्दक्षितेह गतायुषा ॥ १६२ ॥
किमय शरदम्भोदः किं वा हंसकदम्बकम् ।
रुत नूपुरसंचादि श्रूयते तत्र तोयदः ॥ १६३ ॥
इत्ययं संशयाक्षेपः संशयो यन्निरर्थते ।

उदाहरण विशदयति—इतीति । एवप्रकारेण इह रचनायाम् । गोणेन्दु-
वर्तिन अमुख्येन्दुवर्तिन । गुणान् अमृतात्मत्वादीन् । तत्समान् मुख्ये-
न्दुसमान् । इह दर्शयित्वा श्लिष्टनिशेषणोपन्यासमाहिता प्रकल्प्य । मुख्येन्दु उपमानभूतेन्दु ।
आक्षिप्त प्रतिषिद्ध । इति श्लिष्टपदविन्यासेन आक्षेप श्लिष्टाक्षेप ॥ १६० ॥

अनुशयाक्षेपमाह—अर्थो नेति । कश्चित् रत्नसुवर्णादिरूप । अर्थ न
संचित । काचिदपि पदवाक्यप्रमाणादिरूपा । विद्या न संपादिता । किंचिदपि
तपः सान्त्तपनादिकम् । न संभृतम् । सकल वय आयुः । गतम् ॥ १६१ ॥

सद्वा विनृणोति—असाविति । यस्मात् अनुशयोत्तरम् अनुशय
पश्चात्ताप तस्मादनन्तरम् । अर्थार्जनादे व्यावृत्ति विमुखता । दर्शिता । अत
असौ अनुशयाक्षेप । अनुशयपूर्वक आक्षेप अनुशयाक्षेप ॥ १६२ ॥

संशयाक्षेपमुदाहरति—किमयमिति । अयं वियति इदमयमान । शरद-
म्भोद शरत्कालीन मेघ । किम् । अथवा हंसकदम्बकम् शरत्समये मानसादा
गच्छता हंसानां समूह । किम् । नूपुर तुलाकोटि तस्य संचादि शिखितसदृशम् ।
रुत ध्वनि । श्रूयते । तत् तस्मात् । अयं तोयदः न ॥ १६३ ॥

अभिधा विशदयति—इतीति । अस्पृष्टधनजातिना अस्पृष्ट धनजातिर्वेन

धर्मेण हंससुलभेनास्पृष्टघनजातिना ॥ १६४ ॥

चित्रमाक्रान्तविश्वोपि विक्रमस्ते न तृप्यति ।

कदा वा दृश्यते तृप्तिरुदीर्णस्य हविर्भुजः ॥ १६५ ॥

अयमर्थान्तराक्षेपः प्रक्रान्तो यन्निर्वायते ।

विस्मयोर्थान्तरस्येह दर्शनात् तत्सधर्मणः ॥ १६६ ॥

न स्तूयसे नरेन्द्र त्वं ददासीति कदाचन ।

स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति यतस्त्वद्धनमर्थिनः ॥ १६७ ॥

तेन । मेघेषु अनुपलभ्यमानेन । हंससुलभेन हसेषु सुलभतयावगतेन । धर्मेण नूपुर-
सनादिरुतरूपेण । यत् यस्मात् । सशयः प्रकृते मेघसशयः । निवर्त्यते । अतोय
सशयाक्षेपः सशयस्य आक्षेपः सशयाक्षेपः ॥ १६४ ॥

अर्थान्तराक्षेपमुपन्यस्यति—चित्रमिति । ते विक्रमः पराक्रमः । आक्रा-
न्तविश्वोपि आक्रान्तः व्याप्त विश्वः येन तादृशोपि । न तृप्यति तृप्तो न भवति ।
इति आश्चर्यमेतत् । अर्थान्तराग्न्यासेन परिहरति—कदा चेति । वा अथवा ।
उदीर्णस्य उदीप्तस्य । हविर्भुजः अग्नेः । तृप्तिः कदा दृश्यते न कदापि । हविषा
पृष्णाग्न्या हि भूय एवाभिवर्धते । इति भागः ॥ १६५ ॥

उदाहरणं विस्पष्टयति—अयमिति । इह उदाहरणे । तत्सधर्मणः विक्रम-
समानधर्मस्य । अर्थान्तरस्य उदीर्णस्य हविर्भुजस्तृप्प्यभावस्वरूपस्य । दर्शनात्
अग्निजन्तमेतत् । प्रक्रान्तः प्रस्तुतः । विस्मयः यन्निर्वायते यस्मादपह्रियते । अतोयम्
अर्थान्तरेण आक्षेपः अर्थान्तराक्षेपः ॥ १६६ ॥

देयाक्षेपमाह—न स्तूयसे इति । हे नरेन्द्र त्वं ददासि इति कदाचन
इदपि । न स्तूयसे । अनेरिति शेषः । यतः त्वद्धनं अर्थिनः याचकाः । स्वमेव
मत्वा आत्मीयमिति ज्ञात्वा । गृह्णन्ति । अनेन राज्ञो लोकोत्तरं दानमदात्मातिशयो-
क्यन्त्यते ॥ १६७ ॥

इत्येवमादिराक्षेपो हेत्वाक्षेप इति स्मृतः ।

अनयैव दिशान्येपि विकल्पाः शक्यमूहितुम् ॥ १६८ ॥

॥ इत्याक्षेपचक्रम् ॥

ज्ञेयः सौथान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

आक्षेपालङ्कारमुपसंहरति—इतीति । इत्येवमादिः एतत्प्रकारकः । आक्षेपः हेत्वाक्षेपः । प्रस्तुतस्य नरेन्द्रसत्त्वस्य स्वमेव मत्वा गृह्णन्ति इति हेतुमुपन्यस्य आक्षेपात् निषेधात् हेत्वाक्षेपः हेतुना आक्षेपः हेत्वाक्षेपः । पूर्वं दर्शितः कारणाक्षेपस्तुः कारणस्य आक्षेपः न तु कारणेन इति उभयोर्भेदः । अनयैव दिशा पद्धत्या । अन्येपि विकल्पाः भेदाः । ऊहितुं कल्पितुम् । शक्यम् । प्रज्ञावद्विरिति शेषः ॥ १६८ ॥

अर्थान्तरन्यासं लक्षयति—ज्ञेय इति । किञ्चन किमपि । वस्तु प्रकृतम् । प्रस्तुत्य उपन्यस्य । तस्य प्रस्तुतस्य । अनुपपद्यमानतया सभाव्यस्य । साधनं सोपपत्तिकत्वेनोपपादनं तत्र समर्थस्य । अन्यस्य कस्यचिदप्रस्तुतस्येति सूचितम् । न्यासः निवेशः । सोपमर्यान्तरन्यासः अलङ्कारः । अत्र प्रस्तुत्येति क्त्वाप्रत्ययेन प्रथमतः प्रस्तुतस्योपन्यासः पश्चात्समर्थकस्याप्रस्तुतस्येति प्राप्तम् । परं प्रायिकमेतत् । वैपरीत्येनापि दर्शनात् । यथा—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वेमेति बहुसाधनता ।

अवलम्ब्याय दिनभर्तुरभूत् पतिष्यतः करसदृशमपि ॥

अत्र सापेकालवर्णनस्य प्रस्तुतत्वात् अवलम्बनाय दिनभर्तुरित्युत्तरार्धवाक्यार्थः प्रस्तुतः समर्थः पूर्वार्धवाक्यार्थः तत्समर्थकः । भोजराजस्तु अमुं विपरीतार्थान्तरन्यासमाह ॥ तथा च प्रस्तुतस्य पूर्वत्र परत्र वा यत्रकुत्रापि स्थितस्य अप्रस्तुतेन समर्थनमर्थान्तरन्यासः इति फलितम् । अत्र समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः आदरणीयः इति प्रकाशकारादयः । कार्यकारणभावे तु तन्मते स काव्यलिङ्गस्य विषयः । दण्डिना तु काव्यलिङ्गो न स्वीकृतः । अतः उभयत्रापि अर्थान्तरन्यासं स्वीकरोति । स हि ज्ञापकः निष्यादकः समर्थश्चेति हेतुं त्रिधा विभजति । तत्र ज्ञापको अनुमानालङ्कारस्य विषयः । निष्यादकः काव्यलिङ्गालङ्कारस्य ।

तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योन्यस्य वस्तुनः ॥ १६९ ॥

विश्वव्यापी विशेषस्थः श्लेषाविद्धो विरोधवान् ।

अयुक्तकारी युक्तात्मा युक्तायुक्तो विपर्ययः ॥ १७० ॥

इत्येवमादयो भेदाः प्रयोगेष्वस्य लक्षिताः ।

उदाहरणमालेषां रूपव्यक्त्यै निर्दर्श्यते ॥ १७१ ॥

समर्थकश्चार्थान्तरन्यासस्य । सामान्यविशेषभावोपि साधर्म्यवैधर्म्येण द्विधा भवति ।
 १८ ततश्च सामान्य विशेषेण विशेष सामान्येन स च साधर्म्येण वैधर्म्येण च इति
 चतुर्विधोऽर्थान्तरन्यासः प्रकाशे उक्तः । उदाहरणानि तत एव हेतुानि । यस्मिन्
 वाक्यार्थे न विशेषसामान्यभावः न वा कार्यकारणभावः तत्र साधारणवर्मयोर-
 २१ भिन्नत्वे प्रतिवस्तुपमा भिन्नवास्तव्योऽस्मिन्वानुविचरन् दृष्टान्तः । इमो द्वावपि आचार्य-
 दण्डिना उपभाषामेव अन्तर्भावितौ । एको हि दापो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रो
 किरणेष्विवाङ्कः । इत्यादौ तु अर्थान्तरन्यासद्वयस्य ससृष्टिः आचार्यदण्डिनो मतेन
 २२ हेतुः । तेन यस्मिन् विशेषसामान्यविशेषो स विरुद्धः । इति दीक्षितादिभिर्ल-
 क्षितः विरुद्धात्कारः न पृथक् गणनामर्हताति बोद्धव्यम् । उद्योतकारास्तु
 अनुपपद्यमानतया सभाव्यमानस्यार्थस्योपादानार्थं यत् अर्थान्तर-न्यस्यते सोऽर्थो
 २७ तर-न्यासः । दृष्टान्तं तु सामान्य सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो
 भेदः । साक्षात् व्याप्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः । इत्याहुः ॥ १६९ ॥

कथितसामान्यलक्षणस्य अर्थान्तरन्यासस्य समर्थकार्यभेदेन समवतो भेदान्
 निर्दिशति — विश्वव्यापीति । विश्वव्यापी सर्वव्यापकः सर्वत्र समवाहः ।
 विशेषस्य वस्तुविशेषे एव विद्यमानः । श्लेषाविद्धः समानवस्तुनामेव सश्लेषदर्श-
 नात् अत्र श्लेषमन्वेन वस्तुसाम्यं प्राप्तम् । तेन आपि युक्तः । अतिरुद्धान्यसमर्थ-
 केन समर्थन इत्यर्थः । विरोधवान् प्रकृतविरोधी । अयुक्तकारी प्रकृत्यैवानुचित
 १८ करणशाली । युक्तात्मा औचित्ययुक्तः । युक्तायुक्तः युक्तोऽपि अयुक्तकारी ।
 विपर्यय एतद्विरुद्धः अयुक्तापि युक्तकारः ॥ १७० ॥

इत्येवमिति । अस्य अर्थान्तरन्यासस्य इत्येवमादय एव प्रकाराः । भेदा-
 समर्थकार्यविनायाः । प्रयोगेषु मतिप्रयोगेषु । लक्षिता दृष्टा । न्यास रूपव्यक्त्यै
 १९ रूपव्याप्यमाय । उदाहरणमात्रं निर्दर्श्यते ॥ १७१ ॥

भगवन्तौ जगन्नेत्रे सूर्याचन्द्रमसावपि ।

पश्य गच्छत एवास्तं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥ १७२ ॥

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येव शरीरिणाम् ।

नन्वात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये ॥ १७३ ॥

उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ।

ननु दाक्षिण्यसंपन्नः सर्वस्य भवति प्रियः ॥ १७४ ॥

क्रमेणोदाहरणादौ विश्वव्यापिनमुदाहरति—भगवन्तौ इति । भगवन्तौ पदं सूर्यसंपन्नौ । जगन्नेत्रे विश्वनयनभूतौ । सर्वपदार्थप्रकाशकत्वात् । सूर्यश्च चन्द्र-
माश्च सूर्याचन्द्रमसौ । अपि शब्देन अस्तानर्हत्वं सूच्यते । अथवा एतादृशौ अस्तं गच्छतः अन्येषां का कथा इति सूच्यते । गच्छत एव इत्यनेन अयं क्रमः प्रचलित एव न विश्रान्तः इति ध्वन्यते । अस्यार्थस्य असंभवमाशङ्क्य समर्थयति—
नियतिरिति । नियतिः दैवम् । केन लङ्घ्यते न केनापि इत्यर्थः । अत्र समर्थ-
कस्य चतुर्थपादवाक्यार्थस्य ब्रह्मादिपिप्लिकापर्यन्तानां सर्वेषां नियत्यधीनत्वात्
विश्वव्यापित्वम् । तेन सामान्यार्थेन पादत्रयगतविशेषार्थः समर्थितः । अतो विश्वव्यापी
नामायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७२ ॥

विशेषस्यमर्थान्तरन्यासमुदाहरति—पयोमुच इति । पयोमुचः वारिदाः ।
शरीरिणां प्राणिनाम् । परीतापं निदानार्कसंतापम् । हरन्ति एव । अमुमर्थं समर्थयते—
महतामात्मलाभः जन्मग्रहणम् । परदुःखोपशान्तये परेषां दुःखस्य उपशान्तये
शमनाय । अस्तीति शेषः । ननु इति निश्चये । अतः च सर्वमहद्दर्शनपरेणोत्तर-
वाक्यार्थेन महद्विशेषायां पयोमुचां वर्णनपरस्य पूर्ववाक्यार्थस्य समर्थनं तेनार्थान्तर-
न्यासात्कारः । तत्र समर्थकत्वात् न महतामेवैतादृशी रीतिर्न प्राणिनात्रस्य इति
विशेषस्थता बोध्या ॥ १७३ ॥

श्लेषाविह्वमुदाहरति—उत्पादयतीति । दाक्षिण्यसंपन्नः सारत्यादि-
गुणान्वितः । दाक्षिण्येन दक्षिणदिक्संबन्धेन संपन्नश्च । सर्वस्य प्रियः भवति ।
अत्रापि समर्थसमर्थकयोः सामान्यविशेषता । तत्र समर्थकस्य दाक्षिण्यसंपन्नः

जगदानन्दयत्येष मलिनोपि निशाकरः ।

अनुगृह्णाति हि परान् सदोषोपि द्विजेश्वरः ॥ १७५ ॥

मधुपानकलात् कण्ठान्निर्गतोप्यलिनां ध्वनिः ।

कटुर्भवति कर्णस्य कामिनां पापमीदृशम् ॥ १७६ ॥

अयं मम दहत्यङ्गमम्भोजदलसंस्तरः ।

सर्वस्य प्रिय भवति इति वाक्यार्थस्य दाक्षिण्यसपन्नस्य प्रियभवन समुचितमेवेति
श्लिष्टानुविद्धोर्थान्तरन्यासः ॥ १७४ ॥

विरोधवन्तमुदाहरति—जगदानन्दयतीति । एष मलिनोपि कलङ्कितोपि ।
सदोषधेति ध्वनिः । निशाकर जगदा-दयति आह्लादयति । ननु मलिनस्य
कथमेतदिति सामान्येन समर्थयति—अनुगृह्णातीति । द्विजेश्वर ब्राह्मणश्रेष्ठ । सदो-
षोपि मलिनाचरणोपि । परान् अन्यान् । अनुगृह्णाति । अत्र सदोष दोषा रात्रि
तया सहित सदोष । द्विजेश्वर चन्द्र । चन्द्रेऽपि द्विजराजत्वेन प्रसिद्ध । तेन च
द्विजेश्वर इति सामान्यरूपेण निशाकर आह्लादयति इति विशेषार्थस्य समर्थनम् ।
मलिनः आह्लादनत्वयोर्विरुद्धधर्मत्वात्तयोरेकत्र संवेश समर्थनीयः । स च सदोष-
द्विजेश्वररूपसामान्येन समर्थितः । एव विरुद्धार्थस्य समर्थनादयं विरोधवानर्थान्तर-
न्यासः । समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावः । तत्र च समर्थकवाक्यार्थः
सदोषत्वानुग्राहकत्वरूपविरुद्धधर्माभ्यामवस्थापितः । अतः विरोधवदर्थान्तरन्या-
सोऽयम् ॥ १७५ ॥

अयुक्तरूपमुदाहरति—मधुपानेति । मधुपान मकरन्दात्वाद् तेन
कलात् मधुरात् । अलिना भ्रमराणाम् । कण्ठात् निर्गतोपि ध्वनिः गुञ्जारवः ।
कामिनां विरहिकामुकानाम् । कर्णस्य कटुर्भवति कर्णारुन्धो भवति । एतद्
सामान्येन समर्थयति—पापमीदृशमिति । ईदृशं सुखदवस्तुनोपि दुःखदत्वम् । अत्र
कामिनां पापस्वरूपत्वं प्रिययासक्तत्वेन ज्ञेयम् । अत्र पापस्य दुःखकारित्वरूपसामा-
न्येनार्थेन मधुरस्यापि भ्रमरध्वनेः दुःखदत्वरूपविशेषार्थस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासः ।
तत्र च सामान्यपापस्य समर्थकस्य मधुरध्वनेः कटुत्वसंपादनादयुक्तरूपमिति । १७६ ॥

युक्तामानमुदाहरति—अयमिति । अयम् अम्भोजदलसंस्तरः कमलदले

हुताशनप्रतिनिधिर्दाहात्मा ननु युज्यते ॥ १७७ ॥

क्षिणोतु कामं शीतांशुः किं वसन्तो दुनोति माम् ।

मलिनाचरितं कर्म सुरभेर्नन्वसांप्रतम् ॥ १७८ ॥

कुमुदान्यपि दाहाय किमर्थं कमलाकरः ।

कल्पिता शय्या । मम अङ्ग दहति । शीतलानां कमलदलानां कथमेतदिति अनु-
पपत्तिं परिहरति—हुताशनेति । यः हुताशनस्य अग्ने प्रतिनिधिं प्रतिष्ठति ।
अनेन उज्ज्वलारक्तकमलानां अग्निप्रतिनिधिः च सूच्यते । स दाहात्मा दाहस्वरूपः ।
इति युज्यते । ननु इति निधये । अत्र हुताशनप्रतिनिधिः स्वरूपसामान्येन
हुताप्रतिनिधिविशेषस्य अभोजदलसस्तरस्य अङ्गदाहकसमर्पनात् सामान्येन
विशेषस्य समर्पनम् । तत्र च समर्थके हुताशनप्रतिनिधौ दाहकत्वस्य समुचित-
त्वात् युक्ताऽमायमर्थान्तरन्यासः ॥ १७७ ॥

युक्तायुक्तमुदाहरति—क्षिणोत्पिति । शीतांशुः शीतकिरणो मृगाङ्गः ।
मा कामं पर्याप्तम् । क्षिणोतु हिनस्तु । पर उरन्त माधव । मा किं दुनोति कथं
पीडयति । नैतद्युक्तमिति सामान्येन दर्शयति । सुरभे श्रेष्ठस्य । वसन्तस्यापि ।
मलिनाचरितं मलिनैः पापैराचरितम् । तथा मलिनन कलङ्कितेन चन्द्रेणाचरितम् ।
कर्म परपीडकऽयम् । असांप्रतम् अयुक्तम् । अत्र सामान्येन विशेषस्य समर्पनम् ।
तत्रैकैकस्य सुरभेरपकृष्टकर्माचरणे युक्तेन अयुक्ताचरणम् इति युक्तायुक्तता तन्ना-
मार्थान्तरन्यासः ॥ १७८ ॥

विपर्यय दर्शयति—कुमुदान्यपीति । विरहिण्या उक्तिरियम् । कुमुदा-
न्यपि चन्द्रविकासीनि कमलान्यपि । दाहाय जायन्ते । अपिशब्देन शीताशुरागिणां
तेषां दाहकत्वमत्वाश्रयात्पदमिति ध्वनितम् । अप कमलाकर सूर्यविकासिकमल-
समूहः । दाहाय भवेत् इति किं वक्तव्यम् । जगदाहकसूर्याग्निरुक्तत्वेन तस्य विरहि-
जनदाहकत्वं नाधर्यास्पदम् । उक्तार्थमेवार्थान्तरेण द्रव्ययति—नेति । इन्दुगृहेषु इन्दु-
पक्षीयेषु । उग्रेषु सत्सु । सूर्यगृहे सूर्यपक्षीयः । मृदु न भवेत् । अत्र सामान्येन
विशेषस्य समर्पनम् । तत्र समर्थ्यान्त्ये कुमुदे अयुक्तकारिता कपले युक्तकारिता

न हीन्दुगृह्येषु सूर्यगृह्यो मृदुर्भवेत् ॥ १७९ ॥

॥ इत्यर्थान्तरन्यासचक्रम् ॥

शब्दोपात्ते प्रतीति वा सादृश्ये वस्तुनोद्वयोः ।

इति अयुक्तयुक्तकारिता । तथा च अयुक्त च युक्त च अयुक्तयुक्त तस्य कारिता
इति समास । एतानि सर्वाण्यपि साधर्म्येणोदाहरणानि । त्रैश्वर्येण यथा—

वक्षोजकुम्भनिबहाद्वनिताजनाना

गीष्मर्तुना विनिहित ग्रहराजपुत्री ।

१२

ताप पितु स्वमहरत् तरलोर्मिहस्तै-

रन्य न याति हि विभूतिरपस्यभाजाम् ॥

अत्र सामान्येन अपस्यभाजां विभूतिरन्य न याति इति निषेधमुखेन ग्रहराजपुत्री
१५ ताप पितुरहरत् इति विधिमुखस्य वाक्यार्थस्य समर्थनात् वैधर्म्येणापमर्शान्तर-
न्यास ॥ १७९ ॥

व्यतिरेक लभ्यति—शब्दोपात्त इति । द्वयोर्वस्तुनो अर्थात् उपमा-
नापमेययो । सादृश्ये शब्दोपात्ते साधारणधर्मवाचकज्ञादिप्रयोगेण शोधिते ।
१ किंवा तुल्यसमादिशब्दप्रयोगे लक्षणया ज्ञाते । अथवा साधारणधर्मवाचकस्यानु-
पादाने पूर्वापरप्रतिशेनानागते सति । तत्र सादृश्ये । लक्षणया सादृश्यसंबन्धिनो
प्रनियोग्यनुयोगिभूतयोरुपमानोपमेययो । यद्भेदकथन केनचिद्धर्मविशेषेण उपमाना-
१६ द्रुपमेयस्योत्कर्षाय भेदप्रतिपादनम् । स व्यतिरेकः । भवतीति शेषः । स च उपमे-
योत्कर्षापमानापकर्षापादानाद् द्वयोरेकस्य वानुपादानाच्चतुर्विधः । उपमानोपमेय-
योर्भेदकथन च क्वचित् नृनादिभिः क्वचिद् निरुद्धधर्मोपादनमात्रेण सम्भवति ।
१७ क्वचिच्च तात्पर्यार्थपर्यालोचनया भवति । एतत् सर्वमुदाहरणेषु दर्शयामः ।
क्वचित्तु उपमानाद्रुपमेयस्य भेदकथने उपमेयस्योत्कर्षकथनवदपकर्षकथनेनापि
व्यतिरेकं मयन्ते उदाहरन्ति च—

१३

श्रीणः श्रीणोपि शशी भूयो भूयोभिरर्धते नित्यम् ।

निरम प्रसीद सुन्दरि पीनमनिवर्ति यावत् ॥

तत्र यद्भेदकथनं व्यतिरेकः स कथ्यते ॥ १८० ॥

धैर्यलावण्यगाम्भीर्यप्रमुखास्तस्त्वमुदन्वतः ।

गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुर्वेद्येन ते ॥ १८१ ॥

इत्येकव्यतिरेकोऽयं धर्मेणैकप्रवर्तिना ।

प्रतीतिविषयप्राप्तेर्भेदस्योभयवर्तिनः ॥ १८२ ॥

अभिचवेलौ गम्भीरागमुराशिर्भवानपि ।

अत्र उपमेयवैयर्थ्योपमानच-द्वापेक्षया अपकर्षः । परं नैतदाचार्यदण्डिसमतम् ।
१५ उदाहरणेषु तादृशभेदोदाहरणस्यानुपलम्भात् । तथैव मम्मटजगन्नापादयोपि
उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेक आधिक्यं तेन भेदश्चेत् तर्हि इममलङ्कारं स्वीकुर्वन्ति ।
अपकर्षे तु न । उक्तोदाहरणे व्यतिरेकविषये तु तेपामेयमाशयः । यदत्र उपमेये
१८ यौवनस्थैर्याधिक्यमपेक्षितम् । अतः असुर्येऽपमानादुपमेयस्याधिक्यम् । व्यतिरेके-
स्मिन् भेदकथनं स्पष्टतया अपेक्ष्यत । तेन मुखमिधं चन्द्र इति प्रतीतिं उपमानी-
करणप्रयुक्तस्याधिक्यस्य मुखे गम्यतेऽपि विशेषतस्तद्वोधकशब्दाभावाच्चातिव्याप्ति-
रिति ॥ १८० ॥

व्यतिरेकसामान्यलक्षणमभिधाय तत्रभेदान् दर्शयति । तत्रादौ एकव्यति-
रेकमाह—धैर्येति । धैर्यं धृतिः अचाञ्चल्यं च । लावण्यं सौन्दर्यं लवणमयत्वं च ।
१ गाम्भीर्यम् गूढाशयत्वं गभीरत्वं च । एते प्रमुखा येषु तैः । गुणैः सरसत्वादिभिः ।
उदन्वतः महोदधेः । तुल्योसि । भेदस्तु वैधर्म्यं तु । ते ईदृशेन अतिसुन्दरकर-
चरणवदनवता वपुषा शरीरेणैवास्ति ॥ १८१ ॥

इत्येकेति । एकत्र उपमेये एव । वर्तिना स्थितेन । धर्मेण सुन्दरवपुष्मत्वरू-
पेण । उभयवर्तिनः उपमानोपमेयवर्तिनः । प्रतिपोग्यतुयोगित्वेनेति भावः । भेदस्य
१ वैधर्म्यस्य । प्रतीतिविषयप्राप्तेः प्रतीयमानत्वात् हेतोरस्य एकव्यतिरेकः । एकमात्रं
गत्यर्थस्य द्वयोर्वैधर्म्यबोधकत्वादिति भावः । अत्र विरुद्धधर्मोपादानेन भेद-
प्रतीतिः ॥ १८२ ॥

उभयव्यतिरेकमाह—अभिचवेति । अग्नुराशिर्भवाश्च उभावपि अभि-

असायञ्जनमंकाशस्त्रं तु चामीकरद्युतिः ॥ १८३ ॥

उभयव्यतिरेकोयमुभयोर्भेदकौ गुणौ ।

काष्ण्यं पिशङ्गता चोभौ यत् पृथग्दर्शिताविह ॥ १८४ ॥

त्वं समुद्रश्च दुर्वारौ महासत्त्वौ सतेजसौ ।

अयं तु युवयोर्भेदः स जडात्मा पटुर्भवान् ॥ १८५ ॥

स एष श्लेषरूपत्वात् सश्लेष इति गृह्यताम् ।

जनेनो अपरित्यक्तमर्यादो गम्भारो च । किंतु असौ अम्युराशि । अञ्जनसंकाश
कज्जलम मलिनाकार । नीलजलत्वादिति भाव । त्वं तु चामीकरद्युति सुवर्ण
प्रभोसि ॥ १८३ ॥

उभयेति । अयं उभयव्यतिरेकः । यत् यत् । उभयो उपमानोपमेयभूतयो
समुद्रनृपयो । भेदका भेदसाधनभूतो । गुणौ काष्ण्यपिशङ्गतारूपौ । पृथक् दर्शितौ
न्तः । अत्रापि विरुद्धमोपादानेन भेदप्रतापि ॥ १८४ ॥

सश्लेषव्यतिरेकमुदाहरति—इति । १ समुद्रश्च । दुर्वारौ त्वमनभिभव
नीयः स च अत्रार्यनलप्रेम । २ महासत्त्वः महासामर्थ्यवान् स च महाजन्तु
निशिष्टः । ३ सतेजसः पुतिमान् स च वाडगान्निशिष्टः । अयं तु युवयोर्मध्ये
भेदः । स समुद्रः जडात्मा मूर्खः डलयोरभेदात् जलस्वरूपः शीतलश्च । भवान्
पटुः चतुरः तीक्ष्णश्च ॥ १८५ ॥

साक्षेपश्च सहेतुश्च दर्श्यते तदपि द्वयम् ॥ १८६ ॥

स्थितिमानपि धीरोपि रत्नानामाकरोपि सन् ।

तव कक्षां न यात्येव मलिनो मकरालयः ॥ १८७ ॥

वहन्नपि महीं कृत्स्नां सशैलद्वीपसागराम् ।

भर्तृभावाद्भुजंगानां शेषस्त्वत्तो निकृष्यते ॥ १८८ ॥

शब्दोपादानसादृश्यव्यतिरेकोयमीदृशः ।

अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषणद्वयस्य श्लिष्टत्वम् । कचिदेकतरनिष्ठश्लिष्टविशेषणेपि
१ अयं भवति । एवं श्लिष्टं सप्रपञ्चमुपपाद्य पुनर्भेदद्वयं दर्शयति — साक्षेप इति ।
आक्षेपः विरुद्धधर्मोपन्यासेन सादृश्यप्रतिषेधः । सहेतुः हेतुश्चात्र हेतुवर्धबोधक-
पञ्चम्यन्तपदरूपः । तेन हेतुभूततिशेषणैः प्रतिषेधः साध्यते चेत् तत्र सहेतुव्य-
१२ तिरेकः ॥ १८६ ॥

साक्षेपमुदाहरति—स्थितिमानिति । मकरालयः समुद्रः । स्थितिमानपि
अनुज्झितमर्यादोपि । धीरोपि प्रशान्तोपि । रत्नानां महार्चमणीनां सद्गुणरत्नानां
१ च आकर उत्पत्तिस्थानमपि सन् । मलिन इति तव कक्षां साधर्म्यम् । न यात्येव ।
अत्रोपमानगतेन मालिन्यरूपधर्मेण नृपसादृशाक्षेपः । तेन च नृपस्योत्कर्ष इति
साक्षेपव्यतिरेकः । अत्राक्षेपो नञ् वाच्यः ॥ १८७ ॥

सहेतुव्यतिरेकमुदाहरति—वहन्निति । सशैलद्वीपसागरां कृत्स्नाम् । महीं
वहन्नपि धारयन्नपि । भुजङ्गानां सर्पाणां जाराणां च । भर्तृभावात् स्वामीत्वात् हेतोः ।
१ शेषः अनन्तः । त्वत्तः त्वया । निकृष्यते निकृष्टीक्रियते । अत्र भुजङ्गपतिव-
रूपधर्मस्य उपमेयापेक्षया उपमानस्यापकर्षहेतुत्वात् अयं सहेतुव्यतिरेकः ॥ १८८ ॥

एवं शब्दोपात्तसादृश्यव्यतिरेकमुपपाद्य प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकं प्रति-
पिपादयित्वाह—शब्देति । अयं ईदृशः एतावत्पर्यन्तं विवेचितः । शब्दोपादान-
१ सादृश्यव्यतिरेकोक्तिः । शब्दस्य साधारणधर्मवाचकस्य उपादानं यस्मिन् एतादृशं
यत् सादृश्यं तत्पूर्वकः व्यतिरेकः उपमेयगुणातिशयवर्णनं तत्स्वरूपोक्तिः । अत्र

प्रतीयमानसादृश्योप्यस्ति सोऽर्थाभिधीयते ॥ १८९ ॥

त्यन्मुखं कमलं चेति द्वयोरप्यनयोर्भिदा ।

कमलं जलसरोहि त्यन्मुखं त्वदुपाश्रयम् ॥ १९० ॥

अभ्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगक्षणम् ।

इदं तु नयनद्वन्द्वं तव तदुणभूषितम् ॥ १९१ ॥

पूरस्मिन् भेदमात्रोक्तिरस्मिन्नाधिक्यदर्शनम् ।

केचित् सादृश्यादानेन यत्सादृश्यं तत्पूर्वको व्यतिरेक इति समास दर्शयन्ति ।
परं प्रतीयमानसादृश्येऽप्युत्तरपदसमासक्यसपादनाय प्रथमार्थ एव उदाहृतम् ।
प्रतीयमान सादृश्यं यत्र तादृशः । व्यतिरेकः अस्ति । सोऽपि अभिधीयते मया
निरूप्यते ॥ १८९ ॥

प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकमुदाहरति—त्यन्मुखमिति । त्यन्मुखं कमलं
अद्वयोरपि अनयोर्भिदा एव भेदः । त भेदेन दर्शयति—कमलमिति ।
कमलं जलसरोहि जलजमित्यर्थः । त्यन्मुखं त्वदुपाश्रयं त्वमेव उपाश्रयः आधारः
यस्य तत् । अत्र विभिन्नाश्रयत्वेन कविप्रसिद्धं कमलमुत्सादृश्यं प्रतिविष्यते ।
समानार्थमेवात्राकथनात् प्रतीयमानसादृश्यत्वं बोध्यम् ॥ १९० ॥

विरुद्धधर्मेण प्रतीयमानसादृश्यव्यतिरेकः दर्शयति—अभ्रविलासमिति ।
मृगधुनं हरिजनपनम् । अभ्रविलासं भृङ्गुद्विजितं नलाजान्मयम् । तथा अस्पृष्टमदरागं
मदिरागं नोदूनलोहित्यर्थातिम् । इदं तु तव नयनद्वन्द्वं त्रींशु गुणैः भ्रूविलास-
दरागमदीनाम्भो भूषितम् । नयनि उपनेयनगुणविशेषेण कविप्रसिद्धं
भूषनधनसादृश्यं निरूप्यते ॥ १९१ ॥

सदृशव्यतिरेकश्च पुनरन्यः प्रदर्श्यते ॥ १९२ ॥

त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।

भ्रमरभ्रमरमम्भोजं लोलनेत्रं मुखं तु ते ॥ १९३ ॥

चन्द्रोयमम्बरोत्तंसो हंसोयं तोयभूषणम् ।

नभो नक्षत्रमालीदमुत्फुल्लकुमुदं पयः ॥ १९४ ॥

१ भावात् । अस्मिन् अव्यवहितोदाहरणे आधिक्यदर्शनं तद्गुणभूषितम् इत्यनेन गुणाधिक्यस्य कथनं न तु साधारणविशेषणमाहिम्ना केवलसादृश्यप्रतीतिः । भेदश्च विरुद्धधर्मवत्त्वेन प्रतीयते न तु शब्देनाभिहितोक्तिः । पूर्वोदाहरणे कारण-सादृश्येदः अस्मिन्नुदाहरणे विरुद्धधर्माध्यासेन स इति बोध्यम् ॥ एतावता विरुद्ध-धर्मोपादानेन नञादिना वा सादृश्यप्रतिषेधेन परिस्पृष्टः भेदव्यतिरेको दर्शितः । इदानीं सदृशभेदकेन भेदव्यतिरेकं दर्शयति—सदृशेति । सदृशव्यतिरेकः सदृशेन १ भेदकेन व्यतिरेकः भेदः सदृशव्यतिरेकः इत्यर्थः ॥ १९२ ॥

शब्दोपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरति—त्वन्मुखं । त्वन्मुखं पुण्डरीकं कमलं च । फुल्ले विकसिते । एकत्र स्मितलक्ष्म्या अन्यत्र दलविकासेन । ३ तथा सुरभिः प्राणतर्पकः गन्धः सुवासः ययोस्ते । फुल्लत्वसुरभिगन्धत्वयोः साधारण्यात् सादृश्यमत्र शब्दोपात्तम् । एवं सादृश्यं स्थिरीकृत्य सदृशभेदकेन व्यतिरेकं दर्शयति—भ्रमरभ्रमरेति । अम्भोजम् भ्रमरभ्रमरं भ्रमन्तः भ्रमरा यस्मिन् इति । ते मुखं तु लोलनेत्रं छोले विलासचञ्चले नेत्रे यस्मिन् तत् । अत्र भ्रमर-नेत्रे भेदके । ते च भ्रमणचाञ्चल्यरूपधर्मेण समाने । इति सदृशाभ्यां ताभ्यां भेदः सदृशव्यतिरेकः ॥ १९३ ॥

शब्दानुपात्तसादृश्यं सदृशव्यतिरेकमुदाहरणद्वयेन उदाहरति—चन्द्र इति । अयं चन्द्रः अम्बरोत्तंसः वियदूषणम् । हंसः तोयभूषणम् जलशोभा-संपादकः । तथैव इदं नमः नक्षत्रमाला तारामालाविभूषितम् । इदं पयः उत्फुल्ल-कुमुदं विकसितारविन्दम् । अत्र चन्द्रहंसयोः सादृश्यं श्वेतत्वादि अनुभूततया स्फुटे प्रतीतं भवति । वियदम्भसोश्च शौक्ल्यादि वर्णनानुरोधेन यथाकथंचित् प्रतीयते । एवमुभयत्र शब्दानुपात्तस्य सादृश्यस्य अम्बरतोयाम्नां नक्षत्रकुमुदाभ्यां च भेदो दर्शितः । तौ च परस्परतुल्यौ इति सदृशव्यतिरेकिता ॥ १९४ ॥

अरत्नालोकसंहार्यमहार्थं सूर्यरश्मिभिः ।

दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः ॥ १९७ ॥

संजातिव्यतिरेकोयं तमोजातेरिदं तमः ।

दृष्टिरोधितया तुल्यं भिन्नमन्यैरदर्शि यत् ॥ १९८ ॥

॥ इति व्यतिरेकचक्रम् ॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् ।

सजातिव्यतिरेकमुदाहरति—अरत्नेति । रत्नालोकैः मणिकिरणैः संहार्यं न भवतीति अरत्नालोकसंहार्यम् । सूर्यरश्मिभिः भानुगमस्तिभिः । अहार्थम् अनिवार्यम् । यूनां तरुणानाम् । दृष्टिरोधकरं दर्शनसामर्थ्यनिरोधकम् । एनादृशं यौवनप्रभवं तारुण्यमदोत्पन्नं तमोस्ति । प्रसिद्धं तमस्तु रश्नज्योतिषा सूर्यप्रकाशेन च विनिवार्यमस्ति । तथा आनालस्थविराणां दृष्टिरोधकं भवति । अत्र दृष्टिशब्देन ज्ञानं तमःशब्देन मोहोपि सूच्यते । श्लेषशब्देन तमःशब्देन उपमानोपमेयभूत-तमोद्वयप्रतिपादनात् व्यतिरेकसामान्यलक्षणं संगतं भवति । अत्र दृष्टिरोधकत्वेन साम्यम् । तच्च धर्मस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वात् शाब्दम् । रत्नसूर्यादिभिरविनाश्यात्वं च असाधारणधर्मतया उपमेयमात्रवृत्ति । तदेव भेदकम् । उपमेयस्योत्कर्षाधायकं चेति ज्ञेयम् ॥ १९७ ॥

उदाहरणं व्याख्याय अलंकारं संगमयति—सजातीति । दृष्टिरोधितया दृष्टेरावरणतया । इदं यौवनप्रभवं । तमः तमोजातेः तुल्यम् । तत् अन्यैः अरत्नालोकसंहार्यादिभिः असाधारणधर्मैः । भिन्नम् । यत् यस्मात् । अदर्शि अतः अर्थं सजातिव्यतिरेकः । अन्यैरिति बहुवचनेन दीपशिखादिभिरनपनेयत्वादयो साधारणधर्माः संप्राप्ताः । तेन असाधारणधर्मद्वयस्यैवोपन्यासे कथं बहुवचनमिति शङ्का परास्त्रा ॥ १९८ ॥

अथ क्रमप्राप्तां विभावनामाह—प्रसिद्धेति । यत्र वैचित्र्ये । प्रसिद्धः लोकप्रसिद्धः यो हेतुः कारण तस्य व्यावृत्त्या अभावप्रदर्शनेन । यत्किञ्चित् किमपि

यत्र स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥ १९९ ॥

अपीतक्षीनकादम्यमसंभृष्टामलाम्बरम् ।

अप्रसादितशुद्धाग्नौ जगदासीन्मनोहरम् ॥ २०० ॥

- १ अतिगूढ कविकल्पित वा । कारणान्तरम् विभाव्य फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या सूक्ष्मेक्षिकया अनुसधानीयम् वा । अथवा स्वाभाविकत्वं कृतेऽपि विमर्शे कारणान्तराभासौ फलस्य वस्तुस्यभावेनैव सपद्यमानत्वम् । विभाव्य चिन्तनीयम् । सा विभावना । एव
 २ च प्रसिद्धहेतुन्यतिरेकसामानाधिकरण्येन अप्रसिद्धकारणस्वभावान्यतरप्रतीयमान-
 फलोत्पत्तिर्विभावनेति लक्षण सपन्नम् । विभाव्यते फलोत्पत्त्यनुपपत्त्या विचार्यते
 कारणान्तर फलोत्पत्तिस्त्राभावनिकत्वं वा यस्या सा विभावना । प्रकाशकारादयस्तु-
 ३ क्रियाया प्रतिपेक्षेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना । इति कारणाभावे फलोत्पत्तिवर्णन
 विभावनामाहुः । तत्र तु विभावनासङ्गाया अन्यर्थात् न सम्भवति । कारणाभावश्च
 कचित् नञादिना साक्षात् कचिच्च कारणविरोधिन उक्त्या परपरया प्रतिपाद्यते ।
 ४ विभाषित कारणान्तर कचित् शब्द कचिदार्थं च भवति । एवमेव स्वाभाविकत्वस्य
 शब्दार्थप्रभेदौ उदाहरणेषु तत्र तत्रानुसर्तव्यौ । ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ
 स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहारात् निरोधाभास एवायमिति
 ५ चेन्न । समनल्यो परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह हि कारणविरहेण कार्यमेव
 बाधयेन गम्यते न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् ॥ १९९ ॥

कारणान्तरविभावनामुदाहरति—अपीतेति । अपीता मदिरापानम-
 फूर्णतोऽपि क्षीना मत्ता कादम्या हस्तविशेषा यस्मिन् तत् । असंभृष्टमपि
 १ अमार्जितमपि अमल निर्मलम् अम्बर यस्मिन् । अप्रसादित कतकादिभिः अशो-
 पितमपि शुद्ध निर्मलम् अम्बु यस्मिन् । एतादृश मनोहर जगदासीत् इत्यन्वयः ।
 अत्र क्षात्र्यामलत्वशुद्धत्वानां पानसमार्जनप्रसादनादीनि प्रसिद्धानि कारणानि ।
 २ तेपामभावेऽपि तादृशफलोत्पत्तिं वर्णयमाना प्रखलद्रूपतया कारणान्तर अपेक्षमाणा
 शरत्कालरूप कारणान्तर विभावयति । तस्य चात्र शब्दाप्रतिपाद्यतादार्थत्वं
 बोध्यम् । प्रसिद्धकारणाभावस्तु शब्दः ॥ २०० ॥

अनञ्जितासिता दृष्टिर्भूनावर्जिता नता ।

अरञ्जितोरुणधायमधरस्तव सुन्दरि ॥ २०१ ॥

यदपीतादिजन्यं स्यात् क्षीवत्वाद्यन्यहेतुजम् ।

अहेतुकं च तस्येह विवक्षेत्यविरुद्धता ॥ २०२ ॥

वक्तुं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम् ।

अकारणरिपुश्चन्द्रो निर्निमित्तासुहृत् स्मरः ॥ २०३ ॥

स्वाभाविकविभावनां निर्दिशति—अनञ्जितेति । हे सुन्दरि तव दृष्टिः अञ्जेन कज्जेन अनञ्जिता अलितापि । असिता नीला । भूः अनावर्जिता अना-
कृष्टापि । नता वक्रोक्ता । अयमधरश्च अरञ्जितोपि लाक्ष्या अनक्तोपि । अरुणः
रक्तच्छविः । अत्र असितनतारुणरूपाणि कार्याणि अञ्जनावर्जनरञ्जनस्य रूपैः
प्रसिद्धैः कारणैर्विना दर्शितानि । तानि च अनुपपद्यमानानि कारणान्तरमप्रति-
पद्यमानानि स्वाभाविकत्वमेव विभावयन्ति । इति स्वाभाविकविभावनात्र ॥२०१॥

उक्तोदाहरणद्वये विभावनालक्षणस्य संगतिं दर्शयति विरोधं च परिहरति—
यदिति । प्रथमोदाहरणेन यत् वर्ण्यमानम् । मदिरापानाद्यजन्यम् । आदिना उत्तर-
श्लोकस्थानञ्जितादीनां संप्रहः । क्षीवत्वादि यत् । अत्र आदिशब्देन उत्तरश्लोक-
स्थासितादयो ग्राह्याः । अन्यहेतुजं कारणान्तरजन्यम् । तच्च कारणं शरदादिकम् ।
अहेतुकं च कारणं विना स्वतःसिद्धम् । स्यात् भवेत् । इह उदाहरणद्वये । तस्य
विवक्षा प्रतिपिपादयिषा । अस्तीति एवं प्रकारेण अविरुद्धता विरोधाभावः ।
अस्मिन्संक्षरे सर्वत्रापि कार्यांशे अनेकाभ्यवसानरूपातिशयोक्तिरनुपपद्यतया स्थिता ।
तस्मात् कारणभावे कथं कार्योत्पत्तिः इति शङ्काया नोत्पत्तिः ॥ २०२ ॥

शान्दं स्वाभाविकत्वमुदाहरति—वक्त्रमिति । वदनं निसर्गसुरभि
स्वभावसुगन्धि । न तु कर्पूरादिद्रव्यैरिति भावः । वपुः अव्याजेन अकृत्रिमतया
सुन्दरं मनोहरम् । न तु भूषावस्त्रादिभिरिति भावः । अकारणरिपुः विरहिणां
सहजशत्रुः । चन्द्रः । तथा निर्निमित्तासुहृत् अकारणशत्रुः स्मरः मदनः ॥२०३॥

निसर्गादिपदैश्च हेतुः साक्षान्निवर्तितः ।

उक्तं च सुरभित्वादि फलं तत् सा विभावना ॥ २०४ ॥

॥ इति विभावनाचक्रम् ॥

यस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।

उदाहरणं विशदयति—निसर्गेति । अत्र सुरभ्यादयो धर्मा स्वाभाविका इति ते शाब्दा । अतः शब्दस्वाभाविकस्य विभावना । लक्षणोक्तं प्रसिद्धहेतु-
भ्यावृत्तित्वमुदाहरणे दर्शयति—निसर्गादि इति । अत्र उदाहरणे । निसर्गादिपदै-
निसर्गाभ्याजकारणनिर्निमित्तशब्दै । हेतुः जात्यैकवचनम् । हेतवः । कर्पूरभूषण-
मात्सर्यादयः । साक्षात् नञादिवाचकशब्दवत् स्वार्थेनैव । निवर्तितः अपसारितः ।
सुरभित्वादि सुरभिर्मौन्दर्यरिष्यसुहृदिति । फलं कार्यम् । उक्तं तै निसर्गादिपदै-
स्वाभाविकत्वेन कथितम् । तत् तस्मात् । हेतुभ्यावृत्तिपूर्वकस्वाभाविकत्वेन
फलोत्पत्तौ प्रतिते विभावना सुसंगतेति शेषः ॥ २०४ ॥

अथ क्रमप्राप्ता समासोक्तिं निर्वक्ति—यस्तु किञ्चिदिति । किञ्चित्
किमपि । यस्तु प्रस्तुतः अप्रस्तुतः वा । अभिप्रेत्य चगत्कारसौभाग्यादिदिदर्शयिषया
व्यञ्जनया प्रतिपादयितुमभिच्छेद्यः । तत्तुल्यस्य वर्णनाभिप्रेतसदृशस्य । यस्तुनः कस्य
चिद् अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतस्य वा । उक्तिः कथनम् । समासोक्तिः । समासेन संक्षेपेण
अर्धद्वयकथनात् उक्तिः समासोक्तिः । संक्षेपश्च एकस्य प्रयोगेणोभयार्थप्रतिपाद-
नात् ज्ञेयः । तथाच प्रकृते प्रस्तुतप्रस्तुतयोरन्यतरस्य प्रयोगेण तदन्यस्य प्रतीति-
समासोक्तिः इति समासोक्तिलक्षणम् । एकस्य शब्देन प्रतिपादनेन्यस्य व्यञ्जनया
द्योष चमत्कारविशेषमादधाति इति तदेवास्या अलंकारवाजम् । यदुक्तं प्वनि-
कृता—वाच्यार्थो न तथा खदते प्रतीयमानः स एव यथा । इति । भोजराज-
उपमानाश्चन्द्रादतिप्रसिद्धरूपमेव प्रतीतिः । इत्याह ॥ तथा च—

यत्रोपमानादेवैतत् उपमेयं प्रतीयते ।

अतिप्रसिद्धेस्त्वाह समासोक्तिं मनीषिणः ॥ (४.४६) इति ।

दण्डिनापि समासोक्ते सर्वत्रापि उदाहरणानि अप्रस्तुतवर्णनेन (उपमानवर्णनेन)

उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥ २०५ ॥

- प्रस्तुतार्थवन्नेव दर्शितानि । तथापि उपमानवर्णनेनोपमेयार्थवगतौ यद्वै-
 १५ चिञ्चं प्रतीयते न ततो न्यूनं उपमेयवर्णनेनोपमानार्थवगतौ वैचिञ्चं भवति
 इति वस्तुशब्देनास्माभिः द्वयोः संग्रहः कृतः । केचित्तु प्रस्तुतादप्रस्तुतावगतौ
 समासोक्तिः अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ च अप्रस्तुतप्रशंसा इति एकस्यैव वैचि-
 १६ ञ्चस्य उपन्यासप्रकारभेदेन अलंकारद्वयमाहुः । परं तत्र रुचिरम् । वैचिञ्च-
 विशेषाभावे ईदृशभेदकरणेऽलंकाराणामानन्त्यापत्तेः । नापि दण्डिना एवंविधा
 अप्रस्तुतप्रशंसा स्वीकृता । स तु ताम्—अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ।
 १७ इति लक्षयति । न तत्राप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेः कोपि संबन्धोऽस्ति । ततश्च एक-
 तरस्य वर्णने शब्दोपात्तं तदन्यप्रतीतिचमत्कारस्वरूपे प्रस्तुनेनाप्रस्तुतावगत्या
 अप्रस्तुतेन प्रस्तुतावगत्या वा दर्शितं तत्र सर्वत्र समासोक्तिरेव दण्ड्याचार्यस्य
 १८ अभिप्रेतास्तीति ज्ञेयम् । नैवं हि कल्पयितुं शक्यते यदुपमेयादुपमानप्रतीतौ न
 चारुतातिशयः इति । यतः—

व्याधूय यद्वसनमम्बुजलोचनायाः यक्षोजयोः कनककुम्भविलासभाजोः ।

२० आलिङ्गसि प्रसभमङ्गमशेषमस्माद्वन्यस्त्वमेव मलयचलगन्धवाह ॥

- इत्याद्युदाहरणेषु चमत्कृतेः स्पष्टत्वात् । काव्यप्रकाशकारादयस्तु प्रस्तुते वाच्ये
 अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः समासोक्तिः इति मन्यन्ते । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतौ
 २१ च अप्रस्तुतप्रशंसाम् । श्लेषालंकारे उपमाध्वनौ च विशेषस्यापि उभयार्थवाचकता ।
 अस्यास्तु केवलविशेषणानामेव तथात्वमिति ततो भेदः इति च तेषां विवेकः ।
 एतदर्थान्चीनसंमतसमासोक्तिवैचिञ्चविषये अप्यप्यदीक्षितैः सुगमपद्धत्या कुवलय-
 २२ नन्दे विवेचनं कृतमस्ति तदुपयुक्तमिति बुद्ध्या तदक्षरेरेवात्र निवेद्यते । अत्र
 (समासोक्तौ) प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणबलात्सारूप्यबलाद्वा अप्रस्तुतस्य
 वृत्तान्तस्य प्रत्यायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थम् । सर्वथैव प्रस्तुतानन्वायिनः
 २३ कविसंरम्भगोचरत्वायोगात् । ततश्च समासोक्तौ अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चाकृताहेतुः
 न तु रूपक इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपोऽस्ति । मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे
 चन्द्रत्वारोपहेतुचन्द्रपदसमभिव्याहारवत् रक्तक्षुम्बति चन्द्रमा इति समासोक्त्यु-
 २४ दाहरणे चन्द्रादीं जारत्वाचारोपहेतोः तद्वाचकपदसमभिव्याहारस्य अभावात् ।

निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुख निशायामभिसारिकायाः ।

धारानिपातैः सह किं नु वान्तश्चन्द्रोयमित्यार्ततर ररासे ॥

- २२ इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरण इव प्रस्तुते अप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् ।
 तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यात् उत्तरपदप्रधानमयूरव्यंसकादिसमास-
 व्यग्रस्थितात् उत्तरपदार्थभूतनयनान्वयानुरोधात् पयोदे अनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषरूपं
 २३ गम्यमुपगम्यते । न चेह तथा निरीक्षणवत् त्वप्यागते किमपि वेपत एष सिन्धुः
 इति श्लोके सेतुरूपादिरद्य अप्रस्तुतासाधारणवृत्तान्तः उपात्तोक्तिः । नापि श्लिष्ट-
 साधारणविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अप्रस्तुतवृत्तान्तस्य विद्यु-
 २४ न्नयनवत्प्राधान्यमस्ति । येन तदनुरोधात् एवं सेतुगन्धनवृद्धिस्यत्रैव प्रस्तुतेनूक्तमपि
 अप्रस्तुतसमारोपमभ्युपगच्छेम । तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्र-
 मिह चारुताहेतुः । यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषण-
 २५ समर्पितयोर्भिन्नपदोपाच्छविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयात् अस्ति सम-
 प्राधान्यम् । तथापि अप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्न प्रस्तुते अप्रस्तुतसमारोपोद्गी-
 कार्यम् । तथा हि यथा (अर्यभट्टीमुखा पश्येत् यत्र) प्रस्तुतविशेष्ये अप्रस्तुतवृत्तान्त-
 २६ स्यान्न्यययोग्यता । तथैव अप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्यययोग्यता ।
 एव च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोः अन्यतरस्याप्यमारोपेभ्युपगन्तव्ये
 धुन एव प्रस्तुतेप्रस्तुतस्यारोपव्याख्याताहेतुरिति युक्तम् । न-येन सति—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे ।

अप्पर्सनद्वसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुङ्कुमम् ॥ २०६ ॥

इति प्रौढाङ्गनावद्वरतिलीलस्य रागिणः ।

कस्यांचिदिह बालायामिच्छावृत्तिर्विभाव्यते ॥ २०७ ॥

विशेष्यमात्रमिनापि तुल्याकारविशेषणा ।

रक्तस्य अप्रस्तुतव्यञ्जनस्यास्त्यपेक्षा । अत एव श्लिष्टविशेषणायामिव साधारण-
६१ विशेषणायामपि अप्रस्तुतव्यवहारसमारोपः इत्येव प्राचीनानां प्रवादः । (व्यावला-
-कुचभारमित्यादौ) कन्दुके व्यावल्याकुचभारत्यादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुक-
संबन्धित्वेनैव समारोपणीयत्वात् । स्वरूपतः कन्दुकेपि तस्य सखेनासमारो-
७२ पणीयत्वात् । किं च सारूप्यनिबन्धनत्वेनोक्त्या समासोक्तौ अप्रस्तुतवृत्तान्त-
स्याशब्दार्थस्याप्रस्तुतवृत्तान्तरूपेणैव गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः
अन्यत्रापि तथैव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ।
७५ ॥ २०५ ॥

वाच्यात् व्यङ्ग्यप्रतीतौ कार्यलिङ्गविशेषणानामन्यतमस्य साम्यं हेतुरिति
प्रथम कार्यसाम्यवदितं समासोक्तिमुदाहरति—पिबन्निति । भ्रमरः फुल्लपङ्कजे मधु
पुष्परसम् । यथाकामं पर्याप्तम् । पिबन् असनद्वसौरभ्य अपरिपक्वमधुसौगन्धम् ।
कुङ्कुमं कलिकाम् । चुम्बति पश्य ॥ २०६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तवर्णितप्रकारेण । इह श्लोके । प्रौढा यौवनसंपन्ना या
अङ्गना तस्यां ब्रह्मा इडा रतिः अनुरागो येन तादृशस्य । रागिणः विलासेनु-
रागिणः । कस्यांचित् ज्ञातव्यम् । इच्छावृत्तिः सुरताभिजापङ्कतिः । निभाम्यते
व्यापारसाम्येन ध्वन्यते । अत्र अप्रस्तुतभ्रमरव्यापारः फुल्लपङ्कजरसात्वादानन्तरं
पङ्कजकोरकानुधावनं प्रौढाङ्गनाज्ञातात्वादस्य कामुकस्य अनुत्पन्नसंभोगाभिलाषायाः
बालाया अनुसरणं ध्वनयति इति समासोक्तिः ॥ २०७ ॥

विशेषणसाम्यवदितभेदां दर्शयति—विशेष्येति । विशेष्यमात्रं विशेष्य-
पदमात्रं भिन्न श्लेषाभावात् केनल्लभ्येकार्थबोधकं यत्र सा । तुल्यः समानः आकारः
३२ स्वरूपं येषां तानि तुल्याकाराणि श्लेषादिना प्रस्तुताप्रस्तुतार्थसंपादकानि विशेष-
[पञ्चादश] २८

अस्त्यसावपराप्यस्ति भिन्नाभिन्नविशेषणा ॥ २०८ ॥

पणानि यस्या सा एतादृशी । असौ समासोक्तिरस्ति । अत्र श्लेषप्रशेन विशेष-
धर्माणा साम्यम् । भिन्नाभिन्नविशेषणा भिन्नानि एवमात्रानुसन्धीनि अभिन्नानि
६ उभयानुसन्धीनि एव विशेषणानि यस्या सा । अपरा समासोक्तिरस्ति । अत्रापि
विशेष्यमात्रभिन्नेत्यनुपपद्यते । तच्च विशेष्य प्रस्तुतमप्रस्तुत वा भवेदिति पूर्वं
प्रपञ्चितमत्रानुसन्धेयम् । विशेष्यपदस्य श्लिष्टत्वे द्वयोः प्रस्तुतत्वे श्लेषादकारः ।
१६ द्वयोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वे शब्दशक्तिमूलः उपमाद्यनि इति ज्ञेयम् । भिन्नविशे-
षणाना व्यङ्ग्यधर्मेण सह त्रिम्बप्रतिविम्बतया साम्यम् । श्लेषश्चात्र शब्दगतोर्धगत
इति गृह्यते । तेन परैरङ्गीकृत विशेषणसाधारण्यगर्भभेदान्तरं संगृहीतं भवति ।
११ तत्र अर्थश्लेषावष्टम्भस्य विशेषणस्यैव साधारण्यात् । यथा—

विलसति कुचाबुधैर्गाढं करोति कचग्रहं

लिरसति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमङ्गसाम् ।

१५ क्षितिप उदिर श्रोणीविम्बादिकर्षति चाशुकं

मरुमुनिं हृष्टादयन्तीनां तगरिमृगीदृशान् ॥ इति ।

अत्र कुचविच्छेदनकचमहणादिविशेषणानामर्थभेदेण उभयार्थसाधारण्यात् मा-
१६ र्थ्यम् । तेन च हठनायकप्रतीतिरस्तीति समासोक्तिः । तुल्याकारविशेषणस्य
अप्यगर्भादे साक्ये च सम्भवति । अतस्तत्रापि समासोक्तिः । तत्राप्यगर्भादे
यथा—

रूढमूलः फलभरैः पुष्पाचनिशमर्थिनः ।

सान्द्रच्छायो महावृक्षः सोयमासादितो मया ॥ २०९ ॥

अनल्पविटपाभोगः फलपुष्पसमृद्धिमान् ।

सोच्छ्रायः स्थैर्यवान् दैवादेप लब्धो मया द्रुमः ॥ २१० ॥

उभयत्र पुमान् कथिद् वृक्षत्वेनोपनर्णितः ।

- १० अत्र धनसारूप्यात् कुटुम्बिषु धनसंतानादिसमृद्धयसमृद्धिविपर्ययसं प्राप्तस्य प्राम-
तंगरादेर्वृक्षाभ्यस्तस्य प्रतीतिः समासोक्तिः ॥ २०८ ॥

तुल्याकारविशेषणां समासोक्तिं दर्शयति—रूढमूल इति । रूढं प्रबुद्धं
मूलं शिफा मूलवनं च यस्य सः । अनिशं अर्थिनः याचकान् । फलभरैः विविध-
फलैः । तथा फलैः लाभैः वाञ्छितार्थलाभैः । पुष्पां । सान्द्रा बहुला छाया
अनातपः तथा यदनकाभित्यस्य सः । सोय प्रसिद्धः । महावृक्षः मया आसादितः
प्रातः । महावृक्ष इति विशेष्यपदं एकार्यमेव प्रस्तुतार्थानुसंगन्वि । अत्र सर्वाण्यपि
विशेषणानि तुल्याकाराणि । तेन चाप्रस्तुतस्य पुंस प्रतीतिः । इति समासोक्तिः
॥ २०९ ॥

भिन्नाभिन्नविशेषणामेनामुदाहरति—अनल्पेति । अनल्पः बहुलः विट-
पानां शाखानाम् आभोगः विस्तरा यस्य । फलानां पुष्पाणां च समृद्धिः वैपुल्यं
अस्यास्तीति फलपुष्पसमृद्धिमान् । उच्छ्रायः उन्नतत्वं विभूतिमत्त्वं च तेन सहितः
सोच्छ्रायः । सुच्छ्राय इति पाठे सुष्ठु शोभना छाया आतपाभावः प्रभा च यस्य
सः इत्यर्थः । स्थैर्यं दृढगुणत्वम् अन्यत्र निश्चयादचलनं तदस्यास्तीति स्थैर्यवान् ।
दैवाद् भाग्यात् । एष द्रुमः मया लब्धः । अत्र स्थैर्यमूलादिधर्मो श्लेषभित्तिकया-
भेदेनाप्यवसितौ इति समानी । विटपफलादयश्च केवलं वृक्षमात्रानुगामिनोपि
प्रतीपमानपुरुषगततासजातीयबहुपुत्रत्वधनधान्यसमृद्धित्वादितिः विश्वप्रतिविम्ब-
भावेन एकार्यसामापन्नाः साधर्म्यं भजन्ते । तथा च सर्वैरपि विशेषणैः अप्रस्तुतः
पुरुषः प्रतीयते इति समासोक्तिः ॥ २१० ॥

उभयत्र लक्षणं संगमयति—उभयत्रेति । उभयत्र पक्षयोः कथिद्

सर्वे साधारणा धर्माः पूर्वत्रान्यत्र तु द्वयम् ॥ २११ ॥

निवृत्तव्यालसंसर्गो निसर्गमधुराशयः ।

अयमम्भोनिधिः कष्टं कालेन परिशुष्यति ॥ २१२ ॥

इत्यपूर्वसमासोक्तिः पूर्वधर्मनिवर्तनात् ।

पुमान् वृक्षत्वेन वृक्षगतसाधारणविशेषणै उत्यापितया व्यञ्जनया बोधितत्वात्, वृक्षोपमानतया वर्णित । तत्र पूर्वश्लोके सर्वे धर्मा रूढमूलादय विशेषणमूता साधारणा श्लिष्टत्वेन एकरूपेणैव उभयान्वयिनः । अन्यत्र उत्तरश्लोके । तु द्वय विशेषणद्वयमेव । सोच्छ्रायत्वस्थैर्यवत्स्वरूप साधारणम् । पूर्ववत् श्लिष्टत्वादभिन्नम् । विटपादानां साधारण्यं पुरुषगततत्सजातीयधर्मोर्विष्वप्रतिविम्बभावेन इति ज्ञेयम् । अन्यथा सादृश्याभावात् व्यञ्जनया अप्रस्तुतार्थानवगमने अपुष्टत्वदोषापत्तिर स्यात् । ततश्च समासोक्तिरपि सुसंगता न भवेत् ॥ २११ ॥

अपूर्वसमासोक्तिमुदाहरति—निवृत्त इति । निवृत्त अपगत, व्याखाना एकत्र सर्पाणां अन्यत्र खलानां च संसर्गं यस्मात्स । निसर्गेण स्वभावत एव मधुराणां सुमिष्टानां जलानां आशय आधार अन्यत्र स्वभावत एव मधुर मनोहर आशय चित्तवृत्तिर यस्य सः । एतादृशं अयं अपूर्व अम्भोनिधिः कालेन समयेन यमेन च । परिशुष्यति शोषं यास्यति विनाशं च गमिष्यति । कष्टं ज्ञातव्यं तु खास्यदमेतत् । पूर्वोदाहृताभिन्नविशेषणसमासोक्तौ रूढमूलादीनि विशेषणानि नास्तवानि । इह तु वास्तवगुणनिरोधपूर्वककल्पितानीति उभयोर्भेदः ॥ २१२ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । इति एतादृशी । अपूर्वसमासोक्तिः । कथमिति चेत् पूर्वधर्मनिवर्तनात् पूर्वा जगति समुदधर्मत्वेन प्रसिद्धौ धर्मो व्यालसंसर्गलक्षणजलरूपौ तयोर्निवर्तनात् तद्विपरीतनिवृत्तव्यालसंसर्गत्वनिसर्गमधुराशयत्वरूपधर्मस्य बाधे अम्भोनिधौ निवेशनादिति भावः । तेन च प्रस्तुतपुरुषस्य प्रतीतिरिति समासोक्तिः । समासोक्तिहेतुं दर्शयति—समुद्रेणेति । समुद्रेण समानस्य निवृत्तव्याख्यादियुगेति भावः । पुंस्र व्यापत्तिर नाश तस्य सूचनात् इयमपूर्वसमासोक्तिः । अपूर्वा पूर्वधर्मनिवर्तका कल्पिता धर्मा

समुद्रेण समानस्य पुंसो व्यापत्तिश्चक्रनात् ॥ २१३ ॥

॥ इति समासोक्तिचक्रम् ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।

असावतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा यथा ॥ २१४ ॥

यस्या सा अपूर्वसमासोक्तिः । एव ग्रन्थकर्त्रा कार्यसाम्येन विशेषणसाम्येन
१ समासोक्तिर्दर्शिता । लिङ्गसाम्योदाहरणं तु न प्रदर्शितम् । तत्तु निशामुख
चुम्बति चन्द्र एव । इति । अत्र खालिङ्गपुच्छिङ्गाभ्यां मुखचुम्बनरूपार्थसचिवाभ्यां
नायिकात्वं नायकात् च व्यज्यत एव । अन्यथा निशामुख चुम्बति चन्द्रिकेया ।
१२ अपवा अहर्मुख चुम्बति भानुविम्बम् । इत्यनेनापि प्रस्तुतार्थप्रतीतिः स्यात् ।
केवलं चुम्बतिपदोपादानेन समासोक्तिर्न संभवति । पुत्रादीनामपि चुम्बनसंभवात् ।
तस्मादत्र केवललिङ्गेनैव समासोक्तिः ॥ २१३ ॥

अथ अतिशयोक्तिः लक्षयति—विवक्षेति । विशेषस्य प्रस्तुतवस्तुगतस्य ।
लोकसीमा लोकमर्यादा ता अतिवर्तिते अलोकिकवर्णनेन अतिशेते सा । अत्यद्भुत-
१ वर्णनानुगा इत्यर्थः । या विवक्षा विवक्षया वर्णनम् । हेतुहेतुमतोरभेदबुद्ध्या प्रयोगः ।
असौ अतिशयोक्तिः । विवक्षाया लोकसीमातिवर्तित्वं च परपरया विशेष्यस्यैव ।
तद्वर्णनेनैव चमत्कारस्योदयात् । एव च प्रस्तुतस्य विशेषस्य अत्युत्कर्षस्य वर्णनं
१ अतिशयोक्तिः । ननु एव सति काव्यात्मभूतदशगुणात्तर्वर्तिनान्तिगुणस्य अस्या
असंभवः स्यात् । यतः स लौकिकार्थानतिक्रमात्वेन वर्णने एव भवति । तदुक्तं
पूर्वं—कान्तं सर्वजगत्कान्तं लौकिकार्थानतिक्रमात् । इति । सत्यम् । तस्य
१ धार्तामिधानेष्वेव नियमेन सद्भावे नियमनात् अन्यत्र अतिशयोक्तौ तदभावेऽपि न
दोषः । अपरं च इयमातिशयोक्तिः विशेषः धर्मविशेषः तस्यैव आधिक्येन वर्णने
भवति न तु धर्मिणः । कान्तिगुणस्तु लौकिकार्थानतिक्रमेण वर्णनं धर्मिण एवा-
१ पेक्ष्यते इति उभयोर्विषयभेदः । अनयैव दिशा वक्ष्यमाणोदात्तालंकारस्यापि
विषयभेदो बोद्धव्यः । अत्र प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनं अप्रस्तुतेन अभेदाध्यवसानादिना
ज्ञेयम् । असौ अतिशयोक्तिः अलंकारेषु उत्तमा । यतः अलंकारं वैचित्र्याधीनम् ।

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥२१५॥

१५ तच्च वेचिज्य प्रायः अतिशयवर्णनाधीनम् । अतः सर्वालकारजीवितेश्वरी इयम्
इति भावः । गमनः, समान्यधर्मतदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिरित्याह । उभौ यदि
व्योम्नि इत्युदाहरति च । विस्तरस्तु तत् एवाधिगन्तव्यः । प्रकाशकारस्तु—

१६ निर्गौर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।

प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यथार्थौ च कल्पनम् ॥

कार्यकारणयोश्चैव पौर्वापर्यविपर्ययः ।

१७ विज्ञेयातिशयोक्तिः सा

इति चतुर्विधा भिन्नस्वरूपामेव अतिशयोक्तिं वर्णयति । अर्वाञ्चस्तु सर्वे तमेवानु-
सरन्ति ॥ २१४ ॥

उदाहरणमाह—मल्लिकेति । मल्लिकानां माधवीपुष्पाणां माला ताः
विभ्रति तच्छ्रीला मल्लिकामालभारिण्यः । इष्टकेपिकामालानां चित्तलभारिण्य इति
मालाशब्दस्य ह्रस्वः । सर्वाङ्गं व्याप्नोतीति सर्वाङ्गीणम् । तत्सर्वादेः पध्यङ्गकर्म-
पत्रपात्रं व्याप्नोति इति ख । सर्वाङ्गीणं आर्द्रं चन्दनं यासां ताः । क्षौमवत्यः
सितदुकूलधारिण्यः । अभिसारिका का-साभिसरणशालाः । तदुक्तं दशरूपके—
कामार्ताभिसरेत्का-त सारयेद्वाभिसारिका । इति । ज्योत्स्नाया न लक्ष्यन्ते स्फुटं
न ज्ञायन्ते । अत्र प्रस्तुता ज्योत्स्ना तस्याः श्वेतत्वं मल्लिकादिश्वेतभिन्नतया
पर्यमानं समधिकं प्रतीयते । अथवा तादृशज्योत्स्नावत्या रजन्या तादृशनादि-
कायाः अलक्ष्यत्वासम्भवेऽपि तत्कल्पनात् प्रस्तुतज्योत्स्नाया उत्कर्षः प्रतीयते इति
अतिशयोक्तिः । अत्र प्रकाशकारादयः मोलित्वाभिधमलकारं मन्यन्ते—

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगुह्यते ।

१८ निजेनागन्तुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥

इति हि तल्लक्षणम् ॥ २१५ ॥

चन्द्रातपस्य बाहुल्यमुक्तमुत्कर्षवत्तया ।

संशयातिशयादीनां व्यक्त्यै किञ्चिन्निदर्श्यते ॥ २१६ ॥

स्तनयोर्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।

अस्ति नास्तीति संदेहो न भेद्यापि निवर्तते ॥ २१७ ॥

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि ।

अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः ॥ २१८ ॥

उदाहरणे लक्षण योजयति—चन्द्रातपस्येति । पूर्वोदाहरणे चन्द्रातपस्य ज्योत्स्नायाः श्वेतिन्न । बाहुल्यं वैपुल्यम् । उत्कर्षवत्तया मल्लिकादीनां श्वेतिन्नो-
भिनतया । उक्तम् । तेन सा अतिशयेकिरिति शेषः । भेदान्तरं दर्शयति—
संशयेति । संशयेन अतिशयः संशयातिशयः । संशयेन प्रस्तुतोत्कर्षवर्णनमित्यर्थः ।
आदिना निर्णयादीनां समग्रः । व्यक्त्यै स्पर्धाकरणाय । किञ्चित्संक्षेपेण । निदर्श्यते
उदाह्रियते ॥ २१६ ॥

उदाहरति—स्तनयोरिति । हे प्रिये तव स्तनयो तुङ्गानतकुचयोः ।
जघनस्य रमाङ्गसदृशविपुलस्य । मध्ये अन्तराले । मध्यं अवलम्बम् । अस्ति नास्तीति
संशयेन संदेहः अप्यापि न निवर्तते । तस्यातिसूक्ष्मत्वादिति भावः । अत्र एतादृश-
संशयस्य असंभवेऽपि तत्कल्पनात् मध्यकृशत्ववर्णनस्य अतिशयो भवति इति
संशयातिशयोक्तिः ॥ २१७ ॥

निर्णयातिशयोक्तिमुदाहरति— निर्णेतुमिति । हे नितम्बिनि प्रशस्त-
नितम्बशालिनि । पयोधरभरस्य कुचविस्तारस्य स्थितिः अवस्थानं तस्याः । अन्यथा-
नुपपत्त्यैव विनाश्रयः अपस्थानासंभवादेषः । तव मध्यम् अवलम्बम् । अस्तीति निर्णेतुं
शक्यम् । अत्र विस्तृतपयोधराणां निरवलम्बनस्थित्यनुपपत्त्या मध्यकल्पनाया अ-
संभवेऽपि तत्कल्पना । तथा च मध्यस्य कृशत्वं सप्रिशेषं वर्णितं भवति इति
अतिशयोक्तिरियम् ॥ २१८ ॥

अहो निशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।

माति मातुमशक्योपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥ २१९ ॥

अलंकारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।

आश्रयाधिक्ये अतिशयोक्तिं दर्शयति—अहो इति । हे भूपाल भुवन
त्रितयोदर भुवनत्रितयाभोग । निशाल विस्तृत । अहो इति आश्चर्ये । कुत एव
विस्तृतमिति चेत्तद्वर्शयति—मातीति । यद्यस्मात् । अत्र भुवनत्रितयोदरे । मातु
निवेशयितुम् । अशक्योपि ते यशोराशि माति साकल्येन प्रविष्टो भवति । अत्र
आश्रयीभूतस्य त्रिभुवनोदरस्य विशालताप्रतिपादनेन तत्स्यस्य यशोराशेरपि
१ आधिक्यघोतनादाधिक्यातिशयोक्तिरियम् । नन्यास्तु—

महतो यन्महीयासावाश्रिताश्रययो कमात् ।

आश्रयाश्रयिणौ स्याता तनुत्वेप्यधिक तु तत् ॥

१ इत्यत्र अधिकालकार मन्यन्ते । विषयस्य निगरणपूर्वक विषयिणोध्यवसाना
न्वमतकृतिविशेषेपि इमा अर्वाचीना स्त्रीकुर्वन्ति । यथा—

वापा कापि स्फुरति गगने तत्पर सूक्ष्मपद्मा

१२

सोपानालीमधिगतवती काञ्चनीमैन्द्रनीली ।

अग्रे शैलो सुवृत्तिमुगमो चन्दनच्छन्देशा

तत्रत्याना सुलभममृत सनिधानात् सुधाशा ॥ इति ।

१५ अत्र वाप्यादिशब्देनाभिप्रभृतयो निगीर्णा । विशेषप्रपञ्चस्तु प्रकाशे कुलपा-
नन्द च द्रष्टव्य । निस्तरभयादस्माभिर्विरम्यत ॥ २१९ ॥

अतिशयोक्तिं प्रशस्यनुपसहरति—अलंकारान्तराणामिति । वागाश
वाचस्पति तन महिता पुनतां परमश्रेष्ठमिति भावः । अतिशयाह्वयो अति
शयोक्तिम् । इमा अलंकारा तराणां न यत्रल लोकसामान्यवर्तिनो विशेषस्य वर्णने
पश्यन् मता । अपि तु विविधाङ्काराणामपि । एक परायणम् परमाश्रयम् ।
आहुः । तदुक्तं भागवतम्—

इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।

सर्वातिशयोक्तिस्तु तत्र यत् तां यथागमम् ॥

यागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥ २२० ॥

॥ इत्यतिशयोक्तिचक्रम् ॥

अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्येतरस्य वा ।

संपा सर्वेषु यक्रोक्तिरनयापौ विभाव्यते ।

१२ यत्रोस्यां कविना कार्यः कोलंकारोनया विना ॥ इति ।

अलंकारो नाम शब्दार्थयोर्वचिष्यम् । तच्च अतिशयोक्त्यधीनम् । अतः सर्वालंकारेषु सामान्यतः अतिशयोक्तिर्वर्तते एव । परं तत्तद्वचिष्यवशिष्टेन तत्तदलंकारव्यप-
१५देशः । यत्र व्यपदेशो नास्ति तत्र सामान्यवचिष्यस्य सद्भावादतिशयोक्त्य-
लंकारित्वस्यैव । एवं च अतिशयोक्तिः सर्वालंकारवर्जभूता इति सिद्धान्तः ।
तदुक्तम्—

१६ कस्याप्यतिशयस्योक्तिरित्यन्वयविचारणात् ।

प्रायेणामी अलंकारा भिन्ना नातिशयोक्तिः ॥ इति ।

अलंकारान्तराणामपि इत्यत्र अपिशब्देन अतिशयोक्त्युदाहरणेषु अलंकारान्तराणां
२१ समुच्चयः सूचितः । तथा हि मल्लिका इत्यादौ सामान्यं स्तनयोजनधनस्यापि
इत्यादौ संदेहः निर्णेतुं शक्यमित्यादौ निश्चयः अत्रो विशालमित्यादौ अधिकम्
एते अलंकाराः अन्यैरुक्ता ज्ञातव्या इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । परमत्र आचार्य-
२४ दण्डिना असंगृहीतानां सामान्यनिश्चयाधिकाद्यलंकाराणां संप्राप्तकः अपिशब्दः
कथं स्यादिति न जानीमः । अतोऽयमपिशब्दः सामान्यतः अलंकारान्तरमूचकः
इति भाति । २२० ॥

अथ उत्प्रेक्षां लक्षयति—अन्यथैवेति । चेतनस्य अथवा इतरस्य अचे-
तनस्य । प्रस्तुतस्य । अन्यथैव अन्यनैव प्रकारेण उत्प्रेक्ष्यमाणप्रकारादन्यप्रकारेण
स्थाभाविस्त्वेन । स्थिता वृत्तिः विद्यमाना गुणक्रियास्वरूपा वृत्तिः । यत्र वैचित्र्ये ।
अन्यथा अन्यस्वरूपेण वास्तवरूपमपह्राय अप्रस्तुतस्वरूपेण । उत्प्रेक्ष्यते संभाव्यते ।
ता उत्प्रेक्षां विदुः । उत्कटा प्रकृष्टा प्रस्तुतस्य ईक्षा उत्प्रेक्षा इति योगार्थः ।
६ उक्तं हि प्रकारो — संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य सभेन यत् (१०. १३७) ।
इति । उत्कटैककोटिकः संशयः संभावनम् । अप्रस्तुतकोटैरुत्कटत्वं च प्रस्तुत-
(काव्यादौ) २९

अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तामुत्प्रेक्षां विदुर्यथा ॥ २२१ ॥

मध्यंदिनार्कसंतप्तः सरसीं गाहते गजः ।

कोटिनिगरणेन । निगरणं हि क्वचित् प्रस्तुतस्यानुपादानेन क्वचिच्च तस्य तिर-
स्करणेन । तदुक्तम्—

विषस्यानुपादानेष्वुपादानेषु सूरयः ।

अथ करणमात्रेण निगार्णत्वं प्रचक्षते ॥ इति ।

१२ अत्र आहार्यसमावनमपेक्ष्यते तेन—

राम त्रिगुणधनश्याम विलोक्य वनमण्डले ।

प्रायो धाराधरोय स्यादिति नृस्यन्ति केकिनः ।

१५ इत्यादौ नोत्प्रेक्षा । रूपके निश्चयेनावधारणात् समावना नास्ति । अतो न
तत्रोत्प्रेक्षा । सदेहे समकोटिक सशय वर्तते । अत्र तु अप्रस्तुतकोटिक
इति ततो भेदः । अत्र अलंकारसामान्यं वैचित्र्यमपेक्ष्यते एव । तेन नूनं अनेन

१८ स्थाणुना भाव्यम् इत्यत्र नायमलंकारः । यत्र उत्प्रेक्षाकारणं न विन्यस्यते
तत्र सत्यामपि समावनायामुत्प्रेक्षा न मन्यन्ते । यथा—लोकोत्तरप्रभावत्वा मन्ये
नारायणं परम् । इति । अत्र लोकोत्तरप्रभावस्य नारायणत्वव्याप्यताया अ-

२१ सभनः । अनेन प्रायो नारायणेन भरितव्यम् इति केवलसमावनाया नायमलं
कारो भवति । इयं च उत्प्रेक्षा मये शङ्के इत्यादिवोधकपदानां सद्भावे वाच्या ।
अन्यथा व्यङ्ग्या इति बोध्यम् । इयं च अर्वाचीनैः बहुप्रकारत्वेन वर्णिता । पर

२४ गौरवभाषादस्माभिस्ततो विरम्यते ॥ २२१ ॥

सामान्यलक्षणे चेतनस्येतरस्य वा इत्युक्तम् । तत्र चेतनगता उत्प्रेक्षा-
मुदाहरति—मध्यंदिनेति । दिनस्य मध्यं मध्यदिनं तत्संबन्धी योर्कं तेन सततं
३ मध्याह्नसूर्यकिरणसत्रस्त इति यावत् । गजः सरसीं गाहते अवतरति । स
मार्तण्डगृयाणि सूर्यपक्षाश्रितानि । पदास्त्रैरिगह्यापक्षेषु च इति ग्रहे ऋष्य ।
पद्मानि उद्धर्तुं उन्मूलयितुम् । उद्यतः सनद्धः । इति मये शङ्के । अत्र सचेतनस्य
६ गजस्य स्नानपानाद्यर्थं सरावतरणं सूर्यपैरनिर्यातनार्थमिति कविना समाव्यते ।

मन्ये भार्तृङ्गदृष्ट्याणि पद्मान्युद्धर्तुमुद्यतः^१ ॥ २२२ ॥

स्नातुं पातुं त्रिसान्यतुं करिणो जलगाहनम् ।

तद्वैरनिष्कयायेति कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२३ ॥

कर्णस्य भूषणमिदं ममायतिविरोधिनाः ।

इति कर्णोत्पलं प्रायस्तव दृष्ट्या विलङ्घ्यते ॥ २२४ ॥

अत उत्प्रेक्षा । अत्र केचित् प्रत्यनीकालकारमुद्भाव्य सकरं व्रुते । प्रत्यनीकालकारलक्षणं तु—

५ प्रत्यनीकमशक्तेन प्रतीकारे रिपोर्यदि ।

तदीयस्य तिरस्कारस्तस्यैवोत्कर्षसाधकः ॥ इति ।

परं नैतत् समञ्जसम् । आचार्यदण्डिना तस्यास्वीकारात् । अपरं च अत्र कविना तत्पक्षोद्धरणस्य सभाजनमात्रेण कल्पितत्वेन प्रतीकारस्य तादृशकर्मणोर्न कवे नाभिप्रेतम् । यत्र तु तत्पक्षापकारं वास्तव कवेरभिप्रेतं तत्रैव सोलकार इति विचार्यम् ॥ २२२ ॥

उदाहरणे उत्प्रेक्षा योजयति—स्नातुमिति । स्नातुं पातुं त्रिसानि अनुम् । सर्वत्र तुमु-प्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् इति तुमुन् । स्नानाय पानाय त्रिस-
१ भक्षणाय करिणं जलगाहनं जलावगाहं । तस्य सूर्यस्य यद्वैरं तस्य निष्क्रियाय निर्यातनाय । कविना उत्प्रेक्ष्य समाख्यं । वर्ण्यते । अयमप्राशयः । अस्मिन् पक्षे गजस्य स्नानपानार्थमवतरणं कविना सूर्यपक्षायपक्षोद्धरणाय सभावितम् ।
२ तत्कारणं मध्यदिनार्कसतापं सोऽपि उपन्यस्तं । उत्प्रेक्षावाचको मन्ये इति शब्दः प्रयुक्तः । उत्प्रेक्षाविषयश्च सरोवगाहनं तदपि वर्णितम् । इति संपूर्णा उत्प्रेक्षासामग्री वर्तते ॥ २२३ ॥

अचेतनगतामुत्प्रेक्षामुदाहरति—कर्णस्येति । इदं कर्णोत्पलं मम नेत्रस्य आयति विस्तारः तस्य विरोधिना प्रतिरोधकस्य । कर्णस्य भूषण इति हेतोः ।
३ कर्णोत्पलं तव दृष्ट्या लज्जयनेन । विलङ्घ्यते स्वतेजसा अतिशय्यते । अत्र प्रायः

आपाङ्गभागपातिन्या दृष्टेरंशुभिरूपलम् ।

स्पृश्यते वा न वेत्येवं कविनोत्प्रेक्ष्य वर्ण्यते ॥ २२५ ॥

लिम्पतीव तमोङ्गानि वर्णतीवाञ्जनं नमः ।

पदम् उत्प्रेक्षावाचकम् । आकर्ण्यतायाः दृष्टेः सौन्दर्यप्रभाभिः कमलव्यापन
स्वविरोधिकर्णभूषणस्य उत्सारणे कल्पितमिति उत्प्रेक्षा । विरोधकारिणं स्वापति-
विरोधकारिणमिति ज्ञेयम् ॥ २२४ ॥

उदाहरणं व्याख्याति—अपाङ्गेति । अपाङ्गभागपातिन्याः नेत्रप्रान्त-
गामिन्याः । दृष्टेः चक्षुषः । अंशुभिः नीलकिरणैः । उत्पलं कर्णनीलोत्पलम् । स्पृश्यते
या न वा स्पृष्ट भवेन्न वा । कर्णस्य विदूरत्वात् दृष्टेः नेत्रप्रान्तगामित्वादिति
दृष्टिकिरणसंपर्कः असंभवी अपि कविना केवलं स्वकल्पनया तद्विषयत्वेन
स्थिरीकृत्य चमत्कारप्रतिपिपादयिषया उत्प्रेक्षितः । पूर्वोक्ते चेतनस्य क्रिया
उत्प्रेक्षाविषयीकृता अत्र तु अचेतनस्य गुणः उत्प्रेक्षाविषयीकृतः । प्रस्तुतस्वरूपस्य
विषयत्वं यथा—

बालेन्दुवक्राप्यविकासमावाद्भुः पलाशान्पतिबोहितानि ।

सद्यो वसन्तेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥

अत्र पलाशकुसुमानां वक्रलोहितत्वेन संवन्धेन निमित्तेन सद्यःकृतनखक्षततादात्म्य-
संभावना उक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा । इवादीनामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा—स्वर्ग-
तीर्तिर्भ्रमणश्रान्तः विवेश स्वर्गनिम्नगामिति । विस्तरस्तु दर्पणादौ द्रष्टव्यः ।
॥ २२५ ॥

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायः इत्यादयः शब्दा उत्प्रेक्षावाचकाः । इवशब्दः उप-
मावाचकः । अतः तत्प्रयोगे सर्वत्र उपमेय । तथैव उपमेये एव उपमानस्य उत्कट-
कोटिकसंशये उत्प्रेक्षा इयुभयमपि पक्षं दृढपथिपुराह—लिम्पतीति । वर्षा-
कालीनकृष्णपक्षीयनिशामुखवर्णनमेतत् । तमः अङ्गानि लिम्पतीव । नमः अञ्जनं
कञ्जम् । वर्णतीव । इतीदमपि एतत् प्राचीनपदार्थम् । भूषिष्ठं वैपुल्येन । उत्प्रेक्षाया
रक्षणं अन्वितं युक्तम् । अत्र अचेतनस्य तमसः व्यापनरूपो धर्मः लेपनेन

इंतीदमपि भूयिष्ठमुत्प्रेक्षालक्षणांनितम् ॥ २२६ ॥

संभावितः । तथा तस्यैव तमसः अधःप्रसरणरूपो धर्मः नभःकर्तृकाङ्गनवर्षण-
रूपेण संभावितः । उभयत्रापि विषयस्य व्यापनाधःप्रसरणरूपस्य अनुपादानं
समानम् । इयांस्तु मेदः । प्रथमोदाहरणे तमःकर्तृकाङ्गव्यापनं स्वतःसंभवि ।
द्वितीये नभःकर्तृकाङ्गनकर्मकाधःप्रसरणं कविकल्पितम् । इयशब्दः—दूरे वसन्
देयदत्त इव भाति अयम् इत्यादौ संभावनायां प्रसिद्धः । तथा च इयमुत्प्रेक्षैव
१३ नोपमा । अत्र प्राचीनाः—लिम्पतिपदेन गौरयमिति वत् साध्यवसानलक्षणया उप-
मेयभूतं व्यापन उपस्थितं भवति । एवं व्यतिपदेन उपमेयभूताधःप्रसरणमिति ।
तच्च व्यापनमधःप्रसरणं च मळिनीकरणादिसादृश्यनिमित्तेन छेपनवर्षणरूपेण संभा-
१५ वितम् इति उपात्तविषया क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ परे तु तमसः व्यापनरूपो
विषयः छेपनत्वेन संभावितः अधःप्रसरणविषयश्च नभःकर्तृकवर्षणेन इति उभय-
त्रापि विषयस्य अनुपादानमेव । तथा चेय अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा ।
१७ उभयमतेपि उपमानेन उपमेयस्य संभावनं उत्प्रेक्षा इति सादृश्यमूलिकोत्प्रेक्षा इति
निश्चयः । तथा च एते

वदनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमाबहसि यदा ।

२१ जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥

इत्यत्र उत्प्रेक्षां न स्वीकुर्वन्ति । अत्र हि स्मितस्य संभावनोत्थापकत्वेपि जग-
दिजयरूपविषयविवयिसाधारणत्वाभावः । आचार्यदण्डिनस्तु औपम्यमूलिकैव
२३ उत्प्रेक्षा इति न कथयन्ति न वा तत् सूचयन्ति इति तेषां मतेन उपरिदर्शितो-
दाहरणे उत्प्रेक्षैव । एवमेव—

पिनधीव तरङ्गाग्रैः समुद्रः फेनचन्दनम् ।

२७ तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

इत्यत्र स्वरूपोत्प्रेक्षैव । तथाहि अत्र तरङ्गाग्रैः फेनचन्दनस्य संचारणे पेपणेन

इतः प्राक्— असत्पुरुषत्वेव दृष्टिर्निष्कलता गता ॥

पिनधीव तरङ्गाग्रैर्दधिः फेनचन्दनम् ।

तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

इति सार्धप्रथमं च पुस्तके दृश्यते । . . .

केपाचिदुपमाभ्रान्तिरिवश्रुत्येह जायते ।

नोपमानं तिङन्तेनेत्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥ २२७ ॥

उत्प्रेक्षितम् । समुद्रोत्थितस्य चन्दनस्य समुद्रपूरे प्रसृतानां कराणां दिक्षु व्यापनं १० च समुद्रोपात्तेन चन्दनकृतलेपनत्वेन उत्प्रेक्ष्यते । उभयत्र क्रमेण समुद्रोपान्तगत-
फेनचन्दनपुष्पामवनं दिशा धवलाकारेण च निमित्तम् इति उत्प्रेक्षा । इत्यत्र
पञ्चमितीतम् ॥ २२६ ॥

इतः परं अस्मिन् श्लोके उपमावादिनं खण्डनं संप्रपञ्चं निरूपयति—
केपाचिदिति । केपाचित् इवशब्दः सभाजनायामपि वर्तते तथा नोपमानं
तिङन्तेन इति तिङन्तस्य उपमानत्वनिषेधोऽस्ति इति अज्ञानताम् । अत्र लिम्पती-
ति श्लोके । इवश्रुत्वा इवशब्दश्रवणेन । उपमाभ्रान्तिः यथा कमलमिव मुखम्
इत्यादौ उपमा तद्वदत्रापि उपमा इति भ्रमः जायते । भ्रान्तिमुपापदयति नोपमान-
मिति । तिङन्तेन तिङन्तशब्दप्रतिपाद्येन । न उपमानम् उपमानोपो नास्ति ।
तिङन्तप्रतिपादस्य साध्यत्वात् सिद्धस्यैव उपमानत्वादिति भावः । तदुक्तम्—

सिद्धमेव समानार्थमुपमानं विधीयते ।

९ तिङन्तार्थस्तु साध्यत्वादुपमानं न जायते । इति ।

तिङन्तार्थस्य तु उपमेयत्वम् अस्त्येव कचित् । यथा—ब्राह्मणवदधीति क्षत्रिय
इत्यादौ । तिङन्तसमभिव्याहृतस्य इवशब्दस्य सभाजनावोधकत्वमेव । रोदतीव
११ पठति नृस्यतीव गच्छति इत्यादौ नोपमा किंतु उत्प्रेक्षेयम् । आप्तभाषितम् आप्त-
भगवान् पतञ्जलिः तस्य भाषितम् । तदुक्तं भगवता पतञ्जलिना धातोः कर्मण
इत्यादिसूत्रे (३ १ ७)—न तिङन्तेन उपमानमस्तीति । अत्र कैमटः—किंतु

१५ तत्र समानार्थक इवशब्द इति । अयं भावः । यत्परा इवादिशब्दाः तदेव
उपमानम् इति वाल्मीकिरसिद्धान्तादनोपमासंज्ञाकारे लिम्पति वर्यतिश्च उपमाने
स्यात्ता न तु तमो नभो या । लिम्पितात्यादस्तिङन्तस्य तु उपमानत्वमाप्यकारे-
१८ निषिद्धम् । तच्च प्रमाणसिद्धमिव युक्तिसिद्धमपि । तथा हि—वाक्ये तिङन्तप्रति-
पादस्य साध्यत्वमिति सर्वसमतम् । सिद्धस्य च उपमानत्वम् इत्यपि निर्वि-
वादम् । अतः वाक्यस्य उपमानत्वाभावात् लिम्पतीत्यादीनि तिङन्तानि उपमानानि
२१ भवितुं नैवावर्हन्ति । तथा च तत्पर इवशब्दो नोपमायाचकः किंतु सभाजना

उपमानोपमेयत्वं तुल्यधर्मव्यपेक्षया ।

लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोऽत्र समीक्ष्यते ॥ २२८ ॥

यदि लेपनमेवेष्टं लिम्पतिर्नाम कोपरः ।

याचक इति अत्रोत्प्रेक्षैव युक्ता । इति प्रमाणयुक्तिपरिगृहीतेयमुत्प्रेक्षा इति ज्ञेयम् ॥ २२७ ॥

उपमानङ्गाकारे युवत्यन्तरमपि भवताति दर्शयति—उपमानोपमेय-
त्वमिति । उपमानोपमेयत्वम् उपमानोपमेयभाव । तुल्यधर्मव्यपेक्षया समानधर्मा-
पेक्षया । भवति । अयं भावः । उपमानोपमेयशब्दौ हि सन्नधिना । तौ हि
समानधर्मसंबन्धमपेक्षयैव सत्त्वा प्रान्नुत । तथा हि सादृश्यप्रतियोगि उपमानम्
अनुयोगि उपमेयम् । एव च उपमानोपमेयत्व तुल्यधर्मसापेक्षम् । तुल्यधर्मस्य
अप्रतीतौ तन्नेव सम्भवति । अत्र प्रस्तुतोदाहरणे । लिम्पते लिम्पतीति तिङन्तार्थस्य ।
तमसश्च धर्मः समानधर्मः । कः समाक्षयत ज्ञायते न कोपीत्यर्थः । उभयानुगत
धर्मस्याप्रतीतेर्नात्रोपमाङ्कारः ॥ २२८ ॥

अन्यकल्पित लेपनरूप समानधर्मं दूषयति—यदीति । यदि लेपन-
मेवेष्ट तमोलिम्पत्यर्थयो साधारणधर्मतया लेपनमेव इष्टम् । तमस आरक्ततया
गौणलेपनत्वेऽपि धर्मतया विस्वप्रतिविम्बभावेन ऐक्यात् साधारण्यं स्वाकृतेति
भावः । तर्हि लिम्पति लिम्पतिपदप्रतिपाद्य उपमानरूपो धर्मो अर्थः कः । न
कोपीत्यर्थः । वैयाकरणे हि भावप्रधानमात्म्यात् सत्त्वप्रधानानि नामानि इति
वास्तवोक्त्या धातुर्थकियाया एव प्राधान्यं मन्यन्ते । तदुक्तम्—

कलञ्ज्यापारस्योर्ध्वोत्तुल्लक्षणे तु तिङ् स्मृता ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङ्गर्थस्तु विशेषणम् ॥ इति ।

अस्यार्थः । देवदत्तो ग-उत्तात्यादौ गमिधातो फलम् उत्तदेशसंज्ञायाम् । व्यापारस्तु
तदनुकूलगमनात्मकः । एतदुभयार्थबोधकं गमिधातुः । अत्र स्मृतं इति वचनं
विपरिणामेन योज्यम् । आश्रये फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङ्
प्रत्यया स्मृता । कर्मणि प्रयोगे तिङ्प्रत्ययार्थं कर्म कर्तरि प्रयोगं च कर्ता । फले

म एव धर्मो धर्मी चेत्यनुन्मत्तो न भाषते ॥ २२९ ॥

कर्ता यद्युपमानं स्यान्नन्यभूतोसौ क्रियापदे ।

प्रधान व्यापार फलनिरूपितप्राधान्यवान् व्यापारः इति भावः । तिङ्र्थ, कर्तृ-
कर्मरूप विशेषण व्यापारस्येति शेष । तथा च अत्रार्थः—तमःकर्तृकम् अङ्ग-
१५ कर्मक लेपन व्यापारः । एष चात्र लेपनव्यापारस्य प्राधान्यात् तस्यैव धर्मित्वम् ।
ननु यथा आत्मा आत्मान जानाति इत्यादिस्थले एकस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वे तथा
अत्रापि एकस्यैव लेपनस्य धर्मत्वधर्मित्वे स्याताम् । तथा च उपमा सगच्छेत
१८ इति चेन्न । अनुन्मत्त, विचारवान् । एकपदप्रतिपाद्य एक एव पदार्थ, धर्म, धर्मी
च इति न भाषते । आत्मा आत्मान जानातीत्यादौ भिन्नपदोपस्थित्या कर्तृत्व-
कर्मत्वे एकार्थस्य स्याताम् । अत्र तु एकेनैव लिम्पति पदार्थेन धर्मिधर्मार्थ-
२० कल्पनमनुचितमिति भावः । तथा च भाष्यम्—उच्चारित एव शब्दः अर्थस्य
प्रापकः नानुच्चारितः इति । अतः ईदृशस्थले एकस्मिन्नैवार्थे धर्मिधर्मकल्पना न
विद्वदनुसृता । एष चात्र साधारणधर्मस्याप्रतीतेः नोपमा शङ्कितव्या । देवदत्त
२२ इव यज्ञदत्तः पचति इत्यत्र तु उपमा भवत्येव । भिन्नपदोपात्तस्यार्थस्य एकव्यापा-
राश्रयत्वेपि विशेषणत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ २२९ ॥

अत्र ओपम्यसिद्धये तिङ्र्थ कर्ता एवोपमान तम, उपमेय लेपन
साधारणधर्म अस्तु । तथा च निर्वाधा उपमा इति चेत् तत्राह—कृतेति । कर्ता
३ इति दन्तप्रतिपाद्यव्यापाराश्रय । यदि उपमान तमस उपमानम् । स्यात् कल्पेत ।
तदपि न सम्पन् । यत् असौ व्यापाराश्रय, कर्ता क्रियापदेन लिम्पतिक्रियापदेन
विशेष्यतया प्रतिपाद्ये व्यापारे न्यग्भूत विशेषणतयान्वितः । वर्तते । तिङ्र्थस्तु
६ विशेषणम् इति पूर्वोक्तसिद्धान्तात् । अयमत्राशयः । तम अङ्गानि लिम्पति
इत्यत्र लिम्पतिना साध्यसान्दर्भ्यतया व्यापनमपि ग्राह्यम् । तस्य च कर्ता
तमः । उपमानभूतश्च लिम्पतिकर्ता । तथा च लिम्पतिकर्तृसदृशतमकर्तृक
९ व्यापनम् । लेपनव्यापनयोश्च विभ्यप्रतिविभ्यमावेन ऐक्यम् । अत सुस्थेयमुपमा
इति चेन्न । लेपनव्यापारे विशेषणतया अन्वितस्य कर्तुः उपमानसम्बन्धेन अन्य-
त्रान्ययायोगात् । एकविशेषण नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति न्यायात् । उक्त

स्वक्रियासाधनव्यग्रो नालमन्यदपेक्षितुम् ॥ २३० ॥

यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम इत्यपि शंसतः ।

- १२ च मञ्जूपायां नागेशभट्टैः—एकत्र विशेषणत्वेन गृहीतशक्तिकस्य ज्ञातस्य वा अपरत्र विशेषणत्वायोगः । अत एव राज्ञः पुरुषोश्च इतिवत् राजपुरुषोश्च इति न इति । एतदेव दर्शयति स्वक्रियासाधनव्यग्रः इति । स्वक्रिया स्वव्यापारः
 १५ लेपनादिरूपः तस्य साधनं सिद्धिः विशेष्यतया बोधः तत्र व्यग्रः व्यापृतः उप-
 सर्जनतामापन्न इत्यर्थः । अन्यत् अपेक्षितु पदार्थान्तरं स्वप्रकारकान्वयबोधे
 विशेष्यत्वेन आकाङ्क्षितुम् । पदार्थान्तरविशेष्यकबोधे पुनः प्रकारीभवितुमिष्यर्थः ।
 १८ नालं न समर्थः । अयं भाषः । एकपदस्य विशेषणतया अन्यत्रान्वितस्य ततो-
 न्यत्र उपमानतया अन्वयः देवदत्त इव यज्ञदत्तो हसति इत्यादिस्थले पदान्तरो-
 पस्थाप्यकर्तरि पदसंसर्गमर्यादया भवति । परं यत्र भिन्नशब्देन उपादानं नास्ति
 २१ कर्तुः तादृशतिद्वोधाधितकर्तृस्थले एवमन्वयो भवितुं नाहति । तस्मान्नात्रोपमेति
 भावः ॥ २३० ॥

- नैयायिकैः अनुसृते प्रथमान्तविशेष्यकशान्दबोधेपि नोपमेति कथयति—
 यो लिम्पतीति । यो लिम्पति अमुना तेन लेपनकर्त्रा । तुल्यं तमः लेपनकर्तृ-
 ३ सदृशं तमः । इति शंसतः प्रथमान्तविशेष्यकशान्दबोधेन एवमर्थं प्रदर्शयतः ।
 मतेपीति अध्याहार्यम् । एव शान्दबोध मन्वानस्य मतेपि अज्ञानीति पद संबद्ध
 न भवति उपमेयगतलेपने अनुगतं न भवति । अतः उपमेये संबन्धाभावात्
 ५ अङ्गकर्मकलेपन समानधर्मो भवितुं नाहति । तस्मात् प्रथमान्तविशेष्यकशान्द-
 बोधेपि समः साधारणः । गुणः धर्मः । मृग्यः अन्वेषणीयः । सः अङ्गलेपनरूपः
 उपमेये प्रतीतो न भवति । तं विना च उपमा नोपपन्ना । अत्रायमाशयः ।
 १ उपमास्वीकारे लिम्पतीव तमोज्ञानीत्यस्य नैयायिकमते अङ्गवृत्तिफलजनकलेपना-
 नुकूलकृतिमानिव तमः इति शक्यार्थबोधः स्यात् । तथा च लेपनकर्तृतमसो-
 रूपमानोपमेयभावः । तत्र प्रथमान्तविशेष्यकशान्दबोधे अज्ञानीति पद व्यापार-
 १२ विशेषणद्वारा उपमानभूतकर्तरि संबद्धमपि उपमेयभूततमासि तस्य संबन्धो
 दुर्घटः । एकविशेषण नापरत्र स्वार्थं प्रत्याययति इति पूर्वोक्तन्यायादिति भावः ।

अङ्गानीति न संप्रदं सोपि मृग्यः समो गुणः ॥ २३१ ॥

यथेन्दुरिव ते उक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते ।

- तथा च अङ्गानीति पदस्य समानधर्माङ्गभूतस्य उपमेये अनन्वयात् अङ्गलेपन
 १५ समानधर्मो न भवितुमर्हति । अतः क्रियाविशेष्यरूपाब्धबोधवदत्रापि समानधर्मो
 मृग्यः । अपिशब्दः पूर्वोक्तसमानधर्माभावसमुच्चायकः । अथवा मा भवतु उपमेय
 समानधर्मः अङ्गानीतिपदस्य सन्धः । तद्विनैव अङ्गकर्मकलेपनकर्तेव तमोलेपनम्
 १६ इति बोधेऽपि उपमायाः सुवचत्वात् इति चेत् तदपि न समीचीनम् । यत् लेपन-
 स्यापि स्वोत्पादकर्तारि विशेषणत्वेन अन्वितत्वात् उपमेये तदन्वयस्य दुरुपपा-
 दत्वात् । तथा च यथा अङ्गानीति उपमेयाशे असंप्रदं तथा लेपनमपि असंप्रद-
 १७ मेव । एव च तत् समानधर्मो भवितु नार्हति । अतश्च अङ्गानीति सवद्व न भवति ।
 तदर्थं तच्छून्यं केवलं लेपनमेव समानधर्मरेणाङ्गीकृतं चेत् तदपि उभयतः
 सवद्व न भवति । अतः समानधर्मोऽपि मृग्यः । अत्र अपिशब्दः अङ्गासवन्ध-
 १८ दोपसम्प्राहकः । अत्र साधारणा हि गुणक्रियादयो धर्माः प्रथममुपमेयगतत्वेनैव
 अन्वययोषविषयतामापद्यन्ते पर्यालोचनया तु उपमानगतत्वेन प्रतीयन्ते इति
 तेषां साधारण्यम् । प्रकृते तु उपमानगतत्वेन लेपनस्य अन्वयबोधः इति उपमान-
 १९ तात्रच्छेदकतया उपमानशरीरत्वमेव न तु उपमानोपमेययोः साधारणधर्मत्वमिति
 विवेचनीयम् इति अनुपमात्वं दर्शयन्ति केचित् । यो लिम्पत्यमुना तुल्यं तम्
 इत्यपि सगतः । अङ्गानीति न संप्र-व सोपि मृग्यस्तमोगुणः । इति पाठेऽपि
 २० अङ्गानीति न संप्र-व उपमेयेन सह सगतो न अतः समानधर्माभावात् सोपि
 समानधर्मोऽपि तमोगुणः तमसानुसंप्रदो धर्मः मृग्यः अन्वेषणीयः इति अन्वयः ।
 एतदुपपादनं ॥ पूर्ववद्व । अत्र अपिशब्दः लिम्पतेस्तमसश्चासौ धर्मः कोत्र
 २१ समीक्यते । इति पूर्वोक्तदोषसम्प्राहको ज्ञेयः ॥ २३१ ॥

साधारणधर्मस्य अप्रयोगेऽपि दुसोपमा भवति । तथा चात्र मा भवतु लेपन
 साधारणो धर्मः । साधारणधर्मोपादानं विनैव निष्पाद्यमाना दुसोपमानङ्गीकुर्मः ।
 २ इति चेत् तदपि नात्र सम्भवतीति वक्ष्यति—यथेन्दुरिवेति । यथा इन्दुरिव
 ते उक्त्रम् इति उपमायाः कान्तिः साधारणधर्मतया प्रतीयते वाचकाप्रयोगेऽपि
 प्रसिद्धे-दोरुपमानादेव गम्यते । तथा लिम्पते लिम्पतीति उपमानात् । उपात्

न तथा लिम्पतेर्लेपादन्यदत्र प्रतीयते ॥ २३२ ॥

तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पतिध्वान्तकर्तृकः ।

अङ्गकर्मा च पुंसैवमुत्प्रेक्ष्यत इतीष्यताम् ॥ २३३ ॥

१ अन्यत् उपमितिनिष्पादक साधारणधर्मान्तरम् । न प्रतीयते । लेपन तु क्रिया-
विशेष्यकशाब्दबोधे उपमानमेव । प्रथमान्तविशेष्यकशाब्दबोधे उपमानोपसर्जनी-
भूतम् । अतः साधारणधर्मो भवितु नार्हति इति प्रपञ्चितमेव । तथा च ईदृश-
२ स्थले साधारणधर्मः न शब्दोपात्तः न वा उपमानप्रसिद्ध्या गम्यः । एवं च
साधारणधर्माप्रतीतेर्नात्र पूर्णोपमा लुप्तोपमा वा । लुप्तोपमायाः स एव विषयः
यत्र उपमानोपमेयगत सादृश्यं लोकप्रसिद्धतया स्फुटं प्रतीतिपदबीमारोहति । यथा
३ इन्दुरिव ते वक्त्रमित्यादौ । यत्र तु न प्रतीतिपदबीमारोहति न तत्र सा । अत्र
लेपनकर्तृतमसोर्न कोपि समानधर्मः प्रतीतिपदबीमारोहति । अतो नोपमा ॥ २३२ ॥

सिद्धान्तकथनेन विषयमुपसहरति—तदिति । तत् तस्मादुपमाया अत्र
अभावात् । अङ्गकर्मा अङ्गकर्मकः । ध्वान्तकर्तृक उपश्लेषः लेपनं अर्थः यस्य सः
१ एतादृशः । लिम्पतिः लिपिध्वान्तार्थः । पुसा कविनिबद्धवक्त्रा । एव व्यापनरूपविषय-
निगरणेन । उत्प्रेक्ष्यते सभाव्यते । इति ईक्ष्यता सूक्ष्मया दृशा निरूप्यताम् । अत्र
प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—लिम्पतिः लिम्पतिपदप्रतिपाद्या लेपनक्रिया पुसा कविनिबद्धेन
२ वक्त्रा उत्प्रेक्ष्यते सभाव्यते इति ईक्ष्यता अकामेनापि अङ्गोक्तिप्रतापित्यन्वयः ।
ननु विषयभावे विषयीभूतायाः तथाविधविशिष्टलेपनक्रियायाः कथमुत्प्रेक्षणी-
यत्वम् । सशयविशेषरूपामा उत्प्रेक्षायाः कोटिद्वयविषयकत्वनियमात् । इति विषय-
३ दर्शयन् विषयीभूत लिम्पतिं विशिनष्टि उपश्लेषणार्थं इति । उपश्लेषणं तमःकर्तृ-
कव्यापनम् अर्थः स्वविषयकोत्प्रेक्षायाः निगमो यस्य स । अयमर्थः । प्रस्तुतोर्थ-
स्त्वावद्विषयः । तत्र सभाव्यमानो अन्वयवसीयमानो वा अप्रस्तुतोर्थो विषयी ।
४ प्रकृते तमःकर्तृकान्नव्यापनम् उत्प्रेक्षाविषयः । तादृशलेपनं विषयीति । ततश्चात्र
प्रस्तुतं तमोव्यापनं तादृशलेपनत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । न तूपमानेन तेन उपमीयते इति
प्रत्यपादयन् । परमात्मन् उपश्लेषणार्थविषये क्लिष्टकल्पना दृश्यते । अपरं च
५ अनुपादानविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा इयमिति सर्वैरङ्गीकृतम् । ततश्च विषयिणः उपा-

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

दानेन अध्यवसानेन विषयस्य स्वरूपे ज्ञायमाने उत्प्रेक्षायाः सिद्धौ तद्विषय-
दर्शनाय इयान् प्रयत्नः अनुपयुक्तः एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते
१० अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा
उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादयः सभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन
यत् (७०७ पत्रे) इति उत्प्रेक्षायाः लक्षणं विधाय समेन उपमानेन इति
२१ व्याख्यानं च कृत्वा साधर्म्यमूलमेव ता वर्णयन्ति । तत् आचार्यदण्डिनः सिद्धान्त-
स्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्दः बाहुल्येन उपमावाचकः । सभावनावाचकस्तु दूरे वनम् देवदत्त
इव भाति इत्यादिषु कचिदेवसौ दृष्टः । अतः तस्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचक-
१ मन्ये परिगणनेन दर्शयति—मन्ये इति । व्यज्यते बोध्यते । एषा प्रयोगे
उत्प्रेक्षा वाच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि
सभावयामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीनां समूहः । एतेषां कानिचिदुदाहरणानि दर्श-
यामः—

यद्यनुष्णो भवेद्द्विर्वचशीत भवेज्जलम् ।

मन्ये दृढगतो रामस्तदा स्यादध्यमत्यवाक् ॥

१ सर्गातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यगतो मुखम् ।

येन सा मृगशावाक्षी सारित्री तस्त्रीकृता ॥

तत्र निर्वर्ण्य यद्वर्णं भवर्णं वर्णाय तादृशे ।

१२ त्वत्कोशगेहान्निर्गम्य तर्पिषु रसति ध्रुवम् ॥

त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्तुं कामो निशाकरः ।

कलङ्कपङ्काभावाय नूनं मज्जति सागरे ॥

१५ रात्रौ स्वेदिवा चेन्दोरभागादिनं म प्रभुः ।

भूमौ प्रतापयशसी सुष्ठवान् मतप्रेक्षितं ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचामुत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतू तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

कस्तरिकामृगाणामण्डाद्गुणगन्धमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिं स्या खलजिह्वाया निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्तं हेत्वाचलकारं प्रशसापूर्वकं लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतु-
सूक्ष्मलेशाभिधाना त्रयोलकारा । वाचाम् वागर्थस्य । उत्तमभूषणम् प्रधाना-
लकार । भामह्येन —

हेतुश्च सूक्ष्मो लशोय नालकारतया मतः ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ (२८६)

इति अलकारत्रयं चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिपिद्धमस्ति । समुदायाभिधानस्य
वाक्यार्थस्य । वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्तिं चमत्कृतिरिच्छेति तस्य

अनभिधानतः अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थः । एते त्रयोलकारा न भवन्ति

इति तदाशयः । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृतिर्वर्तते अतः विशेषमभिधत्ते

वाचामुत्तमभूषणमिति । लेश उद्देशवाक्ये लवसज्ञायाभिहितः । तत्र उद्देशवाक्या-

नुरोधेन प्रथमं हेतुप्रमेदान् दर्शयति । लक्षणं तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुनः

नोक्तम् । तच्च आग्नेये — सिपाधयिवितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः (३४४*२९)

इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि—क्रियायां कारणं हेतुः (३१२) इति

दर्शितः । सोऽयं हेतुर्द्विविधः । कारकं ज्ञापकश्च इति । करोति निष्पादयति भाव-

मिति क्रियासंपादको हेतुः कारकः । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्न

भावमिति च ज्ञापकः । अग्निं धूमस्य कारको हेतुः धूमश्चाग्नेः ज्ञापकः । अपरा

शृङ्गा घटं करोतीति कारकः । शास्त्रेण तत्त्वं जानातीति ज्ञापकः । उक्तं हि

भोजराजेन —

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन् ।

उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च स ॥ (३१३१) इति ।

मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः ॥ २३४ ॥

॥ इत्युत्प्रेक्षाचक्रम् ॥

- दानेन अध्यवसानेन निपयस्य स्वरूपे ज्ञायमाने उत्प्रेक्षाया सिद्धौ तद्विषय-
दर्शनाय इयान् प्रयत्न अनुपयुक्त एव । एतावत्प्रबन्धेन आचार्यदण्डिनो मते
१० अत्र समानधर्मस्य प्रतीतिर्नास्तीति नोपमा किंतु प्रस्तुते अप्रस्तुतारोपरूपा
उत्प्रेक्षा इति दर्शितम् । काव्यप्रकाशकारादयः सभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन
यत् (७०७ पत्रे) इति उत्प्रेक्षाया लक्षण विधाय समेन उपमानेन इति
२१ व्याख्यानं च कृत्वा साधर्म्यमूलमेव ता वर्णयन्ति । तत् आचार्यदण्डिन सिद्धान्त-
स्य विरुद्धम् इति बोध्यम् ॥ २३३ ॥

इवशब्द बाहुल्येन उपमावाचक । सभावनावाचकस्तु दूरे वमन् देवदत्त
इव भाति इत्यादिषु कचिदेवासौ दृष्ट । अतः तस्योत्प्रेक्षावाचकत्वम् उत्प्रेक्षावाचक-
३ मध्ये परिगणनेन दर्शयति—मन्य इति । व्यज्यने बोध्यते । एषां प्रयोगे
उत्प्रेक्षा राच्या अन्यथा गम्या इति पूर्वं कथितमेव । अत्र आदिशब्देन तर्कयामि
समाययामि जाने उत्प्रेक्षे इत्यादीनां समग्रह । एतेषां कानिचदुदाहरणानि दर्श-
६ याम —

यद्यनुष्णा भवेद्भ्रुविर्यवशीत भोजनम् ।

मन्ये दृढगतो रामस्तदा स्यादप्यमत्यवाक् ॥

९ मयातिशयसौन्दर्यं शङ्के सत्यगतो मुखम् ।

येन सा मृगशावाक्षी सावित्री तरलीकृता ॥

तत्र निर्वर्ण्य यद्दर्शं स्वर्णं वर्णाय तादृशे ।

११ त्वत्प्रेक्ष्यगङ्गाजिर्गन्ध तार्पेयुः सति ध्रुवम् ॥

त्वदाननेन सादृश्यं प्राप्नुमामो निशाकर ।

कलद्रुपङ्कनागय नूनं मज्जति मागरे ॥

१५ राशौ रसेर्दिशं चेन्दारनासादि म प्रभु ।

भूमौ प्रतापयशसि च्छेदयन् म ततोत्थित ॥

हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च वाचाद्युत्तमभूषणम् ।

कारकज्ञापकौ हेतु तौ चानेकविधौ यथा ॥ २३५ ॥

कस्तरिकाभृगाणामण्डादगुणगन्धमखिलमादाय ।

यदि पुनरहं विधिं स्यात्तलजिह्वाया निवेशयिष्यामि ॥

इति ॥ २३४ ॥

अथ क्रमप्राप्तं हेत्वाद्यलंकारं प्रशस्तापूर्वकं लक्षयति—हेतुश्चेति । हेतु-
सूक्ष्मलेशाभिधाना त्रयोलंकारा । वाचाम् वागर्थस्य । उत्तमभूषणम् प्रधाना-
लंकारः । भागहेन —

हेतुश्च सूक्ष्मो लेशोऽपि नालंकारस्तथा मतः ।

समुदायाभिधानस्य वक्रोक्त्यनभिधानतः ॥ (२८६)

इति अलंकारत्रयं चमत्कृतिशून्यत्वेन प्रतिपिद्धमस्ति । समुदायाभिधानस्य
वाक्यार्थस्य । वक्रोक्त्यनभिधानतः वक्रोक्तिं चमत्कृतिविशिष्टोक्तिं तस्य
अनभिधानतः अनुल्लेखात् चमत्कृतिशून्यत्वादित्यर्थः । एते त्रयोलंकारा न भवन्ति
इति तदाशयः । आचार्यदण्डिनो मते अत्र चमत्कृतिर्वर्तते अतः विशेषमभिधत्ते
वाचाद्युत्तमभूषणमिति । लेश उद्देशवाक्ये लवसहस्रयाभिहितः । तत्र उद्देशवाक्या-
नुरोधेन प्रथमं हेतुप्रमेदान् दर्शयति । लक्षणं तु प्रसिद्धार्थानुयायि इति पुनः

नोक्तम् । तच्च आग्नेये — सिद्धाधयिषितार्थस्य हेतुर्भवति साधकः (३४४*२९)

इति निरूपितमस्ति । भोजराजेनापि—क्रियायां कारणं हेतुः (३१२) इति

दर्शितः । सोऽयं हेतुर्द्विविधः । कारकं ज्ञापकश्च इति । करोति निष्पादयति भाव-

मिति क्रियासंपादको हेतुः कारकः । ज्ञापयति बोधयति कारणान्तरनिष्पन्न

भावमिति च ज्ञापकः । अग्निं धूमस्य कारको हेतुः धूमश्चाग्नेः ज्ञापकः । अथवा

मृदा घटं करोतीति कारकः । शास्त्रेण तत्तन् जानातीति ज्ञापकः । उक्तं हि

भोजराजेन—

यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयुक्तिं चान्तरां विशन् ।

उदात्तानोपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम् ।

क्रियानानिष्टमाचष्टे लक्षणं ज्ञापकश्च ॥ (३१३१) इति ।

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः ।

उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥ २३६ ॥

प्रीत्युत्पादनयोग्यस्य रूपस्यात्रोपबृंहणम् ।

अलंकारतयोद्दिष्टं निवृत्तावपि तत् समम् ॥ २३६ ॥

तौ च कारकज्ञापकौ हेतु प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिभेदेन तथा द्वितीयातृतीयादिविभक्ति
२० दर्शितभेदेन । अनेकविधा अनेकप्रकारा । इति तदर्थ । एषामुदाहरणानि
सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यानि । अस्मिन्नेव हेत्वलंकारे काव्यलिङ्गानुमानयो तथा
कार्यकारणमूलार्थान्तरन्यासस्य च समग्रो भवति इति ते न पृथक्तया दर्शिता
२० आचार्येण दण्डिना । अप्यप्यदीक्षित —

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतु केचिद् प्रचक्षते ॥ इति ।

३० द्विप्रकारको हेत्वलंकारो निर्दिष्टः । तत्र प्रथम अतिशयोक्त्यलंकारे अन्तर्भवति ।
द्वितीयश्च न चमत्कारावह इति तद्व्ययमपि अलंकारतया न मन्यन्ते अपरे
॥ २३५ ॥

तत्र कारकहेतुमुदाहरति—अयमिति । आन्दोलिता सलालं पाधूता
प्रौढाना चन्दनद्रुमाणा पल्लवा येन स । अनेन वायो सौगन्ध्यशैल्यादयो धर्मा
३० दर्शिता । एतादृशा यो मलयमारुतः स सर्वस्य प्रीतिमुत्पादयति । अत्र मलय-
मारुतः प्रीत्युत्पादने कारकहेतुः । स च आन्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लव इति
विशेषणेन विशेष चमत्कारमावहति । अत एतादृशचमत्कृतिप्रतिशब्दहेतुत्पादाने
हेत्वलंकारः युक्त एव । यत्र च कारकन चमत्कारावह निर्दिष्टः तत्र नायमलंकारः ।
यथा गौश्वरतीति ॥ २३६ ॥

उदाहरणस्य अलंकारस्य प्रतिपादयति—प्रीत्युत्पादनेति । अत्र अस्मिन्
श्लोके । प्रात्युत्पादनयोग्यस्य आह्लादप्रतीतिसमर्थस्य । रूपस्य वर्णनस्वरूपस्य ।
३० उपबृंहणं मेचि-यजनकत्वेनोपन्यासः । अलंकारतया उद्दिष्टं निर्दिष्टः । वचिष्यस्य
प्रतापमानत्वात् अत्रालंकारता इत्येति भावः । अयं हेतु उत्पादनक्रियाया

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।

पथिकानामभावाय पवनोद्यमुपस्थितः ॥ २३८ ॥

अभावसाधनायालमेवंभूतो हि मारुतः ।

विरहज्वरसंभूतमनोज्ञारोचके जने ॥ २३९ ॥

दर्शित । निवृत्तो अपि क्रियानिवृत्तावपि हेतुनिर्देशे । तत् समम् क्रियाप्रवृत्ति-
१वदत्रापि हेत्वलंकार इति भावः ॥ २३७ ॥

निवृत्तौ उदाहरति—चन्दनेति । चन्दनारण्यम् चन्दनवनम् । आधूय
मलयनिर्झरान् स्पृष्ट्वा । वाक्यद्वयेन सौरभ्यशैत्यसंपत्तिरुपात्ता । अयं पवनः पथि-
१कानां पान्थानां विद्योगिनामित्यर्थः । अभावाय विनाशाय । उपस्थितः । ज्ञामो-
दीपकत्वात् तान् विशासितुं संप्राप्त इति भावः ॥ २३८ ॥

निवृत्तौ अलंकारस्य सगमयति—अभावेति । एवभूतः शैत्यसौरभ्यान्वितः ।
मारुतः विरहज्वरेण विरहसतापेन । संभूतः जातम् । मनोज्ञे मनोहारिणि वस्तुनि
१अरोचकम् अरुचिर्यस्य तस्मिन् मनोज्ञवस्तुनि खिन्नस्येत्यर्थः । विरहज्वरसंभूतः
मदनान्म्यातुरे जने इति पाठे तु विरहेण कान्ताया विरहेण ज्वरः सतापः तेन
संभूतः यो मदनाग्निः मदनरूपः सतापातिशयविधायकोऽग्निः तेन आतुरे रुग्णे ।
१जने उपस्थितः सन् तेषाम् अभावसाधनाय सत्ताविरहसंपादनाय । अलं समर्थः ।
एव भावविरहरूपेण क्रियानिवृत्तावपि हेतुः साधको भवति । यथा भावसंपादनाय
हेतुः साधकः तथा अभावायेति भावः । तथा च उभयत्रापि अलंकारस्य बोध्यम् ।
१केचित्तु क्रियानिवृत्तौ—

मुग्धे तव मुखामोदजोल्लपो मधुरो भ्रमन् ।

कर्णिकाकमलं पुल्लमपि नामिसरत्ययम् ॥

१इति उदाहरणम् । तथा मूले तु प्रथमोदाहरणं क्रियासाधकस्य द्वितीयमभावसाधकस्य
इति च भेदः दर्शयामासुः । परम् उपक्रमानुरोधेन क्रियाया उत्पत्तिनिवृत्ति-
प्रदर्शनायेव एतदुदाहरणयुगलमिति भाति ॥ २३९ ॥

गतोस्तमर्को भातीन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः ।

इतीदमपि साध्येय कालावस्थानिवेदने ॥ २४४ ॥

अर्धैरिन्दुपादानाममाध्यैश्चन्दनाम्भसाम् ।

देहोष्मभिः सुबोधं ते सखि कामातुरं मनः ॥ २४५ ॥

इति लक्ष्याः प्रयोगेषु रम्यां ज्ञापकहेतवः ।

पश्यति । अत्र पश्यति क्रियया सखी न निष्पाद्यते न वा विक्रियते । अतः
१ एतत् प्राप्य कर्म । तद्विषयरुदर्शनक्रियापेक्षयैव बालाया हेतुत्वम् । तच्च तादृश-
सकोपनिरीक्षणनादिभिरुपस्कृत विशेषचमत्कारमावहति । अतः हेत्वलकार
॥ २४३ ॥

एव कारकहेतु सप्रपञ्च निरूप्येदानीं ज्ञापकहेतुमुदाहरति—गतोस्त-
मिति । अर्कः अस्त गतः । इन्दुः भाति प्रकाशते । वासाय निवासस्थानाय
१ पक्षिणः यान्ति । कालावस्थायाः कालविशेषस्य सायंकालस्येत्यर्थः । निवेदने
ज्ञापने । साधु एव चमत्कारजनकतया अलङ्कारसंपादनाय पर्याप्तमेव । ज्ञाप्य
कचित् शब्दोपात्त कविच्च प्रतीयमानं भवति । अत्र प्रतीयमानम् । साध्येव
१ इति एवकारेण प्रतीयमाने ज्ञापकस्यानुपादानात् हेतोः कथं ज्ञापकता इति
शङ्कामनेन निवारयति इति ज्ञेयम् । सप्रति सन्ध्यासमयो वर्तते इति वाक्ये न
त्रैचित्र्यम् । उक्तप्रकारेण कथने एव वैचित्र्यमिति अलङ्कारता ॥ २४४ ॥

ज्ञाप्यस्य शब्दोपादाने ज्ञापकहेतुमुदाहरति—अर्धैरिति । इन्दुपादानां
चन्द्रकिरणानाम् । अर्धैः अर्धानां । चन्दनाम्भसां चन्दनोदकानां विलेपनानां
१ मित्यर्थः । असाध्यै अप्रतिकार्यै । देहोष्मभिः शरीरसन्नापे । हे सखि ते कामातुर
मदनपीडितम् । मनः सुबोधं सुतेन राधा विचारबोधा यस्य तत् । एतादृशमस्तीति
शेषः । अत्र च ज्ञाप्य मनसः कामातुरम् । तच्च शब्दोपात्तम् । ज्ञापकाश्च अप्रति-
१ कार्या देहोष्माणः ॥ २४५ ॥

भावहेतुमुग्रसरति—इतीति । इति एवप्रकाराः । प्रयोगेषु कवीनां

अभावहेतवः केचिद्वाहिर्यन्ते मनोहराः ॥ २४६ ॥

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।

अनिग्रहेण चाक्षाणां जायते व्यसनं नृणाम् ॥ २४७ ॥

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।

क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥ २४८ ॥

निबन्धेषु । रम्याः वैचित्र्येण मनोहराः । ज्ञापकहेतवः लक्ष्याः अवबोद्धव्याः ।
केचित् मनोहराः अभावरूपा हेतवः व्याहिर्यन्ते कथ्यन्ते । अभावश्च अनेन
कविना चतुर्था कल्पितः । प्रागभावः प्रध्वंसाभावः अत्यन्ताभावः अन्योन्या-
भावश्चेति ॥ २४६ ॥

अभावेषु प्रथमं प्रागभावमुदाहरति—अनभ्यासेनेति । विद्यानाम् आ-
न्वीक्षिक्यादीनाम् । अनभ्यासेन अपरिश्रित्यनेन । धीमतां विपश्चिताम् । असंसर्गेण
परिचयाभावेन । अक्षाणां इन्द्रियाणाम् । अनिग्रहेण असंयमनेन । हेतुना । नृणां
व्यसनं दुष्प्रवृत्तिः जायते । भगवता मनुना अष्टादशविधानि व्यसनान्मुक्तानि । यथा—

मृगयाक्षो दिवा स्वापः परीवादः स्त्रियो मदः ।

तौर्यश्रिकं वृषाट्वा च कामजो दशको गणः ॥

पैशून्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् ।

वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोऽष्टकः ॥ (७-४७-४८) इति ।

अत्र यावत् विद्यादीनामभावः तावत् व्यसनं भवत्येव इति विद्यार्दीनां प्रागभावस्य
व्यसनं प्रति हेतुता ॥ २४७ ॥

प्रध्वंसाभावहेतुमुदाहरति—गत इति । कामकथाभिः य उन्मादः विषयेषु
सङ्गाभिनिवेशः । स गतः । यौवनज्वरः तारुण्योष्मा । गलितः क्षीणप्रायः । मोहः
ममत्वबुद्धिः । क्षतः नष्टः । तृष्णा विषयवासना । च्युता लुप्ता । अतः कारणात्
पुण्याश्रमे पवित्राश्रमे चतुर्थाश्रमे इत्यर्थः । मनः कृतम् निश्चयः कृतः । अत्र
उन्मादादीनां प्रध्वंसाभावः एव चतुर्थाश्रमस्वीकाराय हेतुत्वेनोपायः । अतः
प्रध्वंसाभावहेत्वलंकारः ॥ २४८ ॥

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः ।

मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम् ॥ २४९ ॥

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् ।

अतस्तेषां विरर्धन्ते सततं सर्वसंपदः ॥ २५० ॥

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी ।

अन्यो-याभायहतुमुदाहरति--वनान्यमूनीति । अमूनि निचक्राभ्य-
मपादकानि । वनानि आश्रयारण्यानि । गृहाणि ममत्वादिभि नानादु ग्रास्पदानि
, आरसधानि न । एता विमलवार्धधारानिर्मनाः । नय । याभिर्नो मनश्चाञ्जन्या-
पाङ्का प्रमदा न । इत मधस्वभावा मृगा । दायादा मत्सराक्रान्ता, सबन्धि-
वना न । तत् एतत् त्रयमपि म मानस नन्दति भोगयति । अत्र वनादीना-
न्योन्याभावेन मन सत्ता ससर्धित । अत अन्योन्याभावेत्यलङ्कार । अत्र
नादस्यातिशयहतुः प्रतीतिपूर्वकभेदप्रतीतिपादनस्य । नमत्कारानकानात् वन-
गृहादीनां सादृश्यमस्येव । पर तु इदमिच्छुणात्तात्र निषयापमा इति प्रेम-
चन्द्रशर्माणः ॥ २४९ ॥

देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः ॥ २५१ ॥

स्थितमिति भावः । अत्र मञ्जरीणामनुद्भेदाभावः मरणस्य हेतुत्वेनोपन्यस्तः । अतः
अभावाभावहेत्वलकारः । अन्येषामभावाभावानां उदाहरणानि सरस्वतीकण्ठाभरणे
तट्टीकाया च दर्शितानि । तेषु प्रध्वंसाभावाभावो यथा—

- ९ पानश्रोणि गभीरनाभि निभृत मध्ये मृशोच्चस्तन
पायाद्वः परिरम्भमन्धिदुहितुः कान्तेन कान्त वपुः ।
स्थावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
- ११ यस्मै सोभ्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिव ध्यायति ॥ (३.१५) इति ।
अत्र नारायणनाभिपद्मज्जरूपस्यावासस्य उपघाताभाव विधेर्मनेनिर्वाणकारण
भवति । अतः प्रध्वंसाभावाभावहेतुरयम् । अन्योन्याभावाभावो यथा—
- १५ अवनिरुदक तेजोवायुर्नभः शशिभास्करो
पुरुषः इति यत् केचिद्विन्ना वदन्ति तनूस्तव ।
तदनघ वचोवैचित्र्यीभिर्निरावरणस्य ते
- १८ विवदति पयःपुरोन्मीलन्मृषा मिहिरोपमाम् ॥

अत्र भिन्न इत्यन्योन्याभावमुपन्यस्य निरावरणस्य मृषेत्येताभ्यां निषेधः अन्योन्या-
भावाभावः स च मिहिरोपमात्वसाधकः । अतः हेत्वलकारः । अत्यन्ताभावाभावो-
२१ यथा—

- न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
- २२ श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुव करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥ (काव्यादर्श १-१०४) इति ।

अत्र न विद्यते इत्यत्यन्ताभावाभावमुपन्यस्य प्रतिभासत्ताभिधानेन प्रतिषेधः ।
२७ स च श्रुतयत्नाभ्यां वागुपासिताभ्यां इत्युच्चीतार्थस्य हेतुः इति अत्यन्ताभावाभाव-
हेत्वलकारः । अत्यन्तमसदार्थानामनालोचितचेष्टितम् । इत्येतदपि अत्यन्ताभावाभावो
दाहरणं भवति ॥ २५१ ॥

प्रागभावादिरूपस्य हेतुत्वमिह वस्तुनः ।

भावाभावस्वरूपस्य कार्यस्योत्पादनं प्रति ॥ २५२ ॥

दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।

अयुक्तयुक्तकार्यौ चेत्यसंख्याश्रितहेतवः ॥ २५३ ॥

तेभ्यो प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः ।

अत्यन्तसुन्दरा दृष्टास्तदुदाहृतयो यथा ॥ २५४ ॥

अभावहेतुमुपसहरति—प्रागभावादीति । इह प्रागभावादिरूपस्य प्राग-
भावप्रध्वसाभावान्धोऽन्याभावात्पन्ताभावस्वरूपस्य । वस्तुनः विषयस्य । हेतुत्वम् भावा-
भावस्वरूपस्य कार्यस्य । तत्र भावरूपस्य अनभ्यासेन विधानाम् इत्यादिश्लोक-
त्रये अभावरूपकार्यस्य च उधानेति श्लोके । उत्पादनं प्रति निष्पत्तये । दर्शित-
मिति शेषः । उक्तोदाहरणेषु कारकहेतुत्वं दर्शितम् । ज्ञापकहेतोरुदाहरणानि
१ उक्तानि ॥ २५२ ॥

कारकज्ञापकहेतु सप्रपञ्च निरूप्य इदानीं चित्रहेतुप्रभेदान् दर्शयति—
दूरकार्यं इति । दूरं कार्यं यस्य स दूरकार्यः । तेन कार्येण सह जायते स
३ तत्सहजः । कार्यत्वं अनन्तर जातः कार्यानन्तरजः । अयुक्तं स्वभावविरुद्धं युक्तं
स्वभावानुरूपं कार्यं ययोस्तीति च । इति एवंप्रकाराः । असंख्याः सख्यातीताः ।
चित्रहेतवः भवन्तीति शेषः ॥ २५३ ॥

कार्यत्वं विदूरस्य सहजस्य तदनन्तरजस्य वा कारणस्य कथं कारणत्वं
मिति शङ्का परिहरति—तेमीति । तेभ्यो पूर्वोक्ताश्चित्रहेतवः । गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः
१ सारोपगौणीलक्षणा व्यपाश्रयः अवलम्बनं येषां ते तादृशाः सन्तः । कारणता
प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । ते च प्रयोगमार्गेषु प्रबन्धनीतिषु । अत्यन्तसुन्दरा दृष्टाः । अतः
तदुदाहृतयो दर्शयामः इत्यर्थः । यथेति अग्रिमोदाहरणप्रस्तावाय । अत्र गौण-
वृत्तिव्यपाश्रयत्वं कचित् कार्यस्यापि । यथा पश्चात् पर्यस्य इतियस्यमाणोदाहरणं
रागसागरः इत्यत्र । तत्र हेतोगौणवृत्तिरप्यस्येति बोध्यम् । कचित् कार्य-
कारणयोरुभयोरपि गौणवृत्तिव्यपाश्रयत्वं भवति । यथा राज्ञां हस्तारविन्दानि इत्यत्र ।

त्वदपाङ्गाह्यं जैत्रमनङ्गासं यदङ्गने ।

मुक्तं तदन्वयवस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥ २५५ ॥

आविर्भवति नारीणां वयः पर्यस्तशैश्वर्यम् ।

सहैव विविधैः पुंसामङ्गजोन्मादविभ्रमैः ॥ २५६ ॥

एवं च गौणवृत्तिव्यपाश्रयात् इति पञ्चम्यन्तपाठः साधुः इति भाति । कचि साध्यवसानलक्षणायामपि हेतोश्चमत्कारिता । यथा आविर्भवति नारीणाम् इत्युदाहरणे ॥ २५४ ॥

तत्र कार्यस्य हेतोर्दूरदेशस्थस्य उदाहरणं दर्शयति—त्वदिति । हे अङ्गने शोभनगात्रि । त्वदपाङ्गाह्यं त्वदपाङ्गसंज्ञकम् । अनेन अत्र सारोपा गौणी लक्षणा दर्शिता । जैत्रं जयशालि । अनङ्गासं अन्यतः मद्भिन्नपुरुषान्तरे । मुक्तं त्वयेति शेषः । तेन त्वदपाङ्गरूपमदनाखेण ॥ लक्ष्यभूतः । अलक्ष्यभूतोऽहमपि च । मनसि हृदये । क्षतः विद्धः । अत्र अत्रस्य लक्ष्यवैधरूपकार्यं संनिहितम् अलक्ष्यवैधरूपं तु विदूरम् इति तादृशकार्यस्यात्र विदूरता । इति देशविदूरतायां उदाहरणम् । कालविदूरतायां यथा—

अनङ्गुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्ध्वकिणलाञ्छनेन ।

अस्पृष्टखड्गस्तरुणापि चासीद्वक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

इति । अत्र यौवनकार्यस्य बाल्ये एव करणाद्धेतोर्दूरकार्यता । इति सरस्वती-कण्ठाभरणे (३.१७) ॥ २५५ ॥

सहजहेतोरुदाहरणं दर्शयति—आविर्भवतीति । नारीणां पर्यस्तशैशवं निराकृतबाल्यम् । वयः यौवनमित्यर्थः । पुंसां कामिनाम् । विविधैः बहुप्रकारैः । अङ्गजोन्मादविभ्रमैः अङ्गजः मनसिजः तेन कृतैः उन्मादविभ्रमैः मनोविकारविडम्बैः । सहैव आविर्भवति । अत्र मनोविभ्रमस्य यौवनं कारणं कार्यभूतेन तेन सहैव जायते इति कार्यस्य आशुभावप्रतिपादनाय वर्णितम् । तथा चात्र कार्यप्राक्क्षणवर्तित्वं विशेषविश्वस्य कारणस्य अप्रदुतम् । तथा च अत्र विभ्रमाणां पश्चादुत्पद्यमानत्वं प्रागुपाधमानत्वेनाप्यवसितमिति अन्यवसायव्यपाश्रयोत्र हेतुश्चमत्कारातिशयजनको न तु गौणव्यपाश्रय इति बोध्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्मणः ॥ २५६ ॥

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसामरः ॥ २५७ ॥

राज्ञां हस्तारविन्दानि कुङ्कुलीकुरुते कुतः ।

देव त्वच्चरणद्वन्द्वरामवालातपः स्पृशन् ॥ २५८ ॥

पाणिपद्मानि भूपानां सकोचयितुमीशते ।

त्वत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः ॥ २५९ ॥

कार्यानन्तरजहेतुमुदाहरति—पश्चादिति । किरणान् मरीचीः । पर्यस्य उक्षिप्य । चन्द्रमण्डलम् पश्चात् रागसागरोदीर्णानन्तरम् । उदीर्णमुदितम् । हरिणाक्षीणा रागसामरं कामामिखापसमुद्रः । प्रागेव चन्द्रमण्डलोदयात् पूर्वमेव । उदीर्णः उच्छलितः स्फोट इति यावत् । अत्र चन्द्रोदयस्य रागोदीपकत्वात् कारणत्वम् । तत्र कार्पभूतरागोदीर्णानन्तरं सभूतमिति कार्यानन्तरजत्व हेतोर्वोच्यम् । एव पौर्वापर्यव्याप्यासेन वर्णनं वैचित्र्यशालीति हेतुवैचित्र्यं वोच्यम् । वस्तुतस्तु अत्र चन्द्रमण्डलोदयरूपकारणस्य क्षिप्रकार्यस्य पश्चाद्भाविता पूर्वभाक्तिवेनाप्यवसिता । तेनालाप्यवसायमूल एव चमत्कारातिशय इति प्रेमचन्द्रशर्माण ॥ २५७ ॥

अयुक्तकार्यं हेतुमुदाहरति—राज्ञामिति । देव त्वच्चरणयुगुलस्य रागः । किमा स एव वालातपः शृङ्गसूर्यरश्मिः । राज्ञा हस्ता एव अरविन्दानि तानि । स्पृशन् कुतः कुङ्कुलीकुरुते मुकुलीकरोति । वालातपस्पर्शेन अरविन्दानां विकास एव भाव्यं न तु सकोचः । अतः अरविन्दसकोचविधानम् वालातपस्य अयुक्तमिति अयुक्तकार्येण हेतुः । स च राजविषयकरोतेः पोषकतया चमत्कारविषय-
त्वात्मनोरम इति ध्येयम् । अत्र हस्तारविन्दानां कुङ्कुलीकरणं प्रणामाङ्गलिरूपतया ज्ञेयम् ॥ २५८ ॥

युक्तकार्यमुदाहरति—पाणिपद्मानिति । त्वत्पादनखचन्द्राणां तव पद-
नखान्येव चन्द्राः तेषाम् । कुन्दनिर्मलाः कुन्दकुसुमधवलाः । अर्चिषः कान्तयः । भूपानां पाणिपद्मानि हस्तकमलानि । सकोचयितुं प्रणामाङ्गलिविधायकत्वेन मुकुलीकर्तुम् । ईशते समर्था भवन्ति । अत्र चन्द्रार्चिषा पद्मनिमीलनं युक्तमेव

इति हेतुविकल्पानां दर्शिता गतिरीदृशी ।

॥ इति हेतुचक्रम् ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योर्थः सूक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृतः ॥२६०॥

कदा नौ संगमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।

अवेत्ये कान्तमचला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥ २६१ ॥

इति युक्तकार्येयं हेतुः । स च राजविषयकरतिपोषकतया सविशेषचमत्कारका-
रीति बोध्यम् ॥ २५९ ॥

हेतुमुपसंहरति—इतीति । हेतुविकल्पानां प्रमेदानात् । इदृशी एवंप्रकारा ।
गतिः पद्धतिः । दर्शिता निरूपिता । अनेन प्रकारेण अन्येपि हेत्वलंकारभेदा ज्ञेयाः
इति भावः । ते च अद्भुतादयो सरस्वतीकण्ठाभरणतो ज्ञातव्याः । अत्रास्माभि-
र्विस्तरमिमा न दर्शिताः । सूक्ष्मालंकारं निर्दिशति—इङ्गितेति । इङ्गितं स्वाभि-
प्रायसूचकः शरीरावयवव्यापारः । आकारः अन्तर्भावसूचको रूपादेरन्यथाभावः ।
इत्याभ्यां लक्ष्यः अनुमेयः अर्थः प्रतिपाद्यविषयः । स च कचिद् अभिज्ञापा-
द्यन्यन्तरविषयः कचिच्च रहःक्रियमाणब्रह्मविषयो वेति द्विधा । सूक्ष्म्यात् सूक्ष्म-
मतिवैधत्वात् साधारणपुरुषदुर्ज्ञेयत्वाच्च । सूक्ष्मः सूक्ष्माभिधः । स्मृतः । तथा च
इङ्गिताकाराभ्यां सूक्ष्ममतिज्ञेयं अर्थस्य वर्णनं सूक्ष्मालंकारः इति लक्षणं संपन्नम् ।
प्रकाशकारादयस्तु—

कुतोपि लक्षितः सूक्ष्मोप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते ।

धर्मेण केनचिद्वक्ष्यत तत् सूक्ष्मं परिचक्षते ॥ (८६६ पत्रे)

इत्याहुः । तथा च कुतोपि आकारादिङ्गिताद्वा लक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य तीक्ष्णमति-
संवेद्यार्थस्य केनचिद्वक्ष्यन्तरेण यत् सूचनं स सूक्ष्मः इति तदभिप्रायः ॥२६०॥

इङ्गितलक्ष्यार्थमुदाहरति—कदेति । कदा कस्मिन् समये । नौ आवयोः ।
संगमः समागमः । मावि मविष्यति । इति आकीर्णं जनसंकुले स्थाने । वक्तुं प्रष्टु-
मिति भावः । अक्षमम् असमर्थम् । नायकेन वाचा अप्रष्टमपि तदीयमुखञ्छायया

पद्मसंमीलनादत्र सूचितो निशि संगमः ।

आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥ २६२ ॥

मदपित्तदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्धत ।

उदामरागतरला छाया कापि मुखाम्बुजे ॥ २६३ ॥

इत्थेनुद्विजन्नरूपत्वाद्वत्युत्सवमनोरथः ।

अनुलङ्घ्यैव सूक्ष्मत्वमभूदत व्यवस्थितः ॥ २६४ ॥

॥ इति सूक्ष्मचक्रम् ॥

त प्रश्नमनुनापेक्ष्य । एतादृश कान्त नायकम् । अवक्ष्य अञ्जला सा नायिका ।
जीलापद्म क्रीडाधृतकमलम् । अमोलयत् सञ्ज्ञोचयामास ॥ २६१ ॥

उदाहरण विशदयति—पद्येति । अत्र अस्मिन् पद्ये । अङ्गजपीडित मदनपरि-
तप्तम् । प्रियम् आश्वासयितु समाधातुम् । इच्छन्त्या नायिकाया । पद्मसंमीलनात् ।
निशि रात्रौ । भावीति शेष । संगम सूचित उक्षित । अत्र पद्मनिमीलनरूपेक्षि-
तेन निशि संगम भावीति प्रियाय सूक्ष्मतया सूचितम् इति सूक्ष्मालंकारः ।
तच्च सूचन सहृदयचमत्कारि । अतः अस्यालंकारत्वं निर्नाघमेव ॥ २६२ ॥

आकारलक्ष्यार्थमुदाहरति—मदपितेति । गीतगोष्ठ्या संगीतशाळायाम् ।
मदपित्तदृश मयि उद्वदृष्टा । तस्या नायिकाया । मुखाम्बुजे उदामरागतरला
उदाम मर्यादातिक्रान्त य राग अनुराग तेन तरला तेजोभासुरा । पूर्णानुराग
सूचिकेत्यर्थः । कापि अनिर्वचनीया । छाया कान्ति । अवर्धत । अत्र मुखच्छाया-
वैलक्षण्यरूपाकारविशेषेण नायिकाया रत्युत्सवमनोरथ सूक्ष्मतया दर्शितः । इति
सूक्ष्मालंकारः ॥ २६३ ॥

उदाहरणे उक्षण संगमयति—इति इति । इति एव केवल छायेन
सूक्ष्मरूपेण दर्शितत्वात् । अनुद्विजन्नरूपत्वात् स्पृष्टतया अप्रतीयमानत्वात् । सूक्ष्मत्वम्
अनुलङ्घ्येन अपरित्यज्येव । रत्युत्सवमनोरथ व्यवस्थित वर्णितः । अभूत् । अतः
सूक्ष्मप्रकारेण मनोरथानिर्वचनार्थनात् सूक्ष्मालंकार इति भावः । अत्र केचित् ।
उदामरागतरला मुखच्छाया तावत् रत्युत्सवमनोरथस्यैवानुभावा इति न नियमः ।
रिषया-तरमनोरथादिनापि तत्समवादिष्यभेदात्किञ्चन स्पृष्टतर तादृशमनोरथ

लेशो लेशेन निर्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ।

उदाहरण एवास्य रूपमाविर्भविष्यति ॥ २६५ ॥

लक्षयति । लक्षयिता तु स्वीयविलक्षणसद्व्यवतासघ्नीचीनया तथा कयंचिद्वक्ष्य-
तीति सूक्ष्मत्वमेव रस्युत्सवविषयस्येत्याहुः ॥ २६४ ॥

क्रमप्राप्तं लबापरपर्यायं लेशं निरूपयति—लेश इति । लेशेन स्वरूप-
तया । निर्भिन्नं प्रकटीभूतं यद्वस्तुनो गोप्यविषयस्य रूपं स्वरूपं तस्य निगूहनम्
संवरणम् । लेशः लेशनामालंकारः । केचित्तु लेशेन व्याजेन वस्तुरूपनिगूहनं
लेशालंकारः इति विवृण्वन्ति । तथा च कारणान्तरोत्पन्नस्य प्रकटीभूतस्य वस्तुनः
कारणान्तरोत्पन्नत्वकथनेन तदाच्छादनं लेशः इति भावः । स च वस्तुरूपनिर्भेदः
कचित् रोमादिगात्राधिकारैः क्वचिद्वक्तुरनवधानतया संभवति । इमे न व्या-
जोक्तिं वदन्ति । तथा च प्रकाशकारः—व्याजोक्तिश्चलन्नोद्भिन्नवस्तुरूपनिगू-
हनम् । इति । अप्यप्यदीक्षितवर्णिता छेकापद्धतिरपि अस्यैव प्रभेदः । तल्लक्षणो-
दाहरणं तु—

छेकापद्धतिरन्यस्य शङ्कातस्तध्यानिद्वये ।

प्रजल्पन् मण्डपे लम्बः कान्तः किं न हि नूपुरः ॥ इति ।

अन्यान्पि उदाहरणानि—

समये पयोधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।

उत्कण्ठितासि बाढे नहि नहि सखि पिच्छिडः पन्थाः ॥

यथा वा—

सीत्कारं शिक्षयति ग्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।

नागरिकः किं मिलितः नहि नहि सखि हैमनः पवनः ॥ इति ।

ननु नास्त्यत्र लेशनिर्भिन्ननिगूहने कश्चिन्नमत्कार इति नायं अलंकारः । तदेतन्मतं
निराकर्तुमाह—उदाहरणे इति । अस्य अलंकारस्य । उदाहरणे एव रूपं
चमत्कृतिस्वरूपम् । आविर्भविष्यति प्रकटीभविष्यति ॥ २६५ ॥

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।

अंगच्छेयुरा ज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥ २६३ ॥

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्व कन्यकाम् ।

अधि मे पुष्परजसा वातोद्धतेन दूषितम् ॥ २६७ ॥

इत्येयमादिस्थानियमलंकारोत्तिशोभते ।

लेशमेके विदुर्निन्दां स्तुतिं वा लेशतः कृतम् ॥ २६८ ॥

उदाहरणं दर्शयति—राजेति । रक्षकाः राजान्तःपुराधिकृताः । रोमोद्भेदेन
रामहर्षेण । मां राजकन्यानुरक्तं नृपकन्यकाभिलाषकम् । अंगच्छेयुः जानीयुः ।
समायनाया लिङ् । आः ज्ञातम् । आः इति स्मरणे । निगूहनप्रकारः कल्पित
इत्यर्थः । अहो इति निश्मये । वनं शीतानिलम् शीतः अनिलः वायुर्पत्रं तत् ।
शीतानलसंपर्केण रोमोद्भम इति भावः । अत्र शीतानलसंपर्केण रोमोद्भमस्य
व्ययस्थापनात् अनुरागनिगूहनं संपादितम् । तच्च वैचित्र्यातिशयि इति मुक्त-
मस्पालकारत्वम् । निर्मिजयस्तुनिगूहनम् अनिष्टसंभावनया लज्जया वा भवति ।
अत्र अनिष्टसंभावनया । लज्जया तु अमिमोदाहरणे इति शेषम् ॥ २६६ ॥

इत्यर्थः । यथा लेशेन निर्मिन्नवस्तुनिगूहभास्त्रेशालंकारः तथा लेशेन स्तुतिनिन्दा-
विधानेऽपि स एव अलंकारः उचितः । चमत्कृतौ लेशस्य प्राधान्यात् । एवं च
१ व्याजस्तुत्यलंकारान्तराम्युपगमनं न युक्तम् ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य वा ।

स लेशः स्यात् ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥

१२ इति प्राञ्चः । अप्ययदीक्षितास्तु—

लेशः स्यादोपगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनम् ।

अखिलेषु विद्वद्भ्यो हन्त स्वच्छन्दचारिषु ।

१५ शुफ पञ्चरवन्धस्ते मधुराणां गिरां फलम् ॥

इति लक्ष्मणोदाहरणं प्रदर्श्य अग्रे आहुः । दण्डी स्वश्रोदाजहार—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुज्जितः ।

१८ रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।

आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ इति ।

२१ अत्रायच्छोके राज्ञो वीर्योत्कर्षरतुतिः । कन्याया निरन्तरसंभोगनिर्विवर्तिपया दोष-
त्वेन प्रतिभासतामिष्यभिप्रेत्य विदग्धया सख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव
दोषो गुणत्वेन वर्णितः । उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिष्टं मानं कर्तुमशक्त्यापि तद-

२२ प्रतो मानपरिग्रहानुगुणं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमानया सखीनामुपहासं
परिजिहीर्ष्यया नायिकया नायकस्य चाटुकारितागुण एव दोषत्वेन वर्णितः ।
न अत्रायच्छोके स्तुतिः निन्दापर्यवसायिनी द्वितीयश्लोके निन्दा स्तुतिपर्यवसायिनीति

२७ व्याजस्तुतिराशङ्कनीया । राजप्रकोपपरिहारार्थमिह निन्दास्तुत्योरन्याविदितसया
लेशत एवोद्घाटनेन ततो विशेषादिति । वस्तुतस्तु इह व्याजस्तुतिरुद्भावेऽपि न
दोषः । नहि एतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यन्तर्भावः प्रसज्यते । तदसंकीर्ण-

३० योरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् । नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशो अन्तर्भावः
प्रसज्यते । मिश्रविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु—

कस्त्वं वानर रामचन्द्रमवने लेखार्थसंवाहको ।

३१ यद्वचनं मुहुरीक्षसे न धनिनां श्रूये न चाद्भ्युपया ।

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरुज्जितः ।

रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥ २६९ ॥

इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीकरणस्य चाभावात् । तत्र अन्यगुणदोषाभ्यां
अन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतिः । विषयैक्येपि—

- १६ इन्दोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कण्ठमूळं मुरारिः
दिङ्नागानां मदजलमर्षाभास्त्रि गण्डस्थलानि ।
अद्याप्युर्बावलयतिलक श्यामलिङ्गानुलिप्ता-
१९ न्याभासन्ते वद धवलितं किं यशोभिस्त्वदीयेः ॥

इत्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् । तत्र हीन्दुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभावदोष एवं
गुणत्वेन न पर्यवस्यति किंतु परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वं धवलितमित्यन्यो
१९ गुणः प्रतीयते । कचिद् व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्त्वेपि स्तुतेर्विषया-
न्तरमपि दृश्यते । यथा—

सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्या संस्तुयसे बुधैः ।

- २५ नारयो लेभिरे पृष्ठ न यक्षः परयोपितः ॥

अत्र हि वाच्यया निन्दया परिसंख्यारूपेण ततोऽन्यत् सर्वमर्थिनामभिमतं दीना-
रादि दीयते इति स्तुत्यन्तरमपि प्रतीयते । एवं च येपूदाहरणेषु —कल्ले शौर्यमदो
२५ योनुम् इत्यादिषु—गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तुतिरूपतया-
वतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु । इत्याहुः । जगन्नाथोपि—नचायम-
लंकारः व्याजस्तुत्या उभयरूपया गतार्थ इति शङ्क्यम् । मुखप्रतिपादितार्थेपठि-
५१ येन अत्र सर्वत्र पर्यवसानाभावात् इत्यादि प्रबन्धेनामुनेः सिद्धान्तं दर्शयामास
इत्यलं पट्टवितेन ॥ २६८ ॥

स्तुतिभ्याजं निन्दामपि लेशमुदाहरति—युवैष इति । एषः राजा युवा
गुणवान् उज्जितः तेजस्वी । ते योग्यः समुचितः । पतिः भवितुमर्हति । यस्य मनः
कामोत्सवादपि रणोत्सवे नम्रानर्थाद्वारं । मऊम् । स्वयंवरप्रसङ्गा राजकन्या प्रति
तासदस्या उज्जरियम् । तेन मुखतः अतिवीरोधं मित्युक्तमिति रणोत्सवे मनः
सक्तं यस्य कामोत्सवादपि इत्यनेन स्तुत्यवगतापि पर्यवसाने सर्वथा रणम्यप्रोपं

वीर्योत्कर्षस्तुतिर्निन्दैवास्मिन् भावनिवृत्तये ।
 कन्यायाः कल्पते भोगान् निर्विविक्षोर्निरन्तरम् ॥ २७० ॥
 चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि ।
 आगममार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥ २७१ ॥
 दोषाभासो गुणः कोपि दर्शितश्चाटुकारिता ।
 मानं सखिजनोद्दिष्टं कर्तुं रागादशक्तया ॥ २७२ ॥

॥ इति लेशचक्रम् ॥

मानेन ते परपीतरतिमुखलाभः स्यादिति संभोगाभिलाषुकायाः निवेदनाग्निन्दाया एव
 अवबोधो भवति । अतः स्तुतिमिषेण निन्दाविधानात् लेशालंकारः ॥ २६९ ॥
 उदाहरणं विशदयति—वीर्येति । अस्मिन् पद्ये । निरन्तरं भोगान्
 निर्विविक्षोः सततभोगाभिलाषुकायाः । कन्यायाः भावनिवृत्तये भावः मनोरागः
 श्रवणामिप्रायो वा तज्जिवृत्तये । राक्षः वीर्योत्कर्षस्तुतिः निन्दैव कल्पते निन्दात्वेन
 परिणमति ॥ २७० ॥

निन्दान्याजेन स्तुतिमाह—चपल इति । मानपरिपालनमेव मनस्विन्या
 गौरवहेतुः । अतस्त्वया प्रेयसि स विधेय इति उपदिशन्त्याः सख्याः पुरतः
 प्रतिज्ञातमपि मानस्वीकारं तमनुष्ठानमसमर्थाया स्वोपहासपरिजिहीर्ष्या नायिकाया
 उक्तिरियम् । हे सखि असौ मन्नायकरूपः जनः । चपलः चञ्चलस्वभावः ।
 निर्दयश्च परपीडानभिज्ञतया दयाशून्यश्चास्ति । येन आगममार्जनायैव अपराध-
 निराकर्णायैव । चाटवः प्रियालापाः । शिक्षिताः । अतः तेन भवतीभिरुपदिष्टेन
 मानेन । किम् । न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । सः चाटुर्धर्मयोगचतुरः धृतमपि
 मानं शिथिलयतीत्यर्थः ॥ २७१ ॥

उदाहरणं विशदयति—दोषाभास इति । रागात् प्रियश्रेहात् । सखी-
 जनोद्दिष्टं सखीजनोपेक्षितम् । सखीजनोपदिष्टमिति केचित् । मानं कर्तुं अनुष्ठा-
 तुम् । अशक्तया नायिकया चाटुकारतारूपः कोपि गुणः स्त्रीजनमनोहारी दोषा-
 भासः दोष इव आभासते स दोषाभासः । कृतः । दोषत्वेन निरूपित इत्यर्थः ।
 अत्र निन्दान्याजेन स्तुतिर्दर्शिता इति लेशः ॥ २७२ ॥

दयोपि तेनैव कारणेन अलकारव्यवहार्या भवितु युक्ता इत्यर्थः । अत्र प्रसङ्गत
२० रसभावात् किञ्चित् स्वरूप दर्शयाम । तत्र विभावानुभावाभ्यामभिचारिभिर्यज्जितो
रतिहासशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः । तदुक्तम्—

विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।

३० आनीयमानः स्वाद्यत्वः स्थायाभावो रसः स्मृतः ॥ इति ।

भरतोपि विभावानुभावव्यभिचारिसयोगाद्रसनिष्पत्तिः । इत्याह । तत्र विभावा
वासनारूपतया अतिसूक्ष्मरूपेण अवस्थितान् रत्यादीन् स्थायिभावापरपर्यायान्
३१ विभावयन्ति आस्वादयोग्यता नयन्ति ते ललनानायकचन्द्रिकावसन्तादयो ज्ञेयाः ।
तत्र ललनानायकौ आलम्बनविभावौ । चन्द्रिकावसन्तादयश्चोदीपनविभावा इति
विवेकः । अनुभावाश्च रत्यादीन् स्थायिनो येन भावयन्ति अनुभवविषयीकुर्वन्ति
३२ ते अनुभावाः कटाक्षमुजाक्षेपरोमाञ्चप्रभृतयः । अथवा अनु रसोद्बोधानन्तर-
मुद्भवन्ति रसकार्यरूपाः ते अनुभावाः कटाक्षरोमाञ्चादयः । व्यभिचारिणस्तु
विशेषेण अभितः सर्वाङ्गव्यापितया रत्यादीन् स्थायिनः काये चारयन्ति सचार-
३३ यन्ति मुहुर्मुहुर्भिव्यञ्जयन्ति ते निर्वेदग्लानिशङ्कादयः त्रयस्त्रिंशत् ज्ञेयाः । तत्र
सयोगात् नाम विभावैरुपायोत्पादकरूपसम्बन्धात् अनुभावैर्गन्म्यगमकभावरूप
सम्बन्धात् व्यभिचारिभिश्च पोष्यपोषकभावरूपसम्बन्धाच्च रसनिष्पत्तिर्नाम विभा-
३४ वैरुत्पात्तिः अनुभावैरभिव्यक्तिः व्यभिचारिभिः पुष्टिश्च स्थायिनो भवन्ति इति
भट्टलोहटः । विभावादिभिः सयोगात् गन्म्यगमकभावरूपात् अनुभावाप्यानुभापक
भावरूपात् सम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिरिति श्राशङ्क्यः । विभावादिभिः सयोगात्
३५ भोग्यभोजकरूपसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति भट्टनायकः । अभिनवगुप्त-
पादास्तु स्थायिना विभावादिभिः समसयोगात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावरूपात् सम्बन्धात्
विभावादानां वा परस्परसयोगात् मीलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः इति सूत्रार्थ-
३६ निवृण्वन्ति । अयमेव चालकारिकसमतोऽर्थः । विस्तरस्तु काव्यप्रकाशे तर्कादौ
च द्रष्टव्यः । रसविशेषाश्च—

शृङ्गारहास्यकरुणरोद्रीरभयानकाः ।

५१ वाग्मसाद्भुतसद्वाग्म्येष्टौ नाट्य रसाः स्मृताः ॥

इति भरतनोपदिष्टाः । एषा स्थायिभावाश्च तेनैव कथिताः । यथा—

रतिर्हीनस्य शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

५२ जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ इति ।

स्थायित्वलक्षणं तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

५७ आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायिपदास्पदम् ॥ इति ।

एवमेव पण्डितजगन्नाथोपि—

सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतभूर्तिमान् ।

५८ यावदसं वर्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥ (३१ पत्रे)

इति लक्षणमाह । तत्र क्षीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रति-
स्थायिभावः । वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा चेतोविकासो हासः । पुत्रादिवियोग-
मरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः शोकः । गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा
प्रज्वलनाख्यः क्रोधः । परपराक्रमदानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्यः उत्साहः ।
न्याप्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः चेतोविशेषः भयम् । कदर्य-
वस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा । अलौकिकवस्तु-
दर्शनादिजन्मा आश्चर्याख्यो विस्मयः । अनुभावास्तु—

अनुभावो विकारस्तु भावसंस्चनात्मकः ।

६९ स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू ॥

अध्रु वैस्वर्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः परिकीर्तिताः ।

इत्युक्तलक्षणाः । एषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न प्रदर्श्यन्ते । रसगङ्गाधरादौ तत्रैव
७१ दृष्टव्यानि । तत्र शृङ्गारस्य द्वौ प्रभेदौ संभोगो विप्रलम्भश्च इति । रतेः संयोगकाल-
वच्छिन्नत्वे प्रथमः । वियोगकालवच्छिन्नत्वे द्वितीयः । संयोगवियोगौ च दम्पत्योः
आवां संयुक्तवियुक्तौ इत्याकारिकौ अन्तःकरणवृत्तिविशेषौ प्राच्यौ । तेन एकतल्प-
७५ शयनेपि ईर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भवर्णनमुचितम् इति ज्ञेयम् । व्यभिचारिणो
भावास्तु—

निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदधमाः ।

७६ आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्भूतिः ॥

ब्रीडा चपलता हर्ष आग्रेणो जडता तथा ।

गर्भो विषाद औत्सुक्य निद्रा विस्मृतिरेव च ॥

८१ त्रासश्चैव रिक्तश्च विज्ञेया व्यभिचारिण ।

स्वप्नो विबोधोर्मर्षश्चाप्यवाहित्थमयोग्रता ॥

मतिर्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ।

८४ त्रयस्त्रिंशदमी भाषा समाख्यातास्तु नामत ॥

इति भरतेनोक्ता । एतेषामपि लक्षणोदाहरणानि प्रकाशादौ द्रष्टव्यानि । प्रकाश
कारा -- निर्वेदस्थाधिभावोस्ति शा तोपि नवमो रस । इति शान्त रस स्वी
८० कुर्वन्ति । निर्वेदो नाम नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा निपयविराग । रसभावनिरे
चनविस्तारस्तु नाट्यशाले पद्यसप्तमाध्याययो ध्वन्यालौकादौ च द्रष्टव्य । अत्रेदम-
वधार्यम् । उपर्युक्तमवेषु देवादिनिपयकरतिभासस्य प्रेयोनामालङ्कारत्वम् । गर्वाढ्य
९० भावस्य च ऊर्जस्विनामालङ्कारत्वम् । अगशिष्टभाषाणां तथा रसाभासभावभास
भावशान्तिभागेदयभावसधिभासशून्यताना च रसरदलकारत्व बोध्यम् । रस
पेशलम् इत्यत्र रसपदस्य रस्यमानपरत्वात् भाषाणामपि रसपदेनैव समग्रो ज्ञेय ।
९१ तथा चोक्तम्—

रसभागे तदाभासो भावस्य प्रसमोदयौ ।

सधि शून्यता चेति सर्वेपि रसनादसा ॥ इति ।

९२ आचार्यदण्डिनो मते अङ्गित्वेनाङ्गत्वेन बाभिव्यज्यमाना रसादय अलङ्कारता
प्राप्नुवन्ति । उभयोरपि काव्यशाभाननकत्वाविशेषात् । ननु अङ्गिनो रसादेरलङ्कार्य
त्वात् कथमलङ्कारत्वम् । रसस्य प्राधान्येऽलङ्कार्यत्वम् तदन्त्यतः चालङ्कारत्वमुक्त
९३ ध्वन्यालोकलोचनकारे यथा—

प्रधाने-यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्ग तु रसादय ।

काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मति ॥ इति ।

१०२ पर दण्डिनो मते शब्दार्थात्मकस्य काव्यस्यैवालङ्कार्यत्वेन तदुपस्कारकस्य व्यङ्ग्य
मात्रस्य वाक्यशोभाकरत्वेन अलङ्कारव्यपदेशे बाधाभावात् । काव्यशोभाकारान्
धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते । इति अलङ्कारसाध्यायदक्षणाध्यायादि निर्वाधप्रवृत्ते ।

१०५ पदुक्त विधनात्वेन ध्वन्यालोकानुसारीणा—

रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथा ।

गुणोभूतत्वमायान्ति यदालंभकृतयस्तदा ॥

रसवत् प्रेय ऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात् ।

भावस्य चोदये संघौ मिश्रत्वे च तदाख्यकाः ॥ (१०.९५) इति ।

- तत्र रसवत्प्रेयऊर्जस्विनां उक्षणं भूलकृतोक्तम् । प्रशाम्यदवस्था भावप्रशमः । सः
 १११ पत्र परस्याङ्गं तत्र समाहितालंकारः । भावस्य उद्गमावस्था भावोदयः । तस्य परा-
 ङ्गत्वे भावोदयालंकारः । द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धा भावसंधिः । तस्य
 पराङ्गत्वे भावसन्धिरलंकारः । बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावमिश्रत्वम् ।
 ११२ तस्य पराङ्गत्वे भावमिश्रालंकारः । रसस्य अङ्गित्वे अलंकार्यत्वमङ्गत्वलंकारत्वमिति ।
 तदेतत्प्रकाशकारादीनां मनं दूषयन्त आहुः प्रेमचन्द्रदर्माणः । अत्र ते नृप्याः
 प्रष्टव्याः । किं प्रधानतया प्रतीयमानस्य व्यङ्ग्यमात्रस्यैवालंकार्यत्वम् उत तथा-
 ११३ भूतस्य रसादेरेवेति । तत्र न तावत् प्रथमः । समाप्तोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसापर्यायोक्तादौ
 प्रधानतयैवाभिव्यज्यमानानां वस्त्वलंकाराणां तैरप्यलंकारस्वाम्युपगमात् । न च
 तत्र वाच्यार्थस्यैव प्रधानत्वं प्रतीयमानानां वस्त्वलंकाराणां त्वप्रधानत्वम् ।
 ११४ अप्रधानानां त्वलंकारत्वमुचितमेवेति वाच्यम् । तत्र तत्र व्यङ्ग्यधानमेव प्राधान्य-
 स्यानुभवसिद्धतयानपलनीयत्वात् । नापि द्वितीयः । सामान्येन काव्यात्मकतया-
 म्युपगतानां वस्त्वलंकाररसादिव्यङ्ग्यानां मध्ये वस्त्वलंकाराणामलंकारत्वम् रसादी-
 ११५ नामेवालंकार्यत्वम् इति निर्वक्तुमयोग्यत्वात् । न च रसादिव्यङ्ग्यस्यैव प्रधानस्य
 काव्यात्मकत्वादलंकार्यत्वं न वस्त्वलंकारयोः इति विग्रहनाथोक्तमादरणीयम् ।
 यत्रोन्मदानां प्रमदाजनानामभ्रंलिहः शोणमणीमयूखः ।
 ११६ संध्याभ्रमं प्राप्तवतामकाण्डेप्यनङ्गनेपथ्यविधिं व्यधत् ॥
 इत्यादौ तेनापि अङ्गमूलेन शृङ्गरेणैव काव्यव्यवहाराम्युपगमात् । सेलक्ष्यक्रम-
 ११७ व्यङ्ग्यरूपध्वनिभेदस्य सर्वैः आलंकारिकैरभ्युपगतत्वेन रसादेरेव काव्यात्मत्वप्रति-
 पादनस्य बह्विधो दूषितत्वाच्च । तस्मात् व्यङ्ग्यतया विशिष्टानां वस्त्वलंकाराणां
 रसादीनां काव्यशोभाजनकतयालंकारत्वं युक्त्यनुभवप्रतिपन्नमिति प्राचां सरणिरेव
 साधीयसीति आहुः । अत्र रसस्य अलंकार्यत्वम् पूर्वं च रसवद्भावि इत्या-
 ११८ दिनां गुणत्वमुक्तम् तत् कथमेकस्यैव गुणत्वमलंकारत्वं चेति शङ्कायाः समाधान-
 मग्रे मूले एव स्फुटीभविव्यति ॥ २७५ ॥

अथ या मम गोविन्द जाता त्वयि गृहागते ।

कालेनैषा भवेत् प्रीतिस्तवैवागमनात् पुनः ॥ २७६ ॥

इत्याह युक्तं विदुरो नान्यतस्तादृशी धृतिः ।

भक्तिमात्रसमाराध्यः सुप्रीतश्च ततो हरिः ॥ २७७ ॥

सोमः सूर्यो मरुद्भूमिव्योम होता नलो जलम् ।

इति रूपाण्यतिक्रम्य त्वां द्रष्टुं देव के वयम् ॥ २७८ ॥

प्रेय उदाहरति—अद्येति । गृहागतं भगवन्तं प्रति विदुरोक्तिरियम् ।

‘हे गोविन्द त्वयि गृहागते सति मदीयभवनं सप्राप्ते सति । अथ मम या प्रीतिर्जाता ।

इच्छातेन कालान्तरेण । तवैवागमनात् पुनरपि त्वदागमनेनैव । एषा प्रीतिः अद्यंतनी-

सदृशी प्रीतिः । भवेत् भविष्यति । त्वयि गते त्वदितरसंपुरुषागमनेन’ एवंविधा

प्रीतिर्नैव भविष्यति इत्यर्थः । अत्र विदुरस्य भगवद्विषयकरतिभावः वाक्यभङ्गेषाभि-

व्यज्यमानः भगवतः प्रीत्यतिशयजनने वाच्यस्य शोभां पुष्पाति ॥ २७६ ॥

उदाहरणं संगमयति—इत्याहेति । इति पूर्वोक्तप्रकारम् । विदुरः युक्तं

तद्वक्त्रेनुरूपम् । आह । यतस्तस्य अन्यतः भगवदितरस्मात् । तादृशी धृतिः संतोषः ।

नास्ति । अपरा अन्यतः निदुरेतरे पुंसि । तादृशी धृतिः धैर्यम् । नास्ति ।

भक्तिमात्रेण केवलभक्त्या । न तु तद्धृत्यैरुपचारैः इत्यर्थः । समाराध्यः हरिः ततः

तस्माद्विदुरवचनात् । सुप्रीतः संतुष्टः । अभूत् । अत्र बोद्धव्यस्य भगवतः प्रीति-

परमेतदाह्वानमिति प्रयोक्तारः । उद्योगपर्वस्थितस्य—

या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष तयागमनकारणात् ।

सा किमाह्वयायते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ॥

इत्यस्य श्लोकस्य प्रतिरूपकोषं श्लोकः इति प्रेमचन्द्रशर्मोदयः ॥ २७७ ॥

चोदुः प्रीतो पूर्वमुदाहृतम् । इदानीं तत्प्रीतावुदाहरति—सोम इति । हे देव

सोमः चन्द्रः । सूर्यः । मरुद् वायुः । भूमिः । व्योम आकाशम् । होता यजमानः ।

अनलः अग्निः । जलम् च । इति रूपाणि पञ्चस्थानि स्थूयानि अधी रूपाणि । अति-

इति साक्षात्कृते देवे राज्ञो^१ यद्रातवर्मणः ।

प्रीतिप्रकाशनं तच्च प्रेय इत्यवगम्यताम् ॥ २७९ ॥

मृतेति प्रेत्य संगन्तुं यया मे मरणं मेतम् ।

१ वैलोकने आकलने वा न समर्पाः इत्यर्थः । एवं स्थिते यत्तत्र दर्शनं तन्न तद्या-
नुग्रह एव हेतुरिति भावः । अत्र केचित्—इति रूपाणि सोमादिस्थूलरूपा
अष्टौ मूर्तीरतिरुम्य सूक्ष्मस्वरूपेण वर्तमानं सच्चिदानन्दं त्वां द्रष्टुम् इति अति-
१ क्रमणक्रिया भगवत एव वर्णयन्ति ॥ २७८ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । देवे महेश्वरे । साक्षात्कृते तपोभिः
प्रत्यक्षीकृते । रातवर्मणः तत्संज्ञकस्य । राज्ञः नृपतेः । यत् प्रीतिप्रकाशनं महेश्वर-
विषयकरतिभावसूचनम् । तच्च तदपि । प्रेयः इति अवगम्यताम् ज्ञायताम् । अत्र
केवलभक्तस्यैव प्रीत्यभिगम्यक्तिर्बोद्धव्या । सोमादिभिन्नस्य प्राकृतरूपगुणशून्यस्य
निष्कलस्य परब्रह्मणः जन्यप्रीतेरभावात् न आराध्यगता प्रीतिरत्रास्तीति भावः ।
१ इतिर्देवादिविषया इति भावलक्षणे आदिशब्देन मुनिनृपादीनां संप्रहः । तत्र
देवविषयकरतेरुदाहरणं ग्रन्थाकृता दर्शितम् । मुनिनृपादीनां यथा—

हरस्यैवं संप्रति हेतुरेभ्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।

शरीरभाजां भवदोषदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यताम् ॥

इयं हि नारदमुद्दिश्य भगवतः श्रीकृष्णस्योक्तिः ।

अत्युधाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाभोधय-

स्तानेतानपि विभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिमां प्रस्तौमि वाक्शुभ-

स्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुदिताः ॥ इति ।

१ अत्र पूर्वार्धे भूविषया उत्तरार्धे राजविषया रतिः । तत्र चात्तात्त्विकभावः ॥ २७९ ॥

रसवदलंकारं दिदर्शयिषुः रसेषु प्रापम्यात् सर्वजनाभिनन्दीयत्वाच्च
प्रथमं शृङ्गारमुदाहरति—मृतेति । वासवदत्तायाः दाहप्रवादेन परं दुःखितस्य

सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥ २८० ॥

प्राक् प्रीतिर्दक्षिता सेयं रतिः शृङ्गारतां गता ।

पुनन्ता प्राप्य हर्षस्य परा कोटिमुपगतस्य वत्सराजस्योक्तिरियम् । मृता अभि-
दाहात् पश्यत्य गता इति हेतोः । यथा वासुपदत्तया सह । प्रेत्य परलोके सगन्तुम्
मयोगं प्राप्नुम् । मे मया । मरणं मत् प्रार्थितम् । सा एव अयन्ती अवन्तिदेशोद्भवा
वासुपदत्ता । कथम् अत्रैव जन्मनि मया लब्धा । अत्र सभोगशृङ्गारः । तदुक्तं
प्रदाये—

अनुकूलो निषेयेते यत्रा-न्योन्यं विहासिनौ ।

दर्शनस्पर्शनादीनि स सभोगो मुदान्वितः ॥

अथ च विप्रलम्भानन्तरं वर्णितं पुष्टिमाप्नोति इत्यत्र विप्रलम्भानन्तरं वर्णितः ।
तदुक्तं—

न विना विप्रलम्भेन सभोगं पुष्टिमश्नुते ।

कथायिते हि वर्यादौ भूयान् रागो निरर्थते ॥ इति ।

विप्रलम्भलक्षणम् प्रदीये—

भासो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।

नाधिगच्छति चार्थाष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ इति ॥

अथ च विप्रलम्भं पूर्वागमानप्रसासकरुणात्मकतया चतुर्विधः । तत्र चरुणा-
त्मको । यथा—

यूनोरेकतरुमिन् गतरतिं लोका-न्तरे पुनर्लभ्ये ।

विमनापते यदेवस्तदा भवेत् फरुणविप्रलम्भाख्यः ॥ इति ॥ २८० ॥

नापि रागविषयकप्राप्तेरत्रापि प्रतापमानत्वात् कुतो नायं प्रयोच्छङ्कर-
इत्याह—प्राप्तिः । प्राक् पूर्वादाह्नप्रयोच्छङ्करादाहरणद्वये । प्राप्तिः दर्शिता ।
सभोगात् इति रतिः प्राप्तिः । सा प्रयोच्छङ्करविषयो भूता इति तदलङ्कारे सा
दर्शिता । तत्र हि भगवद्विषयस्य रतिः विनासादिभिरशरिषुषा अतः प्राप्तिः ।
तदुक्तम्—

रूपबाहुल्ययोगेन तदिदं रसबुद्धयः ॥ २८१ ॥

६० ' , मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसत्वेन वच ।

असप्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ इति ।

सप्रयोगो नाम विभावादिभि परिपोष । स तु पूर्वोदाहरणे नास्ति इति तत्र प्रीति । अत्र तु तादृश परिपोषो वर्तते इति रति । तदाह—सैयं रतिरिति ।

सा तादृशी देवादिविषयकपूर्वदर्शितरतिसजातीया रति —रतिर्मनोनुकूलेषु मनस प्रवणायितम् । इत्याद्युक्तलक्षणा । प्रकृते कान्ताविषयकानुराग इत्यर्थ । रूप

१२ बाहुल्ययोगेन रूपस्य स्वरूपस्य बाहुल्य विभावानुभावव्यभिचारिभावादिभि परिपोष तस्य योगेन सबन्धेन । शृङ्गारता गता अलौकिकानन्दसपादकत्वेन शृङ्गाररसत्वं प्राप्ता । अत इद वच रसवत् रसवदलकार इत्यर्थ । अत्र

१५ वासवदत्ता विभाव । तदुक्तमधुरवचनसुहास्यादयो अनुभावा उच्येया । हर्ष निस्मयादयश्च व्यभिचारिण । एभि परिपोष नीतो रत्याख्य स्याद्विभाव शृङ्गाररसतामापद्यते । शृङ्गारपदार्थस्तु—

१८ शृङ्ग हि मन्मथेन्द्रेदस्तदागमनहेतुक ।

पुरुषप्रमदाभूमि शृङ्गार इति गीयते ॥ इति ॥

रसोद्बोधे विभावदयस्य समुदिता हेतुत्वं भवन्ते । यत्र तु कस्पचित् न्यूनता १९ तत्र तस्याक्षेपात् समुदितत्वं बोद्धव्यम् । तदुक्तम्—

सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरकस्य वा भवेत् ।

झटित्य यतमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥ इति ।

१९ तथा च—

वियदल्लिमलिनाम्बुगर्भमेव मधुकरकोकिलकूजितौर्दिशां श्री ।

धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे ॥

२० इत्यत्र केवल मुग्धदयितामेधादिरूपाणामालम्बनोद्दीपनविभावानामेव वर्णन न २१ अनुभावव्यभिचारिभावानाम् । तथापि आक्षेपेण तत्कल्पनया समुदितत्वम् बोध्यम् । यत्र तु आक्षेपे केश तत्र तु दोष एव । तदुक्त प्रकाशे—

२० परिहरति रतिं मतिं छुनीते स्खलति मृश परिवर्तते च भूय ।

इति वत विषया दशास्य देह परिभवति असम किमत्र कुर्म ॥

निगृह्य केशेष्व्वाकृष्टा कृष्णा येनाग्रतो मम ।

सोयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥२८२॥

इत्यारुह्य परां कोटिं क्रोधो रौद्रात्मतां गतः ।

भीमस्य पश्यतः शत्रुमित्येतद्रसवद्वचः ॥ २८३ ॥

अजित्वा सार्णवामुर्वामनिष्ठा विविधैर्मलैः ।

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो
११ यत्नतः प्रतिपाद्यः इति ॥ २८१ ॥

रौद्रमुदाहरति—निगृह्येति । येन दुःशासनेन । मम अग्रतः मामगण-
यित्वेत्यर्थः । कृष्णा द्रौपदी । केशेषु निगृह्य गृहीत्वा । आकृष्टा सोयं पापः
१ दुःशासनः लब्धः मयेति शेषः । किं क्षणम् अत्यल्पकालमपि । जीवति नैव
जीविष्यतीत्यर्थः ॥२८२ ॥

रौद्ररसत्वं विशदयति—इतीति । इति उक्तप्रकारेण । परां कोटिमारुह्य
विभावादिभिः परिपुष्टिं प्राप्य । क्रोधः स्थायिभावः स च—प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य
१ प्रबोधः क्रोधसंज्ञितः इत्युक्तलक्षणः । तैक्ष्ण्यस्य अपचिकीर्षायाः प्रबोधः उत्कटत्वं
क्रोधः । तैक्ष्ण्यजनकचित्तवृत्तिविशेष इति यावत् । रौद्रात्मतां रौद्ररसत्वम् ।
गतः प्राप्तः । अत्र दुःशासनः आलम्बनविभावः । कृष्णाकेशकपर्णादिस्मरण
१ मुदीपनविभावः । पाप इत्यधिक्यवचनमनुभावः । प्रतीयमानाश्च गर्वादयो व्यभि-
चारिणः । एतैः पुष्टिं प्रापितः क्रोधस्थायिभावः रौद्ररसत्वमापन्नः । तद्वर्णन-
परमेतद्वचः रसवदलंकारालंकृतम् ॥ २८३ ॥

वीरमुदाहरति—अजित्वेति । सार्णवां अर्णवनेमिम् । उर्वाम् मेदिनीम् ।
अजित्वा शत्रुपराजयेन आत्मसादकृत्वा । विविधैः अश्वमेधप्रभृतिभिः मलैः । पशैः ।
१ अनिष्टा यजनमविधाय । अर्थिभ्यः याचकेभ्यः । अर्थं द्रविणम् । अदत्त्वा अन-
वितर्य । अहं पार्थिवः पृथिव्या ईश्वरः । कथं भवेयम् । एतत्त्रितयशून्यस्य पार्थिवत्वं
विदम्बनैवेति भावः । अत्र क्तान्तवाक्यप्रयेण क्रमेण युद्धधर्मदानविषयक उत्साहः
१ प्रकटितः । तेन च अस्य नृपस्य युद्धवीरत्वं धर्मवीरत्वं दानवीरत्वं च वर्णितं
भवति । दयार्थरोदाहरणं यथा साहित्यदर्पणे—

अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥ २८४ ॥

इत्युत्साहः प्रकृष्टात्मा तिष्ठन् वीररसात्मना ।

रसवत्त्वं गिरामासां समर्थयितुमीश्वरः ॥ २८५ ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्गया रुजाकरी ।

साधिशेते कथं तन्वी हुताशनवतीं चिताम् ॥ २८६ ॥

इति कारुण्यशुद्धिक्तमलंकारतया स्मृतम् ।

१ शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमषापि देहे मम मासमस्ति ।

तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात् त्वं विरतो गरुडम् ॥

(१८१ पत्रे) इति ।

१२ अत्र गरुडस्य तृप्तिमपश्यतः जौमूलवाहनस्योक्तिरियं दयाया उत्साहातिशयं दर्शयति इति दयावीरः । एव च युद्धवीरा रामार्जुनप्रभृतयः धर्मवीरा युधिष्ठिर-
प्रभृतयः दानवीराः परशुरामबलिप्रभृतयः दयावीराश्च बुद्धजीमूतवाहनप्रभृतयः

१५ इति बोद्धव्यम् ॥ २८४ ॥

वीररसत्वं विशदयति—इतीति । इति पूर्ववर्णितप्रकारकः । उत्साहः ।
कार्यारम्भेषु संरम्भः । इत्यादिना उक्तलक्षणः । प्रकृष्टात्मा विभवादिभिः परिपुष्ट-
रूपः । तिष्ठन् वीररसात्मना वर्तमानः । आसा गिरा रसवत्त्वं रसवदलंकारत्वम् ।
समर्थयितुं सपादयितुम् । ईश्वरः समर्थः । अस्ति इति शेषः । अत्र युद्धे विजैतव्याः
शत्रवः धर्मं यज्ञाः दाने याचकाः आलम्बनविभावाः । सहायान्वेषणादयः प्रतीय-
माना अनुभावाः । हर्षभृतिस्मृत्यादयो व्यभिचारिणः । एतैरभिव्यक्तः उत्साह-
रूपस्थायिभावः वीररसतां लभते ॥ २८५ ॥

करुणमुदाहरति—यस्या इति । यस्याः कोमलाङ्गयाः कुसुमशय्यापि
रुजाकरी पीडाकरी । भवतीति शेषः । सा तन्वी सुकुमारगात्री । हुताशनवती
१ अवलनप्रदीप्ताम् । चितां कथं अधिशेते अप्यारोहति । अतिकष्टास्पदमेतदिति भावः
॥ २८६ ॥

करुणत्वं प्रकटयति—इतीति । इति एव वर्णितम् । कारुण्यं करुणरस-

तथापरेपि बीभत्सहास्याद्भुतभयानकाः ॥ २८७ ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः ।

कौणपाः सह नृत्यन्ति कवन्धैरन्त्रभूषणाः ॥ २८८ ॥

इदमम्लानमानायां लग्नं स्तनवटे तव ।

स्थायिभावः शोकः—इष्टनाशादिभिश्चेतोवैकल्यं शोकः उच्यते । इत्युक्तलक्षणः ।
उत्क्रिक्त विभावादिभिः परिपुष्टं सत् । अलंकारनया रसवदलंकारत्वेन स्मृतम् ।
पूर्वमहर्षिभिरिति शेषः । अत्र विगतजीविता तन्वी आलम्बनविभावः । कुसुमशय्या-
दय उदीपनविभावाः । करुणवचनमनुभावः । कथमित्यनेन प्रतीयमानाश्चिन्तादयो
व्यभिचारिणः । एतैः पुष्टिं नीतः शोकाख्यः स्थायिभावः करुणरसत्वं भजते ।
अथ अपरेपि पूर्वदर्शितशृङ्गारवीररौद्रकरुणरसवत् अन्येपि बीभत्सहास्याद्भुत-
भयानका रसाः सन्ति । तेषामपि स्वरूपं दर्शयाम इत्यर्थः । प्रस्ताववाक्यमेतत्
॥ २८७ ॥

बीभत्समुदाहरति—पायं पायमिति । अन्त्राणि पुरीततः भूषणानि येषां
ते । कौणपाः राक्षसाः । कवन्धैः सह मृतानां शिरोविहीनक्रियायुतशरीरैः सह ।
तवारीणां शोणितं पाणिसंपुटैः हस्तपुटकैः । पायं पायं पीत्वा पीत्वा । नृत्यन्ति
सप्रमोदं क्रीडन्ति । अत्र जुगप्सारूपस्थायिभावः । दोषेक्षणदिभिर्गर्हा जुगुप्सेति
निगद्यते । इति तल्लक्षणम् । तस्याः कौणपा आलम्बनविभावः । प्रतीयमान-
निर्धायनच्छर्दनादयोनुभावाः । मोहापस्मारादयो व्यभिचारिणः । तैश्च परिपुष्टा
सा बीभत्सरसत्वं भजते । बीभत्सश्चात्र राजविषयकरतौ गुणीभूतः । तादृश-
रतिश्च वर्णनीयप्रीतिकरत्वात् प्रेयोल्कारः । इति प्रेयोरसवतोः संकरः ॥ २८८ ॥

हास्यमुदाहरति—इदमिति । सखीनां पुरतो मानकया कुर्वती रहसि
च नायकेन सह कृतक्रीडां नायिकां प्रति तत्सख्या उपाहासोक्तिरियम् ।
अम्लानः म्लानिमप्राप्तः अस्पृष्टचर्चनेन न्यूनीभूत इत्यर्थः । तादृशः मानो यस्याः सा
तस्याः । तव स्तनवटे स्तनप्रान्ते । लग्नं आसक्तम् । नवं न तु प्राचीनम् । नख-
पदं नखव्रणचिह्नम् । हे सखि उत्तरीयेण छाद्यतां आच्छाद्यताम् । मानिन्यास्ते
नायकसंभोगमूचकं नखव्रणं शटिति आच्छाद्यताम् । अन्यथास्मत्पुरतो दर्शिता

छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥ २८९ ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम् ।

शाखाश्च मन्दिराण्येषां चित्रं नन्दनशाखिनाम् ॥ २९० ॥

इदं मधोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम् ।

स्मरणं यस्य दैत्यघ्नीगर्भपाताय कल्पते ॥ २९१ ॥

मानकया कयं यथार्था स्यात् इति परिहासोक्तिः । अत्र—यागादिविकृताद्येतो-
विकासो हास इष्यते । इत्युक्तलक्षणः हासः स्थायिभावः । तादृशी कपटमानवती
नायिका आलम्बनविभावः । नखक्षतमुदीपनविभावः । तादृशसोढुषठवचनान्य-
नुभावः । प्रतीयमाना अवहित्यादयो व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो हासस्थायि-
भावो हास्यरसतां भजते । अम्बानमानाया इत्यत्र अम्बानमालाया इति पाठो
दृश्यते । स तु न सरसः ॥ २८९ ॥

अद्भुतमुदाहरति—अंशुकानीति । एषा नन्दनशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् ।
प्रवालानि कोमलपत्राणि । अंशुकानि वसनानि । पुष्पं हारादिभूषणम् । शाखाश्च
मन्दिराणि गृहाणि । चित्रम् एतत् विस्मयास्पदम् । अत्र—विस्मयश्चित्तविस्तारो
वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् । इत्युक्तलक्षणस्य विस्मयस्थायिभावस्य दिव्यनन्दनशाखिनः
आलम्बनविभावाः । तेषामंशुकादिमत्त्वगुणमहिमा उदीपनविभावः । प्रतीयमानाः
स्तम्भस्तेदादयोनुभावाः । तथैव वितर्कादयश्च व्यभिचारिणः । एभिः परिपुष्टो
विस्मयोद्भूतरसत्वं भजते ॥ २९० ॥

भयानकं दर्शयति—इदमिति । मधोनः गहेन्द्रस्य । इदं धारासंनिहिता-
नलं धारासु निशितमुखेषु संनिहितः अनलः यस्य तत् । एतादृशं कुलिशं यत्र-
मस्तीति शेषः । यस्य स्मरणं दैत्यघ्नीगर्भपाताय असुराङ्गनागर्भसंस्मनाय । कल्पते
प्रभवति । तत्स्मरणेन दैत्याङ्गनानां गर्भाः भयेन च्युता भवन्तीत्यर्थः । अत्र—
रौद्रशक्त्या तु जनितं वैक्लव्यं मनसो भयम् । इत्युक्तलक्षणस्य भयस्थायिभावस्य
मधवा आलम्बनविभावः । कुलिशमुदीपनविभावः । गर्भपातादयोनुभावाः ।
प्रतीयमाना आवेगसंमोहादयश्च व्यभिचारिणः । एतैः परिपुष्टो भयस्थायिभावः
भयानकरसत्वं भजते । अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः इत्युक्त्यनुरोधेन एते अष्टौ
रसाः प्रदर्शिताः । शान्ताद्यो नवमो रसः श्रव्यकाव्ये दृश्यते । तल्लक्षणं प्रकाशे—

निर्वेदस्थापिभावोस्ति शान्तोपि नवमो रसः । इति । अन्यत्रापि—

न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेपरागौ न च काचिदिच्छा ।

१) रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः ॥ इति ।

तदुदाहरणं—

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा

१५ मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।

तृणे वा क्षेणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः ।

कदा पुण्येरण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥ इति ।

१८ अत्र हि मिथ्यात्वेन परिभाव्यमानं निखिलं जगदालम्बनम् । तपोवनाधुदीपनम् ।

अहिहाराद्योः समदर्शनमनुभावः । मतिधृतिहर्षाः व्यभिचारिभावाः । एतैः निर्वेद-
स्थापिभावः शमस्थापिभावो वा परिपोषं गतः शान्तरसत्वेन पर्यवस्यति । केचित्

१९ पुनः भक्तिरसमन्यं स्वीकुर्वन्ति । जगन्नाथपण्डितराजस्तु (४५ पत्रे) कथमेतं
एव रसाः । भगवदालम्बनस्य रोमाञ्चाधुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः
परिपोषितस्य भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य

२० दुरपह्वत्वात् । भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थापिभावः । न चासौ शान्तरसे
अन्तर्भावमर्हति । अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते । भक्तेर्देवादिविषय-
रतित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेः ।

२१ रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।

भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्तिताः ॥

इति हि प्राचां सिद्धान्तात् । न च तर्हि कामिनीविषयाया अपि रतेर्भावत्वमस्तु
२२ रतित्वाविशेषात् । अस्तु वा भगवद्भक्तेरेव स्थापित्वम् कामिन्यादिरतीनां च

भावत्वं विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । भरतादिमुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादिव्यवस्थास्थापकत्वेन स्वातन्त्र्यायोगात् । इति एवं केवलभरतवचनप्रामाण्येन

२३ भक्तिरसं भावत्वेन सोमन्यत । परं शाण्डिल्यवर्त्मानुगा भक्तिरसं स्वीकुर्वन्त्येव ।
तदुक्तं भगवद्भक्तिचन्द्रिकामृतरसोच्छासे—

परत्नानासङ्गं जनयति रतिर्या नियमतः

२४ परस्मिन्नेवास्मिन् समरसतया पश्यत इमम् ।

वाक्यस्याग्राभ्यतांयोनिर्माधुर्ये' दर्शितो रसः ।

इह त्वष्टरसायत्ता रसवत्ता स्मृता गिराम् ॥ २९२ ॥

॥ इति रसवचक्रम् ॥

अपकर्ताहमस्मीति हृदि ते मा स्म भूद्वयम् ।

परप्रेमाख्येयं भवति परमानन्दमधुरा

परा भक्तिः प्रोक्ता रस इति रसास्वादनचणैः ॥ इति ।

१ तथा रसाभासभावाभासादयोपि रसनाद्रसाः । तेषां सद्भावे रसवदलंकारः । तत्र अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसभावौ रसाभासभावाभासौ । भावोदयादीनां स्वरूपं पूर्वमेव कथितम् । तेषामुदाहरणान्यपि कुबलयानन्दादिषु द्रष्टव्यानि ॥ २९१ ॥

प्रथमपरिच्छेदे गुणनिर्वचनप्रसङ्गे मधुरं रसवद्वाचि इत्यनेन रसवत्त्वस्य माधुर्यगुणत्वमुक्तम् । इह चालंकारत्वम् । तत्र क उभयोर्भेद इति दर्शयति—
१ वाक्यस्येति । माधुर्ये मधुरगुणे । वाक्यस्य अग्राभ्यता ग्राभ्यतादोषाभावसमानाधिकरणालंकारत्वमित्यर्थः । सैव योनिर्व्यञ्जिका यस्य सः दर्शितः—

कामं सर्वोप्यलंकारः रसमर्थं निषिञ्चति ।

१ तथाप्यग्राभ्यतैवेन भारं वहति भूयसा ॥

इति कथितः । इह रसवदलंकारे तु । गिरां वाचाम् । अष्टरसायत्ता शृङ्गाराद्यष्ट-
रसाधीना । रसवत्ता रसवदलंकारवत्ता । स्मृता । अपे भावः—ग्राभ्यत्वाभावसमाना-
१ धिकरणरसव्यञ्जकालंकारादिमत्वस्य माधुर्यगुणत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु केवलरसा-
नामेयालंकारत्वमुक्तम् । अतो न माधुर्यरसवत्त्वयोरभेदः इति ज्ञेयम् । अत्र अष्टेय-
नेन आचार्यदण्डिनः शान्तो रसो नाभिप्रेत इति सूच्यते ॥ २९२ ॥

ऊर्जस्विनं दर्शयति—अपकर्ताहमिति । समराङ्गणात् धावमानं प्रति कस्यचित् उक्तिरियम् । अहं ते अपकर्ता अस्मि अपकारम् आचरिष्यामि । इति
१ भयं ते हृदि मा स्म भूत् मा भवतु । मे खल्लः विमुखेषु जातु कदाचिदपि ।
प्रहर्तुं न वाञ्छति । तदुक्तं मनुना —

नायुधव्यसनप्राप्तं नार्तं नातिपरिश्रुतम् ।

१ न गीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ (७.९३) इति ।

विमुखेषु न मे खङ्गः प्रहर्तुं जातु वाञ्छति ॥ २९३ ॥

इति मुक्तः परो युद्धे निरुद्धो दर्पशालिना ।

पुंसा केनापि तज्ज्ञेयभूर्जस्वीत्येवमादिकम् ॥ २९४ ॥

॥ इत्यूर्जस्वि ॥

अत्र—

गर्वो मदप्रभावश्रीविद्यासत्कुलजन्मभिः ।

अवज्ञा सविलासाङ्गदर्शनाविनयादिकृत् ॥

इत्युक्तलक्षणो गर्वरूपो व्यभिचारिभावः स्थायिभावमुत्साहमाच्छाद्य उद्विक्ततया प्रकाशते इति ऊर्जस्विनामालंकारः । अयं च—व्यभिचारी तथास्त्रितः इति प्रकाशकृदुक्तेर्भाव एव । ऊर्जः बलं तत्प्रकाशनादर्जस्वि इति नाम्नात्र व्यवहिते । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः—यत्न त्वयमेव गर्वरूपव्यभिचारिभावः स्थायिनि उताहे निलीयते तत्र वीरो रसः । स च पूर्वोक्तसवनाम्ना व्यपदिश्यते । यथा—

१५ क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयः क्षुष्णशक्नेभकुम्भा ॥ २९५ ॥

युष्मदेहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः । ॥ २९६ ॥

सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुपां नन्वहं मेवनादः

१६ किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितलक्ष्मिं राममन्वेपयामि ॥ २९७ ॥

अत्र पादत्रयेणोद्विक्ततया व्यज्यमानेऽपि गर्वश्चतुर्थपादस्यङ्गस्थस्य रामजयोत्साहाद्यवस्थाविभावस्य कुक्षौ विलीयते । अत एवेदं प्रकाशकारेण वीररसोदाहरण-
१७ त्वेनोपगम्यस्तम् । तस्मादयं रसवदलंकार एव । नव्यास्तु रसाभासो भावनाभासो वा रसान्तरादेरङ्गत्वमापन्नः सन् ऊर्जस्वलंकारो भवतीत्याचक्षते । तत्र रुचिरम् । तथात्वे ऊर्जस्विसंज्ञाया अन्वर्थतानुपपत्तेः । अलंकारसंज्ञानां तथात्वस्यैव नियमात् ।
२४ इति ॥ २९३ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । दर्पशालिना अहंकारयता । केनापि पुंसा वीरेण । एवमुक्त्वा युद्धे निरुद्धः पराजितः । परः शत्रुः । मुक्तः गन्तुमनुज्ञातः । तत् तस्मात् । अय ऊर्जस्वलंकारो ज्ञेयः । एवमादिकम् यथा अत्र वीरसाव्यभिचारी गर्वः ऊर्जस्वित्वेनोक्तः तथा अन्यरसाव्यभिचारी गर्वः ऊर्जस्वी भवति इत्यर्थः ॥ २९४ ॥

अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात् तस्यैव सिद्धये ।

यत् प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तं लक्ष्यमिति—अर्थमिति । इष्टं प्रतिपादनाभिप्रेतम् । अर्थ साक्षात् वाचकशब्देन । अनाख्याय अप्रतिपाद्य । तस्यैव इष्टार्थस्यैव । सिद्धये सचन-
 १८ त्कारप्रतिपत्तये । यत् प्रकारान्तराख्यानम् प्रकारान्तरेण चातुर्थ्योक्तकभङ्गिशेषेण
 आख्यानं व्यञ्जनया चोत्तनम् । तत् पर्यायोक्तम् पर्यायेण तदर्थकशब्दान्तरेण विव-
 क्षितार्थस्योक्तत्वात् पर्यायोक्तम् । कथ्यते इति शेषः । पर्यायता च शब्दानामेकार्थ-
 १९ प्रतिपादकता । सा च एकैव दृश्येति न नियमः । दृश्यन्तरेणापि तदर्थप्रति-
 पादकत्वे पर्यायतानपायात् । तथा च विवक्षितमर्थं साक्षात् तदाचकपदेन
 अकथयित्वा वैचित्र्यविशेषाय प्रकारान्तरेण तत्कथनं पर्यायोक्तम् । वाच्यार्थस्य
 २० व्यञ्जनया प्रतिपादनं पर्यायोक्तमित्यर्थः । अत्र व्यञ्जनया वाच्यार्थस्यैवाभिधानम् ।
 चनौ तु न वाच्य एवार्थो विषयः इति ततो भेदः । अपरं च अत्र व्यङ्ग्यार्थः
 अतिस्पष्टतया न तथा अतिशेते यथा उक्तिवैचित्र्यमिति नास्य चनित्वं नपि
 २१ गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं किंतु चित्रकाव्यमेवैतत् । प्रेमचन्द्रशर्माणस्तु—विश्वक्षितार्थश्च
 कचित् वाच्यार्थनियतसंबन्धित्वात् वक्त्रादिबैशिष्ट्यप्रतीतिमन्तरेणापि ज्ञादिति
 प्रयुक्तशब्देन व्यज्यते कश्चिच्च वाच्य एव प्रकारान्तरेण व्यज्यते इत्यस्य द्वौ भेदौ ।
 २२ एवमस्य व्यङ्ग्यमूलकैर्भ्योऽलंकारैः भेदो बोद्धव्यः । तेषु निरुक्तरूपत्वाभावात् ।
 न च—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पञ्चानः सन्तु ते शिवाः ।

१८ ममापि जन्म तत्रैव भूमाचत्र गतो भवान् ॥

इत्यादौ वाच्यव्यङ्ग्ययोर्गमनागमनयोनियतसंबन्धित्वात् कथनाक्षेपादस्य भेद
 इति वाच्यम् । वाच्यनियतसंबन्धिनोपि गमनाभावस्य व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यस्य वक्तृवैशिष्ट्य-
 २१ पर्यालोचनया त्वयि गतेहं मरिष्यामीति द्वितीयार्थव्यङ्ग्यपर्यालोचनया च प्रतीय-
 मानत्वेन ज्ञादिति व्यज्यमानत्वाभावात् । तत्र प्रथमस्योदाहरणं दशत्यसौ परमृतः
 इत्यादि ग्रन्थकृता दर्शयिष्यते । द्वितीयस्य यथा—

२२ यं प्रेक्ष्य चिररूढापि निवासप्रीतिरुज्जिता ।

मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥ इति ।

अत्र शक्रेरावणौ मानमहमुक्ती इति व्यङ्ग्यम् । तदेव च प्रकारान्तरेण वाच्य-
 [काव्यदर्श] १५

दशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरिम् ।

तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम् ॥ २९६ ॥

संगमस्य सखीं यूना संकेते तद्रतोत्सवम् ।

निर्वर्तयितुमिच्छन्त्या कयाप्यपसृतं ततः ॥ २९७ ॥

॥ इति पर्यायोक्तम् ॥

किञ्चिदारभमाणस्य कार्यं दैववंशात् पुनः ।

१७ भिति । केचित्तु पर्यायोक्तेस्मिन् द्वयोरेव वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्रस्तुतत्वम् । समासोक्तौ वाच्यस्यैव प्रस्तुतत्वम् । अप्रस्तुतप्रशंसाया व्यङ्ग्यस्यैव प्रस्तुतत्वमित्येवं मियो भेद इत्याहुः । तत्तु प्रसिद्धोदाहरणविरुद्धमित्युपेक्षितम् ॥ २९५ ॥

पर्यायोक्तमुदाहरति—दशतीति । असौ परभृतः कोकिलः । सहकारस्य आम्रस्य । मञ्जरी दशति आस्त्रादनेन विनाशयति । अहं तं वारयिष्यामि निवारयामि । युवाभ्यां स्वैरं स्वच्छन्दं सविश्रम्भमिति भावः । आस्यतां स्वीयताम् । अत्र अन्यजनसन्निध्यं सुरतोत्सवप्रतिबन्धकमिति नायिकानायकयोः संगिधानाद् सत्या अपसरणमिष्टम् । तत् अहं गमिष्यामि इत्युक्तौ वक्तव्या अप्रैदम्यं दर्शयेत् । अतः परभृतमारणमिषेण तत् कृतमिति चमत्कारातिशयः । अतः पर्यायोक्तम् । केचित्तु अत्र परभृतशब्देन नायकः मञ्जरीशब्देन नायिका तत्संभोगप्रतिबन्धिका अहम् इति शब्देन सूच्यते अतः पर्यायोक्तमिति वर्णयन्ति । परं तत्र कवि-रम् । तत्रापि वाच्यार्थस्य अप्रस्तुतत्वेन लक्षणासंगत्यापत्तेः । युवाभ्यां स्वैरमास्य-ताम् । त्वस्य सरसगाननकूलत्वाच्चेति श्रेयम् ॥ २९६ ॥

प्राकराणिकार्थबोधं विना लक्षणसमन्वयोत्र दुर्वट इति तं दर्शयति—संगमस्येति । यूना नायकेन । सह सखी नायिकाभूताम् । संकेते संकेतस्थाने । संगमस्य संयोग्य । तद्रतोत्सव तदुभययो रतोत्सवं सुखविलासम् । निर्वर्तयितु रगदनेन सविश्रम्भ संपादयितुम् । इच्छन्त्या कयापि चतुरया सद्या । ततः तस्मान् स्थानादपसृतम् ॥ २९७ ॥

मनाहित लक्षयति—किञ्चिदिति । किञ्चित् कार्यम् आरभमाणस्य

वत्साधनसमापचिर्या तदाहुः समाहितम् ॥ २९८ ॥

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

समुचितकारणेन संपादयितुमुद्यतस्य । दैववशात् अकस्मादेव । तस्य कार्यस्य यत्
साधनं संपादकसाधनान्तरं तस्य समापचिः संप्राप्तिः । तत् समाहितमाहुः । दैव-
वशेन कारणान्तरोदयेनारब्धकार्यस्य सौकर्येण समाधानं समाहितमित्यर्थः ।
अर्वाचोनास्तु अमुं समाधिमाहुः । भावशान्तिं तु समाहितमिमाहुः । अत्र
साधनपदं साधनान्तरपरं तत् एव वैचित्र्योद्भवात् । तदाह प्रकाशकारः—
समाधिः सुरुं कार्य कारणान्तरयोगतः । इति । दैववशादिति न नियमपरम्
बुद्धिपूर्वककारणान्तरावलम्बनेन कार्यसंपत्तावपि अस्य सद्भावात् । तदुक्तं
मोजरानेन—

कार्यारम्भे सदायासिर्देवादिवकृतेह वा ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ (३.३४) इति ।

१२ उदाहृतं च—

कल्पान्ते शमितत्रिविक्रममहाकङ्कालदण्डस्फुर-

ष्टेपस्यूतवृत्तिद्वयक्रनखरक्षोतादिकौलामिपः ।

विधैर्कार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ

कर्पन् धीवरतां गतः स्युः जगन्मोहं महाभैरवः ॥ इति ।

अत्र प्रलयसमये महेश्वरेण समापयितुमुपक्रान्तानां त्रिविक्रमादीनां योयं तद्भवा
वद्विशदिना मत्स्यकूर्मयोराकर्षणप्रकारः स भगवता धीरवैण बुद्धिपूर्वकमुपक्रान्त्य-
मानो देवात् तथाभूतेरेव तैः संपद्यते इति बुद्धिपूर्वमेव दैवकृता सदायासिः इति ।
विस्तरस्तु जिज्ञासुभिः तत्रैव द्रष्टव्यः ॥ २९८ ॥

समाहितमुदाहरति—मानमस्या इति । अस्या मानिन्याः । मानं निराकर्तुं
अपसारयितुम् । पादयोः पतिष्यतः नमस्यतः प्रणंस्यतः । मे मम । उपकाराय
दिष्ट्या सुदैवेन । एतत् धनगर्जितम् उदीर्णम् उद्धूतम् । अत्र माननिराकरणाय
प्रणामतत्परस्य देवाबुदीर्णधनगर्जितेन तस्य अतीवोद्दण्डकत्वात् माननिराकरण-
संप्राप्तिः इति समाहितलंकारो विज्ञेयः । मानिन्याः माननिराकरणसाधनेषु
प्रणामः एकमोक्तिः । तदुक्तम्—

उपकाराय दिष्ट्यैतदुदीर्णं धनगर्जितम् ॥ २९९ ॥

॥ इति समाहितम् ॥

आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्प्रमनुत्तमम् ।

उदात्तं नाम तं प्राहुरलंकारं मनीषिणः ॥ ३०० ॥

साम भेदं च दानं च नस्युपेक्षे रसान्तरम् ।

तद्गङ्गाय पतिः कुर्यात् पद्मपायानिति क्रगात् ॥ इति ।

परं नतिर्नैव निश्चयेन कार्यसंपादिका । तथा मानभङ्गाभावे उपेक्षादेः कर्तव्यत्वे-
नोपदिष्टत्वात् । धनगर्जितं तु एकान्तेन फलोपवायकं तस्यावीचीपकत्वात् ।
तथा चान्न सशयितोपायेन माननिरासाय प्रवृत्तस्य नायकस्य निश्चितोपायसंपत्त्या
कार्यस्य सौकर्येण लभः इति ज्ञेयम् ॥ २९९ ॥

उदात्तं लक्षयति—आशयस्येति । आशयस्य अभिप्रायस्य मनो-
व्यापारविशेषस्येति यावत् । विभूतेः संपत्तेर्वा । अनुत्तमम् अलौकिकमित्यर्थः ।
यन्महत्त्वं आधिक्यम् । वर्णयते तं मनीषिणः उदात्तम् अलंकारम् आहुः इत्यन्वयः ।
तथा च प्रस्तुतस्य अलौकिकं महाशयत्वं विभूतिमात्रं वा यत् वर्णयते स उदात्तो
नामालंकारः इति भावः । परे तु प्रस्तुतस्याङ्गत्वेन वर्णयमानं महतां चरितमपि
उदात्तं मन्यन्ते । तदुक्तम् प्रकाशकृता—महतां चोपलक्षणम् इति । उदाहरणं च—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।

निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य दण्डकारण्यस्य तदुत्कर्षाय महतो रामस्य अङ्गत्वेन वर्णनं कृत-
मित्युदात्तालंकारः । यथा वा—

नाभिप्रमिन्नाम्बुरुहासनेन सस्तयमानः प्रथमेन धात्रा ।

अमूर्त् युगान्तोचितयोगनिद्रः संदृत्य लोकात् पुरुषोधिरोते ॥ इति ।

अत्र प्रस्तुतस्य समुद्रस्याङ्गत्वेन लोकसंहर्तुर्भगवतः शयनं वर्णितमिति उदात्ता-
लंकारः । एतच्च प्रस्तुतस्य माहात्म्यातिशयसंस्मृत्तत्वात् लोकतिगामिविभूति-
वर्णनरूपमेवेति दण्डिना न अत्र पृथग्रूपेण लक्षितम् इति ध्येयम् ॥ ३०० ॥

गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः ।

यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेष्वविकुवः ॥ ३०१ ॥

रत्नभिञ्चिषु संक्रान्तैः प्रतिविम्बशतैर्वृतः ।

ज्ञातो लङ्केश्वरः कृच्छ्रादाञ्जनेयेन तत्पतः ॥ ३०२ ॥

पूर्वत्राशयमाहात्म्यमत्राभ्युदयगौरवम् ।

सुव्यञ्जितमिति श्रौक्तमुदात्तद्वयमप्यदः ॥ ३०३ ॥

॥ इत्युदात्तम् ॥

महाशयत्ववर्णनरूपमुदात्तमुदाहरति—गुरोरिति । यः राघवः रावणस्य
त्रिभुवनैकवीरस्य राक्षसाविपस्य शिरसामुच्छेदकं यत् कार्यम् तस्य भारः कार्य-
गुरुतः तस्मिन् अपि । अविक्रवः अन्धकुलः । स गुरोः पितुः । शासनं राज्यस्याग-
पूर्वकवन्गमनरूपमाज्ञाम् । अत्येतुं अतिक्रमितुम् । न शशाक । अत्र रावणवधरूप-
महाकार्यकरणसमर्थोपि राघवः यत् राज्यभ्रंशकरं गुरुनिदेशमत्येतुं न शशाक ।
ज्ञेन अस्य लोकसामातिवर्ति महाशयत्वं प्रतीयते इति उदात्तालंकारः ॥ ३०१ ॥

विभूतिमहत्त्वरूपमुदात्तमुदाहरति—रत्नेति । आञ्जनेयेन अञ्जनासूनुना
हनुमता । रत्नभिञ्चिषु रत्नखचितभिञ्चिषु । संक्रान्तैः प्रतिफलितैः । प्रतिविम्बशतैः
स्वीयप्रतिविम्बानां शतैः । वृतः लङ्केश्वरः लङ्काधिपो रावणः । कृच्छ्रात् कष्टेन । ज्ञातः ।
प्रतिविम्बशतवृतत्वं कृच्छ्रतया ज्ञानस्य हेतुः । अत्र प्रतिविम्बप्रादिरत्नखचित-
भिञ्चिवर्णनेन राक्षसराजस्यालौकिकविभूतिमत्त्वं प्रतीयते इत्युदात्तालंकारः
॥ ३०२ ॥

उदात्तमुपसंहरति—पूर्वत्रेति । पूर्वत्र गुरोः शासनम् इत्युदाहरणे ।
आशयस्य राममनोवृत्तेः माहात्म्यम् अलौकिकमहत्त्वम् । अत्र रत्नभिञ्चिषु इत्युदा-
हरणे । अभ्युदयस्य संपदभ्युदयस्य गौरवे महत्त्वम् । सुव्यञ्जितं स्पष्टं प्रकटीकृतम् ।
इति हेतोः । अदः एतत् । उदात्तद्वयं श्रौक्तम् । अस्माभिरिति शेषः । अपं भावः ।
विषयद्वैविध्येन वैचित्र्यस्य द्वैविध्यात् द्विरकारः स दर्शितः इति ॥ ३०३ ॥

अपहृतिरपहृत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनम् ।

न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणामिति ॥ ३०४ ॥

अपहृतिं सलक्ष्योदाहरति—अपहृतिरिति । किञ्चित् किमपि प्रकृतस्य गुणक्रियादिरूपं धर्मम् । अपहृत्य अपलप्य असत्यातया निरूप्येत्यर्थः । अन्यापस्य धर्मान्तररूपारोप्यमाणार्थस्य । दर्शनं सत्यत्वेन कथनम् । अपहृतिः तन्नामालंकारः ।

नैतन्मुखमिदं पद्यं न नेत्ते भ्रमरारिमौ ।

एतानि केसराण्येव नैता दन्तार्चिपस्तव ॥

इति तत्प्रापह्वरूपकविषयपरिहारार्थं किञ्चिदित्यस्य गुणक्रियादिरूपार्थः स्वी-
क्रियते । तथा च प्रकृत धर्मिण निषिध्य धर्मन्तरारोपः तत्प्रापह्वरूपकम् गुण-
क्रियादिरूपं धर्ममपलप्य धर्मान्तरारोपे अपहृतिरित्यनयोः भेदः । अन्ये तु तत्प्रा-
पह्वरूपकं नैव मन्यन्ते । तेषां मते किञ्चिदपहृत्य कस्यचित् प्रदर्शनम् अपहृति-
रलंकारः । अपहृत्य इत्यनेन रूपकान्तिशयोक्त्योः व्युदासः । तत्र कस्यचिन्निषे-
धात् । किञ्चिदपहृत्य इत्येतान्मात्रोक्तौ आक्षेपालंकारोतिव्याप्तिः । तन्निरासाप-
रिह्यत इति । सदेहे संशयः अत्र तु निश्चयः इति ततो भेदः ।
अप्रेक्षायां संभावना अत्र तु आश्चर्यारोपः इत्युभयोर्भेदः । इयं च द्विविधा शब्दी-
आर्था चेति । यत्र नञादिशब्दैः प्रकृतनिषेधस्तत्र शब्दी । कपटार्थरूपपरिणामा-
न्तर्गतशब्दोपादाने मयट्प्रत्ययान्तोपादाने चार्था । आर्थाः अन्येपि विविधाः
प्रकाराः सन्ति ते उदाहरणतः स्फुटीभविष्यन्ति । तत्र कपटार्थशब्दोपादाने
यथा—उपगमसहकारोद्भासिमृगच्छलेन प्रतिविशिष्यमनेनेष्टकितं कालकूटम् ।
इति । एव—धूमं दधत् प्रकटलञ्जकैतनेन । इति । मयटा यथा—तारामया-
स्तत्र च केनमद्भा । इति । एवमेव—

अमुष्मिन्नावण्यामृतसरासि नूनं गुणदराः

११

स्मरः शर्वशृष्ट पृथुजपननागे निपतितः ।

यदग्राग्राणां प्रशमयिषुना नाभिमुदरे

शिखा धूमस्वेव परिगमति रोमावलिपुः ॥ इति ।

अत्र यपु शब्देन रोमावलिनिषेधः । आचार्यदण्डिनो मते एतान्मुदाहरणानि

चन्दनं चन्द्रिका मन्दो गन्धवाहश्च दक्षिणः ।

सेयमग्निमयी सृष्टिर्मयि शीता परान् प्रति ॥ ३०५ ॥

शैशिर्यमभ्युपेत्यैव परेष्व्वात्मनि कामिना ।

औष्ण्यप्रकाशनात् तस्य सेयं विषयनिहुतिः ॥ ३०६ ॥

अमृतस्यन्दिकिरणश्चन्द्रमा नामतो मतः ।

तत्त्वापह्वरूपकस्य ज्ञेयानि । धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपात् । उदाहरणं दर्शयति—
न पञ्चेति । स्मरः पञ्चेष्टुः पञ्चसंख्यापरिमितवाणो न । पञ्चेष्टुभिः सकलविश्व-
स्येदृशपीडाजननासंभवात् । अतस्तस्य पञ्चिणां बाणानां सहस्रं सहस्रसंख्यात्व-
मस्तीति शेषः । अत्र स्मरस्य पञ्चेष्टुत्वधर्म प्रतिषिध्य सहस्रेष्टुरूपधर्मान्तरारोपात्
अपह्नुतिः ॥ ३०४ ॥

विषयापह्नुतिमुदाहरति—चन्दनमिति । चन्दनं कृष्णागरः । चन्द्रिका
ज्योत्स्ना । तथा मन्दः दक्षिणश्च गन्धवाहः मलयानिल इत्यर्थः । सेयं मयि विरहिणि ।
अग्निमयी सृष्टिः अग्निवन्मां संतापयतीत्यर्थः । अतोऽग्निवन्मया प्रतीयते । परान्
प्रति मश्न्यान् प्रति । शीता शीतला । किलेति स्यासंमतिद्योतनमिन् ॥ ३०५ ॥

उदाहरणं विशदयति—शैशिर्यमिति । अत्र कामिना परेषु स्वभिन्नषु ।
चन्दनादीनां शैशिर्यं शिशिरतां शैत्यमिति यावत् । अभ्युपेत्यैव अर्ह्याकृत्यैव । तस्य
शैत्यस्य । आत्मनि औष्ण्यप्रकाशनात् संतापकतया दाहारोपणात् । सेयं विषया-
पह्नुतिः । अयं भावः । अत्र चन्दनादीनां निषेधारोप्यधर्मयोः शैत्यतापकत्वरूपयोः
व्यवस्थितविषयत्वप्रतिपादनादियं विषयापह्नुतिः । अत्र उष्णत्वधर्मेन शैत्यनिषेधो
व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥ ३०६ ॥

स्वरूपापह्नुतिं दर्शयति—अमृतेति । चन्द्रमाः अमृतस्यन्दिनः किरणाः
यस्य तादृशः सः । नामतः केवलं संज्ञात्वेन न तु अर्थवत्त्वेन । मतः । अयं भावः ।
चन्द्रमा इत्यस्य योगार्थः चन्दयति अमृतस्यन्दिकिरणैरुदाहरति इति चन्द्र ।
स्फायिताश्चि इति चदिधातो रक्प्रत्ययः । चन्द्रः सन् मस्यति परिणमते इति

१ मदर्शनात्. कण. २ सेयं व.

३ नाम नामतः, अ क, नामतो मतः. यपा.

अन्य एवायमर्थात्मा विपनिष्यन्दिदीधितिः ॥ ३०७ ॥

इति चन्द्रत्वमेवेन्दौ निवर्त्यार्थान्तरात्मता ।

उक्ता स्मरार्तेनेत्येषां स्वरूपापह्नुतिर्मेता ॥ ३०८ ॥

उपमापह्नुतिः पूर्वमुपमास्वेव दर्शिता ।

चन्द्रमाः । अथवा चन्द्रम् अमृत तदिव मीयते असौ इति चन्द्रमाः । एव च चन्द्रमत्शब्दस्य यौगिकार्थो आह्लादकरूपः । स तु प्रसिद्धचन्द्रमसि नास्ति । विरहिणो मम सतापकत्वात् । अतः विधौ चन्द्रमःशब्दः केवलरूढिवत्त्वात् मण्डप-कुशलादिवत् चोद्भवः । न तु कुम्भकारादिवत् यौगिकः । एव चन्द्रमसः अमृतस्यन्दिकिरणैराह्लादकत्वं निषिध्य आरोप्यार्थं दर्शयति—अन्य इति । अयं चन्द्रमाः । अन्यः अर्थात्मा पदार्थस्वरूपः । आह्लादकभिनयधर्मविशिष्टः इत्यर्थः । किं धर्मविशिष्टः इत्याह विपेत्ति । विपनिष्यान्दिन्यः दीधितयः किरणाः यस्य तादृशः । एव चात्र धर्मनिषेधपूर्वकधर्मान्तरारोपादपह्नुतिः ॥ ३०७ ॥

उदाहरणं विशदयति—इतीति । केनचित् स्मरार्तेन मदनपीडितेन । इति एवप्रकारेण । इन्दौ चन्द्रत्वं आह्लादकस्वरूपत्वम् । निवर्त्य निषिध्य । अर्थान्तरात्मता विपनिष्यन्दिदीधितिस्वरूपमत्ता । उक्ता आरोपिता । अतः एषा स्वरूपापह्नुतिर्बोद्धव्या । स्य रूप्यते अनेन इति स्वरूप नैरागिकगुणक्रियादिधर्मः । तन्निषेधपूर्विकेयमिति स्वरूपापह्नुतिः ॥ ३०८ ॥

अपह्नुतिमुपसहरति—उपमेति । उपमायाः सादृश्यस्य अपह्नुतिः उपमापह्नुतिः । सा पूर्वमुपमासु उपमालंकारभेदेषु दर्शिता । प्रतिषेधोपमाख्यया दर्शिता इत्यर्थः । तदुदाहरणं हि—

न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिगर्जितुम् ।

कलङ्किनो जडस्येति प्रतिषेधोपमैव सा ॥ इति ।

अत्र हि चन्द्रप्रतियोगिक सादृश्यं प्रतिषिध्य सादृश्यमूलगुणातिशयस्थापनमर्थम् । अतः इयमुपमापह्नुतिः । अत्र औपम्यमूलभूतगुणातिशयसंस्थापिकेयमपह्नुतिः

इत्यपह्नुतिभेदानां लक्ष्यो लक्ष्येषु विस्तरः ॥ ३०९ ॥

॥ इत्यपह्नुतिः ॥

श्लिष्टमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः ।

औपम्यचारुताया विकासयित्री इति तदङ्गभूता । औपम्यचारुता तु प्रधाना इति उपमाभेदे तस्याः परिगणनमिति ज्ञेयम् । तत्त्वापह्नवरूपकं तु अपह्नुतेर्लक्षणविषयमिति पूर्वं दर्शितमेव । अन्ये केचन उपमापह्नुतिः इत्यत्र उपमाशब्देन उपमाकूपकयोः अनतिभेदात् रूपकं गृह्णन्ति । तथा च उपमाकूपकं नाम तत्त्वापह्नवरूपकम् उपमासु रूपकभेदेषु दर्शितमिति अर्थं दर्शयन्ति । तद्वदस्यं तु अपह्नुतौ आर्थः आरोपः न युक्तः शाब्दारोपे एव चमत्कृतेर्भानात् इति स्यात् । परमस्मिन् पक्षेपि उपमाशब्दस्य रूपकार्यः न सरतः । इति उभयत्रापि किञ्चिद्वैकल्यं दृश्यते इति सुधीभिर्विचारणीयम् । इति अनया दिक्षा । अपह्नुतिभेदानां विस्तरो लक्ष्येषु उदाहरणविशेषेषु । लक्ष्यः स्वयमह्नीयः । उपमापह्नुतितत्त्वापह्नुतिष्वलंकारान्तरोत्पत्तिहेतवः अपह्नुतिभेदा अवगन्तव्याः । तत्र उत्प्रेक्षापह्नुतिर्नर्प्या—

अश्रुच्छलेन सुदृष्टो द्रुतपावकधूमकलुषाक्ष्याः ।

अप्राप्य मानमङ्गे विगलति लावण्यपूर इव ॥ इति ॥

एवमन्येपि प्रकाराः नोप्याः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३०९ ॥

इदानीं क्रमप्रातः श्लेष लक्षयति—श्लिष्टमिति । अनेकार्थम्, अभिधा-
वृत्त्या अनेकार्थप्रतिपादकम् । एकरूपान्वितम् एकेन अर्थभेदेपि अभिन्नप्रत्यनो-
च्चार्येण रूपेण अन्वितं युक्तं समानवर्णरूपमित्यर्थः । वचः वाक्यम् । श्लिष्ट श्लेषा-
लंकारयुक्तम् । इष्ट कविभिरिति शेषः । वक्तोक्तिरूपेषु प्रायः सर्वेष्वपि अलंकारेषु
श्लेषः चारुतासपादकतया कविमिरभिद्यपित इत्यर्थः । तदग्रे कथयिष्यति ।

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति प्रायो वक्तोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्न द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्तोक्तिश्चेति वाङ्मयम् ॥ (२३६३) इति ।

श्लेषश्च एकतावभासहेतुः सवन्धनिशेषः । स चान शब्दयोरैकप्रत्यनोच्चार्यरूपः ।

अर्थयोस्तु अर्थनियामकानां प्रकरणादीनामभावात् एकप्रत्यनोच्चार्यशब्देन एकाकाल-

तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥ ३१० ॥

- योज्यत्वरूपः । अन्ये तु शब्दवैजतुकाष्टन्यायेन अर्थयोस्तु एकवृत्तगतफलद्वयन्यायेन
 श्लेष इत्याहुः । ननु अर्थभेदेन शब्दभेदः इति नियमात् कथमंशस्यैव शब्दस्य अनेकार्थ-
 १३त्वमिति चेत् तथाविधाकारैरपरैः शब्दैः श्लिष्टतयेति निश्चिनुमः । अयं च श्लेषः
 शब्दपरिवृत्तिसहत्यासहत्वेन अर्थशब्दभेदेन द्विधेति अर्वाचीना मन्यन्ते । प्राचीनास्तु
 उभयत्रापि शब्दस्य अर्थद्वयप्रतीतिभाषायैव वैचित्र्यजनकतया प्रधानतः अर्थसपेक्ष-
 १५तया अर्थशून्यकेवलशब्दवैचित्र्ये अलंकारत्वाभावादयमर्थालंकार एव इति जानन्ति ।
 एतच्च अनेकार्थावम् अभिधावृत्त्या युगपदनेकार्थप्रतिपादकत्वम् । तच्च शक्ति-
 सुक्रोचकानां संयोगादीनामभावे एव संभवति । यत्र तु संयोगादिभिरभिधायाः
 १७निक्षयः तत्र युगपदर्थद्वयप्रतीतिरभावाच्च श्लेषः । तत्राप्यकृतस्यार्थस्य ध्वनिरेव ।
 संयोगादयश्चोक्त्य हरिणा—

संयोगो विप्रयोगश्च सादृश्यं विरोधिता ।

- २१ अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥
 सामर्थ्यमीचिता देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
 शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति ।

- २२एते संयोगादयः नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपकरणज्ञाता
 विशेषार्थनिर्णायका इति संश्लिष्टार्थः । तत्र संयोगादीनामुदाहरणानि सप्तसप्त
 पञ्चुरानीयताम् इत्यादीनि परमत्रयुमञ्जरातो वेष्टानि । स्मिन्नभवाच्च लिङ्ग्यन्ते ।
 २७अर्थस्यानेकः । च कश्चिद्वस्तुनः कश्चिदेकस्यपरमेषु अनेकसंनिधिराह । तत्र
 आद्यं शब्दश्लेषः द्वितीयसंज्ञः इति नम्याः । अर्थभेदो तथा—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥ ३११ ॥

दोषाकरेण संबन्धश्चतुर्थवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥ ३१२ ॥

प्रायः भिन्नपदवाक्ये च समञ्जश्लेषः । समञ्जश्लेषः एव समधिकचमत्कारकारी इति कविभिः विशेषतः प्रयुज्यते । अतः प्रायःपदोपादानम् इति केचित् । प्रकाश-
कारादयः श्लेषविशेषं शब्दश्लेष वर्णपदलिङ्गभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां भेदाददृष्टा मन्यन्ते । तत्र वर्णश्लेषो यथा—विधौ शिरःस्थे कुटिले कुतः श्रीः । इति । अत्र विधुविधिशब्दयोरुकारेकारयोः श्लेषः । एवमादीनि प्रत्यादिश्लेषो-
दाहरणानि प्रकाशादिभ्यो ज्ञातव्यानि ॥ ३१० ॥

तत्राभिन्नपदश्लेषमुदाहरति—असाविति । उदय प्रतापोन्नतिम् उदयाचलं च । आरूढः । कान्तिमान् कमनीयाकृतिः । तेजस्वी च । रक्तमण्डलः अनुरक्त-
प्रकृतिमण्डलः रक्तविश्वश्च । राजा नृपः चन्द्रश्च । मृदुभिः अनुवृत्तेकरैः शीतलैश्च । करैः राजप्रादुर्भागेः किरणैश्च । लोकस्य हृदयं हरति चित्तमाकर्षति । अत्र प्रक-
रणादिनियामकाभावात् द्वावपि नृपचन्द्रौ वाच्यौ । उदयादिपदानि च प्रकृति-
प्रत्ययभेदशून्यत्वादभिन्नानि इति अभङ्गश्लेषोपमम् ॥ ३११ ॥

भिन्नपदश्लेषमुदाहरति—दोषाकरेणेति । प्रदोषः रजनीमुखम् अथवा प्रकृष्टाः दोषाः यस्मिन् प्रदोषः मदनः प्रकृष्टकोपलोभमोहादिदोषवान् नृपश्च प्राकरणिकः । दोषाकरेण दोषायाः निशाया करः निशाकर इत्यर्थः पक्षे दोषा-
णामाकरः खनिः तेन । तथा नक्षत्रपथवर्तिना नक्षत्रमार्गे आकाशे वर्तते इति तथोक्तेन । क्षत्रपथे क्षत्रोचितशौर्यादाचारे न वर्तते तेन । राज्ञा चन्द्रमसा केन-
चिन्नृपविशेषेण च । संबन्धं संबन्धं प्राप्नुवन् सन् । अप्रियं प्रियाविरहितं द्वेष्यं च । माम् इत्येवम् । किं न बाधते अपि तु बाधत एव । अत्र दोषाकरादि-
पदानां प्रकृतिप्रत्ययभेदेन भिन्नार्थप्रतिपादकत्वात् समञ्जश्लेषोपमम् । राज्ञेत्यत्र तु
अभङ्गः । अत्र समञ्जश्छिद्यपदानां बाहुल्यात् समञ्जश्लेषः । अत एव लक्षणे प्रायः

उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकादिगोचराः ।

प्रागेव दर्शिताः श्लेषा दृश्यन्ते केचनापरे ॥ ३१३ ॥

अस्त्यभिन्नक्रियः कश्चिदविरुद्धक्रियोपरः ।

विरुद्धकर्मा चास्त्यन्यः श्लेषो नियमवानपि ॥ ३१४ ॥

पदोपादानं सार्थकमिति ज्ञेयम् । अर्वाचीनास्तु सभङ्गाभङ्गरूपं तृतीयभेदं परि-
कल्प्य तस्येदमुदाहरणं मन्वते । तन्मते सभङ्गश्लेषोदाहरणं तु—

१२ पृथुकार्तस्वरपात्रं भूपितनिःशेषपरिजन देव ।

विलसत्क्रेणुगहनं संप्रति सममावयोः सदनम् ॥ इति ।

अत्र श्लिष्टानि सर्वाण्यपि पदानि सभङ्गानि इति सभङ्गश्लेषोपमम् ॥ ३१२ ॥

प्रधानभूतं श्लेषं सप्रकारं प्रदर्श्य अलंकारान्तरस्याङ्गत्वेन तस्य चारुता-
संपादकत्वं दिदर्शयिषुराह—उपमेति । उपमारूपकाक्षेपव्यतिरेकाद्यलंकारेषु
गोचराः विषयीभूताः । श्लेषाः प्रागेव तत्तदलंकारोदाहरणेषु दर्शिताः । इदानीं
केचन अपरे अन्यालंकाराङ्गभूताः । दर्शयन्ते । तत्र—

शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि श्रीमत् सुरभिगन्धि च ।

अम्भोजमिव ते वक्त्रमिति श्लेषोपमा स्मृता ॥

इति श्लेषोपमादौ अर्थश्लेषः । बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनि । इति
समानोपमायां शब्दश्लेषः । एवम्—

राजहंसोपभोगार्हं भ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् ।

साखि वक्त्राभुजमिदं तवेति श्लिष्टरूपकम् ॥

इति श्लिष्टरूपके शब्दश्लेषः । तथा—

अमृतात्पनि पद्मानां द्वेष्टरि स्निग्धतारके ।

मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नपरेण किमिन्दुना ॥

इत्यापेक्षे द्विविधः श्लेषः । साधारणधर्मप्रयोगवति व्यतिरेकेषु एवमेव श्लेषो द्रष्टव्यः ।

१५ आदिना अर्थान्तरन्याससमासोक्त्यादीनां परिग्रहः ॥ ३१३ ॥

कथयितव्यान् भेदानुदिशति—अस्तीति । सुगमम् ॥ ३१४ ॥

नियमाश्लेषरूपोक्तिरविरोधी विरोध्यपि ।

तेषां निदर्शनेष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ ३१५ ॥

वक्राः स्वभावमधुराः शंसन्त्यो रागमुल्वणम् ।

दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥ ३१६ ॥

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ष्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥ ३१७ ॥

नियमेति । तेषां निर्दिष्टानामेवामित्यर्थः । निदर्शनेषु उदाहरणेषु । रूपं स्वरूपम् । आविर्भविष्यति प्रकटीभवति ॥ ३१५ ॥

अभिन्नक्रियाश्लेषमुदाहरति—वक्रा इति । कान्ताभिः प्रियाभिः । प्रेषिताः क्षिप्ताः नायकानयनार्थं प्रेषिताश्च । वक्राः तिर्यक्प्रसारिण्यः वक्रोक्तिनिपुणाश्च । स्वभावमधुराः स्वाभाविकमनोहराः मधुरस्वभावाश्च । उल्वणम् अत्यन्तं प्रखण्डम् । रागं लौहित्यम् अनुरागं च । शंसन्त्यः सूचयन्त्यः कथयन्त्यश्च । दृशः नयनानि दूत्यश्च । प्रियान् कर्षन्ति आकर्षयन्ति । अत्र वक्रादिविशेषणानां छिद्यत्वं दृग्-तीनां च कर्षणरूपैकक्रियायामन्वयः । श्लेषस्य एकक्रियत्वं च स्वाश्रयीभूत-विशेषणानां विशेष्ययोः दृग्दूत्योरेककर्षणक्रियावत्त्वात् परंपरया बोध्यम् । अत्र—

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

कर्तृत्वं स्तुतिनिन्दार्यं सा मता तुल्ययोगिता ॥

इति वक्ष्यमाणस्वरूपायाः तुल्ययोगिताया निर्वाहकत्वादयं श्लेषः तुल्ययोगिताज्ञ-भूतः । अपरे तु एकक्रियया वाक्यद्वयदीपनात् क्रियादीपकस्याज्ञभूतोपमित्याहुः ॥ ३१६ ॥

अविरुद्धक्रियाश्लेषमुदाहरति—मधुरेति । कोकिलागिरः आकर्ष्यन्ते । आसितेक्षणाश्च श्लिष्यन्ते । उभे अपि छिद्यविशेषणैर्बर्णयति । मधुराः स्वरमाधुर्य-शालिन्यः माधुर्याख्यनायिकालकारयुक्ताश्च । माधुर्यं च—सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता । इत्युक्तप्रकारकम् । रागवर्धिन्यः उदीपकत्वेन प्रणयाविष्कारेण च अनुरागं वर्धयन्त्यः । कोमलाः कर्णमधुराः मृदुगात्र्यश्च । मदकला वसन्त-

रागमादर्थयन्नेष वारुणीयोगवर्धितम् ।

'तिरोभवति धर्माशुरङ्गजस्तु विजृम्भते ॥ ३१८ ॥

निस्त्रिशत्वमसावेव धनुष्येवास्य वक्रता ।

शरेष्वेव नरेन्द्रस्य मार्गणत्वं च वर्तते ॥ ३१९ ॥

प्रारम्भे मदोन्मत्ताः सौभाग्याद्यवलेपविकारवत्यश्च । उक्तं च मदलक्षणं यथा—
मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलेपजः । इति । अत्राकर्णनाश्लेषणक्रिययोरेक-
कालीनत्वसम्भवेनाविरोधः । श्लेषस्य अविरुद्धक्रियासंबन्धश्च स्वाश्रयविशेषणविशे-
ष्ययोः कोकिलालापसितेक्षणयोः कर्मत्वेन संबन्धात् तत्संबन्धेन परपरया बोध्यः ।
अत्रापि श्लेषस्य तुल्ययोगिताङ्गत्वं ज्ञेयम् ॥ ३१७ ॥

विरुद्धक्रिय श्लेषमुदाहरति—रागेति । एषः पुरो दृश्यमानः । धर्माशुः सूर्यः ।
तिरोभवति अरताच्च गच्छति । अङ्गजस्तु मदनस्तु । विजृम्भते उद्योतते । उभौ
अपि श्लिष्टविशेषणेन वर्णयति—रागमिति । वारुणी पश्चिमदिक् तस्याः योगेन
संबन्धेन वर्धितं स्फूर्तिम् । राग लौहित्यम् । आदर्शयन् । पक्षे वारुणी मदिरा तस्याः
योगः सेवनं तेन वर्धितम् । राग अनुरागम् । आदर्शयन् । अत्र तिरोभयनविजृम्भ-
णक्रिये परस्परविरुद्धे । श्लेषस्य तत्र संबन्धः पूर्ववत् परंपरया हेयः । अत्र
तुल्ययोगितालङ्कारः प्रधानतया वर्तते ॥ ३१८ ॥

सनियमश्लेषमाह—निस्त्रिशत्वमिति । अस्य नरेन्द्रस्य । असौ खड्गे एव
न तु मनसि । निस्त्रिशत्वम् निर्गतः त्रिशतः अङ्गुलिभ्यः इति निस्त्रिशः त्रिशद-
ङ्गुल्यधिकपरिमाणव्यम् निर्दयत्वम् च । धनुष्येव वक्रता आकर्षणेन असरलता
प्रतिकूलता च । मार्गणत्वं शरत्वं याचकत्वं च । शरेषु एव न तु प्रजासु । वर्तते
इति सर्वत्रान्वेतव्यम् । अत्र प्रतिपादय एवकारेण द्वितीयार्थानां व्यवष्टिगत्यात्
अयं नियमवानर्थश्लेषः । अत्र—अनेन च परिसङ्ख्यायाः परिपोषः । ग्रन्थस्ता
वस्थाप्यतापि परिसङ्ख्या स्पष्टवैचित्र्यादङ्गीकार्येति टीकाकाराः । ययं तु नियम-
श्लेषेणैव तस्याः सर्वस्य निषयस्याक्रमणात् किं परिसङ्ख्येति नामा-ताराश्रयजे
प्रयोजनमस्तीति न जानीमः । दर्शयन्ते केचनापरे इति अत्रातिरूपस्य उभय-

पशानामेव दण्डेषु कण्टकस्त्वपि रक्षति ।

अथवा दृश्यते रागिमिधुनालिङ्गनेष्वपि ॥ ३२० ॥

महीभृद्भूरिकटकस्तेजस्वी नियतोदयः ।

दक्षः प्रजापतिश्चासीत् स्वामी शक्तिधरश्च सः ॥ ३२१ ॥

अच्युतोप्यवृषच्छेदी राजाप्यविदितक्षयः ।

स्वपि श्लेषस्य दर्शनं प्रतिज्ञातमवशोद्वन्यम् । तथा चात्र आचार्यमतेन अङ्गी-
श्लेषः एव न परिसंख्याङ्गभूत इति विचारणीयम् ॥ ३१९ ॥

नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषमुदाहरति—पशानामेवेति । त्वपि रक्षति सति ।
पशानामेव दण्डेषु कण्टकः न तु प्रजासु । कण्टकः तीक्ष्णाप्रावयवविशेषः क्षुद्र-
शत्रुश्च । नियमश्लेषमाक्षिपति—अथवेति । रागिमिधुनस्य अनुरक्तकामिनोः
आलिङ्गनेषु अपि । कण्टकः रोमाञ्चः । दृश्यते । अत्र पशानामेव इति सनियमश्ले-
षस्य अयवेत्यादिना आक्षेपः । अतः नियमाक्षेपरूपोक्तिश्लेषः । स च एकत्र निहि-
तस्य कण्टकस्य वाक्यद्वयोदीपनात् प्रधानस्य दीपकस्याङ्गमिति ध्येयम् ॥ ३२० ॥

अविरोधिश्लेषमुदाहरति—महीभृदिति । स वृषः । महीभृत् महीं विभ-
तीति महीभृत् पृथ्वीधारकः पर्वतश्च । भूरिकटकः बहुस्कन्धावारः विशालनितम्बश्च
अस्ति । तथा स तेजस्वी प्रतापवान् सूर्यश्च । नियतोदयः सततौन्नतिशाढी
नियतोद्गमश्च । तथा दक्षः निपुणः प्रजापतिविशेषश्च । प्रजापतिः प्रजापालकः
सृष्टिकर्ता च । तथा स्वामी प्रभुः कार्तिकेयश्च । शक्तिधरः प्रभावोत्साहमन्त्र-
शक्तिसंपन्नः आयुधविशेषवांश्च । अस्ति । अत्र महीभृत् भूरिकटकः तेजस्वी
नियतोदयः दक्षः प्रजापतिः स्वामी शक्तिधरः इति श्लिष्टपदयुगळानामविरोधि-
त्वादविरोधिश्लेषः । स एव चात्र प्रधानः ॥ ३२१ ॥

विरोधिश्लेषमुदाहरति—अच्युतेति । अच्युतः सन्मार्गात् अभ्रष्टः
विष्णुश्च । अपि अवृषच्छेदी वृषः धर्मः तन्नामासुरश्च तं न च्छिनत्तीति तथोक्तः ।
राजापि राजा नरपतिः चन्द्रश्च अपि । अविदितः अज्ञातः क्षयः संपत्क्षीणता
राजयक्ष्मा च येन तादृशः । देवः राजा सुरश्चापि । अविबुधः विबुधः विगत-
पण्डितः देवश्च न भवतीति तथोक्तः । शक्रः कल्पाणकरः हरश्चापि । अमुजङ्ग-

देवोप्यविवुधो जज्ञे शंकरोप्यभुजङ्गवान् ॥ ३२२ ॥

॥ इति श्लेषचक्रम् ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् ।

१५वान् भुजङ्गः पिङ्गः सर्पश्च तद्वान् तद्विशिष्टः न भवतीति अभुजङ्गवान् । जज्ञे इति सर्वत्र वाक्येषु योजनीयम् । अत्राच्युतादिपदानां द्वितीयार्थे विष्ण्वादी वृषोच्छेद्यादिवितीयपदार्थस्याभावो विरुद्धः इति विरोधिः श्लेषोऽयम् । अयं च विरोधाभासस्याङ्गम् । सरस्वतीकण्ठाभरणे तु भिन्नाभिन्नकारकरूपेणास्य भेदौ प्रदर्शितौ । तत्र भिन्नकारको यथा—

गतिर्वेणी च नागेन वपुरुस्तु च रम्भया ।

१२ औष्ठौ पाणी प्रवालैश्च तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥ इति ।

तस्या नायिकायाः गतिः गमनं वेणी केशरचना च नागेन हस्तिना सर्पेण च समा । अत्र प्रथमार्थे नागशब्देन धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्तागगतिर्गृह्यते । तस्या वपुः १५शरीरम् ऊरुद्वयं च रम्भया अप्सरोविशेषया कदल्या च । तस्या औष्ठौ पाणी च प्रवालैः विद्रुमैः नवपल्लवैश्च । तुल्यत्वमाययुः । अत्र वर्णनीययोस्तुल्यत्वं श्लेषप्रमावाङ्मन्यते । सोऽयमनेककर्तृत्वाद्भिन्नकारकः । अभिन्नकारकः श्लेषो यथा—

१८ कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि ॥ इति ॥

हे कलभापिणि मधुरवचने । तव दृष्टिः कस्य विश्वसनीयत्वं विश्वासाहता । याति । १९न कस्यापि इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—कृष्णोति । कृष्णा इयमा अर्जुनां चैता अनुरक्ता प्रान्तलोहिता च । कर्णावलम्बिनी कर्णपर्यन्तगामिनी । पक्षे कृष्णे श्रीहरौ अर्जुने मध्यमपाण्डवे च अनुरक्ता अनुरागवती । कर्णपक्षपातिनी च । अतः २०विरुद्धपक्षद्वयाश्रितत्वात् कथं सा विश्वसनीया स्यात् । स चायमेककर्तृत्वादभिन्नकारकः श्लेषो भवति । एवं प्रभेदविशेषा अन्येभ्य आकरग्रन्थेभ्यो बोद्धव्याः । विस्तारभियोपरम्यतेस्माभिः ॥ ३२२ ॥

क्रमप्राप्तां विशेषोक्तिं लक्षयति—गुणजातीति । विशेषः वर्णनीयत्वेन

विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ३२३ ॥

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

- प्रस्तुतस्य वीर्यावतिशयः तस्य । दर्शनाय अवगमाय । गुणजातिक्रियादीनां आदि-
 ३ शब्देन द्रव्याणां च । यत्तु वैकल्यदर्शनं कार्यसिद्धौ निष्फलत्वप्रतिपादनम् । सा
 विशेषोक्तिः इष्यते । विशेषाय गुणादिवैकल्योक्तित्वाद्विशेषोक्तिरिति अवयवार्थः । स
 च न स्वरूपनिर्धारणाय अपि तु भेदावगमायेति ज्ञेयम् । पदार्थमात्रवैकल्ये अस्याः
 स्वरूपत्वात् । अतिशयोक्तौ प्रस्तुतस्य वीर्यावतिशयदर्शनसद्भावेऽपि गुणादीनां
 वैकल्यं न प्रतिपाद्यते इति ततोऽस्या भेदः । एवकारेण विशेषदर्शनाभावे नायमलंकारः
 इति सूच्यते । सरस्वतीफण्टाभरणेऽपि एतदेव लक्षणं स्वीकृतम् । इदमेव लक्षणं
 १ च—एकगुणहानकल्पनायां साम्यदाल्घ्यं विशेषोक्तिः । (४-३-२३) इति वामनेन
 स्थिरीकृतम् । विशेषदर्शनायैवेत्यनेन विभावनातः भेदो दर्शितः । तत्र हि
 प्रधानतया कारणान्तरं स्वाभाव्यत्वं वा विभावनीयम् न प्रस्तुतस्यातिशयो वाच्यः ।
 १२ इह तु गुणादिप्रतिषेधेन प्रस्तुतस्यातिशयोपेक्षितः । नव्यास्तु—विशेषोक्तिर-
 खण्डेषु कारणेषु कदाचनः । इति विशेषोक्तिमाहुः । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्मणः—
 नव्यास्तु सत्यपि कारणे कार्याभावः विशेषोक्तिरित्याहुः । तत्रालंकारसंज्ञानामन्व-
 १५ र्थतयैव प्राचीनैः प्रयुक्तावेन हेतुसमानाधिकरणकार्याभाववर्णने विशेषप्रतीतिर-
 भावाद्विशेषोक्तिसंज्ञाभ्युपगमे हेतुः प्रष्टव्यः । न च विशेषो वैचित्र्यं तच्च सत्यपि
 कारणे कार्याभावोपनिबन्धे विद्यते एवेति विशेषोक्तिसंज्ञाया अन्वर्थतैवेति वाच्यम् ।
 १६ अलंकारमात्रस्यैव वैचित्र्यात्मकत्वेनोपमादावपि विशेषोक्तिसंज्ञायाः प्रसङ्गात् ।
 अथ सति हेतौ कार्याभावप्रतिपादनजन्यं स्फुटं प्रतीयमानमपि वैचित्र्यं त्वयापि
 कथं संज्ञान्तरेणालंकारतया न संगृहीतमिति चेन्नैवम् ! तत्रास्माकमतिशयोक्ते-
 २१ रभ्युपगमात् । कार्यकारणपौर्वापर्यवैपर्ययवदत्राप्यातिशयोक्त्यभ्युपगमस्यौचित्यात् ।
 तस्मात् गुणादिवैकल्यवर्णने वर्णनीयस्य विशेषकथनमेव विशेषोक्तिरिति युक्त-
 तरमिति ॥ ३२३ ॥

तत्र गुणवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न कठोरमिति । पुष्पधन्वनः

मदनस्य । आयुधं अस्त्रम् । न कठोरं न वा तीक्ष्णं निशितम् ।

३ अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।

नीलोत्पलं च पद्मैते पञ्चबाणस्य सायकाः ॥

तथापि जितमेवासीदमुना भुवनत्रयम् ॥ ३२४ ॥

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसंभवा ।

तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोप्यलम् ॥ ३२५ ॥

न वद्धा भुकुटिर्नापि स्फुरितो दशनच्छदः ।

न च रक्ताभवद्दृष्टिर्जितं च द्विपतां कुलम् ॥ ३२६ ॥

इति पुण्यमयत्वादिति भावः । तथापि अमुना कामेन । भुवनत्रयं जितमेवासीद् । अत्र मदनस्य वीर्योत्तिष्ठप्रदर्शनाय तदस्त्रस्य काठिण्यादिगुणवैकल्योक्तिः इति विशेषोक्तिः । नात्र कारणान्तरविभावनायां स्वाभाविकत्वविभावनायां वा तात्पर्यमसौ न विभावनाप्रसक्तिः । एवं च विनोपकरणं क्रियानिष्पादकतया कर्तुर्लक्ष्यप्रतिपादनं उपकरणगतकठोरतीक्ष्णगुणवैकल्येन प्रदर्शितमिति गुणवैकल्यविशेषोक्तिरियम् ॥ ३२४ ॥

जातिवैकल्ये विशेषोक्तिं दर्शयति—न देवेति । एषा देवकन्यका न । गन्धर्वकुलसंभवा गन्धर्ववंशजापि न । तथापि वेधसः ब्रह्मणोपि । तपोभङ्गं विशा-
३ तुम् अलं समर्था । अत्र देवत्वगन्धर्वत्वजातिनिरपेक्ष्येण ब्रह्मणोपि तपोभङ्ग-
सामर्थ्यवर्णनेन नाविकाया रूपातिशयः प्रतीयते । देव्यो गन्धर्वश्च तपोभङ्ग-
विधानसमर्थाः इति पुराणप्रसिद्धिः । अत्र वर्णनीयाया जातिवैकल्येन विशेषो-
५ दर्शितः इति जातिवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२५ ॥

क्रियावैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न वद्धेति । भुकुटिः भूभङ्गः । न वद्धा । दशनच्छदः अधरः । न स्फुरितः । दृष्टिरपि रक्ता ताम्रा । नाभवद् । तथापि
१ इह वीर तया द्विपतां अरीणाम् । कुलं जितम् । बलमिति पाठे शत्रुसैन्यं जित-
मित्यर्थः । अत्र बन्धनादयः क्रियाः । तद्वैकल्येन शत्रुजयो वर्णितः । तेन लीळया
शत्रुजयो विहितः इति विशेषः स्फुटीभूतः । अतः क्रियावैकल्यविशेषोक्तिरियम् ।
२ अत्र केचित्—बन्धनं स्फुरणं च क्रिया रक्तत्वं तु गुणः । अतः क्रियागुण-
वैकल्ययोरत्र संकरः । शुद्धक्रियावैकल्योदाहरणं तु—

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।

स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥ ३२७ ॥

एकचक्रो रथो यन्ता विक्रलो विपमा हयाः ।

आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को नभस्तलम् ॥ ३२८ ॥

नोपभोगो न वा दान बन्धूना भरण न वा ।

तथापि गुरुता धचे नृणा सरक्षित धनम् ॥ इति ।

अत्रोपभोगादिक्रियामात्रवैकल्यमिति वदन्ति ॥ ३२६ ॥

द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिं दर्शयति—न रथा इति । न रथा न च मातङ्गा हस्तिन । न हया अश्वा । न च पत्तय पदातय । एवम्—हस्त्यश्वरय-
पादात् सेनाङ्ग स्याच्चतुर्विधम् । इति चतुरङ्गबलवियुक्त्यापि स्त्रीणा अपाङ्गदृष्ट्यैव
तिर्यक्कटाक्षेणैव । जगता त्रय जीयते । अत्र रथादिजयसाधनद्रव्याणामभावेपि
जगत्त्रयविजयः केवलया दृशा विहित । तेन च दृशा मोहनसामर्थ्यविशेष प्रती-
यते इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः ॥ ३२७ ॥

हेतुविशेषोक्तिं दर्शयति—एकचक्र इति । रथ एकचक्र यन्ता सारथि ।
विक्रल चरणान्किल । अश्वा विपमा सप्तसङ्ख्याका इत्यर्थः । सप्ताश्वा नव इन्तिन
इति सप्ताश्वाना राजतन्त्रे निषेध इति रत्नदर्पणव्याख्याया रत्नेश्वर । तथापि
तेजस्वी अर्क रश्मि । नभस्तल विस्तीर्णमाकाशम् । आक्रामति । अत्र रथादिद्रव्या-
णामङ्गवैकल्येन द्रव्यवैकल्यम् । तत्प्रतिपादनेन विक्रलसाधनोपि रविर्जगत्त्रयमा-
क्रामतीति विशेषसामर्थ्यदर्शनात् विशेषोक्तिः । तत्र च तेजस्वीति हेतुबोधकपद-
विन्यासेन न तेजस्विन अङ्गीकृतार्थसाधने उपकरणपरतन्त्रा भवन्तीति विशेषस्य
परिपोषो भवति इति हेतुविशेषोक्तिरियम् । भोजराजस्तु न रथा न च मातङ्गा
इति द्रव्यवैकल्यविशेषोक्तिः एकचक्रो रथो यन्तेति वैकल्यवद्द्रव्यविशेषोक्तिरिति
भेदद्वय कल्पयति । तथैव अवैकल्यदर्शनेनापि कचिदप्युपपद्यते इति जातिगुण-
क्रियादीनामवैकल्येपि कचिदिय मयतीति मत्वा उदाहरति—

सैषा हेतुविशेषोक्तिस्तेजस्वीति विशेषणात् ।

अयमेव क्रमोऽन्येषा भेदानामपि कल्पने ॥ ३२९ ॥

॥ इति विशेषोक्तिचक्रम् ॥

विप्रक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित् ।

१२ अयं तथा रथक्षोभादसेनासौ निपीडित ।

एकं कृती शरारोस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भर ॥

अत्र तथा स्पृष्टोऽस्य पुण्यवान् तथा चास्पृष्टः शेषमङ्गं मे निरर्थकम् इति योयम-
१५ नैकल्यदर्शनेऽपि विशेषस्तेनेषा हेतुमत्यपि हेतुमता विशेष्यमाणा यथोक्ता विशेषो
क्तिर्भवतीत्याह ॥ ३२८ ॥

उदाहरणं निरूपयति—सैषेति । तेजस्वीति विशेषणात् हेतुगर्भविशे-
षणादिति भावः । एषा विशेषोक्तिः हेतुविशेषोक्तिः । अन्येषामपि भेदानां
विशेषोक्तिप्रकाराणाम् । अयमेव क्रमः अयमेव मार्गः । तथा च यथात्र हेत्वलंकार-
संबन्धा विशेषोक्तिस्तथा लंकारान्तरसंबन्धापि ऊहनीयाः । तथा च—भवन्ति यत्रो-
पधयो रजःन्यामतैलपूरा सुरतप्रदीपाः । दूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।
६१ यः ह्यकमला लक्ष्मा । इत्यादयो रूपकसंबन्धा विशेषोक्तयो ज्ञेयाः ॥ ३२९ ॥

क्रमप्राप्ता तुल्ययोगिता लक्षयति—विप्रक्षितेति । विप्रक्षिता प्रस्तुत-
गतत्वेन वक्तुमिष्टा ये गुणा तेऽत्कृष्टा अधिका ये ते सह । स्तुतिनिन्दार्थं
स्तुत्यर्थं निन्दार्थं वा । कस्यचित् प्रस्तुतस्य स्तुत्यस्य वा तेऽगुणे समीकृत्य यत्
कीर्तनं वचनम् । सा तुल्ययोगिता मता इति अन्वयः । अत्र बहुवचनमाविप्रक्षितम् ।
द्राभ्यामनेन वा समावरणेऽपि अस्या संबन्धात् । तथा विप्रक्षितगुणोत्कृष्टैरप्रस्तुतैरे-
वेति न नियमः ।

कटाक्षा मधुरालापा विलासास्ते च तं भुजे ।

जगज्जये प्रवृत्तस्य कदर्पस्य महद्बलम् ॥

कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मतां तुल्ययोगिता ॥ ३३० ॥

यमः कुवरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि ।

१ इत्यत्र कटाक्षालापविलासादीनां प्रस्तुतत्वे तस्याः सद्भावात् । प्रस्तुतयोरेव
अप्रस्तुतयोरेव वा एकधर्माभिसंबन्धे तुल्ययोगिता प्रस्तुताप्रस्तुतयोरेकधर्माभि-
संबन्धे दीपकमिति अर्वाचीनमतं न दण्डिनोभिमतम् । धर्माभिसंबन्धरूपवैचि-
११ ५५स्य सर्वत्र तुल्यत्वात् । एवं तर्हि दीपकं निर्विषयं स्यादिति चेन्न । अस्मन्मते
वाक्यान्तरीयपदस्यानुपङ्गादिना स्वार्थद्वारा वाक्यान्तरार्थोदीपकत्वस्यैव दीपका-
लंकारत्वात् । तदुक्तम् --

१५ जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्रवर्तिना ।

सर्ववाक्योपकारक्षेत् तदाहुर्दार्पिकं यथा ॥ (२९७) इति ।

अनेनैव लक्षणेन दीपकसंज्ञाया अन्वर्थता भवति । वामनोपि— विशिष्टेन
१२ साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता (४३२६) इति सूत्रेणैवमेव लक्षणमङ्गी-
करोति । भोजराजोपि तथैव । उपमायां वाच्यार्थस्य व्यङ्ग्यार्थस्य वा साम्यप्रतीतिः
शान्दी । इह तु सर्वेषां समकक्षतया शान्दबोधविषयत्वात् पर्यवसाने सादृश्य-
१३ प्रतीतिरित्यनयोर्भेदः ।

द्विषो जागर्ति रक्षायै पुलोमारिर्मुक्तो भवान् ।

अतुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपास्त्वया वृषाः ॥

१४ इत्यादितुल्ययोगोपमायामपि (२४९) व्यञ्जनयोपसिद्धत्वापि सादृश्यस्य वृत्ति-
वैधत्वेन शान्दबोधाभ्युपगमात् । व्यञ्जनाया वृत्तिस्त्वं च सर्वालंकारिकसंमतम् ।
तुल्ययोगितायां तु साम्यं न वृत्तिवैधं किंतु पर्यवसानगम्यम् । तेन नोभयोः
१५ संमर्दः । एवं च विवक्षितगुणशालित्वेन अप्रस्तुतैः सह प्रस्तुतस्य स्तुतिनिन्दार्थं
तादृशगुणान्वयित्वकीर्तनेन या प्रशंसा निन्दा वा सा तुल्ययोगिता । केचित्तु
तुल्ययोगितायां स्तुतिनिन्दयोः प्राधान्यम् सादृश्यं तु उपसर्जनीभूतम् तुल्ययोगो-
१६ पमायां तु सादृश्यं प्रधानम् इति ततोऽस्या भेद इति मन्यन्ते ॥ ३३० ॥

तत्र स्तुतितुल्ययोगितामुदाहरति—यम इति । यमः कुवेरः वरुणः

विभ्रस्यनन्यविषयां लोकपाल इति श्रुतिम् ॥ ३३१ ॥

संगतानि मृगाक्षीणा तडिद्विलसितानि च ।

क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम् ॥ ३३२ ॥

॥ इति तुल्ययोगिता ॥

सहस्राक्ष इन्द्र । तथा भवान् । अनन्यविषया अनन्यगामिनीम् । लोकपाल इत्याकारान् । श्रुतिं स्मृतिम् । विभ्रति धारयन्ति । अत्र लोकपालस्वरूपो गुण प्रस्तुतनृपे विवक्षित । तेन च गुणेनोत्कृष्टैर्यमादिभिः समानताद्वयापनेन राज्ञः स्तुतिः । अतः स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता ॥ ३३१ ॥

निन्दातुल्ययोगितामुदाहरति—संगतानीति । मृगाक्षीणा संगतानि समागमा । तथा तडिद्विलसितानि विद्यदुन्नेपितानि च । स्वयम् स्वस्यानुरागेण । तानि घनारब्धान्यपि घन निविड निरन्तरभाव तेन आरब्धानि अनुष्ठितान्यपि । पक्षे घने मेघे स्वयम् आरब्धानि अपि । क्षणद्वय क्षणादूर्ध्वमपरमपि क्षणम् । न तिष्ठन्ति कुतो दार्ढ्यकालवस्थानमिति भावः । अत्र प्रसिद्धचपलत्वभावया विधुता सह द्राणा संगमस्य चपलता समकक्षीकृत्योच्यते । तेन च निन्दावगम स्पष्टो भवति । अतः निन्दातुल्ययोगिता । सा चात्र घनारब्धानि इति श्लेषानुप्राणितया समधिकचमत्कार भवति । सरस्वतीकण्ठाभरणे—

१ अन्ये सुखनिमित्तं च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।

स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ (४५५)

इति मता तरेण तुल्ययोगिता लक्षितास्ति । तत्र तुल्यार्थाया उदाहरणं यथा—

१२ आहूतस्याभिषेकाय तिसृष्टस्य वनाय च ।

न मया लक्षितस्तस्य स्वर्णोष्पाकारविभ्रमः ॥

अत्र रामस्य राज्याभिषेकजनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः प्रतीयते । इति स्तुतिरूपा तुल्ययोगिता । निन्दार्था यथा—

यथ निम्नं परशुना यथैनं मधुसर्पिणा ।

यथैनं गन्धमाण्यां सारस्य कटुरेव स ॥

विरुद्धानां पदार्थानां यत्र संसर्गदर्शनम् ।

विशेषदर्शनायैव स विरोधः स्मृतो यथा ॥ ३३३ ॥

कूजितं राजहंसानां वर्धते मदमञ्जुलम् ।

- १८ अत्र यः परशुना छिनत्ति योमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमाल्याभ्यामर्घति
तं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वम् इति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते
इति निन्दार्था तुल्ययोगितेयम् । विस्तरस्तु तत एव द्रष्टव्यः ॥ ३३२ ॥

अथ विरोधं लक्षयति—विरुद्धानामिति । विशेषस्य प्रस्तुतगतोत्कर्षस्य
दर्शनाय प्रतिपादनायैव । विरुद्धानां परस्परैः सहानवस्थानवतां परस्परसामानाधि-
३ करण्यशून्यानामित्यर्थः । पदार्थानां यत्र वैचित्र्ये संसर्गदर्शनं सहावस्थानं सामा-
धिकरण्यप्रतिपादनमित्यर्थः । सः विरोधमूल्याद्विरोधालंकारः स्मृतः । यथेति
उदाहरणोपन्यासाय । तत्र प्रकृतविरोधो दोषाय अप्रकृतधालंकाराय । प्ररोद्ध
६ बाधबुद्धयानभिभूतत्वम् । बाधबुद्धयाभिभूतत्वं च अप्ररोद्धः । तथा च विरुद्धानां
नाम वस्तुतः विरोधाभावेऽपि मुख्यतः विरुद्धत्वेन प्रतिभासमानानाम् इत्यर्थः ।
तदुक्तं प्रकाशकृता—विरोधः सोविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः । इति । पदार्थानां
९ जातिगुणक्रियाद्रव्याणाम् । तेषु जात्या जातिगुणक्रियाद्रव्यैः चतुर्भिर्विरोधः गुणस्य
गुणक्रियाद्रव्यैः त्रिभिः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्याम् द्रव्यस्य द्रव्येणेति प्रकाशोक्त-
दशप्रकारो विरोधो ज्ञेयः । अयं शब्दलेपनिबन्धश्चेद्विरोधाभास उच्यते । इति प्रेम-
१२ चन्द्रशर्माणः । वामनस्तु विरुद्धाभासत्वं विरोधः इति सूत्रयित्वा (४३१२)—

पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः

पत्राणी तव कुङ्कुमेन रञ्जिता रक्ता मयं मानिदि ।

- १५ त्वं तुङ्गस्तनभारमन्यरगतिर्गन्धिषु मे वेपथु-

त्वन्मध्ये तनुता ममाधृतिरहो प्रेम्भो विचित्रा गतिः ॥

इत्युदाजहार । एष च अपिशन्दप्रयोगे वाच्योन्यथा व्यङ्ग्यः ॥ ३३३ ॥

तत्रादौ क्रियाविरोधमुदाहरति—कूजितमिति । राजहंसानां मदमञ्जुलं

क्षीयते च मयूराणां रुतमुत्क्रान्तसौष्ठवम् ॥ ३३४ ॥

प्रावृषेण्यैर्जलधरैस्मरं दुर्दिनायते ।

रागेण पुनराक्रान्तं जायते जगतां मनः ॥ ३३५ ॥

तनुमध्यं पृथुश्रोणि रक्तौष्ठमसितेक्षणम् ।

नतनाभि यपुः स्त्रीणां कं न हन्त्युन्नतस्तनम् ॥ ३३६ ॥

मदेन मनोरमम् । कूजित वर्धते । मयूराणाम् उत्क्रान्तम् अपगत सौष्ठव मनोहारिव
यस्मात् तत् । तादृश कूजित क्षीयते हासमेति । अत्रैकस्मिन् शब्दरूपे कर्तरि
विरुद्धोर्वृद्धिक्षयरूपक्रिययोः सवन्धप्रतिपादनेन विरोधः । सवन्धभेदेन शब्दयो
भिन्नत्वेन तत्प्रशमः । तेन च एवविधवृद्धिक्षयकारितया शरत्कालस्य माहात्म्य
स्फुटं प्रतीयते इति अलङ्कारतास्य ॥ ३३४ ॥

वस्तुगतगुणविरोधं दर्शयति—प्रावृषेण्यैरिति । प्रावृषेण्यैः प्रावृषि भवै
जलधरैः । अन्वरं दुर्दिनायते श्यामलं भवतीत्यर्थः । जगता जगति स्थितानां
जनानाम् । मनः रागेण अनुरागेण लौहित्येन च । आक्रान्तं व्याप्तम् जायते ।
अत्रानुरागस्य लौहित्येनाव्यवसानात् श्यामत्वलौहित्यगुणयोरैकजलधरसमरूप-
ससर्गजीर्तनं विरोधः । तस्य अनुरागरूपार्थान्तरेण परिहारः । तेन च वर्षासमयस्य
विशेषः प्रतीयते इति वस्तुगतगुणविरोधोऽयं ज्ञेयः ॥ ३३५ ॥

अनयवगतगुणविरोधं दर्शयति—तनुमध्यमिति । स्त्रीणां कामिनीनाम् ।
तनुमध्यं कृशाग्रलम् । पृथुश्रोणि विशालनितम्बम् । रक्तौष्ठम् असितेक्षणं कृष्ण-
नयनम् । नतनाभि निम्ननाभि । उन्नतस्तनं तुङ्गकुक्षम् । यपुः कं पुरुषं न हतिनं
पीडयति । सर्पमयं पीडयतीत्यर्थः । अत्र तनुव्यविशालयोः रक्तत्वासितत्वयो
नत उन्नतयोः गुणयोर्विरोधः । आश्रयीभूताप्रयवभेदेन च परिहारः । तेन
वर्णनीयाया नायिकाया विशेषः प्रतीयते । अतः अनयवगतगुणविरोधोऽयम् ।
केचित्तु गृह्णन्तां गुणयुग्मानां विरोधोपन्यासे वैचित्र्यातिशयः इति आपत्ताय तादृश-
गुणविरोधप्रदर्शनायैतदुद्धारणमिति मन्यन्ते ॥ ३३६ ॥

मृणालबाहु रम्भोरु पद्मोत्पलमुखेक्षणम् ।

अपि ते रूपमस्माकं तन्वि तापाय कल्पते ॥ ३३७ ॥

उद्यानमारुतोद्भूताश्चूतचम्पकरेणवः ।

उदध्रयन्ति पान्थानामस्पृशन्तोपि लोचने' ॥ ३३८ ॥

कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभापिणि ॥ ३३९ ॥

विपमविरोधमुदाहरति—मृणालेति । हे तन्वि ते रूपम् मृणालमिव शीतले बाहु यस्य तत् । रम्भा कदली तप्तदृशौ ऊरू यस्य तत् । पद्ममिव उत्पले इव च मुखम् ईक्षणे च क्रमेण यस्य तत् । एतादृशशीतलवस्तुतुल्यमपि अस्माकं तापाय संतापाय । कल्पते । विरहिण उक्तिरियम् । अत्र कारणगुणाः कार्यगुणानारमन्ते इति न्यायविस्मयानुरोधेन शीतलरूपात् कारणात् शीतलं कार्यं भवितुमर्हति न तु संतापः इति विपमविरोधः । समवायिकारणे स नियमः न तु निमित्तकारणे इति परिहारः । अनेन च नायिकायाः सौन्दर्यातिशयो वर्णितो भवति इति विपमविरोधालंकारः ॥ ३३७ ॥

असंगतिविरोधमुदाहरति—उद्यानेति । उद्यानमारुतेनोद्भूताः चूतानाम् आघ्राणां चम्पकानां च रेणवः परागाः । पान्थानां पथिकानाम् । लोचने अस्पृशन्तोपि उदध्रयन्ति उद्गतवाप्ये कुर्वन्ति । अत्र स्पर्शनाभावेपि बाष्पोद्गम इति परस्परमसंगतेरयमसंगतिर्नाम विरोधः । तदप्रशमनं च स परागाणामुदीपकतयेति ज्ञेयम् । अनेन च नायकस्योत्कण्ठातिशयः सूच्यते ॥ ३३८ ॥

कृष्णमूलं विरोधमुदाहरति—कृष्णार्जुनेति । हे कलभापिणि मधुरवचने । ते दृष्टिः कृष्णार्जुनयोरनुरक्तापि कर्णावलम्बिनी राधेयानुसारिणी । कृष्णा असिता अर्जुना भेदा अनुरक्ता प्रान्तप्रदेशे आरक्तापि कर्णावलम्बिनी कर्णप्रान्ताश्रयिणी । कस्य विश्वसनीयत्वं याति । विरुद्धपक्षद्वयाश्रयणादिति भावः । इति द्वितीयार्थः । अत्र कृष्णार्जुनानुरक्तायाः कर्णावलम्बनं विरुद्धमिति क्रियाविरोधः । द्वितीयार्थेन

इत्यनेकप्रकारोयमलंकारः प्रतीयते ।

॥ इति विरोधचक्रम् ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः ॥ ३४० ॥

तत्परिहारः । अयं च विरोधः श्लेषमूलकः इति श्लेषविरोधः । तेन दृष्टेः सौन्दर्यं प्रतीयते ॥ ३३९ ॥

विरोधमुपसंहरति — इत्यनेकेति । एवमयलंकारः अनेकविधः प्रतीति-
विषयो भवति । तथा च भोजराजेन प्रयितविरोधः उदाहृतोस्ति यथा—

३ दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्मस्याथ किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्थन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो

६ भृङ्गा सान्द्रशिरावनद्धपरुषं वपुस्थिशेषं वपुः ॥ २९० पत्रे इति ।

अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरप्रथनादन्योन्यासंगतादयं प्रथितनामा विरोधभेदः ।
अधिकविरोधो यथा—

९ एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः ।

ते तु यावन्त एवाजी तावद्वा ददृशे स तैः ॥ इति ।

अत्रैकस्य दाशरथेनेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत् समरकर्म तत्र तैरस्य तावद्वा दृश्यमानत्वे-
११ नैकसंख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते । इत्ययमधिकाख्यो विरोधः इति । विस्तरस्तु
भोजप्रणति सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ उत्तरार्धेन अप्रस्तुतप्रशंसां लक्षयति-
अप्रस्तुतेति । अप्रक्रान्तेषु पञ्चर्थे सप्तमी । अप्रस्तुतानामित्यर्थः । या स्तुतिः
१५ प्रस्तुतस्य निन्दार्थमिति शेषः । सा अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रक्रान्तेषु इति बहु-
वचनमविवक्षितम् । तेन द्वयोरेकस्य वा अप्रस्तुतस्य स्तुतावपि एषा भवति ।
अप्रक्रान्तेप्सितस्तुतिरिति पाठे अप्रस्तुतस्य ईप्सिता प्रस्तुतनिन्दार्थमपीष्टा स्तुति-
१८ रिति स एवार्थः । नन्यास्तु अप्रस्तुतात् वाच्यात् प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा
प्रस्तुतात् वाच्यात् अप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः इति विषयविभागेनालंकारद्वयमाहुः ।
अयमाचार्यदण्डी तु अप्रस्तुताद्याच्यात् प्रस्तुतस्य प्रतीतौ समासोक्तिः अप्रस्तुत-

सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।

अत्रैरयत्नसुलभैस्तृणदर्भाङ्कुरादिभिः ॥ ३४१ ॥

सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते ।

राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेन मनस्विना ॥ ३४२ ॥

॥ इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ॥

१ प्रशंसया प्रस्तुतस्य निन्दा अप्रस्तुतप्रशंसा इति विषयविभागेनालंकारद्वयं स्वी-
करोति । आचार्यमते अप्रस्तुतप्रशंसेति संज्ञाया अन्वर्थता भवति । अन्ये ॥
समासोक्तौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरुपमानोपमेयभावः अप्रस्तुतप्रशंसायां तु व्यङ्ग्यार्थस्य
२ निन्दा इति मेदं दर्शयन्ति । तदपरे न सहन्ते । यतः सुखं जीवन्ति हरिणा इत्यु-
दाहरणे वयमध्वन्या इति वैधर्म्येण औपम्यमस्तीति सोऽयं समासोक्तिविषयः स्यात् ।
सेयमप्रस्तुतैवात्र मृगवृत्तिः प्रशस्यते इति ग्रन्थकर्त्रा कृतेनोदाहरणविवरणेन
३ संज्ञाया अन्वर्थताङ्गीकारे ग्रन्थकर्तुः स्वारस्यं दृश्यते । तथा च अप्रस्तुतप्रशंसा-
यामप्रस्तुतस्य प्रशंसेवापेक्षिता भवति । न तु उक्तिमात्रे सा भवितुमर्हति इति
निष्कर्षः ॥ ३४० ॥

अप्रस्तुतप्रशंसामुदाहरति—सुखमिति । अपरसेविनः परसेवाविमुखाः ।

हरिणाः अयत्नसुलभैः सुखसाधकैः । तृणदर्भाङ्कुरादिभिः अन्नैः भोज्यैः । वनेषु सुखं
जीवन्ति । सेवानिर्विण्णस्यांक्तिरियम् ॥ ३४१ ॥

उदाहरणं संगमयति—सेयमिति । अत्र एतदुदाहरणे । राजानुवर्तनक्लेश-
निर्विण्णेन सेवायाः श्रवृत्तित्वादिति भावः । तदुक्तं मनुना—सेवा श्रवृत्तिराख्याता
तस्मात् तां परिवर्जयेत् । इति । मनस्विना सेयम् अप्रस्तुतैव मृगवृत्तिः प्रश-
स्यते । एवकारेण प्रस्तुताप्रस्तुतयोः प्रशंसायां नायमलंकारः इति गम्यते ।
तथाहि—

याते मय्यचिरानिदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ संतापमालाकुला ।

यदि निन्दन्निव स्तौति व्याजस्तुतिरसौ स्मृता ।

दोषाभासा गुणा एव लभन्ते ध्वत्र संनिधिम् ॥ ३४३ ॥

तापसेनापि रामेण जितेयं भूतधारिणी ।

इत्थं यस्य निरन्तराधिपटलैर्नित्यं वपुः क्षीयते

धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग् वारिधीनां जनुः ॥

अत्राप्रस्तुतस्य मार्गसरसः प्रस्तुतस्य दातुश्च प्रशंसा इति नेयमप्रस्तुतप्रशंसा किंतु समासोक्तिरेव ॥ ३४२ ॥

व्याजस्तुतिं लक्षयति—यदीति । यदीति यदर्थेभ्ययम् । निन्दन्निव यत् स्तौति असौ व्याजस्तुतिः स्मृता । व्याजेन निन्दाकृतेन व्यञ्जनया प्रतीयमाना स्तुतिः व्याजस्तुतिः इति अवयवार्थः । अत्र इवशब्देन निन्दायाः वास्तवत्वं निराकृतम् । अत्र दोषाभासाः दोषा इव आभास्यमाना न तु स्वरूपतो दोषाः । एतादृशा गुणाः एव संनिधिं सांनिध्यं समुपदेशमित्यर्थः । लभन्ते प्राप्नुवन्ति । निन्दन्निव स्तौतीति स्तुवन्निव निन्दति इत्यस्याप्युपलक्षकम् । तथा च निन्दाव्याजेन स्तुतिः स्तुतिव्याजेन निन्दा च व्याजस्तुतिरिति पर्यवसितम् । उभयत्र वैचित्र्यस्य समानत्वात् । द्वितीयप्रभेदे व्याजरूपा स्तुतिः इति समासः । उक्तं च प्रकाशकारेण—व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुदिरन्यथा । इति । निन्दया स्तुतेरुदाहरणानि अग्रे मूले एव दर्शितानि । स्तुत्या निन्दायास्तु प्रकाशे—

हे हेलाजितबोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयधे

नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।

तृप्यन्पाण्ड्यपरोपकारघटनवैमुख्यलब्धायशो-

भारप्रोद्धहने करोपि कृपया साहाय्यकं यन्मरोः ॥

इति । अत्र समुद्रस्य स्तुत्या निन्दाप्रतिपादनं चमत्कारं दर्शयति इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४३ ॥

व्याजस्तुतिमुदाहरति—तापसेनेति । तापसेन तपस्विना चतुरङ्गसैन्यशून्येनेति ध्वनिः । रामेण परशुरामेण । इयं भूतधारिणी पृथ्वी जिता । त्वया

त्वया राज्ञापि सैवेयं जिता मा भून्मदस्तव ॥ ३४४ ॥

पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते ।

राजन्निक्ष्वाकुवंश्यस्य किमिदं तव युज्यते ॥ ३४५ ॥

भुजङ्गभोगसंसक्ता कलत्रं तव मेदिनी ।

अहंकारः परां कोटिमारोहति कुतस्तव ॥ ३४६ ॥

इति श्लेषानुविद्धानामन्येषां चोपलक्ष्यताम् ।

३ राज्ञापि चतुरङ्गसाधनसंपन्नेनापि । सैवेयं तावती एव न तु अधिका । जिता । अतः पृथ्वीजये तव मदः गर्वः । मा भूत् मा भवतु । अत्र साधनज्ञानेन रामेण जितायाः भूमेः साधनसंपन्नेन विहितो जयो न प्रस्तुतस्य राज्ञः स्तुतयं इति आपानतो निन्दा प्रतीयते । तया च निन्दया भगवदवतारभूतेन महादेवाल्लब्ध-परशुना भार्गवेण या पृथ्वी जिता सा तावती एव त्वया यान्तेन जिता इति मंहती स्तुतिः गम्यते इति व्याजस्तुतिः ॥ ३४४ ॥

अलंकारान्तरसंबन्धेयं चमत्कारातिशयाय भवतीति अर्थश्लेषमूलां तामुदाहरति—पुंस इति । हे राजन् त्वया पुराणात् आयात् । जरठाच्चेति ध्वनिः । पुंसः श्रीः लक्ष्मीः संपन्नः । आच्छिद्य आकृष्य । परिभुज्यते । इक्ष्वाकुवंश्यस्य यत्र रामादयः परदारान् मातृषदपश्यन् तादृशवंश्यस्य तादृशवंशोत्पन्नस्येत्यर्थः । तव इदं श्रियो-पहरणम् । किं युज्यते । आदिपुरुषादाकृष्टायाः लक्ष्म्याः परिभोग इक्ष्वाकुवंश्यस्य ते न समुचितः इति मुखनः प्रतीयता निन्दया प्रभूतास्ते संपदः इति स्तुतिः प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । अत्र पुराणपदे शीपदे च श्लेषः । स चार्थः पर्याय-सहत्वात् । अतः अर्थश्लेषमूलेयं व्याजस्तुतिः ॥ ३४५ ॥

शब्दश्लेषमूलामुदाहरति—भुजङ्गेति । तव कलत्रं भार्या । परिपाल्या च मेदिनी । भुजंगाः विद्याः सर्पाश्च तेषां भोगाः उपभोगाः फटाश्च तत्र संसक्ता अनुरक्ता । पक्षे तेः संसक्ता आवृता । एवं स्थिते तव अहंकारः परां कोटिं कुतः आरोहति । अत्र निन्दया त्वं सार्वभौमोसीति प्रतीयते इति व्याजस्तुतिः । सा च भुजंगादिशब्दानामनेकार्थत्वात् शब्दश्लेषमूला ॥ ३४६ ॥

व्याजोक्तिमुपसंहरति—इतीति । इति एवंप्रकारेण श्लेषानुविद्धानां श्लेष-

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः संप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गेः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

वर्धते सह पान्थानां मूर्च्छया चतुमञ्जरी ।

१८भिर्धराण्यपि वालिका । इत्यत्र नेयम् । विनिमयश्च केनचिद्वस्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुन आदानम् । तेन किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धक्यशोभि वल्कलम् । इत्यत्र नायमलंकारः । भाजराजस्तु नैतदनुमन्यते ।
२१स च व्यत्ययपि परिवृत्तिं स्वीकरोति । तदाह —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा काव्यालंकारलक्षणे ॥ (३ २९) इति ।

२०व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुन स्थानान्तरप्राप्तिः । यथा—

कुमुदवनमपश्चि श्रीमदम्भोजखण्ड

त्यजति मुदमुल्लङ्घ्य प्रीतिमाश्रकवाक ।

२५

उदयमहिमरश्मिर्याति चास्त हिमाशु

ईतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोदितः सहोक्तिमुदाहरति—सहेति । संप्रति विरहावस्थायाम् । इमा रात्रय मम श्वासे सह दार्ढ्या । ताश्चन्द्रभूषणा सन्ध्यास्त्राका इत्यर्थः । रात्रय ममैवाङ्गे सह पाण्डुरा । निरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दार्ढ्यत्वं पाण्डुरत्वं च गुणौ तौ तु सम्बन्धिभेदात् मित्रागपि सहार्थनञ्जदेकेनैव पदेन कथितौ । तत्र च प्रथमतपदस्य साक्षाद् वयं तृतीयान्तपदस्य सहस्रशब्दार्थोन्वयत्वादिति ज्ञेयम् । अत्र रात्रिश्चासाङ्गानां गुणसन्ध्ये सहभावात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावसाधारण्येपि यत्र कार्यकारणभावस्य वैचित्र्यं यत्र कार्यसहचरित्रहतरलंकारः । यत्र तु कार्यकारणभावः विना सहभावः तत्र सहोक्तिरित्युभयोः निषेधभेदः । अत्र रात्रिश्चासादीनां न कार्यकारणभावः । द्वयोरपि निरहजन्त्यत्वादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

रियासहोक्तिं दर्शयति—वर्धत इति । पान्थानां प्रवासिनाम् । निरहिणां

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगा सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्वृद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काथन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तेश्च किञ्चिद्रूपनिर्देशनम् ॥ ३५५ ॥

मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते । तेषामसुभिः प्राणैः । समं मलयानिलाः दक्षिणवाताः । पतन्ति । असुभिरित्यत्र अशुभिरिति पाठो दृश्यते । सोऽपि युक्त एव । अत्र वर्धनपतन-
क्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलासुभ्यां च संबन्धे चमत्कृतिविशेष-
मावहत् इति सहोक्तिरलंकारः । अन्यप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्छा-
वृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा
परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावान्न चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरी-
वृद्धया मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना
सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्यकारणभानस्य
नैवान्न विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं विविक्तक्रियासमा-
वेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः । जनानन्दैः सार्धं जनप्रमोदैः
सह । वृद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति-कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापः
मधुरः येषु ते । सुगन्धयः शोभनगन्धवन्तो वनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते ।
सहस्रान्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरण-
मिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया
वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्त-
कर्तृक्रियासमावेशवैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्युदाहरणं प्रस्तौति-इतीति । इति उक्तप्रकाराः ।
सहोक्तेः काथन उदाहृतयः दत्ताः । अन्याः स्वयमूहनीयाः । अस्या विस्तरः

सह दीर्घा मम श्वासैरिमाः सप्रति रात्रयः ।

पाण्डुराश्च ममैवाङ्गेः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥ ३५२ ॥

वर्धते सह पान्थाना मूर्छया चतमञ्जरी ।

१८ भिर्धदराण्यपि बालिका । इत्यत्र नेयम् । विनिमयश्च केनचिद्वत्तेन स्वकीयेन वस्तुना परकीयस्य वस्तुन आदानम् । तेन किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृत त्वया वार्धकशाभि नल्कलम् । इत्यत्र नायमलकार । भाजराजस्तु नेतदनुमन्यते ।

२१ स च व्यत्ययेपि परिवृत्तिं स्वीकरोति । तदाह —

व्यत्ययो वस्तुनोर्यस्तु यो वा विनिमयो मिथ ।

परिवृत्तिरिहोक्ता सा कान्यालकारलक्षणे ॥ (३२९) इति ।

२२ व्यत्ययो नाम एकस्थानस्थितस्य वस्तुन स्थानान्तरप्राप्ति । यथा—

कुमुदवनमपत्रि श्रीमदम्भोत्तलण्ड

त्यजति मुदमुत्तक प्रीतिमाश्रकवाक ।

२७ उदयमहिमरश्मिर्याति चास्त हिमाशु

हृतविधिलसिताना ही विचित्रो विपाक ॥

इति सरस्वतीकण्ठाभरणादौ द्रष्टव्यम् ॥ ३५१ ॥

प्रथमोद्दिष्टा सहोक्तिमुदाहरति—सहेति । सप्रति विरहावस्थायाम् । इमा रात्रय मम श्वासै सह दीर्घा । ताश्चन्द्रभूषणा सज्जोत्सवाका इत्यर्थ । रात्रय ममैवाङ्गे सह पाण्डुरा । विरहिण्या उक्तिरियम् । अत्र दीर्घत्व पाण्डुरत्व च गुणौ तौ तु सन्धिभेदात् मिश्रावपि सहार्थत्रयादेकेनैव पदेन कथितौ । तत्र च प्रथमा तपदस्य साक्षाद् वयं तृतायान्तपदस्य सहस्रशब्दार्थव्ययत्रयादिति द्वेयम् । अत्र रात्रिधासाङ्गानां गुणसङ्ग्रेहे सहमात्रात् गुणसहोक्तिरियम् । सहभावसाभा रण्येपि यत्र कार्यकारणभावस्य वैचित्र्यं तत्र कार्यसहचक्षिरहत्तरलकार । यत्र तु कार्यकारणभाव मिना सहभाव तत्र सहोक्तिरित्युभयो नियमभेदः । अत्र रात्रि धासादीनां न कार्यकारणभावः । द्वयोरपि विरहजन्यत्वादिति दिक् ॥ ३५२ ॥

क्रियासहाक्तिं दर्शयति—वर्धत इति । पान्थानां प्रयासिनाम् । विरहिणां

पतन्ति च समं तेषामसुभिर्मलयानिलाः ॥ ३५३ ॥

कोकिलालापसुभगा सुगन्धिवनवायवः ।

यान्ति सार्धं जनानन्दैर्बुद्धिं सुरभिवासराः ॥ ३५४ ॥

इत्युदाहृतयो दत्ताः सहोक्तेरत्र काश्चन ।

॥ इति सहोक्तिः ॥

क्रियते परिवृत्तश्च किञ्चिद्रूपनिर्देशनम् ॥ ३५५ ॥

मूर्छया सह चूतमञ्जरी वर्धते । तेषामसुभिः प्राणैः । समं मलयानिलाः दक्षिणवाताः । पतन्ति । असुभिरित्यत्र अशुभिरिति पाठो दृश्यते । सोऽपि युक्त एव । अत्र वर्धनपतनक्रिये सहभावेन मूर्छाचूतमञ्जरीभ्यां मलयानिलासुभ्यां च संबन्धे चमत्कृतिविशेषभावहत इति सहोक्तिरलंकारः । अन्वयप्रकारस्तु पूर्ववदेव । अत्र च यदि मूर्छावृद्धिचूतमञ्जरीवृद्धयोः असुपतनमलयानिलपतनयोश्च वसन्तजन्यत्वमभिप्रेतं तदा परस्परकार्यकारणभावसंबन्धाभावाच्चित्रहेतुना सांकर्यम् । यदि च चूतमञ्जरीवृद्ध्या मूर्छावृद्धिः मलयानिलपतनेन च असुपतनमिति अभिप्रेतं तदा चित्रहेतुना सहास्य सांकर्यम् इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु तादृशकार्यकारणभानस्य नैवात्र विवक्षा इति शुद्धोदाहरणमेवेत्याहुः । भोजराजस्तु इयं विविक्तक्रियासमावेशा वैसादृश्यवती सहोक्तिरित्याह ॥ ३५३ ॥

कोकिलेति । सुरभिवासराः वसन्तदिवसाः । जनानन्दैः सार्धं जनप्रमोदैः सह । बुद्धिं यान्ति । तान् दिवसान् वर्णयति-कोकिलेति । कोकिलानाम् आलापः सुभुरः येषु ते । सुगन्धवः शोभनगन्धवन्तो यनवायवः दक्षिणानिला यत्र ते । सहस्रानन्दप्रयोगे एवायमलंकारः इति भ्रमनिरासाय सार्धपदोपादानेनेदमुदाहरणमिति प्रेमचन्द्रादयः । वृद्धिरूपस्य गुणस्य व्याप्तिरूपस्य कर्मणश्च तुल्यतया वचनात् एषा गुणक्रियासहोक्तिरिति तरुणवाचस्पत्यादयः । भोजराजस्तु विविक्तकर्तृक्रियासमावेशवैसादृश्यवती इयं सहोक्तिरित्याह ॥ ३५४ ॥

सहोक्तिमुपसंहरन् परिवृत्तुदाहरणं प्रस्तौति-इतीति । इति उक्तप्रकाराः । सहोक्तेः काश्चन उदाहृतयः दत्ताः । अन्याः स्वयम्ब्रह्मर्ष्याः । अस्या विस्तरः

शस्त्रप्रहारं ददता भुजेन तव भूभुजाम् ।

चिरार्जितं हृतं तेषां यशः कुमुदपाण्डुरम् ॥ ३५६ ॥

॥ इति परिवृत्तिः ॥

आशीर्नामामिलपिते वस्तुन्याशंसनं यथा ।

कण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ इदानीं परिवृत्तेश्च उदाहरणेन किञ्चित् स्वरूपदर्शनं क्रियते ॥ ३५५ ॥

शस्त्रप्रहारमिति । भूभुजा नृपाणाम् । शस्त्रप्रहारं ददता तव भुजेन तेषां चिरार्जितं बहुकालसवर्धितम् । कुमुदपाण्डुरं यशः हृतम् । अत्र न्यूननाधिकस्य प्रहणरूपो विनिमयो ज्ञेयः । एवमेव—

दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनगरः ॥

इत्यत्र पूर्वाभिं समेन समस्य उत्तरार्धे अधिकेन न्यूनस्य विनिमयः । व्यत्ययविनिमयवती यथा —

लोचनाधरकृताहतरागा वासिताननविशेषितगन्धा ।

वारुणी परगुणात् स्वगुणानां व्यत्ययं विनिमयं च वितेने ॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोपहृत्य चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेय व्यत्ययवती । यच्च मुखाभोदवासितमा स्वाभोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती । इति उभयवती परिवृत्तिः । अस्याः विस्तरस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्यः ॥ ३५६ ॥

आशिषं लक्षयति—आशीर्नामेति । अभिलपिते इष्टे वस्तुनि । आशंसनम् अभिलाषप्रकाशनम् । अथवा अभिलपिते प्रिये । वस्तुनि सुहृदादिजने । आशंसनं शुभप्रार्थनम् । आशीर्नामालंकारः । वैचित्र्याभावान्नायमलंकारः इति बहवो मन्यन्ते । भगवन्स्तु एतादृशाशंसने वैचित्र्यमङ्गीकृत्य इमामलंकारेषु गणयति । तथा चोक्तम् तेन —

आशीरपि च केषांचिदलंकारतया गता ।

सौहृदस्याविरोधोऽप्यौ प्रयोगोऽस्याश्च तद्यथा ॥

पातु यः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरम् ॥ ३५७ ॥

॥ इत्याशीः ॥

अनन्वयससंदेहावुपमास्वेव दर्शितौ ।

अस्मिन्नदीहि सुहृदि प्रणयाभ्यसूया-

मास्त्रिप्य गाढमभुमानतमादरेण ।

विन्ध्य महानिव घन समयेभिवर्ष-

न्नानन्दजैर्नयनवारिभिरुक्षतु त्वाम् ॥

९

११

मदान्धमातङ्गविमिश्रसाला हतप्रवीरा द्रुतभीतपौरा ।

त्वत्तेजसा दग्धसमस्तवेजा द्विपा पुर पश्यतु राजलोक ॥ (३ ५४) इति ।

दर्पणकारादयस्तु नाट्ये एव अस्याश्वमत्कारित्वात् नाट्यालङ्कारे एना गणयन्ति ।

१५ यदुक्तम् — आशीराक्रन्दकपटाक्षमागर्वोद्यमाश्रया इत्यारभ्य इति नाट्यालङ्कृतयो
नाट्यभूषणहेतुः । (६ १९५) इत्यन्तम् । तल्लक्षणं तु — आशीरिष्टजनाशसा
इति । उदाहरणम् —

१८

ययातेरिव शर्मिष्ठा पत्युर्बहुमता भव ।

युव त्वमपि सम्राज सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ इति ।

परे तु प्रेयोळकारविशेषनिर्माणाद् । यथेति उदाहरणार्थम् । अवाङ्मनसगोचर

१९ अवाङ्मनोविषयातीतम् । तदुक्तम् — यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । इति ।

परम उच्येति परेश इत्यर्थः । व युष्मान् । पातु रक्षतु । अवाङ्मनसेत्यत्र अच

तुरेति सूत्रेणाच् समासात् ॥ ३५७ ॥

एतावता उद्देशानुरोधेन सर्गानलकारान् सोदाहरण व्याख्याय अन्याभि-

मतानां केवाचिदलकाराणां श्लोकेषु अन्तर्भाव दर्शयन् स्वपरिगणनस्य न्यूनतां

१ परिहरति — अनन्वयेति । तल्लक्षणमाह भामह —

यत्र तेनेव तस्य स्यादुपमानोपमेयता ।

असादृश्यनिवक्षात्स्तमित्वाद्भुरनन्वयम् ॥ इति ।

उत्प्रेक्षाभेद एवासावुत्प्रेक्षावयोपि च ।

नानालङ्कारसंसृष्टिः संसृष्टिस्तुं निगद्यते ॥ ३५९ ॥

अङ्गाङ्गिभाववस्थानं सर्वेषां समकथ्यता ।

इति सशयोपमायामन्तर्भावः । उपमारूपकस्य—

३० इष्ट साधर्म्यवैधर्म्यदर्शनादौणमुल्लेख्यो ।

उपमाव्यतिरेकाख्य रूपकद्वितयं यथा ॥

इति रूपकप्रभेदे एष अन्तर्भावः । तस्मादेतेषामनुक्त्या न न्यूनतास्माकमिति
३१ भावः ॥ ३५८ ॥

उत्प्रेक्षेति । उत्प्रेक्षावयो नामालङ्कारः । तदाह भामह —

श्लिष्टस्यार्थेन संयुक्तं किञ्चिदुत्प्रेक्षयान्वितं ।

३ रूपकार्थेन च पुनरुत्प्रेक्षावयो यथा ॥

तुल्योदयावसानत्वाद्गतेस्तु प्रति भास्वति ।

वासाय वासरं क्लान्तो निशतीरं तमो गृहम् ॥ (३४७, ४८) इति ।

६ असौ उत्प्रेक्षाभेद एव । श्लेषरूपकादिसकीर्णा उत्प्रेक्षैव इति भावः । श्लेषोपमा-
रूपकादिभिः प्राणिताया उत्प्रेक्षायाः प्रेमचन्द्रशर्मभिः प्रदत्तानि उदाहरणानि तत्
एव द्रष्टव्यानि । एतेष्वेव दृष्टान्तस्योपमायाम् उल्लेखपरिणामयो रूपके कारण-
७ माळायाश्च हेतौ यथायथमन्तर्भावो ज्ञेयः ॥ संसृष्टिं लक्षयति—नानेति । सजा-
तीयविजातीयविनिधानामलङ्काराणां संसृष्टिः एकत्र संसर्गः । संसृष्टिः तदाख्यग-
लङ्कारान्तरं निगद्यते संगमेन वैचित्र्यविशेषात् पृथक्त्वेन कथ्यते । यथा लौकिक-
१२ हाराद्यलङ्काराणां मित्यं संसर्गेण पृथक् चारुतातिशयजनकतया गुच्छगुच्छार्थ-
गोस्तनादिसञ्ज्ञया पृथगलङ्कारव्यपदेशः तथा सकीर्णानां काव्यालङ्काराणामपि
पृथक् चारुताप्रत्यायकतया पृथगलङ्कारत्वेन संसृष्टिरिति सञ्ज्ञया व्यपदेशः इति
१५ प्रेमचन्द्रशर्माणः ॥ ३५९ ॥

संसृष्टे भेदान् दर्शयति—अङ्गाङ्गिभावमिति । अङ्गाङ्गिभावेन गौण-

इत्यलंकारसंसृष्टैर्लक्षणीया द्वयी गतिः ॥ ३६० ॥

आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम् ।

कोशदण्डसमग्राणां किमेपामस्ति दुष्करम् ॥ ३६१ ॥

लिम्पतीव तमोद्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता ॥ ३६२ ॥

प्रधानभावेन अवस्थानम् अस्थितिः । तथा सर्वेषां समरक्षता तुल्यबलता ।
अङ्गाङ्गिभान् विना समप्राधान्येन अवस्थानम् इत्यपरा । इति एवप्रकारा । अलं-
कारसंसृष्टे द्वयी गति भेदद्वय लक्षणीय ज्ञेयम् । अत्र परे एकानुप्रवेशे सदिग्धत्वे
अङ्गाङ्गित्वे च संसृष्टे सकरसज्ञा समरक्षया तु संसृष्टिसज्ञा इति आहुः ॥ ३६० ॥

अङ्गाङ्गिभान्संसृष्टिमुदाहरति—आक्षिपन्तीति । हे मुग्धे तव मुखश्रियं वदन-
लक्ष्मीम् । अरविन्दानि आक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति । आक्षिपधातुरत्रौपम्यद्योतकः ।
तदुक्तं पूर्वम्—आक्रोशत्ययजानाति कदर्थयति निन्दति । उपमायामिमे प्रोक्ताः
इति । तथा चात्तोपमालंकारः । स च प्रधानः । कोपः धनराशिः कुल्लब्ध दण्डः
सामादिषु चतुर्थोपायः नास्ति ताम्यां समग्राणां पूर्णानाम् । एषां दुष्करं किम्
अस्ति । अत्र श्लेषानुप्राणितहेतुलंकार उपमाया अङ्गमिति केचित् । श्लेषानु-
प्राणितार्थान्तरव्यासः तदङ्गमिति अपरे । द्वितीयार्थे च चतुर्थचरणे न किञ्चिदिह
दुष्करम् इति पाठः समीचीनः । अन्यथा एषां कमलानां तत्कर्तृकमुत्पादेष्वप्य-
समर्थनं दुर्घटं स्यात् । एतस्यैव समर्थसमर्थकव्यायोगात् । तथाचात्र श्लेषानुविद्धो-
र्थांतरव्यासः उपमाया अङ्गम् । उपमा च प्रधाना इति अङ्गाङ्गिभान्संसृष्टिः ॥ ३६१ ॥

श्लेषः सर्वासु पुष्पाति शायो वक्रोक्तिषु श्रियम् ।

भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाच्यम् ॥ ३६३ ॥

॥ इति संसृष्टिः ॥

तद्भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धाविषयं गुणम् ।

भावः कवेरभिप्रायः काव्येष्वसिद्धि संस्थितः ॥ ३६४ ॥

परस्परोपकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् ।

कसनिपूदन । इत्यत्र रूपकानुप्रासयोश्च एकत्र समकक्षतयावस्थानम् । मुखचन्द्र-
शोभते इत्यत्र साधकगणकाभावादुपमारूपकयोः एकाग्रपगता सदेहसंसृष्टि ॥ ३६२

श्लेषस्य बहुलकारव्याप्तिं कथयति—श्लेष इति । श्लेष प्रायः सर्वासु
वक्रोक्तिषु भणतिभङ्गीरूपालकारेषु । श्रिय शोभाम् । पुष्पाति । वक्रोक्तिषु इत्युक्त्या
१ तत्समानकक्षा स्वभावोक्तिं स्मृत्वा काव्यवाच्यस्य द्वैविध्यं निर्दिशति—भिन्नमिति
स्वभावोक्तिं वस्तुस्वरूपवर्णनम् । वक्रोक्तिश्च साधकारवचनम् । इति वाच्यम्
काव्यम् । द्विधा भिन्नम् ॥ ३६३ ॥

अथ सर्वालकारसमाहक भाविकं लक्षयति—तद्भाविकमिति । प्रबन्धा-
महाकाव्यनाटकाख्यायिकादयः तद्विषयं तद्गतं गुणं चमत्काराधायकधर्मविशेषम् ।
१ तत् प्रसिद्धम् । भाविकम् तन्नामालकार । इति प्राहुः । सङ्गार्थं विशदयति भावः
इति । कवेरभिप्रायः भावः । स च भावः काव्येषु आसिद्धि समाप्तिपर्यन्तम् ।
संस्थितः । तेन चास्यालकारस्य न केवलं पदनाक्यगतरम् अपि तु प्रबन्ध-
१ यतस्त्वमीति बोध्यम् । प्रकाशकस्य—प्रत्यक्षा इयं गङ्गावा क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद्भाविकम् । इति लक्षयामासुः । तत्र सङ्गार्थानुगामीति ज्ञेयम् ॥ ३६४ ॥

कवेरभिप्रायविषयीभूतान् काव्येषु प्रबन्धधर्मान् कथयति—परस्परो-
पकारित्वमिति । सर्वेषां वस्तुपर्वणाम् आधिकारिकेतिवृत्तानि वस्तुनि प्राकर-
१ णिकेतिवृत्तानि पर्वाणि । तदाह धनजय—वस्तु द्विधा । तत्राधिकारिकं
मुख्यमङ्गं प्रासङ्गिकं विदुः । इति । यथा रामायणे रामसीतावृत्तान्तं अधिकारि-

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमगुलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तामिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाषिकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यावर्णितमिदं चेष्टमलंकारतथैव नः ॥ ३६७ ॥

कम् । सुग्रीवविभीषणादिवृत्तान्त प्रासङ्गिकम् । सर्वेषां तेषां परस्परोपकारित्वम् ।
कवेरभिप्रेतनगरसरिसमुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयपङ्क्तुवर्णनं च परपरया साक्षाद्वा
प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणा
नाम् । अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थः । अयं परिकरालंकार इति प्रकाश
कारादयः । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभावोऽयम् नायमलंकार इत्याहुः । तथा स्या-
नाना प्रकृतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषयः । एतेषां
सर्वेषां तद्भाषिकं विदुः इति अग्रिमश्लोकस्यपदेन अन्वयः ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमबलात् वचनोपन्यासः प्रथमसामर्थ्यात् । गम्भीर-
स्यापि गूढस्यापि । वस्तुनः अर्थस्य । व्यक्तिः अभिव्यक्तिः । इदं सर्वं भावायत्त
कवेरभिप्रायविषयम् । इति भावायत्तत्वात् तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यच्चेति । सन्धय—मुखप्रतिमुखे गर्भं सागमशोषं सृजति । इति पञ्च ।
तेषामङ्गानि—उपक्षेपः परिकरं परिन्यासो विलोभनम् । इत्यादीनि चतुःपष्टि-
सङ्ख्याङ्गानि । वृत्तयः—

शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्त्विकारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

इति नियतस्थानाश्चतस्रः । तासामङ्गानि—नर्मतस्फूर्जतस्फोटतद्गर्भश्चतुरङ्गिका ।
इत्यादीनि षोडश । लक्ष्णानि भूषणावरसघातादीनि पट्त्रिंशत् । आदिना
नाट्यालङ्कारादानां प्रवृत्तयः । एतत् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे
व्याख्येयम् विस्तारेण कथितम् । तदिदं सर्वं न अलंकारतथैवेष्टम् । तत्र
केवाचित् स्वभावाव्यानादौ अन्तर्भावः केवाचित् भाविके इति यथायथं विन्या-
नुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।
वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-
नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृता काव्यादर्शोर्धालंकारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकाराणां विस्तारं निवेदयन्नुपसंहरति—पन्थाः स एष इति । अलं-
क्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् । अनन्तं मर्यादा-
शून्यम् । विस्तरं प्रभेदविस्तारम् । संहृत्य कात्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकट-
भेदं संगृह्य । परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन । स एष पन्थाः विवृतः अलंकारमार्गो
दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण कृतः सतताभ्यासे एव अन्यान् प्रभेदान्
दर्शयिष्यतीति कथयति—वाचामिति । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान्
वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान् इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभे-
दान् । विवरीतुं विशदीकर्तुम् । अभ्यास एव काव्याभ्यास एव । अलं समर्थः ।
पुनः पुनरालोचनेन ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतसैर्यालङ्कृष्णाचार्यतनुजै रत्नाचार्यसूरिभिः
विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाष्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

विशेषणानां व्यर्थानामक्रिया स्थानवर्णना ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरुक्तिक्रमगुलाद्गम्भीरस्यापि वस्तुनः ।

भावायत्तामिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

॥ इति भाषिकम् ॥

यच्च संध्यङ्गवृत्त्यङ्गलक्षणाद्यागमान्तरे ।

व्यापणितमिदं चेष्टमलंकारतयैव नः ॥ ३६७ ॥

कम् । सुप्रीवविभीषणादिवृत्तान्त प्रासङ्गिकम् । सर्वेषां तेषां परस्पररोपकारित्वम् ।
कवेरभिप्रेतनगरसरित्समुद्रादिवर्णनम् अस्तोदयपङ्क्तुवर्णनं च परपरया साक्षाद्वा
प्रधानमुपकरोति इति ज्ञेयम् । तथा व्यर्थानां प्रकृतार्थापरिपोषकाणां विशेषणा
नाम् । अक्रिया अविधानम् अप्रयोग इत्यर्थः । अयं परिकरालंकार इति प्रकाश
कारादयः । अपरे तु अपुष्टत्वदोषाभाषणम् नायमलंकार इत्याहुः । तथा स्था-
नानां प्रकृतोपयुक्तानां विषयाणां वर्णना । इयमपि कवेरभिप्रायविषयः । एतेषां
सर्वेषां तद्भाषिकं विदुः इति अग्रिमश्लोकस्यपदेन अन्वयः ॥ ३६५ ॥

व्यक्तिरिति । उक्तिक्रमवलात् वचनोपन्यासानुक्रमसामर्थ्यात् । गम्भीर-
स्यापि गूढस्यापि । वस्तुनः अर्थस्य । व्यक्ति अभिव्यक्तिः । इदं सर्वं भावायत्त
कवेरभिप्रायविषयम् । इति भावायत्तत्वात् तद्भाषिकं विदुः ॥ ३६६ ॥

यचेति । सन्धय —मुखप्रतिमुखे गर्भं सात्ममर्शोप सद्भवति । इति पञ्च ।
तेषामङ्गानि — उपश्लेष परिकर परिन्यासे विजोभनम् । इत्यादीनि चतुःषष्टि
संख्यानां नि । नूतन —

शृङ्गारे वेशिकीं वारे सात्वत्यारमटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारता ॥

इति नियतस्थानाश्चतस्रः । तासामङ्गानि — नर्मतत्स्फूर्ततत्स्फोटद्रव्यैश्चतुरङ्गिकाः ।
इत्यादीनि षोडश । लक्षणां भूषणां रसप्रगतादीनि पट्यंशद्वयम् । आदिना
नाट्यालंकारादानां ग्रहणम् । एतत् सर्वमागमान्तरे भरतमुनिप्रणीतनाट्यशास्त्रे
व्यापणितम् विस्तारेण कथितम् । तदिदं सर्वं न अलंकारतयैवेष्टम् । तत्र
केषांचित् स्वभावाख्यानादीनां अतर्भावः केषांचित् भाषिके इति यथायथं विषया
पुरोधेन ज्ञातव्यम् ॥ ३६७ ॥

पन्थाः स एष विवृतः परिमाणवृत्त्या
संहृत्य विस्तरमनन्तमलंक्रियाणाम् ।

वाचामतीत्य विषयं परिवर्तमाना-

नभ्यास एव विवरीतुमलं विशेषान् ॥ ३६८ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शैर्वालंकारविभागो नाम
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलंकाराणां विस्तरं निवेदयन्नुपसंहरति—पन्थाः स एष इति । अलं-
क्रियाणां एतावत्पर्यन्तं विवृतानां स्वभावाख्यानाद्यलंकाराणाम् । अनन्तं मर्यादा-
शून्यम् । विस्तरं प्रभेदविस्तारम् । संहृत्य कात्स्न्येन वक्तुमशक्यतया संक्षेपेण प्रकट-
भेदं संगृह्य । परिमाणवृत्त्या परिमितत्वेन । स एष पन्थाः विवृतः अलंकारमार्गो
दर्शित इत्यर्थः । अनेन मार्गेण कृतः सतताभ्यासे एव अन्यान् प्रभेदान्
दर्शयिष्यतीति कथयति—वाचामिति । वाचां विषयम् अतीत्य परिवर्तमानान्
वागगोचरत्वेन कथयितुमशक्यान् इत्यर्थः । एतादृशान् विशेषान् अलंकारप्रभे-
दान् । विवरीतुं विशदीकर्तुम् । अभ्यास एव काव्याभ्यास एव । अलं समर्थः ।
पुनः पुनरालोचनेन ते ज्ञातव्या इत्यर्थः । इति शम् ॥ ३६८ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतसैर्वालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः

विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाष्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः

अव्यपेतव्यपेतात्मा व्यावृत्तिर्वर्णसंहतेः ।

यमकं तच्च पादानामादिमध्यान्तगोचरम् ॥ १ ॥

एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः ।

द्वितीयपरिच्छेदारम्भे काव्यशोभाकरान् धर्मानल्लकारान् प्रचक्षते (२१)
इति शब्दार्थोभयसाधारणमल्लकारलक्षण विधाय तत्र चमत्कृतिप्राधान्यात् प्रथम
अर्थाल्लकारा प्रतिपादिता । इदानीमाचार्य प्रथमपरिच्छेदे माधुर्यगुणप्रस्तावे
सामान्यत शब्दाल्लकारनिरूपणे —

आवृत्तिमेव सघातगोचरा यमकं विदुः ।

तत् तु नैकान्तमधुरमत पञ्चाद्विधास्यते ॥ (१६१)

इति प्रतिज्ञात यमकाल्लकारनिरूपण सप्रपञ्चमारभते—अव्यपेतेति । अव्यपेत
अव्यवहित व्यपेत व्यवहित आत्मा स्वरूप यस्या तादृशी । वर्णसंहते
स्वरव्यञ्जनसघातस्य । व्यावृत्ति विधेयेण आवृत्ति पुन पुनरुच्चारणम् । सा
यमकम् । एव च पूर्वोच्चारितवर्णसघातस्य कचिदव्यवधानेन कचिद् व्यवधा-
नेनेति द्विविध पुनरुच्चारणरूप यमकस्य भेदद्वयं भवति । तच्च यमकं पादानां
श्लोकचरणानां आदिमध्यान्तगोचरं भवति । पादस्य आदिगत मध्यगत अन्त-
गत च भवति । एतदुपलक्षणम् । तेन पादखण्ड पाद-पदार्थ-संपूर्णपदानां
समूहः ॥ १ ॥

तत्र तावदादिमध्यान्तगोचरत्वेन सामान्यतो निर्दिष्टस्य यमकस्य पाद-
स्थितिविकल्पनाभिः सम्भवतः प्रभेदान् दर्शयति—एकेति । एकद्वित्रिचतुष्पाद-
यमकानां एकद्वित्रिचतुष्पादस्थितानां यमकानाम् । विकल्पना विविधप्रभेदाः ।
भवन्तीत्यर्थः । ते च यथा—प्रथमपादे द्वितीयपादे तृतीयपादे चतुर्थपादे इति
एकपादयमकभेदाश्चत्वारः । प्रथमद्वितीययोः प्रथमतृतीययोः प्रथमचतुर्थयोः

आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ २ ॥

अत्यन्तबहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।

सुकरा दुष्कराश्चैव दैर्घ्यन्ते तत्र केचन ॥ ३ ॥

मानेन मानेन साखि प्रणयोभूत् प्रिये जने ।

- १ द्वितीयतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोः तृतीयचतुर्थयोः इति द्विपादयमकभेदाः षट् । प्रथमद्वितीयतृतीयेषु प्रथमद्वितीयचतुर्थेषु प्रथमतृतीयचतुर्थेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थेषु इति त्रिपादयमकभेदाश्चत्वारः । चतुष्पादयमकं तु एकमेव । एवं पादयमकस्य १ पञ्चदश भेदाः संभवन्ति । एवं पादयमकल्पनाभिः संभवतः प्रभेदान् प्रदर्श्य पादैपि आदिमध्यान्तादिभिः संभवतो भेदान् निर्दिशति—**आदीवि** । उपरिनिर्दिष्टाः पञ्चदश प्रकाराः आदिमकत्वेन मध्यमकत्वेन अन्तयमकत्वेन आदिमध्यमकत्वेन १२ आद्यन्तयमकत्वेन मध्यान्तयमकत्वेन आदिमध्यान्तयमकत्वेन च सप्तधा संभवन्ति । अतः सर्वेषां मेलने पञ्चाधिकशतं भवति । तच्च पुनः अव्यपेतव्यपेतव्यपेताव्यपेतेति भेदत्रयेण पञ्चदशाधिकत्रिंशतीपरिमितं भवति इति विक् । प्रथमश्लोके १५ आदिमध्यान्तगोचरम् इति सामान्यतो भेददर्शनार्थं निर्दिष्टम् । अत्र तद्विशेषो दर्शितः इति न यौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥

इदानीं सजातीयविजातीययमकसंमिश्रणेन सामान्यतः प्रभेदबाहुल्यं निवेद्योपसंहरति—अत्यन्त इति । तासां विकल्पनानां प्रभेदानामित्यर्थः । संभेदयोनयः संभेदाः सजातीयविजातीययमकानां मिश्रणानि योनयः कारणानि येषां ते सजातीयविजातीययमकमिश्रणेन संभूता भेदा इत्यर्थः । अत्यन्तबहवः इत्यस्या परिच्छेत्तुं दुर्घटाः सन्तीति भावः । तत्र केचन सुकराः केचन दुष्कराश्च वर्तन्ते । तेषु केचन प्रकारा वर्धन्ते अस्माभिः शिष्यशिक्षार्थं प्रदर्श्यन्ते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तत्रादौ प्रथमपादस्थमव्यवहितमभिध्रमादिमकमुदाहरति—मानेनेति । हे साखि प्रिये जने अनेन मानेन सह तव प्रणयः खेदः । मा मूढ मा भवतु । १ कोपकलुषिता प्रियपराङ्मुखी मा भवेत्यर्थः । खण्डिता—

१ वर्णतः अ. २ वर्धन्ते. अक.

३ तेऽत्र. ब, ड, ए.

खण्डिता कण्ठमाश्लिष्य तमेव कुरु सत्रपम् ॥ ४ ॥

मेघनादेन हंसानां मदनो मदनोदिना ।

नुन्नमानं मनः स्त्रीणां सह रत्या विगाहते ॥ ५ ॥

राजन्वत्यः प्रजा जाता भवन्तं प्राप्य संप्रति ।

चतुरं चतुरम्भोधिरंशनोर्वीकरं ग्रहे ॥ ६ ॥

पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्यसभोगविहितः ।

सा खण्डितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकपायिता ॥

इत्युक्तलक्षणा । तादृशी त्व कण्ठमाश्लिष्य तमेव सत्रप सजातलज्जम् । कुरु । अप-
कारिणि प्रणयदर्शनमेव तस्य सविशेषलज्जोत्पादकत्वाच्छासनमिति भावः । अन्ये
तु—हे सखि अनेन मानेन मानिनीवृत्तिस्वीकारेण । प्रिये जने नायके । जेहो
मा भूत् जेहोत्पत्तिर्नासीत् । मानेद्वीकृते सजेहो मामनुनेष्यति इति तवेच्छा
सफला नाभूदित्यर्थः । अतः खण्डिता वञ्चिता । त्व कण्ठमाश्लिष्येति पूर्वपदेतत्पद्य
विनृण्वन्ति । अत्र मानेन मानेन इत्यव्यवहितमादिपादगतमादियमकम् ॥ ४ ॥

तदेव द्वितीयपादगतमुदाहरति—मेघेति । मदनः हंसानां मदनोदिना
मदापहारिणा । वर्षासु हंसानां निर्मदत्वादिति भावः । मेघनादेन घनगर्जितेन ।
नुन्न, दूरीकृत. मानः यस्मात् तत् । उत्कण्ठातिशयाधानादिति भावः । एतादृश
स्त्रीणां मनः कर्म । रत्या अनुरक्त्या । खप्रेयस्या च सह विगाहते आलोडयति ।
घनगर्जितमात्रार्थ्य सर्गसामवलानां चेतः विगतमानमनुरक्त चाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तृतीयपादगत तदेव यमकमुदाहरति—राजन्वत्य इति । कश्चिन्त्याया-
नुवर्तिनं नृप स्तौति । हे राजन् चत्वारः ये अम्भोधयः समुद्राः ते एव रशना
मेखला यस्या तादस्याः उर्व्याः पृथ्व्याः करग्रहे राजप्राद्वभागग्रहणे पाणि-
ग्रहणे च । चतुर कुशलम् । भवन्तं प्राप्य संप्रति प्रजा राजन्वत्यः जाताः । सुराधि-
देशे राज-यान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजयान् । (२.१३) इत्यमरः । राज-यान्
सुराज्ये इति निपातनात् साधुः ॥ ६ ॥

अरण्यं कैश्चिदाक्रान्तमन्यैः सद्य दिवौकसाम् ।

पदातिरथनागाश्चरहितैरहितैस्तव ॥ ७ ॥

मधुरं मधुरम्भोजवदने वद नेत्रयोः ।

विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या विडम्बयति किं नु ते ॥ ८ ॥

वारणो वारणोदामो हयो वा स्मर दुर्धरः ।

न यतो नयतोन्तं नस्तदहो विक्रमस्तव ॥ ९ ॥

तदेव चतुर्यपादगतमुदाहरति—अरण्यमिति । पदातिः पक्षिः रथाः नागाः गजाः अश्वाश्च तैः रहितैः वियुक्तैः । तव कैश्चित् अहितैः शत्रुभिः । समरात् पलाय्य अरण्यम् आक्रान्तम् व्याप्तम् । तत्र निगूहिताः सन्तः स्थिता इतिभावः । तथा अन्यैः समरे संमुखीभूय मृतेरित्यर्थः । दिवौकसां देवानाम् । सद्य त्वानं स्वर्ग इत्यर्थः । आक्रान्तम् ॥ ७ ॥

अथेदानीं द्विपादगतान् अव्यपेक्षयमकप्रमेदान् यथाक्रमं दर्शयति—
मधुरमिति । वसन्ते प्रफुल्लकमले विलोहं भ्रमरं दृष्ट्वा कश्चिच्चाटुकारः प्रेयसीं पृच्छति । हे अम्भोजवदने मधुः वसन्तः । ते तव । नेत्रयोः मधुरं मनोहरम् । विभ्रमं भ्रमरभ्रान्त्या एतौ सलीलौ भ्रमरौ इति बुद्ध्या । विडम्बयति किम् विशेषयति किम् । नु इति वितर्कः । वद त्वमेव तत्त्वं कथयेति भावः । अत्र मधुरम् मधुरम् इति प्रथमपादे तथा वदने वदने इति द्वितीयपादे च अव्यवहितमादि-
भागयमकम् ॥ ८ ॥

प्रथमतृतीयपादगतं तदेवोदाहरति—वारण इति । कश्चिदिराही मदन-
मुपालभते । हे स्मर यतस्तव रणोदामः युद्धदुर्मदः । वारणः हस्ती । नास्ति ।
तथा दुर्धरः रणदुर्धरः । हयो वा नास्ति । तत् तस्मात् । युद्धसाधनशून्यत्वेपि । नः
अन्तं नाशम् । नयतः तव विक्रमः अहो आश्चर्यास्पदम् । दुर्धर इति विक्रमस्य
विशेषणमिति केचित् ॥ ९ ॥

१ अन्यैरित्यत्र कैश्चित्. न, क, ड, घ.

२ किं न. यथा.

३ नयतोन्तं. अ, कपा.

राजितैराजितैर्क्षणेन जीयते त्वाद्दृशैर्नृपैः ।

नीयते च पुनस्त्वृत्तिं वसुधा वसुधारया ॥ १० ॥

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।

मन्मनो मन्मनोप्येवं मत्तकोकिलनिस्वनः ॥ ११ ॥

कथं त्वदुपलम्भाशाविहताविह तादृशी ।

अवस्था नालमारोढुमङ्गनामङ्गनाशिनी ॥ १२ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—राजितैरिति । आजिः संग्रामः
तत्र तैक्ष्ण्यं प्रचण्डत्वं तेन युद्धप्रखरेणेत्यर्थः । राजितैः शोभितैः । त्वाद्दृशैः नृपैः
वसुधा लक्षणया तत्स्योरिजनः जीयते जयेन सतत इव क्रियते । पुनश्च सैव
पृथ्वी वसुधारया दानद्रविणवृष्टया तृप्तिं नीयते ॥ १० ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करोतीति । सहकारस्य आम्रस्य ।
कलिका मञ्जरी । मन्मनः मच्चित्तम् । उत्कलिकोत्तर उत्कण्ठापूर्णम् । करोति ।
तत्स्योदीपकत्वादिति भावः । तथा मन्मनः अव्यक्तमधुरः । मन्मनोव्यक्तमधुरो मन्मनो
रतिमापितम् । इति विश्वः । मत्तकोकिलनिस्वनः समदकोकिलकलरवः अपि ।
मदीय चेतः उत्कलिकोत्तर करोति । अत्र कलिकोत्कलिकोत्तरम् इत्यत्र तत्करो
यमकमप्ये पतितोपि स्वरशून्यत्वेन तद्व्यवधानं न गण्यते । स्वरयुक्तस्यैव
व्यवधायकत्वेनाभ्युपगमात् । अथवा कलिकोत् इत्येष एव वर्णसंघातोत्र द्विरावृत्त
इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—कथमिति । नायकं प्रति दूत्य-
किरियम् । इह वसन्तकाले । तव उपलम्भः समागमः तस्य समागमस्य आशायाः
विहती विधाति सति । तादृशी वर्णयितुमशक्या केवलानुभवगम्या । अङ्गनाशिनी
गात्रक्षयकरी । अवस्था मदनपीडावस्थाविशेषः । अङ्गना तां त्वत्प्रेयसीम् । आरोढुम्
अभिभवितुम् । कथं नालं न समर्था । अपि तु समर्थेव । तव विरहेण सा मरणो-
न्मुक्ती जातेति भावः ॥ १२ ॥

निगृह्य नेत्रे कर्पन्ति बालपल्लवशोभिना ।

तरुणा तरुणान् कृष्टानलिनो नलिनोन्मुखाः ॥ १३ ॥

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।

कुरुते कुरुतेनेयं हंसी मामन्तकामिपम् ॥ १४ ॥

विपमं विपमन्वेति मदनं मदनन्दनः ।

सहेन्दुकलयापोढमलया मलयानिलः ॥ १५ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—निगृह्येति । वसन्तवर्णनामिदम् । नलिनोन्मुखाः कमललुब्धाः । अलिनः भ्रमराः । बालपल्लवैः कोमलपर्णैः शोभिना । १ समीपस्थेन केनचित् तरुणा कृष्टान् स्वशोभावलोकनार्थं संनिष्ठापितान् । तरुणान् नेत्रे चक्षुषी । निगृह्य गृहीत्वा । कर्पन्ति स्वसौन्दर्यदर्शनप्रवणान् विदधति । वृक्षस्य बालपल्लवावलोकनादपि कमलमधुपानलोलुपानां भ्रमराणां दर्शनं तरुण-
६ सार्थस्य अतीव प्रमोदावहं समजनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अव्यपेतस्य द्विपादप्रकारान् प्रदर्श्य संप्रति क्रमप्राप्तं त्रिपादगतमादियमकं सप्रभेदं निरूपयन् प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमादौ दर्शयति—विशदेति । १ कश्चिद्विरही शरदमालोक्य कथयति । विशन्तः प्रविशन्तः आमत्ताश्च सारसाः पक्षिविशेषाः यस्मिन् तादृशे । सारसे सरःसंबन्धिनि जले । वर्तमाना इयं विशदा निर्मला । हंसी मां विरहिणं कुरुतेन विरहिणो मे रुजाकारेण कुत्सितशम्भेन । ६ अन्तकामिपं यमस्य भोग्यम् । कुरुते मां हन्तुं चेष्टते । अमिपं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगे—इति मेदिनी । अत्र विशदाविशदा सारसेसारसे कुरुतेकुरुते इति त्रिविधि पादेष्वव्यपेतमादियमकं वर्तते । चतुर्थचरणस्तु निर्यमकः ॥ १४ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—विपममिति । कश्चिद् विरही ब्रूते । मदनन्दनः मम अनन्दनः असंतोषकः । विरहिणः संतापकश्चात् । १ मलयानिलः अपोढः परित्यक्तः मलः दुर्दिनगालिन्यादिरूपः यया सा तथा । इन्दुकलया सह विपमं अप्रसहम् । विपं विषस्वरूपम् । मदनमन्वेति तद्वन्मां पीडयतीत्यर्थः । मदनो मलयानिलः इन्दुकला च मां विषवत् बाधन्ते इत्यर्थः ।

मानिनी मा निनीपुस्ते निपङ्गत्वमनङ्ग मे ।

हारिणी हारिणी शर्म तनुतां तनुतां यतः ॥ १६ ॥

जयता त्वन्मुखेनास्मानकथं न कथं जितम् ।

कमलं कमलंकुर्वदलिमदलि मत्प्रिये ॥ १७ ॥

रमणी रमणीया मे पाटलापाटलांशुका ।

वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम् ॥ १८ ॥

अथवा विषम मदन मोहकर च विष मलयानिल अन्वेतीत्यन्वय । ननु अत्र द्वितीयविषमपदे अनुस्वारन्यूनतेति चेन्न । नानुस्वारो विसर्गश्च चित्रभङ्गाय कल्पते । इति अनुस्वारन्यूनताया अलकारिकैरभ्यनुज्ञातत्वात् ॥ १५ ॥

प्रथमतृतीयचतुर्थपादगत तदेवोदाहरति—मानिनीति । प्रणयकुपिता मानिनी प्रसिपादविषुर्नायको मदन प्रार्थयते । हे अनङ्ग मदन । मा माम् । ते निपङ्गत्व निरन्तरकटाक्षशरनिपतनेन तूणारत्वम् । त्वन्मुक्तशराधारतामित्यर्थ । निनीषु प्रापयितुमिच्छु । मानिनीविशेषणमेतत् । हारिणी मुक्ताहारवती अत एव हारिणी मनोहारिणा । मानिनी तनुता कृशताम् । यत प्राप्नुत । मे शर्म सुखम् । तनुता निस्तारयतु । यथेय सुखभोग्या स्यात्तथा त्वया विधेयमित्यन्यर्थना ॥ १६ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—जयतेति । नायकस्य प्रेयसी प्रति चाटूक्ति । हे मत्प्रिये अस्मान् जयता स्ववशीकुर्वता । त्वन्मुखेन कम उदकम् । अलकुर्वत् भूपयत् । तथा अलय भ्रमरा तद्वन्ति यानि दलानि पत्राणि तानि सन्ति अस्येति अलिमदलि । अथवा अलिमत् भ्रमरयुक्त तथा दलि दलयुक्त च । कमलम् अकथ कथाशून्य निर्विवादम् कथनादिबाधर्मविहीनम् । कथ न जितम् जितमेव । सचेतसि लब्धविजयानामचेतनविजये का शङ्केति भावः ॥ १७ ॥

सर्वत इत्यनेन प्रतिपादित पादचतुष्टयगतमन्येपतमादिभागयमकमुदाहरति—रमणीति । पाटलावत् तत्सञ्ज्ञकतरुकुसुमवत् पाटल चेतरेकमशुक वक्ष यस्याः सा । तथा सौरभास्पद शोभनगन्धि । मे रमणी अरुणीभूता आरक्ता । सौरी सूर्यसन्धिनी भा कान्तिर्पत्र तादृशी । वारुणी पश्चिमदिग्ग । रमणाया मनोहरा ।

इति पादादि यमकमव्यपेतं विकल्पितम् ।

व्यपेतस्यापि वर्ण्यन्ते विकल्पास्तस्य केचन ॥ १९ ॥

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।

सहकारोद्गमेनैव शब्दशेषं करिष्यति ॥ २० ॥

करोतिताम्रो रामाणां तन्त्रीताडनविश्रमम् ।

करोति सेर्यं कान्ते च श्रवणोत्पलताडनम् ॥ २१ ॥

शोभते इति शेषः । अत्र वारुणौशब्देन मदिराध्वनिः । सापि सौरभास्पदं वर्तते ।
एवमादिमध्यान्तेऽपादिकारिकया प्रतिपादिता अव्यपेतादिभागयमकस्य दश प्रकारा
उदाहृताः ॥ १८ ॥

अव्यपेतादिभागयमकमुपसंहरति—इतीति । पादादि पादादिभागगतम् ।
अव्यपेतं अव्यवहितम् । यमकम् इति एवम् । विकल्पितम् सप्रभेदमुदाहृतम् ।
तस्य पूर्वोक्तस्य । व्यपेतस्य व्यवहितस्य यमकस्य । केचन विकल्पाः भेदाः ।
क्रमप्राप्ताः वर्ण्यन्ते ॥ १९ ॥

तत्र एकपादगत व्यपेत सुगमिस्त्युपेक्ष्य प्रथमद्वितीयपादगतं व्यपेतमादि-
भागयमकमुदाहरति—मधुरेणेति । मधुः वसन्तः । मधुरेण मनोहरेण मधुविद्व-
युतेन वा । मधुविन्दून् क्षरतेत्यर्थः । सुगन्धिना सुरभिणा । सहकारोद्गमेन चूत-
प्रसवेन एव । एणदृशा हरिणाक्षीणाम् । मानं प्रणयेर्ध्याकोपम् । शब्दशेषं नाममात्रा
वशिष्टम् । करिष्यति । न तु अर्थतः अवशेषयिष्यतीत्यर्थः । अत्र मधुरेण मधु-
रेणेति वर्णसंवाधृतेः दृशां मानमिति वर्णचतुष्टयव्यवहितत्वादेतद् व्यपेतयमकम् ।
एवमप्रेपि बोद्धव्यम् ॥ २० ॥

एतदेवप्रथमतृतीयपादगतमुदाहरति—करोतीति । विलासिन्या विलास-
वर्णनमिदम् । रामाणां रमणीनाम् । अतिताम्रः आरकः । करः तन्त्र्याः ताडन-
विश्रमं वीणावादनविश्रमम् । करोति । तथा कान्ते कृतापरारधे नायके । सेर्यं
यथास्यात्तथा श्रवणोत्पलेन ताडनं च करोतीति सवन्धः ॥ २१ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानुं नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।

कलिकांमिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेदशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येव लसच्चरुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगतं दर्शयति—सकलेति । प्रावृद्ध वर्ण्यते । वातैः नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अपः उदकानि । विमुञ्चति वर्पति । अनुपध्यात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तथा । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्रावृडागमं विलोक्य काचिरसखी किञ्चिदचशिष्टमानां नायिकामाह । हे कामिनि ते मनः इदानीं स्वयमेव प्रियानुनयं विना । गलन् मानरूपः कलिः कलहः यस्मात् तादृशम् । संपन्नम् । तत् इह उपवने । नीपस्य कलिकां कोरकम् । दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनावस्थाः प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिकोमलमिदं चेतः विरहे कथं धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावलः मयूरः । आक्रीडः उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र यः शैलः क्रीडापर्वतः तस्य । चन्द्रकान्तोपलसंवाग्धिनी स्थलीमारुह्य नृत्यति । क्रीडशः लसन्तः विकसन्तः चारवः मनोज्ञाः ये चन्द्रकाः मेघकाः तेन अन्तः मनोहर-स्वरूपः । अन्तः प्रान्तेन्तिके नाशे स्वरूपेतिमनोहरे । इति विद्यः । अपवा चन्द्र-काणामन्ताः प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेच भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेष्वन्तःकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतसुराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं
स्तीति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-
जलादूर्ध्वमानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनामस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी
अथ राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं
पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितण्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं
कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः
पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विपतां शत्रूणाम् । अन्तःकरेण
विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गळद्वधिराः । करेणवः
गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकाळीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते ।
हे राजन् तव भटैः । वातैः ध्वस्ता उत्पादिता । परः प्रोचुङ्क्षुः अगः पर्वतः तत्-
संवन्धिनो ये तरयः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता ।
अन्तर्भावितण्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्थितैः पांतुभिः ततं व्याप्तम् । अम्बरम् ।
कापि कल्पनातीति स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिमिरम्बरमल-
क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानुं नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः मकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकालि कामिनि ते मनः ।

कलिकौमिह नीपस्य दृष्ट्वा कां न स्पृशेदशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येष लसच्चौरुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगतं दर्शयति—सकलेति । प्रावृड् वर्ण्यते । वातैः नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अपः उदकानि । विमुञ्चति वर्पति । अनुपश्चात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना तया । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्रावृडागमं विलोक्य काचित्सखी किञ्चिदवशिष्टमाना नायिकामाह । हे कामिनि ते मनः इदानीं स्वयमेव प्रियानुनयं विना । गलन् मानरूपः कलिः कडहः यस्मात् तादृशम् । सपन्नम् । तत् इह उपरमे । नीपस्य कलिकां कोरकम् । दृष्ट्वा कां दशां न स्पृशेत् । सर्वा अपि मदनायस्या प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिकोमलमिदं चेतः निरहे कथं धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुहेति । एष शिखावलः मयूरः । आक्रीडः उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र यः शैलः क्रीडापर्यन्तं तस्य । चन्द्रकान्तोपलसन्नन्धिनीं स्थलोमारुह्य नृत्यति । क्रीदशः लसन्तः विरुसन्तः चारयः मनोज्ञाः ये चन्द्रकाः मेचकाः तेन अन्तः मनोहरस्वरूपः । अन्तः प्रान्तेन्तिके नाशे स्वर्गप्रेतिमनोहरे । इति विद्यः । अपश्वा चन्द्रकाणामन्ताः प्रान्तभागा यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेध्वन्तकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याघना इव ॥ २६ ॥

परागतरुजाजीव वतैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमन्वरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं
सौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-
जलादूर्ध्वगानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी
अथ राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आन्ध्रिय । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं
पास्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितव्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थ
कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः
पराक्रमशालिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विपतां शत्रूणाम् । अन्तकरेण
विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्रुधिराः । करेणवः
गजेन्द्राः । संध्याघना इव सायंकालीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते ।
हे राजन् तव भटैः । वतैः ध्वस्ता उत्पाटिता । परः प्रोत्तुङ्गः अगः पर्वतः तत्-
संबन्धिनो ये तरवः तेषां राज्ञी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता ।
अन्तर्भावितव्यर्थः । तदा परागैः युद्धसंमर्दोत्पितैः पांसुभिः तत् व्यसृजम् । अन्वरम् ।
कापि कल्पनातीते स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरन्वरमञ्ज-
क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

सकलापोल्लसनया कलापिन्यानुं नृत्यते ।

मेघाली नर्तिता वातैः सकलापो विमुञ्चति ॥ २२ ॥

स्वयमेव गलन्मानकलि कामिनि ते मनः ।

कलिकौमिह नीपस्य दृष्ट्वा का न स्पृशेदशाम् ॥ २३ ॥

आरुह्याक्रीडशैलस्य चन्द्रकान्तस्थलीमिमाम् ।

नृत्यत्येष लसच्चरुचन्द्रकान्तः शिखावलः ॥ २४ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थपादगत दर्शयति—सकलेति । प्राबृङ् वर्ण्यते । वातै
नर्तिता सकला मेघाली मेघमाला । अप उदकानि । विमुञ्चति वर्पति । अनु
पश्चात् । कलापस्य वर्हस्य उल्लसनेन उन्नमनेन सह वर्तते इति सकलापोल्लसना
तया । कलापिन्या मयूर्या । नृत्यते ॥ २२ ॥

तदेव द्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—स्वयमेवेति । प्राबृङागम विलोक्य
काचिसखी किञ्चिदवशिष्टमाना नायिकामाह । हे कामिनि ते मन इदानीं
स्वयमेव प्रियानुनय विना । गलन् मानरूप कलि कलह यस्मात् तादृशम् ।
सपन्नम् । तत् इह उपरने । नीपस्य कलिका कोरकम् । दृष्ट्वा का दशान स्पृशेत् ।
सर्वा अपि मदनाग्रस्था प्राप्नुयादित्यर्थः । तवातिक्रोमलमिदं चेत विरहे कथं
धारयिष्यसीति भावः ॥ २३ ॥

तदेव द्वितीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—आरुह्येति । एष शिखावल
मयूर । आनीड उद्यानम् । पुमानाक्रीड उद्यानम् । इत्यमरः । तत्र य शैल
क्रीडापर्यन्त तस्य । चन्द्रका तोपलसनाधिनीं स्थलोमारुह्य नृत्यति । क्रीडश
लसन्त विरुसन्त चारु मनोज्ञा ये चन्द्रका मेचका तेन अत मनोहर
स्वरूपः । अन्तः प्रातेन्तिके नाशे स्वरूपेतिमनोहरे । इति विश्वः । अपवा चन्द्र
काणामन्ता प्रातभाग्यस्य इति व्याख्येयम् ॥ २४ ॥

उद्धृत्य राजकादुर्वी ध्रियतेद्य भुजेन ते ।

वराहेणोद्धृता यासौ वराहेरुपरि स्थिता ॥ २५ ॥

करेण ते रणेऽन्तःकरेण द्विपतां हताः ।

करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति संध्याधना इव ॥ २६ ॥

परागतराजीव वातैर्ध्वस्ता भटैश्चमूः ।

परागतमिव कापि परागततमम्बरम् ॥ २७ ॥

तदेव तृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—उद्धृत्येति । कश्चित् कविः राजानं स्तौति । हे राजन् यासौ वराहेण वराहरूपेण । भगवता विष्णुना । उद्धृता सागर-जलादूर्ध्वगानीता । तथा वराहेः श्रेष्ठनागस्य शेषस्य । उपरि या स्थिता । सा उर्वी अयं राजकात् राजसमूहात् । उद्धृत्य आच्छिद्य । ते भुजेन ध्रियते यथान्यायं पाल्यते । केचित्तु स्थिता इत्यत्र अन्तर्भावितप्यर्थमङ्गीकृत्य वराहेण स्थापितेति अर्थं कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

तदेव प्रथमद्वितीयतृतीयपादगतमुदाहरति—करेणेति । कश्चित् कविः पराक्रमशास्त्रिनं नृपतिं वर्णयति । रणेषु समरेषु । द्विपतां शत्रूणाम् । अन्तःकरेण विनाशकेन । ते करेण हताः ताडिताः । अत एव क्षरद्रक्ताः गलद्गुधिराः । करेणवः गजेन्द्राः । संध्याधना इव सायंकाळीनारक्तमेघा इव । भान्ति शोभन्ते ॥ २६ ॥

तदेव प्रथमतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—परेति । राजप्रभावो वर्ण्यते । हे राजन् तव भटैः । वातैः ध्वस्ता उत्पाटिता । परः प्रोत्तङ्गः अगः पर्वतः तत्-संबन्धिनो ये तरवः तेषां राजी पङ्क्तिः सेव । चमूः अरिचमूः । ध्वस्ता विनाशिता । अन्तर्भावितप्यर्थः । तदा परागैः युद्धसमर्द्धेतिवैतैः पांसुभिः तत व्याप्तम् । अम्बरम् । कापि कल्पनातीति स्थाने । परागतमिव पलायितमिव । तदानीं धूलिभिरम्बरमल-क्षितमभूदित्यर्थः ॥ २७ ॥

पातु वो भगवान् विष्णुः सदा नवघनद्युतिः ।

स दानवकुलध्वंसी सदानवरदन्तिहा ॥ २८ ॥

कमलेः समकेशं ते कमलेर्घ्याकरं मुखम् ॥

कमलेख्यं करोपि त्वं कमलेवोन्मदिष्णुषु ॥ २९ ॥

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।

मदभ्रमद्दृशः कर्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥ ३० ॥

उदितैरन्यपुष्टानामा रुतैर्मे हृतं मनः ।

तदेव द्वितीयतृतीयचतुर्थपादगतमुदाहरति—पास्विति । नवघनद्युतिः नवजलदकान्तिः । दानवकुलध्वंसी दैत्यकुलविनाशकः । दानेन मदोदकेन सहितः सदानः स चासौ वरः श्रेष्ठः यः दन्ती कंसप्रपुक्तः कुवलयपीडाख्यः तस्य हन्ता । स भगवान् विष्णुः सदा वः युष्मान् । पातु ॥ २८ ॥

सर्वपादगतं तदेव दर्शयति—कमलेरिति । हे भामिनि ते कं मस्तकम् । अलेः भ्रमरस्य । जातौ एकवचनम् । समकेशम् समानाः कृष्णमेचकाः केशा यस्य तत् । ते मुखं कमलस्य ईर्ष्याकरम् असूयाकारि । तत्सदृशमित्यर्थः । अतः त्वं कमलेव लक्ष्मीरिव । उन्मदिष्णुषु उन्मादवत्सु । कं पुरुषमलेख्यं करोपि अगणनीयं विदधासि । न कमपि । यथा लक्ष्मीः सर्वमुन्मत्तं विधत्ते तथा त्वमपीति भावः ॥ २९ ॥

इतः परं व्यपेतस्यैव सजातीयविजातीयघटितानि प्रकारान्तराणि दर्शयन् प्रथमद्वितीययोरेकप्रकारं तृतीयचतुर्थयोस्तदन्यप्रकारं दर्शयति—मुदेति । उदाराः प्रशस्ताः ये मणयः तेषां भूषणानि यासां ताः । मदेन मदिरास्वादजनितेन उन्मादेन भ्रमन्त्यः पूर्णन्त्यः दृशो यासां ताः । अदभ्रजघना विशाळनितम्बाः । रमणं मुदा आनन्देन । अन्वीतं संयुक्तम् । कर्तुं क्षमाः सन्ति ॥ ३० ॥

तदेव प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्चोदाहरति—उदितैरिति । कश्चिद्

उदितैरपि ते दूति मारुतैरपि दक्षिणैः ॥ ३१ ॥

सुराजित्त्रिह्यो यूनां तनुमध्यासते स्त्रियः ।

तनुमध्याः क्षरत्स्वेदसुराजित्मुखेन्दवः ॥ ३२ ॥

इति व्यपेतयमकप्रभेदोप्येष दर्शितः ।

अव्यपेतव्यपेतात्मा विकल्पोप्यस्ति तद्यथा ॥ ३३ ॥

सालं सालम्बकलिकासालं सालं न वीक्षितुम् ।

प्रियाविरहसंतप्तो ब्रूते । आः इति खेदे । अन्यपुष्टानां कोकिलानाम् । उदितैः उदितैः । रुतैः मे मनः हतम् हिंसितं व्यथितमिति यावः । न केवलं तैरेव इतं अपि तु हे दूति ते उदितैः सदेशवचनैरपि । तथा दक्षिणैः मारुतैः मलयानिलैः । अपि इतम् ॥ ३१ ॥

एतदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोरुदाहरति—सुराजितेति । मधु-
पानगोष्ठीवर्णनमेतत् । तनुमध्याः कुशोदर्यः । क्षरत्प्रसवन् यः स्वेदः तेन सुरा-
जिताः सुशोभिता मुखेन्दवः मुखचन्द्रा यस्या ताः । तथा सुरया मदिरासेवनेन
जिता परास्ता ह्री कृष्णा यमिस्ताः । स्त्रियः यूनां तरुणानाम् । तनुं शरीरमध्यासते
आश्रयन्ति ॥ ३२ ॥

एतावत्पर्यन्तमव्यपेतव्यपेतयोः शुद्धस्वरूपयोरुदाहारो दर्शितः । तमुपसंहरन्
संमिश्रणात्मकं तयोः स्वरूपं दर्शयति—इतीति । इति एवमुक्तप्रकारेण । व्यपेतानां
व्यवहितानां यमकानां प्रभेदा दर्शिताः । अपिना प्रागेव निर्दिष्टानामव्यपेतानां
संग्रहः । अव्यपेतः अव्यवहितः व्यपेतः व्यवहितश्च आत्मा स्वरूपं यस्य तादृशः ।
विकल्पः भेदः । अस्ति । तद् यमकं यथा तथा दर्शयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

तत्र प्रथमद्वितीययोः तृतीयचतुर्थयोस्तदुदाहरति—सालमिति । वसन्ते
कस्याश्चित् दूती नायकं प्रति तदवस्थां वर्णयति । अत्र पदानि । सा अलम्
सालम्बकलिकासालम्बकं सालम् न वीक्षितुम् न अलीन् आलीनवकुलान् आली
नालीकिनीः अपि इति । सा आली मत्सखी । आलम्बा लम्बमाना याः कलिकाः

नालीनालीनवकुलानाली नालीकिनीरपि ॥ ३४ ॥

कालं कालमनालक्ष्यतारतारकमीक्षितुम् ।

तारतारम्यरसितं कालं कालमहाधनम् ॥ ३५ ॥

कोरकाः । मञ्जय इति भावः । ता एव आच्छादकत्वात् साढः प्राकारः । साढः
 १ प्राकारबुधयोः । इति अनेकार्थध्वनिमञ्जरी । तेन सहितम् । सालम् वृक्षम् ।
 आम्रबृक्षमिति भावः । वीक्षितुं न अलम् । तस्य उद्दीपकत्वादिति भावः । तथा
 आलीयन्ते अत्र इति आलीनाः । अधिकरणे क्तः । तथा च आलीनाः आश्रयी-
 १ कृता वकुला यैस्तान् आलीनवकुलान् । अलीन् वीक्षितुं नालम् । तथा नालीकिनीः
 पद्मिनीः । नालीकौ पद्मनाराचौ । इति त्रिकाण्डशेषः । अपि वीक्षितुं सा नालम् ।
 अत्र कैचित् सालम्बकलिकासालमित्यस्य सालम्बा लम्बमानत्वेन सह वर्तमाना
 १२ याः कलिकाः ताः सलति गच्छति इति सालम्बकलिकासालः तम् । तथा नाली-
 किनीः मिथ्यावादिनीः झटिति तव प्रिय आगमिष्यति इति मिथ्या प्रियवादिनीः
 सालीः अपि वीक्षितुं नालमित्यर्थं प्रदर्शयन्ति । अपरे केचन सालम्बकलिका-
 १५ सालम् इत्यत्र सालम् इत्यस्य रज्योरभेदत्वमाश्रित्य सारमिति पदं परिकल्प्य
 सालम्बकलिकाभिः सार श्रेष्ठम् इति अर्थं दर्शयन्ति । अन्ये पुनः सालम्ब-
 कलिकासु सालः आलेन अलिकदम्बेन विषेण वा सहितः । अथवा सालम्बकलि-
 १८ काभिः सालः सम्भूयः यः साढ्वृक्षः तम् इति विदुष्वन्ति । अत्र प्रथमपादे
 सालं सालं इति अव्यपेतम् । तस्यैव द्वितीयपादे पुनरावृत्तिः इति व्यपेतं च ।
 तथा उत्तरार्धे नाली नाली इत्यत्रापि अक्षरद्वयापेक्षया अव्यपेतम् चतुरक्षरापेक्षया
 २१ व्यपेतम् इति रहस्यम् ॥ ३४ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोश्चोदाहरति—कालमिति । प्रावृद्धं
 समयमागतं वीक्ष्य नायिकया प्रेषिता दूती त वदति । का विरहिणी । अनालक्ष्याः
 १ मेषाञ्छादितत्वात् अदस्याः ताराः निर्मलमौक्तिकाः इव ताराः नक्षत्राणि यस्मिन्
 तम् । तारो निर्मलमौक्तिके । इति हेमचन्द्रः । ताराः स्थूला उज्ज्वला वा इति
 केचित् । तारतया अत्युच्चस्वरतया जरम्यम् अमनोहरं रसितं गर्जितं यस्मिन्
 १ तम् । कालाः कृष्णवर्णा महाधना यत्र तम् । कालं मृत्युस्वरूपम् । कालं प्रावृद्धं

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।

यामयाम धिया स्वर्त्या या मया मथितैव सा ॥ ३६ ॥

इति पादादियमकविकल्पस्येदृशी गतिः ।

एवमेव विकल्प्यानि यमकानीतराण्यपि ॥ ३७ ॥

फालं वीक्षितुमलं समर्था । न कापीलर्यः । अत्र यमके अनुस्वारन्यूनता न दोषायेति पूर्व (३१५) कथितमनुसंवेयम् ॥ ३५ ॥

तदेव पादचतुष्टयगतमुदाहरति—यामेति । कश्चिद्विरही स्वविरहेण मृतां भार्यामुपधृत्य मरणं प्रार्थयते । अत्र पदच्छेदः—याम यामत्रयाधीनायामया मरणम् निशा याम् अयाम धिया स्वर्त्या या मया मथिता एव सा । अथवोत्तरार्धे—धिया अस्वर्त्यायामया इति पदच्छेदः । यां पूर्वं वयम् अयाम अगच्छाम । तदनन्तरं मद्द्वियोगेन या स्वर्त्या सुदुःखितया । धिया बुद्धया । मद्द्विरहचिन्तया इत्यर्थः । उपलक्षिता । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । सा मया मथितैव विदेशगमनेन मारितैव । अतः वयमपि यामः प्रहरः तस्य त्रयं तस्य अधीनः आयत्तः आयामः विस्तारः यस्याः सा तथा । निशा रात्र्या । त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्त-चतुष्टयम् । इति वचनादिति भावः । मरणं याम प्राप्नुयाम । तद्विरहेण अचिरा-देव मृत्युर्भवत्विति प्रार्थना । केचन पुनः यां नायिकां धिया अयाम विदूर-स्थितत्वात् संकल्पेनैव अगच्छाम सा असूनां अतिं पीडाम् आ संमतात् अयते १ गच्छति तादृशः अस्वाह्या यः आमयः मदनज्वरो यस्याः सा । यामत्रयाधीना-यामया निशा रात्र्या मथितैव । तस्या विरहिण्याः संतापकत्वात् । अतः वयमपि मरणं याम इत्यर्थं विशदयन्ति ॥ ३६ ॥

पादादियमकप्रभेदमुपसंहरति—इतीति । पादादियमकानां विकल्पस्य भेदस्य । ईदृशी दर्शितस्वरूपाः गतिः दिक् । इतराण्यपि मय्यान्तभागगतानि अव्य-पेतव्यपेततन्मिश्ररूपाणि । एवमेव दर्शितप्रकारेणैव एकद्वित्रिचतुष्पादेति कारिकया कथितप्रकारेण । विकल्प्यानि परिकल्प्य ज्ञातव्यानि । खल्पाः प्रकारा मया उदा-हृताः तेनैव मार्गेण अन्ये ऊहनीया इति भावः ॥ ३७ ॥

न प्रपञ्चमयाद्भेदाः कात्स्न्येनाख्यातुमीहिताः ।
 दुष्कराभिमतता ये तु वर्ण्यन्ते तेषां केचन ॥ ३८ ॥
 स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।
 अमायतेयतेप्यभूत् सुखाय तेयते क्षयम् ॥ ३९ ॥

सभासु राजन्सुराहृतैर्मुखै-
 र्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः ।
 न भासुरा यान्ति सुराश्च ते गुणाः
 प्रजासु रागात्मसु राशितां गताः ॥ ४० ॥

स्वयं कुतो न दर्शिताः अन्ये प्रकारा इति तत्कारणं कथयति—नेति ।
 प्रपञ्चमयात् विस्तारमयात् । भेदाः शेषाः विकल्पाः । कात्स्न्येन साकल्येन ।
 १ आख्यातुं कथितुम् । न ईहिताः इच्छिताः । उर्वरितेषु ये प्रभेदाः । दुष्कराः विरचयितुं
 बोद्धुं वा ते केचन अत्र प्रबन्धे । मया वर्ण्यन्ते प्रदर्श्यन्ते ॥ ३८ ॥

तत्र अव्यपेक्षयपेक्षं सर्वपादगतं मध्यमकमुदाहरति—स्थिरेति ।
 कश्चित् जीवन्मुक्तं सत्पुरुषं स्तौति । स्थिरा अनश्वरा आयतिः प्रभावः उत्तर-
 १ कालो वा यस्य तत्सबुद्धिः । यतानि संपतानि इन्द्रियाणि एकादशेन्द्रियाणि
 यस्य सः । भवान् यतेः योगिनः तपस्विनो वा । न हीयते न्यूनो न भवति ।
 संपतेन्द्रियत्वादिधर्मवत्त्वात् । ते अमायता निष्कपटता ऋजुतेत्यर्थः । मायोपाधि-
 १ राहित्यं वा । क्षयं विलयम् । अयते अप्राप्नुवते । शाश्वतायेत्यर्थः । इयते एतत्परि-
 मिताय अतिविस्तृताय । सुखाय आनन्दाय । अभूत् । प्रमाणिका छन्दः ।
 प्रमाणिका जरौ लघौ । इति तल्लक्षणम् ॥ ३९ ॥

तदेव चतुष्पादं मध्यमकं केवलव्यपेक्षमुदाहरति—सभास्त्विति ।
 १ कश्चित्कविः नृपं वर्णयति । हे राजन् असुरा दानवाः तैः अहृतैः अताडितैः ।
 १ त्वयि शासितरि दानवा महीसुरान् न पीडयामासुरिति भावः । अथवा सुरया
 मयेन आहता अष्टा न भवन्तीति असुराहताः तैः । वसुभिः संपद्भिः राजितैः सु-
 शोभितैः । त्वद्वितीर्णधनलाभेन सदा सतेजस्कैरित्यर्थः । महीसुराणां ब्राह्मणानाम् ।
 १ मुखैः श्रेष्ठैः । द्विजप्रमुखैरित्यर्थः । सभासु स्तुताः प्रशसिताः । तथा रागात्मसु

तव प्रिया सचरिताप्रमत्त या
 विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।
 रतोत्सवामोदविशेषमत्तया
 प्रयोजनं नास्ति हि कान्तिमत्तया ॥ ४१ ॥
 भवादृशा नाथ न जानते नते
 रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।

त्वदाज्ञापालनेन त्वयि अनुरागस्वभावासु । प्रजासु राशितां गताः राशीभूताः ।
 बहुलीभूता इत्यर्थः । तथा भासुराः उज्ज्वलाः । एतादृशाः ते गुणाः सुरान् न
 यान्तीति न । अपि तु यान्त्येव । देवास्त्वद्गुणान् स्तुवन्तीत्यर्थः । मुखैरित्यत्र
 मुखैरिति पाठे असुरवाधाराहितैर्यज्ञैः इत्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ व्यपेतं पादचतुष्टयगतमन्तयमकमुदाहरति—तवेति । अन्यासक-
 हृदयं भूषणार्पणेनानुनयन्तं नायकं प्रति कुपिताया वचनमिदम् । हे अप्रमत्त
 कपटानुनये साबद्धित । तव या सचरिता साधुचरित्रा । सोल्लुण्ठवचनमेतत् । प्रिया
 प्रेयसी । तया इह उत्सवप्रसङ्गे । अंशुमत् किरणोज्ज्वलम् । इदं भूषणं धार्यम् ।
 कथंभूतया रते त्वया सह विहासे य उत्सवः तद्भवः यः आमोदविशेषः संतोष-
 ति शयः तेन मत्तया उद्विक्तया । त्वया किमिति न धार्यते इत्यत्र उत्तरयति—
 प्रयोजनामिति । मम कान्तिमत्तया विभूषणेन कान्तिसंपन्नतया प्रयोजनं नास्ति ।
 यतोम्यासक्तो मयान् अतः कान्तिसंपन्नताया मम किं प्रयोजनम् । अपवा कान्ति-
 मदिदं भूषणं किमिति न धार्यते तत्रोत्तरयति—मे कान्तिमत्तया भूषणकान्तिविशेषेण
 प्रयोजनं नास्ति । अनुरागकाङ्क्षिणी अहं न भूषणकान्तिमपेक्षे तदुक्तम्—
 कामीनिना नन्दनश्रीः । अजति हि तप्तज्वलं नल्लभाजयेत्तन्ने । इति । नपि निरनु-
 रागत्य तव कान्तिमत् भूषणप्रदानं व्यर्थमेवेति भावः । अत्रान्यैः कृता अर्पाः
 सदोषा इत्युपेक्षिताः ॥ ४१ ॥

पादान्तेषु अव्यपेतमुदाहरति—भवादृशा इति । कश्चिन्मानधनः सेवकः
 प्रभुशक्तिसनायं नृपं प्रशंसति । हे नाथ प्रभो । भवादृशाः वीर्यशालिनो नृपाः ।

१ 'चरितं प्र०. अ, च.

२ 'वानन्द०. व, ड, प. -'

३ न मे कल किंचन कान्ति०. अ. वपा.

[काव्यादर्श] २२

य एव दीनाः शिरसा नतेन ते

चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥ ४२ ॥

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन

व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।

व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन

सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥ ४३ ॥

श्रीमानमानमरवर्त्मसमानमान-

भात्मानमानतजगत्प्रथमानमानम् ।

नतेः नमनस्थ । रसं आस्थादम् । न जानते । यतः सन्नतं सन्नतिः सुप्रणामः तथा
इनता प्रमुता च सन्नतेनते । उभे विरुद्धे निसर्गतो भिन्नास्पदे खलु । ये जनाः ।
दीना दरिद्राः । त एव केवलं नतेन शिरसा चरन्ति सेवन्ते । तेन तादृशेन
शिरोनमनरूपेण । दैन्यरसेन ते अलम् । तव संबन्धो गाभूद् इति भावः ॥ ४२ ॥

चतुर्षु पादेषु मध्यान्तयोः व्यपेतयमकमुदाहरति—लीलेति । सा
नायिका । शुचिना विशदेन । लीलास्मितेन सविष्टासहासेन । मृदुना कोमलेन ।
उदितेन श्वसा । लघुना स्वल्पेन । असमप्रेणेत्यर्थः । व्यालोकितेन वीक्षणेन ।
गुरुणा सविष्टासमन्धरेण । गतेन गमनेन । व्याजृम्भितेन जृम्भा च अनुराग-
व्यङ्गिका तेन जृम्भामिषेण सूचितानुरागेण । तथा दर्शितेन दर्शनविषयीकृतेन ।
जघनेन जघनप्रदेशेन । एभिः साधनेः । हन्ति व्यथयति । तेन हेतुना । मम
जीवितेन गलितं विषीय व्युत्तमिव । भावे क्तः ॥ ४३ ॥

तदेवाव्यपेतव्यपेतमुदाहरति—श्रीमानिति । भगवतः त्रिविक्रमस्य
परमान्नो वर्णनमिदम् । तत्र पदानि । श्रीमान् । अमान् । अमरवर्त्मसमान-
मानम् । आदमानम् । आनतजगत्प्रथमानमानम् । भूमानम् । आनमत । यः ।
स्थितिमान् । अमाननामानम् । आनमतम् । अप्रतिमानमानम् । अन्ययः—यः
श्रीमान् स्थितिमान् अमान् तम् अमाननामानम् आनमतम् अप्रतिमानमानम्
आनतजगत्प्रथमानमानम् भूमानम् अमरवर्त्मसमानमानम् आत्मानम् आनमत ।

भूमानमानमत यः स्थितिमानमान-
नामानमानमतमप्रतिमानमानम् ॥ ४४ ॥

सारयन्तमुरसा रमयन्ती

सारभूतमुरुसारधरा तम् ।

सारवानुकृतसारसकाञ्ची

सा रसायनमक्षरमवैति ॥ ४५ ॥

यः त्रिविक्रमः । श्रीमान् लक्ष्मीवान् । स्थितिमान् मर्यादावान् । जगत्स्थितिकर्ते-
त्यर्थः । अमान् न मार्ताण्डमान् । अपरिच्छिन्नस्वरूपः सर्वव्यापित्वात् । वर्तते
इति शेषः । तम् अमाननामानम् अमानानि अपरिमितानि नामानि यस्य तम् ।
आनमतम् आ ईषत् अनन्ति जीवन्ति ते धानाः प्राणसंयमवन्तो योगिनः तैः
मतं ज्ञातम् । अथवा तेषां मतम् इष्टम् । अप्रतिमानमानं प्रतिमीयते एमिरिति
५१ प्रतिमानानि प्रमाणाणि तैः मानं ज्ञानं यस्य तथा न भवतीति अप्रतिमानमानः
तम् । लौकिकप्रमाणैरगम्यम् । आनते उपासनार्थं शरणमागते जगति छक्षणया
तत्स्थे जने प्रथमानः प्रख्यायमानः मानः पूजा यस्य तम् । भूमानं भूमापकम् ।
५२ एकेन पदा भुवो व्यापनात् । तथा अमरवर्त्मसमानमानम् अमरवर्त्म आकाशः
तेन समानं मानं यस्य । गगनव्यापिस्वरूपत्वादिति भावः । आत्मानम् अतति
सातत्येन वर्तते इति आत्मा तम् । त्रिविक्रमरूपं श्रीहरिम् । आनमतं प्रह्वीभूय
५३ शरणं गच्छत ॥ ४४ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमादिमव्ययमकं दर्शयति—सारेति । मिथुनयोः
संमोगोत्रं वर्णयते । सा नायिका । सारयन्तं सैकतस्थान आत्मानं प्रापयन्तम् । अतः
५४ सारभूतं श्रेष्ठभूतम् । सर्वसुखसारभूतमित्यर्थः । तं नायकम् । उरसा रमयन्ती
आलिङ्गनेन प्रमोदयन्ती । पुरुषायितरतेनति केचित् । तथा सारवा सशब्दा अतः
एव अनुकृताः सारसाः यया एतादृशी काञ्ची मेखञ्च यस्याः सा । सारसरवानु-
५५ कारिमेखलाधारिणीत्यर्थः । तथा उरु विपुलं सारं सौन्दर्यसारं तस्य धरा उरु
सारधरा । अथवा उरुसारं सुवर्णभूषणं धारयन्ती एतादृशी । उरुसारं सुवर्णं

नयानयालोचनयानयानया-

नयानयान्धान् विनयानयायते ।

न यानयासीजिनयानया नया-

नयानयास्ताञ्जनयानयाश्रितान् ॥ ४६ ॥

स्यात् । इति व्याडिः । रसायनम् अमृतमपि । असारं निःसारम् तुच्छमिति यावत् । अवैति जानाति । कान्तालिङ्गनसुखतः अमृतं अतीव निकृष्टमिति मन्यत इति भावः ॥ ४५ ॥

इदानीमव्यपेतव्यपेतयमकं चतुर्ष्वपि पादेष्वध्यन्तम् अथवा प्रथमतृतीय-
पादयोराद्यन्तं द्वितीयचतुर्थयोश्चादिमध्यम् उदाहरति—नयेति । तत्र तावत्
पदानि । नयानयालोचनया । अनया । अनयान् । अयानयान्धान् । विनय ।
अनयायते । न । यान् । अयासीत् । जिनयानयाः । नयान् । अयानयान् ।
तान् । जनय । अनयाश्रितान् । अन्ययः—हे अनयायते अनया नयानया-
लोचनया अनयान् अयानयान्धान् विनय । तथा अनयाश्रितान् तान् अया-
नयान् नयान् जनय । यान् जिनयानयाः न अयासीत् । कश्चित्सचिबः नृपं
प्रजानुशासनमुपदिशति । हे अनयायते एति गच्छतीति अया विनाशशीला
तादृशी न भयतीति अनया अनपायिनी आयतिः उत्तरकालः यस्य तत्संबुद्धिः ।
अनया मयोपदिश्यमानया । नयानयालोचनया नयः नीतिः अन्ययः अनीतिः तयोः
आलोचना विमर्शः तथा । अनयान् नयविमुखान् । अत एव अयानयान्धान् अयः
शुभावहो विधिः अन्ययः तद्विरुद्धः तयोः अन्धान् । शुभाशुभविवेकशून्यान् इत्यर्थः ।
विनय शिक्षय । शासनेन सन्मार्गानुयायिनः कुरु । [तथा] अनयाश्रितान् उन्मार्ग-
गामिनः । तान् श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धान् । अयानयान् अयं शुभमानयन्तीति अया-
नयान् । आङ्पूर्वकालयतेः पचाद्यचि द्वितीयावहुवचनम् । शुभप्रापकान् । नयान्
नीतिः । जनय उपदिश्य विस्तारयेत्यर्थः । यान् नयान् । जिनयानयाः जिनस्य
बुद्धस्य यानं धर्ममार्गः तं यातीति जिनयानयाः । जैनाममानुसारी नास्तिकः ।
अनयासीत् नानुसृतवान् । श्रुतिस्मृत्युदितान् नीतिमार्गान् उन्मार्गयायिजनेभ्य

रवेण भौमो ध्वजवर्तिवीरवे-
रवेजि संयत्यतुलास्त्रगौरवे ।
रवेरिवोग्रस्य पुरो हरेरवे-
रवेत तुल्यं रिपुमस्य भैरवे ॥ ४७ ॥
मया मयालम्ब्यकलामयामया-
मयामयातन्यविरामयामया ।

उपदिशेत्सर्वः । अत्र बहुभिः टीकाकारैर्विविधा अर्थाः प्रदर्शिताः । परं तेषां सदसद्विचारचर्चा गौरवभयान्नाल्ल वितन्यते ॥ ४६ ॥

पादचतुष्टयगतं व्यपेतमावन्तयमकमुदाहरति—रवेति । भगवतः श्रीकृष्णस्य नरकासुरेण सह युद्धवर्णनमिदम् । अनुलानां अनुपमानानां अल्लणां गौरवं वैपुल्यं यत्र तादृशि । तथा भैरवे विभीषणे । संपति संप्राप्ते । ध्वजवर्ती यो-वीरः शूरः बिः गरुडः तस्य । रवेण सिंहनादेन । भौमः नरकासुरः । अवेजि अकम्पत । ध्वजवर्तिपक्षिणो रवेन यस्येदृशी अवस्था स हरेः पुरतः कथं कल्पनीय इत्याह—रवेरिति । रवेरिव सूर्यस्येव । उग्रस्य तेजसा तीक्ष्णस्य । अस्य प्रसिद्धविक्रमस्य । हरेः हरिः श्रीकृष्णः स एव हरिः सिंहः तस्य । पुरः अग्रभागे । रिपुं नरकासुरम् । अवेः मेघस्य । तुल्यं समानम् । अवेत जानीत । अत्र संय-
 ष्ठन्दस्य सामान्ये नपुंसकम् इत्यनेन नपुंसकत्वं ज्ञेयम् । केचित्तु संपति भैरवे अनुलान्गौरवे सति रवेण अवेजि इति योजयन्ति । तथैव वीरवेः इति हरेर्विशेषणत्वेन कल्पयन्ति ॥ ४७ ॥

तदेयान्यपेतव्यपेतं पादचतुष्टयगतमावन्तमुदाहरति—मयेति । तत्र तावत्पदच्छेदः । मया मयालम्ब्यकलामयामयाम् इति प्रथमचरणे । अयाम् अयातन्यविरामयामया इति द्वितीये । मयामयार्ति निशया अगया अमया इति तृतीये । अमय अमय अम् करुणामय अमया इति चतुर्थे । तत्रान्वयः— हे अमय करुणामय अयातन्यविरामयामया अमया अमया निशया मयामयार्तिम् अयाम् [अतः] अमया मया मयालम्ब्यकलामयामयाम् अमम् अमय ।

मयामयार्ति निशयामयामया-

मयामयाम् करुणामयामया ॥ ४८ ॥

मता धुनानारमतामकामता-

मतापलब्धाग्रिमतानुलोमता ।

मतावयत्युत्तमतविलोमता-

मताम्यतस्ते समता न वामता ॥ ४९ ॥

- अस्यार्थ — अमय नास्ति मा माया कपट यस्य तत्सबुद्धि । हे निष्कपट । करुणा मय करुणापरिपूर्ण । सखे । अयातव्य गमनानर्ह विराम येषां ते अयातव्य विरामा । अतिदार्ढ्य इत्यर्थ । अयातव्यविरामा यामा यस्या सा अयातव्यविराम-यामा तथा । अतिदार्ढ्येत्यर्थ । अमया मा शोभा सा नास्ति यस्या सा । तथा अमया । नि श्रीकयेत्यर्थ । सतापजनकत्वेन नि शोभावहयेति यावत् । अत एव १२ अमया अमावास्यासदृशया । विरहान्धकारबहुलयेत्यर्थ । निशया रात्र्या । साधन भूतया । अहम् मयामयार्ति मय क्षय स एव आमय रोग तस्य अर्ति पीडाम् । विरहक्षीणतामिति भाव । अयाम् प्राप्तवान् । अत अमया नास्ति मा परिमाण १५ यस्य स अम गदन त याताति अमया तेन मदनपरिपूर्येनेत्यर्थ । मया मया सह । मयालम्ब्यकलामयामयाम् मय क्षय तेन आलम्ब्या आश्रणाया या कला ताभि परिपूर्ण मयालम्ब्यकलामय चन्द्रमा स एव आमयो यस्या ताम् । चन्द्र १८ दर्शनेन सजातपीडामित्यर्थ] । अत्र मयालम्ब्य इति चन्द्रकलाविशेषण नायिका सतापकत्वेन रोपसूचनायेति ज्ञेयम् । अम् नायिकाम् । अमय सयोनय ॥ ४८ ॥

अथ व्यपेतमादिमध्यान्तयमक पादचतुष्टयगतमुदाहरति— मतेति । कस्यचिपुरुषविशेषस्य वर्णनमिदम् । अत्र पदच्छेद — मता धुनाना आरमताम् १ अकामताम् । अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता । मतो अयतो उत्तमतानिलोमताम् । अताम्यत त समता न वामता । अन्वय — अताम्यत ते मतो उत्तमतानिलो मनाम् अयतो अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता आरमताम् अकामता धुनाना मता १ समता न वामता । अस्यार्थ — अताम्यत कथमपि म्लानिमगच्छत । ते तत्र । मता मुक्ता । उत्तमतानिलोमताम् उत्तमताया म्लानमत्ता प्रातिकूल्य निरुपताम् ।

कालकालगलकालकालमुखकालकाल-

कालकालर्पनकालकालधनकालकाल-

कालकालसितकालका ललनिकालकाल-

कालकालगंतु कालकाल कलिकालकाल ॥ ५० ॥

अयती अगच्छन्ती । निरुद्धतामभजमाना इत्यर्थः । अतापलब्धाग्रिमतानुलोमता
१ अतापेन अङ्गेशेन लब्धे अग्रिमतानुलोमते श्रेष्ठ्यानुकूल्ये यथा सा । तथा आर-
मताम् आत्मारामाणाम् । व्याङ्गपरिभ्यो रमः इति परस्मैपदम् । अकामता निरि-
च्छताम् । धुनानां स्पृहामुत्पादयन्तीत्यर्थः । [एतादृशी] मता इहा । समता
१२ सर्वभूतमैत्री । अस्तीत्यर्थः । तथा वामता वैपश्यम् । नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

चतुर्षु पादेषु आदिमध्यान्तयमकमन्यपेतन्यपेत दर्शयति—कालेति ।

तत्र पदभेदः—कालकालगलकालकालमुखकालकालकालकालपनकालकालधन-
३ कालकालकालकालसितकालका ललनिका अलकालकालक आलगतु कालकाल
कलिकालकाल । अन्वयः—हे अलकालकालक कालकाल कलिकालकाल
कालकालगलकालकालमुखकालकालकालकालपनकालकालधनकालकालकालकाल-
५ सितकालका ललनिका [मयि] आलगतु । अर्थः—कश्चित् कामी त्वत्प्रसादेन
प्रिया मामाक्षिप्तु इति वर्षाकाल प्रार्थयते । हे अलकालकालक अलका यक्षपुरी
तस्या अलकः भूपकः कुबेरः तद्वत् अलक पर्याप्तिकारक । यक्षेश्वरो यथा पर्याप्त
१ धन वितरति तथा पर्याप्त जल त्व वितरति इत्यर्थः । कालकाल कालेषु वसन्ता-
दिषु काल श्रेष्ठ । देवदेववत् द्वितीयकालशब्दस्य श्रेष्ठार्थता । वर्षाकालस्य इतरा-
पेक्षया श्रेष्ठता जीवनप्रदत्वेन बोद्धव्या । तथा कलिकालकाल कलिकाः कोरफान्
१२ अलन्ति भूपयन्ति इति कलिकालकाः विसन्तादयः कालाः तेभ्योपि अल समर्थ ।
एवभूत हे वर्षाकाल । ललनिका प्रशस्तललना । प्रशंसायां कन् । आलगतु
मामाक्षिप्यतु । ललना विशानिधि कालेति । कालः यमः तस्यापि कालः महेशः ।
१५ सर्वसंहारकात्वादिति भावः । तस्य गल एव गलकः कालकालगलकः । अलीनां
समूहः आलः । कालं मुखे यस्य स कालमुखः यानरविशेषः । कालः कलिः ।

- स च कृष्णवर्णः । काळ यमः । सोऽपि कृष्णवर्ण एव । काळ कृष्ण क शिरः येषां
 १०८ ते काळकाः ययूरा तेषाम् आलपनस्य काळः रलयोरभेदात् कारः तत्सपादकः ।
 तथा काळा कृष्णा घना यत्र स चासौ काळः काळघनकाळः, काळकाळपन-
 काळश्चासौ काळघनकाळः इति कर्मधारयः पश्चात्सर्वेषां द्वन्द्वः । तेन हरगलः
 १०९ अलिप्तमूहः कालियुग-यमः घनसमया एते पञ्च पदार्था निष्पन्नाः । तैरिव कालकैः
 कृष्णैः अलकैः कुन्तलैः आलसित भूयित अत एव काळः कृष्णवर्णः कः शिरो
 यस्या इति काळः, काळकाः । परे त्वेत्पद्य कृष्णवर्णनपरः मन्यन्ते । ते च
 ११० द्वितीयचरणे काळकाळघनकाळकाळपनकाळकाळ इति पाठमङ्गी कुर्वन्ति ।
 तेषामनर्थपरिपाटी तावदियम् । पदच्छेदः । प्रथमपादे एकमेव पदम् । द्वितीये
 काळकाळघनकाळकाळपनकाळः काळः इति द्वे पदे । तृतीयचतुर्थयोः काळकाळ
 १११ सितकाळकाः ललनिकाः अलकाळकाः आलङ्गुः काळकाळः कलिकाळकाळः
 इति । अर्थः—काळः सहरकः । कलनात् सर्वभूतानां स काळः परिकीर्तितः ।
 इति वचनात् । काळगलः नालकण्ठः । उभयोः कर्मधारयः । काळकाळगलः ।
 ११२ काळः यमः । काळमुखो वानरविशेषः । तेषां द्वन्द्वः काळकाळगलकाळकाळमुखाः ।
 तेषां काळकः कृष्णत्वम् आलाति आदत्ते इति तत्समुद्भिः । काळकाळगलकाळकाळः
 मुखकाळकाळः । तथा कः जलम् आलाति गृह्णाति इति काळः सजलः । अत एव
 ११३ काळः कृष्णवर्णो यो घनः तस्य काळे समये । वर्षाकाले इत्यर्थः । कार्याति शब्दा-
 यते इति काळकाळघनकाळकाः । मयूरा इत्यर्थः । तेषाम् आलपनानि मुखानि
 तद्वत् कलते शब्दायते इति काळकाळघनकाळकाळपनकाळः । मयूरवन्मधुरः
 ११४ अविन् इत्यर्थः । तथा काळस्य यमस्यापि काळः काळकाळः । मृत्युनिवारकेत्यर्थः ।
 तथा कलिकाळस्य काळः विनाशकः । कल्किरूपेण कलिनिवर्तकेत्यर्थः । एषगुण-
 विशिष्टः हे काळः कृष्णवर्णः कृष्णः । काळकेन कृष्णवर्णेन आलसित भूयित कः
 ११५ मस्तकः यैः तादृशीः अलकाः कुन्तला यस्याः तादृशीः । अलकाळकाळकाः
 अलकान् कुन्तलान् अलत मुक्तादिभिर्भूषयतीति अलकाळी । तथा कलमेव काळः
 मधुरः ययः तथा कायति शब्दायते इति काळकाः । मधुराविणी । अलकाळी चासौ
 ११६ काळकाः च अलकाळकाळकाः । श्रिया पुनरिति पुनर्भावः । ललनिका राधा ।
 आलङ्गु त्वयि ससज्जा भवतु इति । अत्रापि विविधा पदपदार्थास्तत्तद्व्यापकारैः
 दर्शिताः । विस्तरभ्यात्तान्स्वर्णान् दर्शयितुं न प्रभवाम ॥ ५० ॥

संदष्टयमकस्थानमन्तादी' पादयोर्द्वयोः ।

उक्तान्तर्गतमप्येतत् स्वातन्त्र्येणात्र कीर्त्यते ॥ ५१ ॥

उपोदरागाप्यबला मदेन सा

मदेनसा मन्युरसेन योजिता ।

न योजितात्मानमनङ्गतापिता-

ङ्गतापि तापाय ममास नेयते ॥ ५२ ॥

स्वोक्तभेदेषु पादचतुष्टयगतव्यपेतायन्तयमके समवदपि अन्यैः कंचिद्वि-
शेषं भेदं परिकल्प्य संदष्टयमकमिति कल्पित तन्निरूपयति—संदष्टमिति ।
द्वयोः पादयोः अन्तादी प्रथमस्य अन्तः द्वितीयस्य आदिः तौ अन्तादी । स्थानम्
आश्रयः यस्य तत् अन्तादियमकमिति भावः । एतत् संदष्टयमकम् । उक्तान्त-
र्गतमपि पूर्वोक्तप्रकारेषु पादचतुष्टयगतव्यपेतायन्तयमकेन्तर्भूतमपि (त्वेण भौम
इत्युदाहरणे (३२७) समनदपि) स्वातन्त्र्येण कश्चिद् विशेष परिकल्प्य
प्राचीनानुरोधेन स्वतन्त्रतया । अभिधीयते । विशेषस्तु उदाहरणे स्फुटीभवि-
ष्यति ॥ ५१ ॥

संदष्टमुदाहरति—उयोदेति । कश्चित् कामी स्वापराधेन कुपिता
नायिका स्वस्मिन् निमुह्य विज्ञाय स्वावस्थां सुहृदे कथयति । सा अवला । मदेन
तारुण्यमदेन । मदिरास्वादमदेन वा । उपोदरागापि प्रवृद्धरस्यभिव्ययापि । मदेनसा
मदीयापराधेन । गौत्रस्खलनरूपेण । कर्त्रा । मन्युरसेन क्रोधावेशेन । योजिता संयो-
जिता । क्रोधपरवशीभूता इत्यर्थः । (अत एव) अनङ्गतापिता मदनसतापविशिष्टाम् ।
अवस्थामिति शेषः । गतापि प्राप्तापि । मदनसततापीत्यर्थः । आत्मानं चेतः । न
योजिता मयि न योजितवती । मयि मनोऽनुरागं न बबन्ध । (अतो) मम इत्युते
एतान्ते महते । तापाय सतापाय । न आस न बभूव । अपि तु काका बभूवेति
भासः । अथवा इयते एतावते । स्वल्पपरिमिताय तापाय । न आस न बभूव । अपि
तु महते सतापाय बभूवेत्यर्थः । आस इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् इति
शाकटायनः । अन्ये ॥ आस रराज इति अर्थं मात्रा अस् गतिदीप्त्यादानेषु इति
१२ भौवादिकस्य छिदः रूपमाहुः ॥ ५२ ॥

अर्धाभ्यासं समुद्रः स्यादस्य भेदास्त्रयो मताः ।

पादाभ्यासोप्यनेकात्मा व्यज्यते च निदर्शनैः ॥ ५३ ॥

ना स्थेयः सत्त्वया वर्ज्यः परमायतमानया ।

नास्थेयः स त्वयावर्ज्यः परमायतमानया ॥ ५४ ॥

एतावत्पर्यन्तं पादभागयमकं सप्रपञ्चं निरूप्य ततः समस्तपादयमक-
प्रभेदान् चिकययिपुराह—अर्धाभ्यास इति । अर्धस्य श्लोकस्य पादद्वयस्य न
तु पूर्वाधमात्रस्यैव । तथा सति अग्रे कथितस्य भेदत्रयस्य अनुपपत्तिः स्यात् ।
अभ्यासः आवृत्तिः । समुद्रः स्यात् । यथा समुद्रः संपुटकः भागद्वयात्मकः तथायं
पादद्वयात्मकः । अस्य त्रयो भेदाः मताः इष्टाः । ते यथा प्रथमतृतीयौ द्वितीय-
चतुर्थौ पादौ समानौ इत्येकः । (३-५४) प्रथमद्वितीयौ तृतीयचतुर्थौ समानौ
इति द्वितीयो भेदः । (३-५५) प्रथमचतुर्थौ द्वितीयतृतीयौ समानौ इति तृतीयः
प्रकारः । (३-५६) पादाभ्यासः एकैकस्यैव पादस्यावृत्तिः । अनेकात्मा अनेक-
विधः । स निदर्शनैः उदाहरणैः । व्यज्यते समुद्रोदाहरणानन्तरं दर्शितोदाहरणेषु
स्फुटीक्रियते । दर्शितोदाहरणक्रमस्तु प्रथमो द्वितीये (३-५७) प्रथमस्तृतीये
(३-५८) प्रथमश्चतुर्थे (३-५९) इति त्रयः प्रकाराः । द्वितीस्तृतीये (३-६०)
द्वितीयश्चतुर्थे (३-६१) इति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थे (३-६२) इत्येकः । प्रथमो
द्वितीये तृतीये च (३-६३) । प्रथमो द्वितीये चतुर्थे च अथवा पाठभेदेन
प्रथमस्तृतीये चतुर्थे च (३-६४) । द्वितीयस्तृतीये चतुर्थे च (३-६५) इति
चत्वारः प्रकाराः । प्रथमो द्वितीये तृतीये चतुर्थे च इत्येक प्रकारः (३-६६) ।
सर्वे मिलित्वा एकादश प्रकारा ज्ञेयाः । तेष्वेकः प्रकारोनुदाहृतः कविना पाठ-
भेदेन कल्पनीयः ॥ ५३ ॥

समुद्रस्य पूर्वकथितान् भेदान् क्रमेण दर्शयति—ना स्थेय इति ।
कुपितनायिकां प्रति नायकानुसरणाय तत्सख्या उक्तिरियम् । तत्र तावद्
पादानि । ना स्थेयः सत्त्वया वर्ज्यः परमायतमानया । न आस्थेयः स त्वया
आवर्ज्यः परम् आयतमानया इति । परमायतः अत्यन्तविस्तृतः मानः यस्याः सा
तया । अतिमानशालिन्या । तथा स्थेयः स्थिरतरं सत्त्वमभिप्रायः स्वभावो वा यस्याः
सा तथा । निश्चलस्वभावविकया । त्वया च ना नायकः । न वर्ज्यः परित्याज्यः ।

नरा जिता माननयासमेत्य , ,

न राजिता माननया समेत्य ।

विनाशिता वैभवतापनेन

विनाशिता वै भवतापनेन ॥ ५५ ॥

कलापिनां चारुतेयोपयान्ति

वृन्दानि लापोदघनागमानाम् ।

किं आस्थेयः आदरणीयः । न केवलमादरणीय एव परम् आयतमानया प्रयत्नं कर्तव्या । आवर्ज्यः आवर्जनीयः । अनुकूलाचरणेन स्ववशीकरणीयः । सर्वगुणसंपन्नोऽयं नायकः तस्मिन्नादरं मा कुरु त संगानय अनुकूलाचरणैश्च स्ववशमानयेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

समुद्रस्य द्वितीयं प्रभेदं दर्शयति—नरेति । कश्चित्प्रमविष्णुं वृषं स्तौति । तत्र पदच्छेदः । नराः जिताः माननयासम् एव न राजिताः माननया सम इत्य विनाशिता वैभवतापनेन विना अशिताः वै भवता आपनेन इति । हे सम सश्रीक । मया श्रिया सहितः समः तत्संबुद्धिः । माननया संमानेन । इत्य संगन्तुं योग्य । इण्धातोः एतिस्तुशास्त्रद्वयुपः क्यप् इति क्यप् । संमान्येत्यर्थः । एतादृश हे राजन् (त्वया) जिता नरा अरयः माननयासं मानथ नयश्च मानयन्तौ असनम् आसः क्षेपः माननययोः आसः माननयासः तम् । माननययोः अपसरणम् । एव प्राप्य । न राजिताः न शोभिताः । नष्टप्रभा भवन्तीत्यर्थः । त्वत्तः पराजयं प्राप्य समराङ्गणात्पलायिताः विगतप्रभा भवन्तीत्यर्थः । आप्नोति इति आपनः सर्वव्यापक इत्यर्थः । तेन आपनेन सर्वव्यापकेन । भवता । वैभवेन विभुत्वेन । यत्तापनं शत्रूणां संतापनं तेन । विनाशिता हताः । वै अतः । विना गृधादिपक्षिणा १२ अशिताः भक्षिताः । त्वया हता अरयः गृधादिभिर्भक्षिता इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

तृतीयप्रभेदं दर्शयति—कलापिनामिति । वर्षाकालवर्षणमिदम् । तत्र पदानि—कलापिनाम् चारुतया उपयान्ति । वृन्दानि लापोदघनागमानाम् । वृन्दा- १ निलापोदघनागमानाम् । कलापिनाम् च आरुतयः उपयान्ति इति । लपः

वृन्दानिलापोढघनागमाना

कलापिना चारुतयोपयान्ति ॥ ५६ ॥

नमन्दयावर्जितमानसात्मया

न मन्दयावर्जितमानसात्मया ।

उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं

मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥ ५७ ॥

केकाध्वनि ऊढ प्राप्त यस्मात् । आहिताग्न्यादिस्वात् लापशब्दस्य पूर्वनिपात । तादृश घनानां मेघानाम् आगम येषां ते तथा । अथवा लापेन ऊढ सूचित । घनागमो यै ते तेषाम् । कलापिना मयूराणाम् । वृन्दानि चारुतया सौन्दर्येण । उपयान्ति सगच्छन्ते । वर्षासु मयूराणां यौगनवत्त्वासौन्दर्यातिशय इति भाव । तथा के पानीये लपितु आरव कर्तुं शील येषां ते कलापिन हसा । अथवा एकल मधुरारावम् आमुवन्ति ते कलापिन तेषां कलापिनां हसानाम् । आरुतय आरावा । च अपयान्ति गच्छन्ति । वर्षासु तेषां मदशून्यत्वात् । हसान् विशिनष्टि वृन्देति । वृन्दानिला सधीभूता वायव ते अपोढ दूराकृत घनागम । नृत्यविशेषागमो येषां तेषाम् । घन स्यात्कास्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययो । इति मेदिनी । मेघानिलैः परित्यक्तसविलासगमना इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

अथानेकविध पादाभ्यासमुदाजिहीर्षु प्रथम प्रथमद्वितीयपादगतमुदाहरति—
नमन्दयेति । पदच्छेद—नमन् दयावर्जितमानसात्मया न मन्दया अवर्जित-
मानसात्मया उरसि उपास्तीर्णपयोधरद्वयम् मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वर इति ।
प्रथममुपेक्षितबलभाया पश्चात्सानुशयाया नायिकाया वचनमिदम् । दयया
वर्जितो मानसम् अन्तःकरणम् आत्मा च स्वभावाच्च यस्या सा तथा । तथा
अवर्जिते अपरित्यक्ते माने सात्मया सयत्नया । सप्रयत्न मान परिरक्षन्त्या इत्यर्थः ।
आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रयत्नमनसोरपि—इति मेदिनी । अत एव मदया मूढया ।
मया जीवितेश्वर प्राणनाथ । नमन् प्रणतिपरोपि । उरसि जीवितेश्वरस्य वक्षसि ।
उपास्तीर्णम् आसन्नित पयोधरद्वयं ययास्यात्तया । न समालिङ्ग्यत नालि-
ङ्गित ॥ ५७ ॥

सभा सुराणामबला विभूषिता

गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।

स भासुराणामबला विभूषिता

विहारयन्निर्विश संपदः पुराम् ॥ ५८ ॥

कलं कमुक्तं तनुमध्यनामिका

स्तनद्वयी च त्वद्वते न हन्त्यतः ।

न याति भूतं गणने भवन्मुखे

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥ ५९ ॥

प्रथमतयायपादगतमुदाहरति—समेति । अबला बलसंज्ञकदैत्यशून्या । इन्द्रेण तस्य निषूदनादिति भावः । तेन च सभायाः निर्भयत्वम् । विभुना स्वामिना महेन्द्रेण उषिता अध्यासिता । एतादृशी सुराणां सभा सुधर्माद्या । तव मृणाल-निर्मलैः मृणालवत् स्वच्छैः शीतलैश्च तैः । गुणैः आरोहि अभ्याक्रान्ता । देव-सभायामिन्द्रादयस्त्वद्गुणान् वर्णयन्तीत्यर्थः । ■ त्वं विभूषिताः अलंकृताः । अबलाः विहारयन् रमयन् । भासुराणाम् उज्ज्वलानाम् । पुराम् संपदः निर्विश उपभुङ्क्त्व । कल्पचित् राक्षः प्रशस्तिरियम् ॥ ५८ ॥

तदेव प्रथमचतुर्थपादगतमुदाहरति—कलमिति । कश्चिजितेन्द्रियं पुरुषं स्तौति । तत्र पदच्छेदः—कलं कम् उक्तं तनुमध्यनामिका इति प्रथम-चरणे । कलङ्कमुक्तं तनुमत् द्वि अनामिका इति चतुर्थचरणे । अत्र स्त्रीणा-मित्यध्याहार्यम् । तथा च स्त्रीणां कलं मधुरम् उक्तं भाषितम् । तथा तनुः कृशः सूक्ष्मो वा यः मध्यः तस्य नामिका त्वभावेण तं न मयन्ती एतादृशी स्तनद्वयी । विस्तृतं स्तनयुगलमित्यर्थः । त्वद्वते त्वां विना । कं न हन्ति । सर्वान् अपि पीड-यतीत्यर्थः । त्वं ■ ललनावचोभिः सौन्दर्येण च मुग्धो न भवसीति भावः । अतः अतःकारणात् । भवान् एव मुखः प्रमुखः यत्र तादृशे समाखे गणने जितेन्द्रियाणां परिगणने । प्रस्तुते सति । अनामिका कनिष्ठिकासविधे वर्तमाना अङ्गुलिः । कर्त्री कलङ्कमुक्तं दोषशून्यम् । जितेन्द्रियमिति भावः । तनुमत् सशरीरम् । भूतं जन्तुम् । न याति न प्राप्नोति । हीति-निश्चये । जितेन्द्रियाणां गणनाप्रसङ्गे प्रथमं भवान्

यशश्च ते दिक्षु रजश्च सैनिका

वितन्वतेजोपम दंशिता युधा ।

वितन्वतेजोपमदं शितायुधा

द्विषा च कुर्वन्ति कुलं तरस्विनः ॥ ६० ॥

निभति भूमेर्वलयं भुजेन ते

भुजंगमोमा स्मरतो मदञ्चितम् ।

शृणूक्तमेकं स्मवेत्य भूधुरं

भुजं गमो मा स्म रतो मदं चितम् ॥ ६१ ॥

१२ कनिष्ठिकामारोहति । तत्तुल्यस्य पुरुषस्याभावाच्च अनामिका न कोप्यन्य
प्राप्नोति । अनामिका सार्धवती बभूवेत्यर्थः । त्वमतुपमोसीति भावः ॥ ५९ ॥

द्वितीयतृतीयपादगत तदर्शयति—यश इति । कस्यापि विक्रमशालिनो
नृपस्य स्तुतिरियम् । अन्नावृत्तपादयोः पदच्छेदः—वितन्वते अजोपम दशिता
युधा । वितनु अतेन अपमद शितायुधा इति । हे अजोपम विष्णुसदृश । ते
दशिता क्वचिन् । शितायुधा तीक्ष्णायुधा । तरस्विनः वेगवन्तश्च । सैनिका
युधा युद्धेन । दिक्षु रजः शुद्धसमदर्शिता धूलिम् । यशः जयालुब्धः यशश्च । वितन्वते
विस्तारयन्ति । तथा द्विषाः कुलं समूहम् । वितनु विनाशात्तनुशून्यम् । अतेजः
तेजः शून्यम् । अपमद गलितगर्वम् । च कुर्वन्ति ॥ ६० ॥

द्वितीयचतुर्थपादगत तदुदाहरति—निभतीति । अत्र द्वितीयचतुर्थयोः
पदच्छेदः—भुजगमः अमा स्मरतः मत् अञ्चितम् । भुजः गमः मा स्म रतः मदः
ञ्चितम् । कश्चिद्वानानं व्यानस्तुत्या प्रशंसति । हे राजन् ते भुजगः अमा सद् ।
भुजगमः शेषः । भूमेर्वलयः विभर्ति । अतः स्मरतः एतत् सर्वं ज्ञातव्यम् । मत् मत् ।
अञ्चितः सकलैः प्रशंसितम् । उक्तं वचनम् । शृणु । किं तच्छेदः—स्व स्वीपम् ।
एकः असहायम् । भुजः भूधरः भूमिधारकम् । अनेत्यः विज्ञाय । रतः सत्पुष्टः सन् ।
चितम् उपचितम् स्त्रीतमियर्थः । मदः गर्वम् । मा स्म गमः मा याहि ॥ ६१ ॥

स्मरानलो मानविवर्धितो यः

स निर्धृतिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेक्षणे न

समं ततस्तामरसे क्षणेन ॥ ६२ ॥

प्रभावतोनाम न वासवस्य

प्रभावतो नामन वा सवस्य ।

प्रभावतो नाम नवासवस्य

विच्छिचिरासीत् त्वयि विष्टपस्य ॥ ६३ ॥

तृतीयचतुर्थपादगतं तदुदाहरति—स्मरेति । काचित् सखी प्रियातु-
गमनाय नायिकां प्रार्थयते । हे तामरसेक्षणे आरकपङ्कजनयने । कोपादारकनयने
इति भावः । अरसे अरसिके । उपाख्योक्तिरियम् । यः मानविवर्धितः मानेन वृद्धि
गमितः । तथा क्षणेन-उत्सवेन । समं तुतः परिपूर्णः । एतादृशः स स्मरानलः
मदनाग्निः । समन्ततः सर्वभावेन । तां पूर्वानुभूताम् । ते निर्धृतिं परमानन्दम् । न
अपाकरोति किम् । अपितु करोष्वेव । अतः सुखविनाशकं कोपं त्यक्त्वा तं
सेवस्वेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

पादत्रयगतं यमकं दिदर्शयिष्यादौ प्रथमपादत्रयगतमुदाहरति—प्रभावत
इति । तत्र तावत् पदानि । प्रभावतः अनाम न वासवस्य । प्रभावतः नामन
वा सवस्य । प्रभौ अतः नाम नवासवस्य । विच्छितिः आसीत् त्वयि विष्टपस्य ।
कश्चित् सन्नृपतिं स्तौति । हे प्रभावतः स्वप्रभावेन । अनाम नमनं नामः । न विष्टते
नामः यस्य स अनामः । तत्संबुद्धिः । कमपि नृपं शरणत्वेन अकृतप्रणाम इत्यर्थः ।
तथा नामन शत्रून् नमयतीति नामनः तत्संबुद्धिः । त्वयि विष्टपस्य-मुच्यते ।
प्रभौ स्वामिनि सति । वासवस्य इन्द्रदेवतासंबन्धिनः । प्रभावतः कान्तिमतः ।
सुखस्य यज्ञस्य । विच्छितिः विच्छेदः । न आसीत् । आश्रयाः इन्द्रदेवताकान्
यज्ञान् वितेनुरित्यर्थः । वा समुच्चयार्थे । तथैव नवासवस्य नूतनमयस्य । विच्छितिः
विच्छेदः । पानेन विनाश इति यावत् । न आसीत् । अन्ये तु अयं श्लोकः कृष्ण-
वर्णनपर इति मन्यन्ते । तद्यथा—हे प्रभावतः प्रभासंपत्तस्य । इन्द्रस्यापि नामन
विनम्रकारक । यज्ञभङ्गपारिजातहरणादिना इन्द्रस्य गर्वहरणादिति भावः । तथा

परंपराया बलवारणानां

परं पराया बलवारणानाम् ।

धूलीः स्थलीव्योम्नि विधाय रुन्धन्

परं पराया बलवा रणानाम् ॥ ६४ ॥

न श्रद्धे वाचमलज मिथ्या-

भवद्विधानामसमाहितानम् - /

नास्ति आमः रोगः यस्य तत्सञ्जुद्धिः अनाम । त्वयि विपद्यस्य प्रभौ सति नवासवस्य
नूतनसुरायाः । सबस्य यज्ञस्य च । विच्छेदो नासीत् । यदूनां सुरापानोत्सवः
१५ धार्मिकाणां च यज्ञक्रियाः सततं प्रावर्तन्त । यदूनां सुरापानोत्सुकत्वं पुराण-
प्रसिद्धमेव ॥ ६३ ॥

प्रथमद्वितीयचतुर्थपादगतं तददर्शयति— परंपराया इति । पदच्छेदः । परं-
परायाः बलवारणानाम् । परं परायाः बलवारणानाम् । धूलीः स्थलीः व्योम्नि
विधाय रुन्धन् । परं परायाः बलवाः रणानाम् । रावः प्रभाववर्णनमिदम् ।
बलस्य शत्रुसैन्यस्य वारणाणां निवारकाणाम् । बलवारणानाम् प्रबलगणानाम् ।
परायाः श्रेष्ठायाः । परंपराया पद्धेः । हेत्वर्थे पञ्चमी । परंपरारूपहेतुना । रणानां
स्थलीः भूमीः । व्योम्नि स्थितिः । धूलीः धूलिरूपाः । विधाय बलवाः यत्नेन
सामर्थ्येन शत्रून् वारयतीति बलवाः । न पर श्रेष्ठम् । परं शत्रुम् । रुन्धन् व्यामुच्यते ।
परायाः अगाः । परापूर्वकस्य यावत्तुल्ये रूपम् । शत्रुमाक्रान्तवानसीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थपादान्यासोदाहरणमावश्यकम् । परं तन्नोपलभ्यते ।
न च टीकाकारैरपि श्रुतमस्तीति तद्वहोः कालादारम्य विच्छिन्नमिति भाति ।
अतस्तद्विषयके मार्गणीयम् । इदानीं पुनः द्वितीयपादमारम्य चतुर्थपादान्तानां
पादप्रयोगं यमरमुदाहरति—न श्रद्धे इति । पदच्छेदः—न श्रद्धे वाचम्
अलन निष्यान्नद्विधानां असमाहितानाम् भवद्विधानां असमाहितानाम् भवद्वि-
धानां नवसमाहितानाम् । हे न श्रद्धे न श्रद्धे । न श्रद्धे न श्रद्धे । न श्रद्धे न श्रद्धे ।
उक्तिम् । न श्रद्धे न श्रद्धे । न श्रद्धे न श्रद्धे । न श्रद्धे न श्रद्धे । न श्रद्धे न श्रद्धे ।

भवद्विधानामसमाहितानां

भवद्विधानामसमाहितानाम् ॥ ६५ ॥

सन्नाहितोमानमराजसेन

सन्नाहितोमानम राजसेन ।

सन्ना हितोमानमराजसेन

सन्नाहितो मानम राजसे न ॥ ६६ ॥

असत्यं भवत् विधानम् प्रतिपाद्यं यस्याः सा ताम् । तथा असमाहितानाम्
 १ असमः अस्तरलः वक्र इति यावत् । यः अहिः सर्पः तद्वत् तानः विस्तारो यस्याः
 सा ताम् । अतिवक्रामित्यर्थः । तथा भवद्विधानां भवत् प्रतिक्षणं नवं नवं जाय-
 मानं विधानं विधिर्यस्यास्ताम् । अथवा भवे उच्चारणसमये एव द्विधा आनः
 १२ प्राणः अर्धरूपो यस्यास्ताम् । किंभूतानां भवद्विधानाम् । असमाहितानाम्
 नास्ति समाहितं समाधानं येषां तथाविधानाम् । सदैव व्यग्रवृत्तीनामित्यर्थः ।
 तथैव असमाहितानां न समाः असमाः विपमाः ये अहिताः शत्रवः तेषां
 १५ असमाहितानाम् । मम विषमशत्रुस्वरूपाणामित्यर्थः ॥ ६५ ॥

इदानीं पादचतुष्टयवृत्तिं त्रिरभ्यासमुदाहरति—सन्नाहितोमानेति ।
 कश्चिद्राजानं तैति । तत्र तावत्पदच्छेदः—सन् आहितोमानमराजसेन । सन्ना-
 १ हित अनुानम राजसेन । सन्ना हितः अमान् अमराजसेन । सन्नाहितः मा अनुम
 राजसे न । अन्यवार्थः—हे अनुमु नमतीति नमः न नमः अनमः तत्संबुद्धिः ।
 कस्यापि पुरुषस्य अप्रणत इत्यर्थः । तथा आहितोमानमराजसेन न नमन्ति परं-
 १ इति अनमाः द्विजाः तेषां राजा अनमराजः द्विजराजः । चन्द्रः इत्यर्थः ।
 सोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा इति श्रुतिः । उमा च अनमराजश्च उमानमराजौ तौ
 आहितौ स्वाङ्गे स्वधिरासि च स्थापितौ येन स आहितोमानमराजः शंकरः ।
 १ इनेन सह इति सेनः । सनायः इति यावत् । आहितोमानमराजेन सेनः तत्सं-
 संबुद्धिः आहितोमानमराजसेन । शंकरस्वामिक इत्यर्थः । तथा सन्नाहित सन्नाः
 अवसन्नाः विनष्टाः इति यावत् । अहिताः शत्रवः यस्य तत्संबुद्धिः । विनष्टशत्रो ।

सकृद्विस्त्रिंश योम्यासः पादस्यैवं प्रदर्शितः ।

श्लोकद्वयं तु युक्तार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतो यथा ॥ ६७ ॥

विनायकेन भवता वृत्तोपचितबाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणा भीता पृथ्वी यमतुलाश्रिता ॥ ६८ ॥

- १३ तथा उमानम नमतीति नमः उमायाः नम उमानम । उमाभिवादक । तथा राज-
सेन राजसाः रजोगुणप्रधानाः क्षत्रियाः तेषाम् इन् स्वामिन् । क्षत्रियश्रेष्ठ । तथा
अमराजसेन अमरान् अजति क्षिपतीति अमराजा एतादृशी सेना यस्य तत्संयुद्धिः
१४ हे अमराजसेन । देवाभिभवकसैन्य । एतादृश हे वृष । त्वं सन्ना सत्पुरुषः ।
तथा हितः सर्वभूतहितः । अमान् मातीति मान् न मान् अमान् महानित्यर्थः ।
तथा सन्नाहितः क्वचित्तश्च सन् न मा राजसे । अपितु राजसे एव । अत्रापि
१५ तत्तद्दीकाकारिर्विविधा अर्था दर्शितास्तेः तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ ६६ ॥

पादाभ्यासमुपसंहरन् श्लोकाभ्यास दर्शयति—सकृदिति । पादस्य श्लोक-
तुरीयभागस्य । सकृत् एकवारम् । द्विः द्विवारम् । त्रिः त्रिवारम् च । यः अभ्यासः
१ आहूतिः । स प्रदर्शितः उदाहृतः । तत्र सकृदभ्यासः पादद्वयगतः द्विरभ्यासः
पादत्रयगतः त्रिरभ्यासश्च पादचतुष्टयगत इति बोध्यम् । युक्तः एकवाक्यार्थतया
परस्परसंबद्धः अर्थः अभिधेयः यस्मिन् तत् युक्तार्थम् । एकवाक्यतया एकविशेष्य-
२ कान्वयबोधकमित्यर्थः । श्लोकद्वयम् समानानुपूर्विकं श्लोकाभ्यासदमकमित्यर्थः ।
स्मृतः । यथेति उदाहरणप्रस्तावाय ॥ ६७ ॥

प्रस्तुतं श्लोकाभ्यासयमकमुदाहरति—विनायकेनेति । कश्चित् विन-
ष्टारिर्नृपः स्तूयते । तत्र प्रथमश्लोकस्य तृतीयान्तानि पदानि अरिविशेषणानि
३ द्वितीयश्लोकस्थानि वर्णनीयनृपविशेषणानीति ज्ञेयम् । तथा च अयमर्थः ।
विनायकेन विगतः नायकः यस्य विनायकः तेन नियामकशून्येन । तथा वृत्तो-
पचितबाहुना वृत्तौ संजातौ उपचित चितासमीपे बाहू यस्य तेन नष्टप्रायबाहुना
४ इत्यर्थः । स्वमित्रोद्धारि स्वमित्राणि स्वमुद्धारः । अथवा स्वं वित्तं मित्राणि च उज-
हाति परित्यजति इति स्वमित्रोद्धार । उत्पूर्वकात् ओहाक् त्यागे इत्यस्मात् किपि
तृतापैकवचनम् । तथा भीता भयं इत्ता गतेन । भयभीतेन । भवता सता । अरिणा

विनायकेन भवता वृत्तोपचितवाहुना ।

स्वमित्रोद्धारिणाभीता पृथ्वीयमतुलाश्रिता ॥ ६९ ॥

एकाकारचतुष्पादं तन्महायमकाह्वयम् ।

तत्रापि दृश्यतेभ्यासः सा परा यमकक्रिया ॥ ७० ॥

समानयासमानया समानयासमानया ।

स मा न यासमानया समानयासमानया ॥ ७१ ॥

१ शत्रुणा । पृथ्वी दीर्घा । यमतुला रणपराङ्मुखानां क्षत्रियाणां दण्डनार्थं तत्तायोनि-
र्मिता लोकप्रसिद्धा तुला । आश्रिता आरूढा ॥ ६८ ॥

अस्यैव श्लोकस्य नृपपरत्वेन व्याख्या यथा—विनायकेनेति । इयम् एवा ।
पृथ्वी भूमिः । भवता त्वया । तु पुनः । आश्रिता अधिष्ठिता । अतुला अनुपमा ।
१ अभीता भयशून्या च । वर्तते इति शेषः । कथं भूतेन भवता । विनायकेन विशि-
ष्टेन नायकेन । समीचीनविनेत्रा इत्यर्थः । वृत्तौ वर्तुलौ उपचितौ पुष्टौ बाहू यस्य
तेन । वर्तुलपीवरभुजनेत्यर्थः । तथा सुष्ठु यथा स्यात्तथा अमित्रान् शत्रून् उद्धर्तुं
१ शीलं यस्य तेन स्वमित्रोद्धारिणा । उत्खातशत्रुणेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पादचतुष्टयगतस्य अभ्यासस्य प्रतिपादमन्तराम्यासे रचनान्तरविशेषात्
संज्ञान्तरमवश्यमिति तद्दर्शयति—एकाकारेति । एकाकारम् एकानुपूर्विकं चतु-
१ ष्पादं महायमकसंज्ञकं भवति । संज्ञायाः बीजं दर्शयति । तत्रापि तत्र पाद
मध्येपि अभ्यासः पादांशस्य आवृत्तिः दृश्यते । अत एव सैवं यमकक्रिया
यमकव्यापारः । परा श्रेष्ठा । अत्यन्तप्रतिभाशालिसाध्यत्वात् इति भावः ॥ ७० ॥

महामयमकमुदाहरति—समानयेति । कश्चित् प्रेयसीसमागमसंपादनाय
सखायं प्रार्थयति । तत्र तावत् पदच्छेदः—समानया असमानया । समानयासमानया ।
१ सः मा न या असमानया । समानय असम अनया । अन्वयार्थः । हे असम
निरुपम । मत्सखे । सः त्वम् । मा माम् । समानयासमानया समानं तुल्यं यासस्य
आयासस्य मानं परिमाणं यस्या सा तया । समदुःखयेत्यर्थः । तथा समानया मान-
१ सहितया मानिन्या इत्यर्थः । तथा असमानया निरुपमया । अनया नायिकया

धराधराकारधरा धराभुजां

भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ॥

क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो

रयोद्धुरा मानधुरावलम्बिनः ॥ ७२ ॥

आवृत्तिः प्रातिलोम्येन पादार्धश्लोकगोचरा ।

समानय संयोजय । रोपाविष्टायास्तस्या अनुनयने अनुबन्धं त्यज इति वदसि चेत्तर्हि शृणु । या सा नायिका । असमानया मा लक्ष्मीः शोभा इति यावत् । तथा नयः नीतिश्च मानयौ ताभ्यां सहिता तादृशी न भवतीति तया असमानया । सौन्दर्यनयाम्यां शून्येत्यर्थः । न भवति नास्ति । सा सुन्दरी विदुषी च वर्तते । अतो नोपेक्ष्या इति भावः ॥ ७१ ॥

अत्यन्तबहुवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः । (३३) इति प्रतिज्ञातबहु-
प्रभेदेषु सजातीयमिश्रणजनितभेदाः प्रदर्शिताः । इदानीं विजातीयमिश्रणभेदा अपि
संभवन्तीत्युदाहरणेन दर्शयति—धराधरेति । नृपभुजवर्णनमेतत् । धराभुजां
भूपतीनाम् । भुजाः बाहवः । कीदृशाः धराया धरः धारकः शेषः तस्य आका-
रस्य धराः । तासदृशादीर्घाः समर्थाश्च इत्यर्थः । तथा अहीनविक्रमाः अहीनः
अन्यूनः विक्रमो येषां ते अहीनविक्रमाः । महापराक्रमशालिनः इत्यर्थः । तथा
सहसा सपद्येव । हतारयः निषूदितशत्रवः । रयोद्धुराः रयेण वेगेन उद्धुराः
उत्कटाः । मानधुरावलम्बिनः मानस्य धूः मानधुरा तां अवलम्बन्ते इति मान-
धुरावलम्बिनः । सम्मानाभिमानिनः इति यावत् । क्रमात् पूर्वजानुकमेण । महीं
पृथ्वीम् । पातुं रक्षितुम् । सहन्ते समर्था भवन्ति । अत्र धराधराकारधरा धरा इत्य-
व्यपेतव्यपेतयमकम् । भुजां भुजेति संदष्टयमकम् । महीं पातुमही इति सहन्ते
सहसा इति च व्यपेतयमकम् । रयो रयो इति अव्यपेतयमकं संदष्टयमकं च ।
धुरा मानधुरा इति व्यपेतयमकम् । एवं बहुप्रकाराणां अत्र संसृष्टिः ॥ ७२ ॥

एतावत्पर्यन्तमनुलोमाभ्यासे यमकप्रभेदा दर्शिताः । इदानीं तु प्रतिजोमा-
भ्यासे यमकप्रभेदान् दर्शयति—आवृत्तिरिति । प्रातिलोम्येन प्रिजोमतया ।

यमकं प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोममिति स्मृतम् ॥ ७३ ॥

यामताश कृतायासा सा याता कृशता मया ।

रमणारकता तेस्तु स्तुतेताकरणामर ॥ ७४ ॥

नादिनोमदना धीः स्वा न मे काचन कामिता ।

१ पादः श्लोकचरणः अर्धम् श्लोकार्धम् तथा श्लोकः संपूर्णः श्लोकः ते गोचरा विषयाः यस्याः सा । पादगोचरा अर्धगोचरा श्लोकगोचरा इत्यर्थः । आवृत्तिः अन्यासः । प्रतिलोमत्वात् प्रतिलोमावृत्तेः । प्रतिलोमं यमकम् । इति स्मृतम् । एवं च पादार्धश्लोकगतत्वेन तस्य त्रयः प्रभेदा इति भावः । तथाच यत्र पूर्वपादस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरपादः तथा पूर्वार्धस्य प्रतिलोमावृत्त्या उत्तरार्धः एवमेव पूर्व-श्लोकप्रतिलोमावृत्त्या च उत्तरश्लोकः संपद्यते तत् प्रतिलोमयमकमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

पादप्रतिलोममुदाहरति—यामतेति । अन्यत्रासक्तस्य बल्लभस्य नायिकाकृतं भर्त्सनमिदम् । हे अमृताश अमते अनिष्टे महिते अन्यासङ्गे आशा यस्य तत्संबुद्धिः । कृतायासा कृतः विहितः आयासः क्लेशः यया सा कृतायासा । एतादृशी या कृशता त्वत्प्रतीक्षाक्लेशेन जनिता कृशता । सा मया याता प्राप्ता । त्वद्विरहेण यदुःखमनुभान्यं तदनुभूतमेव । तस्मात् हे स्तुतेत स्तुतात् स्तवनाद् इति भट्ट । निद्याचरितेत्यर्थः । तथा अकरणामर अकरणे अनुचितानुष्ठाने अमर देववन्निष्प्रतिबन्ध । इन्द्रादयो देवा यया अहिल्यासंभोगादिकमनुष्ठितवन्तः तद्वदप्रशस्ताचरणशील । अथवा नास्ति करणं क्रिया यस्य तत्संबुद्धिः । कर्तव्याचरणशून्य । तथा आमं विरहरीगं राति ददाति इति आमर । एतादृश हे रमण नाय । ते तव । आरकता इयतीति आरकः । ऋधातोः कर्तरि ण्वुल् । तस्य भावः आरकता गन्तुता । अस्तु । इतो याहीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

श्लोकार्धप्रतिलोमयमकमुदाहरति—नादिन इति । कश्चित् योगी आत्मस्थितिं वर्णयति । नादः नादरूपं ब्रह्म तदस्यास्तीति नादी तस्य नादिनः । नादब्रह्मभ्यामानुरतस्य । मे मम । अमदना मदनविकारशून्या । स्वा स्वीया । धीः स्वाधीना स्वामचेन्द्रियतया आत्मवशा । अतः काचन कामिता विषयाभिलाषुकता ।

नाशनाजनना शोकविरामाय न मानया ॥ ७७ ॥

॥ इति यमकचक्रम् ॥

वर्णानामेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्थयोः ।

- १ अर्धानां साधीनानि यस्याः ताम् । अथवा उदारशतानां या आधयः मनोव्यथाः
तेषां इमा स्वामिनी । सौन्दर्यादिभिः स्वेच्छं तान् पीडयन्तीत्यर्थः । एतादृशी यां
सौन्दर्यगुणशालिनीमहं आयाम् पूर्वं संगतवान् अस्मि । आङ्पूर्वकस्य याधातोः
१२ लङ् उत्तमपुरुषैकवचनम् । तथा या अमुया सद्योवर्तमानया । शरदा शरद्वतुना ।
अर्धांता आक्रान्ता । शरःसौन्दर्येण सोऽस्तुका इत्यर्थः । सा नायिका । याने कामि-
सार्धविजयप्रयाणे यः मानः अभिमानः तं यातीति मानमानयः । एतादृशः यो
१५ मारः मदुनः स एव अयिः मेघः तस्य कशा ताडिनी । कामिजनजयोऽस्तुकस्य
मदनस्य स्वाधीनत्वविधायिकेत्यर्थः । तथा ऊनानजनाशना ऊनः शून्यः अनः
प्राणः । सामर्थ्यमिति यावत् । येषां ते ऊनानाः स्वल्पसामर्थ्यवन्तः । एतादृशाः ये
१८ जनाः तान् अश्नाति सर्वस्वापहारेण उपभुङ्क्ते सा ऊनानजनाशना । अल्पसाम-
र्थ्यानां सर्वतो विनाशिका । आयमनादिसा आयमन-आयमः इन्द्रियनिग्रहः ।
२० आदिर्येषां तानि यमनिधगादीनि समाधेरष्टाङ्गानि तानि स्यति नाशयति
२१ इति आयमनादिसा । पोस्तकर्मणि इत्यस्य पञ्चाक्षरि टापि रूपम् । सौन्दर्येण
योगिनामपि समभ्यादिसाधनविनाशिका । दिनामयमा=दिनामयं रोगमिव
मिमीते जानातीति दिनामयमा । रात्रिविलासोऽस्तुकत्वादिनं कष्टेन यापयतीत्यर्थः ।
२४ अयाम् अयं शुभावहविधिम् अमति गच्छतीति अयामा । सौभाग्यशालिनीत्यर्थः ।
नाशनं कामिजनानां विनाशनाजनयति इति=नाशनाजनना । नानं सत्कारं
यातीति मानया । एतादृशी सा शोकविरामाय शोकोच्छिद्ये । न इति न । अपि
२७ तु स्यादेवेति भावः । तत्समागमेन शोको नश्यत्येवेति तात्पर्यम् । एतादृशी
महामहिमशालिनी सा वर्तते । अत्रापि टीकाकारैः प्रदर्शिताः सन्ति विविधाः
अर्याः अस्मद्विज्ञाः । तत्र युक्तयुक्तविचारे सहृदयाः प्रमाणमित्यलं प्रपञ्चि-
३० तेन ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

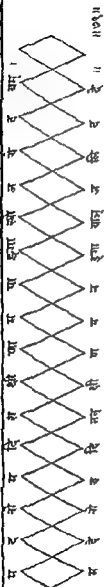
एवं दुष्करान् यमकालंकारान् निरूप्य दुष्करान् चित्रालंकारान् विवृष्टः
प्रथमं अर्धगोमूत्रिकावन्धं उक्षयति—वर्णानामिति । अर्थयोः पूर्वार्धोत्तरार्धयोः

गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा ॥ ७८ ॥

मदनो मदिराक्षीणामपाङ्गो जयेदयम् ।

३ ऊर्ध्वाधः क्रमेण लिखितयोः । वर्णानाम् अक्षराणाम् । एकान्तरम् । एकवर्णव्यवहितम् ।
यत् एकरूपत्वम् समानाक्षरत्वेनाभिन्नत्वम् । तत् तादृशवर्णरचनम् । तद्विदः चित्रा-
लंकारज्ञाः । गोमूत्रिका इति प्राहुः गोमूत्रिका इति संज्ञया व्याजहुः इत्यर्थः ।
६ चञ्चलः गोमूर्धस्य धारा भूमौ ऊर्ध्वाधः क्रमेण बहुकोणयुता यादृशी दृश्यते
तादृशी लेखाकृतिर्विरचिता चेत् तत्र पूर्वोत्तरार्धयोः समानाक्षरणां स्थितिः प्रति-
कोणं दृश्यते । अतः गोमूत्रिकेति संज्ञया व्यवहारः । अत्र तु शब्दः पूर्वप्रक्रान्त-
६ यमकालंकारभेदप्रदर्शनाय । दुष्करं साधारणकविना निबद्धमशक्यम् । गोमूत्रि-
कायाद्यैविध्यं वर्तते । पादगोमूत्रिका अर्धगोमूत्रिका श्लोकगोमूत्रिका चेति ।
तत्रेदं लक्षणमर्धगोमूत्रिकाया इति बोद्धव्यम् । यत्र तु चतुःपङ्क्तिषु चतुःपादान्
१२ षिडिष्य अर्धगोमूत्रिकाप्रकारेणैव एकान्तरितं समानाक्षरत्वं पादद्वयस्य तत्र पाद-
गोमूत्रिका । यत्र तु श्लोकद्वयेनैवंरीत्या पूर्वोत्तरश्लोकयोः एकान्तरिताक्षरसाध्यं तत्र
श्लोकगोमूत्रिका इति ज्ञेयम् ॥ ७८ ॥

अर्धगोमूत्रिकामुदाहरति—मदनो इति । अयं मदनः मदिराक्षीणां
मदिरेव उन्मादजनके आरक्ते वा अक्षिणी यासां ताः तासाम् । अपाङ्गः नेत्र-
१ प्रान्तः । नेत्रप्रान्तेन पिडोक्तमित्यर्थः । स एव अस्त्रं यस्य एतादृशः सन् । यदि
जयेत् मामात्मनः कुर्यात् । तत् तदा । मदेनः मम पातकम् । क्षीणं इति कल्पये ।
मदिराक्षीपिडोक्तनेन मम पातकं नष्टं इति मन्ये इत्यर्थः । अतः अनप्राप्य
६ अत्राङ्गि नमस्कारप्राङ्गि ददे । प्रणमामीत्यर्थः । रितासिनीभिः कटाक्षेणाभिहत-
धेददं कृतायो भवामीत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्धविषयमवर्णनानामेकरूपत्वम् ।
तत्र पठनप्रकारस्य श्लोकोत्तरार्धस्य प्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वार्धस्याद्वितीयाक्षरमुत्तरार्धस्य-
१ गुनीपाक्षरं पुनः पूर्वार्धस्य चतुर्थीक्षरम् एवमूर्ध्वाधःस्थकोणस्थिताक्षरे पठनेन
पूर्वार्धसिद्धिः । तथैव पूर्वार्धप्रथमाक्षरमारभ्य पूर्वोक्तक्रमेणैव पठने उत्तरार्धसिद्धिः ।
अत्र विषयमवर्णनानामेकरूपत्वम् । यत्र तु समवर्णानामेकरूपत्वं तत्र पूर्वार्धप्रथमा-
१२ क्षरमारभ्यैव पूर्वक्रमेण पठने पूर्वार्धसिद्धिः । उत्तरार्धप्रथमाक्षरमार-
भ्यैव पूर्वपठे उत्तरार्धसिद्धिः । यथा—

॥ गोपुत्रिका ॥

म	नो	म	व	त	वा	नी	कं
नो	द	या	य	न	या	नि	नी
म	या	द	मे	या	मा	मा	वा
व	य	मे	नो	म	या	न	त
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥
॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥	॥

॥ अर्धभ्रम ॥

॥ ८१ ॥

सा	मा	या	मा	मा	या	मा	सा
मा	रा	ना	या	या	ना	रा	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
मा	या	रा	मा	मा	रा	या	मा
या	ना	वा	रा	रा	वा	ना	या
मा	रा	ना	वा	या	ना	रा	मा
सा	मा	या	सा	मा	या	मा	सा

॥ सर्वतो भद्रम् ॥

॥ ८२ ॥

अ	रा	शु	चा	व	शी	वि	चि
ज	म	भा	र	लि	ल	नो	ता
मु	ङ्ग	नि	सा	क	का	ज	चि

टीका पृ. ३५३

कां	शु	म	न	स्त	पी	ता	
क्ष	लो	त	या	न	डि	नि	
व	स्थ	रि	र	श्च	पी	ता	
पा	द	य	य	न	चि	हा	
या	पा	भ	तो	मु	प्र	री	
मा	म	र्य	व	म्बु	चां	सा	

टीका पृ. ३५३

पा	द्व	न्द्र	री	क	सु	शि	ली	पा	र	दो
या	श्च	धा	स	ल	र	रो	व	दा	वि	दो
दे	न	ण्ड	मा	लि	ह	क	रु	क	र	दो
दे	व्या	धा	भा	पु	द	ज	ब	न	वि	धा
हे	रु	ङ्ग	ग	र	तु	व	स्था	स	त्रि	नम्
	गम	रा	तु	म	ज	मं	ग	प	धा	
कं	पं	द	क्षः	र	सु	ब	म	ली	त	बी
द	क्षो	द	स	स	र	धु	ण्ड	गी	ग	
मं	दिक्	म	श्रीः	द	द	व	स्व	ना	र	प्यो
न्या	शा	के	न	च	ण	रुः	क	भ	भा	
दे	धी	ध	ना	त	र	न	श	रो	व्य	व्यः
त्ये	ब	हा	व	त	स	य	प	दि	से	

टीका पृ ३५३

मदेनो यदि तत्क्षीणमनङ्गयाञ्जलिं देदे ॥ ७९ ॥

ग्राहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोचिता ।

१५ भुजङ्गमनिमासारकलिकालजनोचिता ॥

इति । अत्र द्वितीयादिसमवर्णानामेकरूपत्वम् । इयमर्धगोमूत्रिका । पादगोमूत्रिका यथा—

१८ काङ्कन् पुलोमतनयास्तनलाङ्कितानि

वक्षःस्थलोत्थितरयाश्चनपीडितानि

पायादपायमयतो नमुचिप्रहारी

२१ मायामपास्य भवतोन्मुचां प्रसारी ॥

इति । अत्र पङ्क्तिचतुष्टयेन श्लोको लेख्यः । तत्र प्रथमद्वितीयपादयोः अर्धगोमूत्रिकावदक्षरपाठे द्वितीयप्रथमपादसिद्धिः । एवमेव उत्तरार्धेऽपि । श्लोकगोमूत्रिका

२२ यथा—

पायादध्वन्धारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो

देव्याः रुक्माङ्गभागः पुरदनुजदवस्त्यानसंबिन्निधानम् ।

२७ कन्दर्पक्षोददक्षः सरससुखधूमण्डलगीतगर्वो

दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शकरो भव्यमान्यः ॥

इति प्रथमश्लोकः । द्वितीयो यथा—

१० देयानध्वण्डधामा सलिलहरकरो रुढकन्दारविन्दो

देहे रुम्भङ्गरागः सुरमनुजदमं त्यागसंपन्निधानम् ।

भन्दं दिक्क्षोमदश्रीः सदसदरवधूखण्डनागीरगम्यो-

११ दैत्यैषी बन्धहानावततरसनयः शंफरो दिव्यसेन्यः ॥

इति । अस्या बहुविधः प्रपञ्चः सरस्वतीकण्ठामरणादिषु द्रष्टव्यः ॥ ७९ ॥

अथ अर्धभ्रमं सर्वतोभ्रमं च निरूपयति—ग्राहुरिति । यदि श्लोकार्धभ्रमणं श्लोकस्य श्लोकपादानामिति भावः । अर्धभ्रमणं अर्धेण मार्गेण । अनुलोमे-

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ ८० ॥

मनोभव तवानीकं

नोदयाय न मानिनी ।

भयादमेयामा मा वा

वयमेनोमया नत ॥ ८१ ॥

- १नेति भावः । भ्रमणं भ्रमणेन पादोपस्थितिस्तदा अर्धभ्रमं नाम चित्रम् आहुः ।
 कवय इति शेषः । यदि सर्वतः अनुलोमप्रतिलोमाभ्यां श्लोकपादानां भ्रमणं
 तदा तत् सर्वतोभद्रमिष्टम् अङ्गीकृतमित्यर्थः । अर्थात् कविभिः । अत्र विन्यास-
 ६प्रकारः प्रेमचन्द्रादिभिर्दर्शितः स्फुट इति स एव निदर्श्यते । ते चाहुः—बन्ध-
 द्वयमिदं प्रायेण अष्टाक्षरवृत्तविशेषविषयम् । तत्र संनिवेशप्रकारः । चतुष्पष्टि-
 कोष्ठात्मकेस्मिन् वन्धे क्रमेणापपङ्क्तिचतुष्टये पादचतुष्टयं लेख्यम् । अनन्तरं
 १८चाधःस्थपङ्क्तिचतुष्टये चतुर्थतृतीयद्वितीयप्रथमपादा लेख्याः । तत्तार्धभ्रमे अधःस्थ-
 पङ्क्तिचतुष्टये परावृत्त्या सर्वतोभद्रे परावृत्त्या समावृत्त्या वा चतुर्यादिपादलिखन-
 मिति विशेषः । तत्रोद्धारक्रमस्तु अर्धभ्रमे ऊर्ध्वपङ्क्तौ वामादक्षिणतः । अधःपङ्क्तौ
 १२दक्षिणाद्वामतः । एवं वामस्थोर्ध्वकोष्ठादधःक्रमेण दक्षिणस्थाधःकोष्ठादूर्ध्वक्रमेण
 च अनुलोमोच्चारणेन प्रथमादिपादोत्थानम् । सर्वतोभद्रे तु वामादक्षिणतः
 दक्षिणाद्वामतः ऊर्ध्वादधस्तः अधस्तादूर्ध्वतश्चानुलोमविलोमाभ्यां सर्वतः आवर्तनेन
 १५पादानामुत्थानमिति ॥ ८० ॥

अर्धभ्रममुदाहरति—मनोभवेति । हे ननु कामिजननमस्कृत । मनोभव
 मदन । तव अनीकं सैन्यभूता । मानिनी नायिका । उदयाय अभ्युदयाय । न इति
 न । अपि तु उदयायैव अस्तीति भावः । ननु विजयिनः सैन्यं सापराधस्य दण्ड-
 १विधायकं किं त्वं सापराधोसि इति प्रश्नमुनीयाह—भयादिति । वयं एनोमया
 पापिनः । कृतापराधा इत्यर्थः । मा वा मैव । अत्र वा एवार्थे । वा समुच्चय एवार्थे
 ६उपमानविकल्पयोः । इति हेमचन्द्रः । वयं नेवापराधिनः । परं तु भयात् मानिनी-
 सेनाभयात् । अमेयाभाः अमेयः अपरिमितः आम्ः पीडा येषाम् । तथा स्म इति
 भावः । इमां तव सेनाभूतां मानिनीं । मदृशां कुरु । ततो निर्भाकोहं मुखेन
 १स्थास्यामीति प्रार्थना ॥ ८१ ॥

सामायामा माया मासा

मारानायायाना रामा ।

यानावारारावानाया

मायारामा मारायामा ॥ ८२ ॥

यः स्वरस्थानवर्णानां नियमो दुष्करेष्वसौ ।

इष्टश्चतुःप्रभृत्येषं दैर्घ्यते सुकरः परः ॥ ८३ ॥

सर्वतोभद्रमुदाहरति—सामायेति । कश्चिद्विरही स्वविषयमवस्था वर्णयति ।

अत्र पदच्छेदः । सा आमायामा माशः मासा । मारानायायाना रामा । यानावारा-
 वारानाया । मायारामा माराय अमा । अन्वयार्थः—आमायामा आमयस्य विरह-
 ज्वरस्य आयामः दैर्घ्यं यस्या सा आमायामा । प्रभूतविरहज्वरेण संतापिकेत्यर्थः ।
 मायाः लक्ष्म्याः पञ्चम्यन्तमेतद् । रामा मनोहरा । मारानायायाना=मार मदन-
 मानयति उत्पादयति इति मारानायं मदनोत्पादकम् आयानमागमनं यस्याः सा
 मारानायायाना । स्वागमनेन मदनवृद्धिकारिणी । यानावारारावानाया-यात्यनेनेति
 यानं पादः त आवृणोति वेष्टयति इति यानावारः नूपुरः तस्य आरावः मञ्जुलम्बनिः
 एव आनायः कामिजनयन्धकं जालक यस्याः सा यानावारारावानाया । माया-
 रामा=शाम्बरीवनिता । माया त्याज्याम्बरीधियोः । इति विश्वः । अतिविचित्र-
 मनोहररूपेत्यर्थः । एतादृशी सा रमणी मासा-चन्द्रेण । मास्तु मासे निशाकरे ।
 इति हेमचन्द्रः । अमा-सह । माराय मे विनाशाय । अस्ति इति शेषः । एवं खड्ग-
 पद्ममुरजमुसलबन्धादयोः शब्दालंकारा मनोहराः सन्ति । पर ते नैतावन्तः क्लिष्टाः
 अतोत्र न निर्दिष्टाः । ते तु प्रबन्धान्तरतो ज्ञेयाः ॥ ८२ ॥

अथ स्वरस्थानवर्णनियमेन वैचित्र्यमावहतः शब्दालंकारान् दिदर्शयिषु-
 रः—यः स्वरस्थानेति । स्वराः अकारादयः स्थानानि कण्ठादीनि लक्षणया
 तद्वया वर्णा भावाः । वर्णाश्च व्यञ्जनानि तेषाम् स्वरस्थानवर्णानाम् । यः नियमः
 अन्यनिवर्तनेनोपात्तनाम् । चतुर्भिरेव स्वरादिभिः प्रथममितिभावः । असौ एतत्स्व-
 रूपः अलंकारः । दुष्करेषु दुर्घटेषु मध्ये । इष्टः प्राचीनानामभिमतः । चित्रालंकारेषु =
 प्राचीनैः स्वीकृत इत्यर्थः । एषः चतुःप्रभृति चतुरादि । अत्र प्रभृति शब्दः
 न्यूनसंख्योन्मुख इति ज्ञेयम् । तेन चतुः स्वरः त्रिस्वरः द्विस्वरः एकस्वरः तथा

आम्नायानामाहान्त्या वाग्गीतीरीतीः प्रीतीर्भीतीः ।

भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये वेच्छेदेशे क्षेमे ॥ ८४ ॥

क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहितव्रतरतयः परमतयः ।

उरु रुरुधुरुर्दुधुधुर्धुधु कुरवः स्वमरिकुलम् ॥ ८५ ॥

चतु स्थान त्रिस्थान द्विस्थान एकस्थान तथा चतुर्वर्ण त्रिवर्ण द्विवर्ण एकवर्ण
१ इति प्रभेदा प्राह्या । एतादृश दृश्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते । पर पञ्च-
पडादिनियमस्तु । सुकर सुलभ । अतस्तद्दर्शनाय नैव प्रयस्यते इति भाव ॥ ८३

तत्र चतु स्वरनियममुदाहरति—आम्नायानेति । कश्चित् तत्त्वज्ञ
क्षिप्याननुशास्ति । आम्नायाना अन्त्या शिरस्कभूता । वाग् उपनिषद्वाणी ।
१ गीती गानानि । ईती—अतिवृष्टिरनावृष्टि—इत्यादिरूपान् उपप्लवान् । आह ।
मोक्षमार्गे गीतानि ईतिवत् परिहार्याणि इति भाव । अथवा मोहकत्वात् ईति-
वत् मोक्षफलविघातकानि तानीत्यर्थः । प्रीती पुत्रदारगृहादिषु प्रीती प्रेमाणि ।
१ भीती भयस्वरूपा । यथा क्षेत्रे सस्याना उदाहादय आपदा भीतित्वरूपा
तथात्र मोक्षफले प्राप्ति भीतित्वरूपा । ससारप्रीतेर्मोक्षो नश्यतीति भाव । भोग
विषयोपभोगा । रोग मोक्षफलस्य रोग । विषयिणो मोक्षो दुर्घटः इति भाव ।
१ अत्र इतिशब्दोऽप्याहार्यः । सा च इत्याह इति योजना । मोदो विषयानन्द ।
मोह मोक्षफलभ्रशकश्चित्तवेक्यम् । तस्मात् क्षेमे समाप्यनुकूले निरुपद्रवे ।
देशे पुण्यभूमौ । ध्येये ध्यातु योग्ये श्रीहरिचरणे । इच्छेत् अभिलषेत् । एकान्ते
१ पुण्यप्रदेशे अरविन्दनाभपादारविन्दयुगल चिन्तयेदित्यर्थः । बाह्यशब्दो एवार्थः ।
अथवा ध्येये ध्यातु योग्ये परमेश्वरे परमेश्वरविषये इत्यर्थः । इच्छेत् इच्छा
कुर्यात् । परमेश्वर चिन्तयेदित्यर्थः ॥ अत्र आ—ई—ओ—ए इति चत्वार एव
१ स्वरा निबद्धा । वृत्त विघ्नमाला ॥ ८४ ॥

त्रिस्वरनियममुदाहरति—क्षितीति । क्षितेर्विजिति विजय स्थिते
धर्ममर्यादाया विहिते विधानम् एतदुभयरूप यत् व्रतम् नियमानुष्ठेय कृत्य
१ तत्र रति प्रेमा येषां ते क्षितिर्विजितिस्थितिर्विहितव्रतरतयः । अत एव परा
उत्कृष्टा मतिर्येषां ते परमतयः । परमतय इति पाठे परा गति ज्ञान येषां ते ।

श्रीदीप्ती द्वीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।

एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥ ८६ ॥

सामायामा माया मासा

मारानायायाना रामा ।

यानावारारवानाया

मायारामा मारायामा ॥ ८७ ॥

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि ।

अघने गगने इष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥ ८८ ॥

एतादृशाः । कुरवः पाण्डवाः । युधि समरे । उरु विशालम् । स्वं स्वीयम् । अरिकुलं
दुर्योधनप्रभृतिरिपुकुलम् । रुरुधुः सर्वतो निरोधयामासुः । तथा गुरु यथा स्यात्
तथा । सातिशयमित्यर्थः । दुधुधुः कम्पयामासुः । अत्र इ-अ-उ-इति त्रयः स्वरा
निबद्धाः । त्वरितगतिर्वृत्तम् ॥ ८५ ॥

द्विस्वरं दर्शयति—श्रीदीप्ती इति । कश्चित् सत्पुरुषः स्तूयते । ये
द्वे द्वे इमे श्रीदीप्यादी । देवेशे महेन्द्रे । अपि न विद्येते ते त्वयि एधेते वृद्धि
प्राप्नुतः । के ते श्रीः लक्ष्मीः दीप्तिः शोभा । द्वीः लज्जा शालीनतेति यावत् ।
कीर्तिः यशः । धीः बुद्धिः नीतिः नयः । गीः वाणी । वाग्मिस्त्वमिति भावः । प्रीतिः
संतोषश्च । अत्र इ-ए-स्वरौ निबद्धौ । वृत्तं वाणी ॥ ८६ ॥

एकस्वरमुदाहरति—सामायेति । अयं श्लोकः सर्वतोभद्रोदाहरणत्वेन
पूर्वतैव व्याख्यातः । अत्र आ-इति एक एव स्वरो निबद्धः ॥ ८७ ॥

अथ स्थाननियमे चतुःस्थानमुदाहरति—नयनानन्देति । अङ्गने
सुन्दरि । नयनयोः आनन्दं जनयति तस्मिन् नयनानन्दजनने । इष्टिमोहके इत्यर्थः ।
नक्षत्राणां गणैः सदैव शूलते शोभते तस्मिन् नक्षत्रगणशालिनि । अघने घनशून्ये ।
गगने वियति । सकृत् एकवारम् । इष्टिः दीयताम् अवलोकयेत्यर्थः । अनया
प्रार्थनया एतादृशगगनविलोकेन सोत्सुका गलितमाना मामियमासेविष्यते इति
नायकमिप्रायः सूच्यते । अत्रौष्ठमभिन्नस्यानीयाः सर्वे वर्णाः निवेशिता इति
चतुःस्थाननियमितमिदं पद्यम् ॥ ८८ ॥

अलिनीलालकलंतं कं न हन्ति घनस्तानि ।

आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥ ८९ ॥

अनङ्गलङ्घनालघनानातङ्का सदङ्गना ।

सदानघ सदानन्द नताङ्गासङ्गसङ्गत ॥ ९० ॥

अगा गाङ्गाङ्गकाकाकगाहकाधकाकहा ।

त्रिस्थानमाह—अलिनीलेति । हे घनस्तानि कठिनकुचे । अलिवत् भ्रमरवत् नीला, ये अलका ते एव लता सर्वतो व्यापनेन लतासदृशा यत्र तत् । नलिनानि कमलानि तेषां छायेन छाया शोभा ययोः एतादृशे नयने यस्मिन् तत् । शशिवत् फान्ति यस्य तत् । ते तव । आननं कं न हन्ति मदनपीडया व्याकुलपति । सर्वमपि पीडयतीत्यर्थः । अत्र कण्ठ्यदन्त्यतालव्यैर्निबन्धनम् ॥ ८९

द्विस्थानमुदाहरति—अनङ्गेति । काचित् दूती नायक प्रियासंगमाय प्रार्थयते । हे सदा अनघ निर्दोष । सदाचरणशील इत्यर्थः । तथा सदानन्द सता आनन्दो यस्मात् तादृशः । हे सप्रियेत्यर्थः । नतानि प्रश्रयेण नम्राणि अङ्गानि यस्य तत्सुबुद्धि नताङ्ग । असङ्गा विषयेष्वनासक्ता ये सत्पुरुषा तेषु सङ्गत ससक्त । (सा) सदङ्गना सता चासौ अङ्गना च सुस्वरूपा सदाचरणशीला वा तव नायिका । अनङ्गस्य मदनस्य छद्मनम् अतिक्रमणम् । अनुपसेवनमित्यर्थः । तेन लग्ना ससक्ता नाना विविधा आतङ्का पीडा यस्याः सा । विविधमदनयातना अनुभवन्तीत्यर्थः । अस्ति । अतस्तया संगत्य तत्पीडामपनयेत्यर्थः । अत्र कण्ठ्यदन्त्यवर्णैरेव प्रबन्धनमस्ति ॥ ९० ॥

एकस्थानमुदाहरति—अगा इति । अत्र पदच्छेदः—अगा गाम् गाङ्ग-काकाङ्गाङ्गकाक अघकाककहा । अहाहाङ्ग (ङ्ग) खगाङ्गाङ्गकङ्ग अगखगाकाक अन्यपर्य्य—हे गाङ्गकाकाङ्गाङ्गकाक । गाङ्गाया इदं गाङ्ग गाङ्ग च तत् क जल गाङ्गकम् । आकापति शब्दं करोतीत्याका । के गे शब्दे इत्यस्मात् आत्पूर्वकात् र्तरि फिप् । तथा अकति फुटिल गच्छतीति अक । पचावच् । आकधासौ अकध आकाक । सशब्दतिर्यग्यामी । गाङ्गकस्य गाङ्गजलप्रवाहस्य आकाक

अहाहाङ्ग खगाङ्गागकङ्गागखगकांकक ॥ ९१ ॥

रे रे रोरुरुरोरुगागोगोगाङ्गागगुः ।

सशब्दतिर्यक्प्रवाहः गाङ्गकाकाकः तस्य गाहक गङ्गाप्रवाहस्त्रायिन्नित्यर्थः ।
तत्संबोधनं गाङ्गकाकाकगाहक । तथा अहाहाङ्ग हा हा इति दुःखसूचकः
१ शब्दः अङ्कः चिह्नं यस्य ॥ हाहाङ्कः । संसारतापवस्तुः इत्यर्थः । तथा न भवति
इति अहाहाङ्कः । तत्संबुद्धिः अहाहाङ्क । संसारतापशून्य । अहाहाङ्ग इति पाठे
हानं हाः किप् । न हाः विनाशः अहाः । तं अविनाशं जिहीते गच्छति इति
१२ अहाहा अविनाशरमित्यर्थः । तादृशमङ्गं यस्य तत्संबुद्धिः अहाहाङ्ग । अवि-
नाशिस्वरूप इत्यर्थः । खे गच्छति इति खगः सूर्यः । ॥ अङ्कः चिह्नं यस्य स
खगाङ्कः । खगाङ्कश्चासौ अगः पर्वतः मेरुपर्वतः उदयाचलो वा । तत्र कङ्कति
१५ गच्छति इति खगाङ्गागकङ्कः । मेरुपर्वते उदयाचले वा गमनसमर्थ । ककि
वकि चकि इत्यादयो गत्यर्थाः तस्मात् पचावच् । पुनः अगखगकाकक
अगन्ति कुटिलं गच्छन्तीति अगानि तानि च खानि इन्द्रियाणि । अक
१८ अग कुटिलायां गतौ—इत्यस्मात् पचावच् । तानि गच्छन्ति इति अगखगाः
—कुटिलेन्द्रियपरवशाः । कुत्सिताः अगखगाः अगखगकाः । कुत्सार्ये कन् । कको
लोलः । कक लैत्ये इत्यस्मात् अच् । न ककः अककः अलोल इत्यर्थः । अग-
२१ खगकेषु अककः अगखगकाककः तत्संबुद्धिः अगखगकाकक । कुत्सितेन्द्रियपर-
वशानुनुरक्त । त्वं अवकाकुकहा कुत्सितं अघं अघकं तदेव काकः तं जहातीति
अघककाकहा । एतादृशः सन् गं स्वर्गम् अगाः गमिष्यसि । इणो लुङि रूपम् ।
२२ इणो गा लुङि इति गादेशः । आसंसायां भूतवच्च इति भविष्यति लुङ् । अत्र
कण्ठैरेव वर्णैर्वन्धरचना ॥ ९१ ॥

अयं वर्णनियमे चतुर्वर्णं दर्शयति—रे रे इति । तत्र तावत् पदच्छेदः—
रे रे रोरुरुरोरुगागोगः अगाङ्गागगुः । किं केकाकाकुकः काकः मा मां
३ आम अममामम । अन्वयार्थः—कश्चिद्व्याधं निन्दन् तत्संसर्गं परिहरति । रे रे
इत्यनादरे । रोपावेशात् द्विरुक्तिः । अममामम नास्ति मम ममत्वं येषां ते अममाः ।
मम इति भावप्रधानो निर्देशः । ममत्वशून्याः सर्वत्र समबुद्धयः साधव इत्यर्थः ।

१ अहाहाङ्क. घ, क, ड, प.

२ "काङ्गा ग". कपा.

३ "काककः क, "काङ्ककः कपा

४ "गोगगुः घ, क, ड, प.

किं केकाकाकुक्कः काको मां मामामाममामम ॥ ९२ ॥

देवाना नन्दनो दवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।

दिच दुदाचं नादेन दाने दानवदन्तिनः ॥ ९३ ॥

- तेषा आम निर्घृणाचरणेन खद मयते प्रणिददाति इति तत्सबुद्धिः अममामम । निर्घृणाचरणेन सापुरूपदु खद । मेङ् प्रणिदाने इत्यस्मात् आतोनुपसर्गे क इति क । रोरुरुरोरुगागोग रोरुर्यते इति रोरु यञ्तात् किप् । रोरु रक्षसौ रुरुक्ष चित्रमृग रोरुरुरु पुन पुन शब्दकारा चित्रमृग तस्य उरस रक्षस रुक् पीडा । शरवेधजनितेत्यर्थः । सा एव आग अपराध त गच्छतीति रोरुरुरुरोरुगागोग । मृगहत्याविधायक इत्यर्थः । अगाङ्गागगु अगस्य १२ पर्वतस्य अङ्ग अथित्यका गच्छन्ति इति अगाङ्गागा । पर्वतोपरि वर्तमाना इत्यर्थः । ते च ते अगा वृक्षा अगाङ्गागा तेषु गात्रो यस्य स अगाङ्गागगु । पर्वतो परिप्रदेशस्थवृक्षाभ स्थितधेनुक इत्यर्थः । अगाङ्गागगु इति पाठे पदद्वय १५ अगाङ्गाग अगगु इति । अगा वृक्षा तस्य अङ्गानि अवयवा त्वक्पुष्पफलादय तानि गच्छति सेवनार्थमिति अगाङ्गाग वृक्षत्वक्पुष्पफलोपभोगीत्यर्थः ॥ तथा अगगु अगे पर्वते गौ दृष्टि यस्य सः । मृगयार्थं नगासक्तदृष्टिरित्यर्थः । ईदृशस्त्व १८ मा मा आम मा आगच्छ । त्वत्सपर्क मा विधेहि इत्यर्थः । दृष्टान्तेनामुर्ध्वं विशदयति । किमिति प्रश्ने । काक वायस । केकाकाकुक्क केका मयूरवाणी काकु मदसूचकध्वनिविशेष यस्य स केकाकाकुक्क । शेषाद्विभाषा इति २१ कप् । भवतीति शेषः । यथा काक मदेन आरात्र कुर्वन्नपि केकासौभाग्यं न लभते तथा भवान् महता परिश्रमेणापि अस्माकं सङ्गं न लभते इति भावः । अत्रापि विविधा अर्था टीकाकृद्भिः प्रदर्शिता ते तत् एव द्रष्टव्या । चतुर्भिः २२ ग-क म इति वर्णं निबन्धनाच्चतुर्वर्णनियमितचित्रम् । वर्णपदं च वृत्तपूरक-वर्णपरम् । तेन अङ्गेल्यत्र ङकाराधिन्येपि न दोषः । तस्य वृत्तपूरकत्वाभावात् ९२

त्रिवर्णमुदाहरति—देवानामिति । भगवतो नरसिंहस्य स्तुतिरियम् । देवाना इन्द्रादिदेवाना नन्दन आह्लादक । तथा वेदनिन्दिनाम् वेदान् निन्दन्ति । कुतर्कैर्दूषयन्ति ते वेदनिन्दिन असुरादय तेषाम् । नोदन निवारक । देवो

सूरिः सुरासुरासारिसारः सारंससारसाः ।

ससार सरसीः सीरी सखरूः स सुरारसी ॥ ९४ ॥

नूनं नुन्नानि नानेन नाननेनाननानि नः ।

नानेना ननु नानूनेनैनैनानानिनो निनीः ॥ ९५ ॥

॥ इति चित्तचक्रम् ॥

नरसिंहः । दानवः हिरण्यकशिपुः स एव दन्ती गजः तस्य । नन्दिनः इति पाठे दानवान् नन्दति आनन्दयतीति दानवनन्दी हिरण्यकशिपुः । तस्य दाने अखण्डने । नादेन सिद्धनादेन । दिवं आकाशम् । दुदाव तापयति स्म । दुदु उपतापे इत्यस्य छिद्यो रूपम् । अत्र द-व-न इति त्रिभिर्वर्णैरुपनिबन्धनम् इति त्रिवर्णता ॥ ९३ ॥

द्विवर्णमुदाहरति—सूरिरिति । बलदेवस्य सरोयगाहनवर्णनमिदम् । सः त्रिभुवनप्रणितः । सीरी बलदेवः । सूरिः पण्डितः । तथा सुरेषु असुरेषु च आसारी प्रसरणशील सारः बल यस्य सः । देवदानवेषु अप्रतिहतप्रभाव इत्यर्थः । सुष्ठु उक्तं यस्याः सा सूरूः रेवती तथा सहितः ससूरूः । तथा सुरारसी सुराया मधेरसः प्रीतिरस्यास्तीति सुरारसी । सारससारसाः आरसेन शब्देन सहिताः सारसाः सशब्दाः सारसाः जलपक्षिणः यत्र ताः सारससारसाः । सरसीः ससार विहाराय जगाम । अत्र स्फारारेकाभ्यां द्वाभ्यां वर्णाभ्यां निबन्धनमिति द्विवर्णता ॥ ९४ ॥

एकवर्णमुदाहरति—नूनमिति । तत्र तावत् पदानि—नूनं नुन्नानि न अनेन न अनूनेन अननानि नः । न अनेनाः ननु ना अनूनेन एनेन अनान् इनः निनीः ॥ अन्वयार्थः—कश्चित् शूरः प्रतिभटैः स्तूपते । अनेन प्रायक्षी-भूतानुपमशौर्येण एतेन वीरेण कर्त्रा । अनेनेन स्वसामर्थ्येन हेतुभूतेन । नः अनु-नानि सामर्थ्यानि । न नुन्नानि परिस्त्रितानि । इति न । तर्हि नूनं नुन्नान्येव । अनेन वयं सर्वे सामर्थ्यशून्या विहिता इति भावः । अतः अनूनेन अधिकबलवत्ता । एनेन वीरेण । अनान् बलवतः स्वीयपुरुषान् । निनीः नेतुमिच्छुः । सन्नन्तात् किप् । इनः स्वामी । ना पुरुषः । अस्माक प्रभुः इत्यर्थः । अनेनाः निष्पापः निरपराधो । वा न । अपि तु सापराध एव । एतादृशवीरस्य पुरतः केवलं

इति दुष्करमार्गेऽपि कथिदादर्शितः क्रमः ।

प्रहेलिकाप्रकाराणां पुनरुद्दिश्यते गतिः ॥ ९६ ॥

क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्जैराकीर्णमन्त्रणे ।

परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः ॥ ९७ ॥

आहुः समागतं नाम गूढार्था पदसंधिना ।

स्वविनाशायैव पुरुषान् प्रणिणीषुः सापराध एवेति भावः । ननु इति निश्चये ।
अत्र केवलनकारेणैव रचना इति एकवर्णनियमः ॥ ९५ ॥

इदानीं दुष्करक्रममुपसंहरन् प्रहेलिकां प्रस्तौति—इतीति । इति एवं-
प्रकारेण । दुष्करमार्गे स्वरस्थानवर्णनियमरूपे । कश्चित् स्वल्पः । क्रमः प्रकारः ।
आदर्शितः । अन्ये क्रमस्थसर्वव्यञ्जनं छन्दोक्षरव्यञ्जनं मुरजाक्षरव्यञ्जनं दीर्घ-
कस्वरम् इत्यादयः तथा पद्ममुसलवन्धादयश्च रचनाविशेषा विस्तरभिया कविना
नोद्धिखिताः सरस्वतीकण्ठामरणादिग्रन्थेभ्योवागन्तव्याः । प्रहेलिकायाः ये प्रकाराः
तेषाम् । गतिः लक्षणम् । उद्दिश्यते उद्देशपूर्वकं निवेद्यते । प्रहेलिका तु सा ज्ञेया
वचः संवृतिकारि यत् । इति प्रहेलिकासामान्यलक्षणम् । अस्या विशेषप्रभेदानां
लक्षणानि अग्रे स्फुटीकृतानि ग्रन्थकृता ॥ ९६ ॥

रसस्य परिपन्थित्वानालंकारः प्रहेलिका । इति रसपरिपन्थिभूतत्वात्
प्रहेलिकाया नांलंकारत्वं तर्हि तन्निरूपणं किमर्थमिति चेत् तस्याः उपयोगं
उद्दिशयति—क्रीडेति । क्रीडार्थं या गोष्ठी समा तत्र ये विनोदाः विचित्र-
वाग्व्यवहारैः प्रमोदाः तेषु । तथा तज्जैः प्रहेलिकाभिजैः । आकीर्णं व्याप्ते समाजे
यन्मन्त्रणं गुप्तभाषणं तस्मिन् । तथा परस्य बोद्धव्यपुरुषभिन्नस्य व्यामोहने अभि-
प्रेतार्थनिवर्गमे च । प्रहेलिकाः सोपयोगाः उपयुक्ताः । सन्तीति भावः । यद्यपि
शब्दानलंकारादिरूपेणैव न काव्योपयुक्ता तथापि विदुषां क्रीडागोष्ठीविनोदादि-
पूपयुक्तेति भावः ॥ ९७ ॥

अस्याः प्रभेदानुदिशति—आहुरिति । पदसंधिना पदानां संधिः
अतिशयसंनिधिः तन्निमित्तकेन कार्येण पदसंधिना हेतुना । गूढार्थां दुर्बोधार्थां

वञ्चितान्यत्र रूढेन यत्र शब्देन वञ्चना ॥ ९८ ॥

व्युत्क्रान्तातिन्यवहितप्रयोगान्मोहकारिणी ।

सा स्यात् प्रमुषिता यस्यां दुर्वोधार्था पदावली ॥ ९९ ॥

समानरूपा गौणार्थारोपितैर्ग्रथितौ पदैः ।

परुषा लक्षणास्तित्वमात्रव्युत्पादितश्रुतिः ॥ १०० ॥

संख्याता नाम संख्यानं यत्र व्यामोहकारणम् ।

अन्यथा भासते यत्र वाक्यार्थः सा प्रकल्पिता ॥ १०१ ॥

समागता समागतसङ्गप्रहेलिकाम् । आहु कथयन्ति । नामेति प्रसिद्धौ । तथा अन्यत्र विनक्षितार्थादन्यत्र । रूढेन प्रसिद्धेन । शब्देन यत्र वञ्चना प्रतारणा । सा वञ्चिताख्या प्रहेलिका । यत्र योगेन प्रकृतार्थोपसिति । पर रूढार्थेन वञ्चना श्रोगार्थनिगूहनेन अन्यार्थान्भास सा वञ्चितेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

व्युत्क्रान्तेति । अति अत्यन्त व्यवहितानाम् असन्नधिपदैर्व्यवहितानां सन्नधिपदानां प्रयोगात् मोहकारिणी अर्थविबोधकेशकारिणी । या सा व्युत्क्रान्ता प्रहेलिका । यस्या पदावली दुर्वोधार्था प्रसिद्धिराहित्येन केवलयोगिकार्थवलेन अर्थस्योन्नयनात् दुर्वोधा दु खेन बोध्या अर्था यस्या सा । एतादृशी सा प्रमुषिता नाम प्रहेलिका । बुद्धेः प्रकर्षेण मोषणात् प्रमुषिता । वञ्चितायामेक पद 'दुर्वो-धम्' अत्र तु पदावलि-तया । वञ्चिताया नानार्थकपदस्य अप्रसिद्धये प्रयोग-अत्र तु एकार्थान्येकाप्रसिद्धानि पदानि इत्युभयोः प्रभेदः ॥ ९९ ॥

समानरूपेति । गौणार्थ आरोपितै उपचारितैः । पदै प्रथिता गुम्फिता । समानरूपा सादृश्यनिबन्धनत्वादिति भावः । लक्ष्यस्य शास्त्रस्य अस्तित्वमात्रेण केवलशास्त्रसिद्धत्वेनेत्यर्थः । तत्रार्थे रूढिरस्ति वा नवेत्यविचार्य केवलशास्त्र-मर्यादया अधमर्थो निष्पन्नो भवतीति कृत्वा व्युत्पादिता श्रुतिः शब्दो यत्र । तादृशी वाक् परुषा प्रहेलिका । पारुष्येणावबोधकत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

संख्यातेति । यत्र संख्यानं वर्णगणना संख्यावाचकः शब्दो वा । व्यामोह-कारण अर्थबोधविषये विशेषमोहकारणम् । तत् संख्याता नाम प्रहेलिका । यत्र

सा नामान्तरिता यस्यां नाम्नि नानार्थकल्पना ।
 निभृता निभृतान्यार्था तुल्यधर्मस्पृशा गिरा ॥ १०२ ॥
 समानशब्दोपन्यस्तशब्दपर्यायसाधिता ।
 संमूढा नाम या साक्षान्निर्दिष्टार्थापि मूढये ॥ १०३ ॥
 योगमालातिप्रकां नाम या स्यात् मा परिहारिका ।
 एकच्छन्नाश्रितं व्यक्तं यस्यामाश्रयगोपनम् ॥ १०४ ॥

शब्दार्थः अन्यथा भासते आपाततः प्रतीयमानादर्धादन्यरूपः पर्यवसाने प्रती-
 यते । सा प्रकल्पिता प्रहेलिका ॥ १०१ ॥

सेति । यस्या प्रहेलिकायाम् । नाम्नि संज्ञायाम् । नानार्थकल्पना नानार्थानां
 कल्पना विकल्पनम् । शब्दस्यानेकार्थत्वादिति भावः । सा नामान्तरेण अन्तरि-
 तार्थत्वान्नामान्तरिताख्या । तुल्यः समानः धर्मः तं स्पृशतीति तुल्यधर्मस्पृक्
 तया तुल्यधर्मस्पृशा । गिरा प्रकृताप्रकृतयोः साधारणधर्मप्रतिपादकया गिरैत्यर्थः ।
 निभृतः निवृत्तः अन्यार्थः प्रकृतार्थः यया सा । निभृताख्या ॥ १०२ ॥

समानेति । उपन्यस्तानां श्लोके प्रयुक्तानां शब्दानां पर्यायः योजना-
 विशेषः तेन साधिता निष्पन्ना । समानशब्दा प्रहेलिका । तैरेव शब्दैः योजना-
 विशेषेण अर्थाविर्भावात् सा समानशब्दाख्या प्रहेलिकेत्यर्थः । साक्षात् वाचक-
 शब्देन निर्दिष्टार्थापि उक्तार्थापि । या मूढये आपाततो मोहाय । भवति सा संमू-
 ढाख्या प्रहेलिका ॥ १०३ ॥

योगेति । योगानां यौगिकशब्दानां या माला परपरा सैव आत्मा
 स्वरूपं यस्याः सा । यौगिकशब्दपरपराभिः एकैकरूढशब्दार्थप्रतिपादिका इत्यर्थः ।
 एतादृशी या रचना सा परिहारिका प्रहेलिका । हारो मुक्तमाला तां परिगता
 यौगिकपरपरा इति परिहारिका । अयना झटिति प्रकृतार्थबोध परिहरति
 निवारयति इति परिहारिका । तथा यस्या आश्रितं आधेयम् । एव व्यक्तम् ।
 आश्रयस्य च गोपनम् । सा एकच्छन्ना एकः आश्रयः छन्नः गुप्तः यस्याम् इति
 एकच्छन्नाख्या प्रहेलिका ॥ १०४ ॥

सा भवेदुभयच्छन्ना यस्यामुभयगोपनम् ।

:संकीर्णा नाम सा यस्यां नानालक्षणसंकरः ॥ १०५ ॥

एताः षोडश निर्दिष्टाः पूर्वाचार्यैः प्रहेलिकाः ।

दुष्टप्रहेलिकाश्चान्यास्तैरधीताश्चतुर्दश ॥ १०६ ॥

दोषानपरिसंख्येयान् मन्यमाना वयं पुनः ।

साध्वीरेवाभिधास्यामस्ता दुष्टा यास्त्वलक्षणाः ॥ १०७ ॥

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि ।

सा भवेदिति । यस्यां उभयगोपनम् आश्रिताश्रययोः गोपनं निगूहनम् । भवेत् । सा उभयच्छन्ना उभययोः आश्रिताश्रययोर्गोपनं यत्रेति व्युत्पत्त्या उभय-
१ छन्नसंज्ञकेत्यर्थः । यस्यां नानालक्षणानां समागतादिष्वदशप्रमेदानां संकरः साहित्येनावस्थानं सा संकीर्णा ज्ञेया ॥ १०५ ॥

एता इति । एताः पूर्वेष्वाः । पूर्वाचार्यैः षोडश प्रहेलिकाः निर्दिष्टाः । शुद्धसंकीर्णभेदेन षोडशत्वं बोध्यम् । शुद्धानां पञ्चदशत्वात् । तैरेव आचार्यैः
१ अन्याः एताभ्यः शुद्धाभ्यः भिन्नाः । चतुर्दश दुष्टाः संदोषाः । व्युत्पाक्षरादयः अधीताः कविताः ॥ १०६ ॥

दोषान् इति । वयं दोषान् अत्यन्तशब्दबोधप्रतिबन्धकूपान् प्रहे-
लिकादोषान् । असंख्येयान् संख्यातुमशक्यान् । मन्यमानाः न तान् दर्शयामः ।
१ केवलं साध्वीरेव दोषब्राह्मण्याभावेन चमत्कृतिषोपकावेन चालंकारनामापन्नाः । प्रहेलिकाः समागताद्याः षोडश । अभिधास्यामः उदाहरिष्यामः । तर्हि दुष्टाः कथं छात्रा जानीयुरिति चेत् तेषां सामान्यलक्षणमाह । यास्त्वलक्षणाः समा-
१ गतादिषोडशप्रहेलिकालक्षणशून्याः । ताः दुष्टाः बोद्धव्याः ॥ १०७ ॥

समागतामुदाहरति—न मयेति । अन्यत्र सिग्धमात्मानं मत्वा रुदती गोपी जनसमाजे कृष्णः सान्त्वयति । मया कृष्णेन गोरसाभिज्ञं गोरसः पयः
१ तत्र अभिज्ञं ज्ञातास्वादम् । पयः अपहृत्य तत्पानाभिज्ञमित्यर्थः । चेतः न । कृतमिति उत्तानार्थयोजनार्थमध्याहार्यम् । तथा च त्वं कस्मात् प्रकुप्यसि । हे आलोहितेक्षणे कोपारक्तनयने । एमिः अस्थानरुदितैः अकारणरोदनैः । अलम् ।

चन्द्रे साक्षाद्भवन्त्यत्र वायवो मम धारिणः ॥ १११ ॥

अत्रोद्याने मया दृष्टा वह्नी पञ्चपल्लवा ।

पल्लवे पल्लवे ताम्रा यस्यां कुसुममञ्जरी ॥ ११२ ॥

सुराः सुरालये स्वैरं भ्रमन्ति दशनार्चिषा ।

कुयारी च इति । हेमचन्द्रः । ते तव । काल्यते क्षिप्यते यः सः कालः पादः तस्मिन् ।
कल, विक्षेपे इति चौरादिकात् कर्मणि धञ् । स्फातयः । स्फातयन् स्फाः वृद्धिः ।
तस्याः अतिः गमनं यत्र ते । स्फाता इत्यर्थः । प्रभूता इति यावत् । एतादृशाः
खातयः खं आकाशम् । तस्यायं खः शब्दः । तस्येदम् इत्यण् । अतनं अतिः ।
भावे क्तिन् । खस्य अतिः गमनं येषु ते । शब्दकारिणुपुराणलंकारा इत्यर्थः । भुङ्-
घण्टिका इत्यण्ये । ते अलंकाराः स्फार्हवल्गवः स्फां स्फातताम् अहन्ति ते
स्फार्हाः प्रभूताः । वल्गनात् घटनात् जाताः वल्गवः ध्वनयः । स्फार्हाः प्रभूताः
वल्गवः चलनध्वनयः येषां ते स्फार्हवल्गवः । साक्षात् । भवन्ति इति शेषः ।
श्रोत्रेण प्रत्यक्षाक्रियन्ते इति भावः । क्रीडशे तव पादे । चन्दति आह्लादयति इति
चन्द्रः तस्मिन् चन्द्रे आह्लादके । ततश्च मम वायवः प्राणाः । धारिणः रुद्ध-
चेष्टाः । धृङ् अवस्थाने तुदादिः तस्मात् णिनिः । भवन्ति । केचित्तु धृङ् अन-
वस्थाने इति धातुपाठं मन्वानाः धारिणः अनवस्थापिनः इत्यर्थं दर्शयन्ति । अत्र
अप्रसिद्धपदैः प्रकृतार्थस्य संवरणात् प्रमुञ्चिता ॥ १११ ॥

समानरूपां दर्शयति—अत्रेति । अत्र उद्याने मया पञ्चपल्लवा वह्नी
लता । दृष्टा । यस्यां वह्न्याम् । पल्लवे पल्लवे ताम्रा कुसुममञ्जरी दृष्टा । अत्र नायि-
कायां उद्यानस्य बाह्योः वह्न्याः अङ्गुलिषु पल्लवानां नखेषु कुसुममञ्जरीणां
चारोपः । तेन समानरूपेण प्रहेलिकेति ज्ञेयम् ॥ ११२ ॥

परुषामुदाहरति—सुरा इति । सुराः शौण्डिकाः । सुरां गवं कुर्वन्ति
ते सुराः । सुराशब्दात् तत् करोति-इति णिचि पश्चात् पचाधञ् । अथवा
सुरा अस्ति एषा इति सुराः । अर्शआदित्वादञ् । दशनार्चिषा विकटहास्येन
प्रकटितदशनकान्तया । उपलक्षिताः इत्यर्थः । सौरे सुराया इदं सौरं तस्मिन् । सुराः
सुये इत्यर्थः । सुरसि सरोवरे । मज्जन्त इव निमज्जन्त इव । मत्ताः प्रमत्ताः सन्तः ।

मञ्जन्त इव मत्तास्ते सौरे सरसि संप्रति ॥ ११३ ॥

नासिक्यमध्या परितश्चतुर्वर्णविभूषिता ।

अस्ति काचित् पुरी यस्यामष्टवर्णाह्वया नृपाः ॥ ११४ ॥

गिरा स्खलन्त्या नग्रेण शिरसा दीनया दृशा ।

सुरालये गङ्गायाम् । सैरं अमन्ति । अत्र सुरा इति शब्दः देवतासमूहे एव प्रसिद्धः । योगेन तु शौण्डिकेपि विद्यते । तथापि सुरशब्दो देवतार्थमेव प्रथमतः प्रकटयति । तेन देवाः स्वर्गे मत्ता दृष्टाः सन्तः सौरे सरसि मानससरोवरे मञ्जन्ति अमन्ति इति अर्थस्य प्रथमतो मानम् । तेन चोपरिनिर्दिष्टस्य प्रकृतार्थस्य निगूहनम् । प्रकृतार्थस्तु रूढ्या सप्रदायेन वा अप्रतीतमपि केवलं अनुशासन-प्रमाणेनैव परिकल्प्य दर्शितः इति प्रयोक्तुः पारुष्यप्रकाशनात् पुरुषा ॥ ११३ ॥

संख्यातामुदाहरति—नासिक्यमध्वेति । नासिकायां भवः नासिक्यः अकारः सः मध्ये नामाक्षरमध्वे यस्याः सा । तथा परितः अकारं अभितः । चतुर्भिः वर्णैः अक्षरैः विभूषिता । चत्वारो वर्णास्तु क—आ—व—ई—इति बोद्धव्याः । एतादृशाक्षरभिधाना काचित् पुरी काञ्ची इति नगरी । अस्ति । यस्यां नगर्याम् । अष्टौ वर्णा यत्र तादृशः आह्वयः सञ्जा येषां ते । नृपाः पञ्चषाः नाम राजानः सन्ति । पञ्चषाः इत्यत्र प्रकारअकारउकारद्वयअकारवृकारआकारविसर्गश्चेति अष्टौ वर्णाः सन्ति । सर्वे प्राचीनटीकाकाराः अष्टवर्णाह्वयनृपत्वेन पञ्चषान् एव स्वीकुर्वन्ति । अर्धाचीनास्तु पुण्ड्रकान् कल्पयन्ति । अपरे पुनः शूद्रकान् । तत्र पञ्चषाः इत्यत्र वर्णगणनायां विसर्जनीयस्यायोगवाहत्वेन गणनमनुचितमिति तेषामभिप्रायः स्यात् । परमत्र वस्तुस्थितिरेव निर्णयप्रमाणिका इति जोषंभावमाश्रयामः । अत्र चतुरष्टेति वर्णसंख्यानेन प्रकृतार्थनिगूहनादियं संख्याता ॥ ११४ ॥

प्रकल्पितामुदाहरति—गिर इति । हे वृद्धे जरठे । स्खलन्त्या स्खलनशीलया । गिरा वाचा । तथा नग्रेण उन्नयनसामर्थ्याभावेन अधोमूलेन । शिरसा । तथा दीनया दृशा । उपलक्षिता त्वं सोत्क्रम्यं समयम् । तिष्ठन्तं त्वां प्रतीक्षमाणम् । मां नावुत्क्रमसे मयि अनुग्रहं न करोषि । जरटाकामुकस्योक्तिरियम् । अयमापाततार्थः ।

तिष्ठन्तमपि सोत्कम्पं वृद्धे मां नानुकम्पसे ॥ ११५ ॥

आदौ राजेत्पथीराक्षि पार्थिवः कोपि गीयते ।

सनातनश्च नैवासौ राजा नापि सनातनः ॥ ११६ ॥

अभिप्रेतार्थस्तु हे वृद्धे हे लक्ष्मीः । वृद्धिशब्दस्य संबोधनैकवचनम् । अत्र
१ समुद्धरण्यकवृद्धिशब्देन लक्षणया लक्ष्मीः स्वीक्रियते । प्रेमचन्द्रमहाराजैस्तु
योग्यवृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याहुया इमे । इति अमरमुदाहृत्य ऋद्धिशब्दे
लक्ष्मीवाचक इति स्थिरीकृतम् । परं स शब्द ओपधिविशेषवाचकः वनौपधि-
२ र्गस्थितत्वात् पूर्वप्रक्रमानुरोधाच्चेति तैः कथं नालोचितमिति न जानीमः ।
दारिद्रेण हेतुना स्वलक्ष्मीर्धर्मादिभिरुपलक्षितं मां कथं नानुकम्पसे इति प्रकृतार्थः ।
अत्र प्रथमं प्रतीयमानादर्यात् परार्थकल्पना इति प्रकल्पिता ॥ ११५ ॥

नामान्तरितामुदाहरति—आदाविति । हे अधीराक्षि चञ्चलनयने । कोपि
१ पार्थिवः पुथिव्यां विदितः । तत्र विदित इति च इत्यनेन अण् । आदौ प्रथमम् ।
२ राजा इति गीयते । ततः सनातन इत्यपि गीयते । इति अप्रस्तुतार्थः । तन्निवारणेन
प्रस्तुतार्थोद्भावनाय आह—असौ राजा भूपतिः । नैव । नापि सनातनः । अनेन
निषेधेन तर्हि कोसौ कथ्यतामिति प्रश्नः गम्यो भवति । तदुत्तरं तु पार्थिवः
३ पृथिव्यां भवः उत्पन्नः कोपि वृक्षः । स च आदौ पूर्वार्थे । राजा इति गीयते
तन्नाम्नः पूर्वभागः राजा इत्यस्ति । तथा स सनातनश्चास्ति । सनातनो नाम
नातनशब्देन सहितः । न तनः अतनः न अतनः नातनः । द्वौ नञर्यां प्रकृ-
४ तार्थं गमयतः इति नातनशब्देन तनशब्द एव संपन्नः । तेन सहितः सना-
तनः । तमशब्दान्तः इत्यर्थः । अथवा स नातनः तनशब्दशून्यो न । अन्यत्पूर्व-
वत् । तथा च राजाशब्दपूर्वस्तनशब्दान्तश्च शब्दः राजानतनः वृक्ष इति
५ निष्पन्नम् । स च प्रियालवृक्षः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । अपरे तु प्रियालवृक्ष-
पर्याये राजादनशब्दोऽस्ति न तु राजातन इति । परं उभावपि एकार्थौ एव इति
शब्दमालातोऽगम्यते । स च वृक्षः न राजा न वा सनातनः इति प्रकृतार्थः ।
६ स च नात्रि नानार्थकल्पनया निगूहितः । अतः इयं नामान्तरिता ज्ञेया ।
अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः । लक्षणे नामपदं च वस्तुपरं न तु संज्ञामात्रपरं बो-
ध्यम् । तेन—

हृतद्रव्यं नरं त्यक्त्वा धनवन्तं व्रजन्ति काः ।

नानामङ्गिसमाकृष्टलोका वेश्या न दुर्धराः ॥ ११७ ॥

१० तरुण्यालङ्घितः कण्ठे नितम्बस्थलमाधितः ।

गुरूणां संनिधानेपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥

अत्र सजलकलशरूपवस्तुनि वक्तव्ये प्रथमं नानार्थकल्पनानामान्तरिता । एवं—

११ य एवादौ स एवान्ते मध्ये भवति मध्यमः ।

अस्यार्थं यो न जानाति तन्मुखे तं ददाम्यहम् ॥

इत्यादावपि । अत्र यवसः प्रतिपाद्य इति ॥ ११६ ॥

निभृतामुदाहरति—हृतद्रव्येति । नाना विविधा याः मङ्गयः शूङ्गार-
 चैष्टाप्रकाराः ताभिः समाकृष्टः वशीकृतः लोकः यामिः ताः । तथा दुःखेन
 १ प्रियमाणाः दुर्धराः । काः हृतद्रव्यं अपहृतधनं नरम् । परित्यज्य धनवन्तं व्रजन्ति ।
 अस्य प्रशस्य उत्तरं वर्णनमहिम्ना वेश्या भवेयुः । अतस्तां निषेधति । वेश्याः
 गणिकाः । न । ता उदिश्य नार्थं मम प्रशस्य इत्यर्थः । अतस्तद्विनाः का इति
 १ उच्यतामुत्तरम् । अतोत्तरत्वेनाभिप्रेतः संवृत्तार्थस्तु नानामङ्गाः तरङ्गाः सन्ति
 यस्मिन् तत् नानामङ्गि नदीजलं तेन समाकृष्टाः स्नानावतीर्णाः लोकाः यामिः
 ताः । नदीनां जलवीचिभिः जनानां प्रवाहे आकर्षणं सुप्रसिद्धमेव । दुर्धराः धरात्
 १ पर्वतात् दुर्गताः कष्टप्रदममनाः । इति प्रेमचन्द्रादयः । दुःखेन भर्तुं निरोद्धुं
 योग्याः । वेगवत्तरप्रवाहेण निरोद्धुमशक्या इत्यर्थः । इति परे । इतानि द्रव्याणि
 द्रविकारभूतानि पत्रपुष्पादीनि यस्य तम् । अपवा द्रव्याणि पर्वते विद्यमानानि
 १ गैरिकादिधातुविशेषभूतानि यस्य तम् । नरं नरसदृशं आश्रयीभूतं पर्वतम् । त्यक्त्वा
 धनवन्तं रत्नाकरम् । व्रजन्ति । एतादृश्यो नद्यः इति उत्तरम् । केचित् तु अस्थो-
 चरं श्रियः इति ददति । तद्य संपत् संपदमनुवप्राप्ति इति नियमानुरोधेन
 १ हृतद्रव्यं परित्यज्य धनवन्तं व्रजन्ति इति श्रियो वर्णनं संभवति । अतस्तदपि
 उपपन्नमेव । अत्र विशेषणानां साधारण्यात् एकतरार्थप्रतिषेधन्यार्थप्रतीतिर्युज्यते ।
 एवं तत्प्रतीती च वाचकशब्दानुपात्तत्वान्निभृतत्वम् । अतो निभृता प्रदेष्टि-
 १ केयम् ॥ ११७ ॥

जितप्रकृष्टकेशाख्यो यस्तवाभूमिसाह्वयः ।

स मामद्य प्रभूतोत्कं करोति कलमापिणि ॥ ११८ ॥

शयनीये परावृत्य शयितौ कामिनौ क्रुधा ।

तथैव शयितौ रागात् स्वैरं मुखमचुम्बताम् ॥ ११९ ॥

विजितोत्तमभवद्वेपिगुरुपादहतो जनः ।

समानशब्दामुदाहरति—जित इति । हे कलमापिणि मञ्जुवचने ।

प्रकृष्टकेशस्य आख्या नाम यस्य स प्रकृष्टकेशाख्यः प्रवालः । प्रकृष्टः वालः ।
केशः प्रवालः इति प्रकृष्टकेशाख्यः प्रवालः । जिता प्रकृष्टकेशाख्या येन सः
जितप्रकृष्टकेशाख्यः । तथा अभूमिसाह्वयः नास्ति भूमिः धरा यत्र स अभूमिः
अधरः तथा साह्वयः सनामा । तव त्वदीयः । ईदृशः यः स मां अद्य प्रभूतोत्कं
अत्युत्सुकम् । करोति । प्रवालतुल्यस्तेधरो मा पानेच्छया व्याकुलयतीत्यर्थः । अत्र
प्रकृष्टकेशाख्याभूमिसाह्वयशब्दौ लक्षितलक्षणया प्रवालरत्नाधरोष्ठवाचकौ इति
प्रकृतस्य समानशब्देनोपस्थापनात् लक्षणया लक्षितेन सदृशशब्देन प्रकृतार्थस्यो-
पस्थितेः समानशब्दा ॥ ११८ ॥

समूहामुदाहरति—शयनीय इति । शयनीये शय्यायाम् । कामिनौ क्रुधा

परावृत्य पराङ्मुखीभूय । शयितौ । रागात् तथैव शयितौ सन्तौ । स्वैरं यथेच्छम् ।
मुख अचुम्बताम् । पराङ्मुखीभूय शयितयोरेतद्वर्धट इति आपाततो मोहः । पर्य-
वसितार्थस्तु आदौ क्रुधा परावृत्य पराङ्मुखीभूय शयितौ । पश्चाद्वागात् तथैव
परावृत्य पुनः परावृत्य नाम सन्मुखीभूय शयितौ इति । शयने संमुखीभूय
शयनस्थोपपन्नत्वान्न मुखचुम्बनानुपपत्तिः । आपाततः मोहजननात् भोतृणा इयं
समूहा प्रहेलिका ॥ ११९ ॥

परिहारिकामुदाहरति—विजितेति । विना पक्षिणा गृहेन जितः

अमृतहरणे विजितः इन्द्रः तस्याभ्रमयः पुत्रः अर्जुनः तस्य द्वेपी द्वेष्टा कर्णः

तस्य गुरुः पिता सूर्यः तस्य पादैः किरणैः हतः संतप्तः । जनः हिमं शीतं

हिमापहामित्रघरेर्व्याप्तं व्योमाभिनन्दति ॥ २२० ॥

न स्पृशत्यायुधं जातु न स्त्रीणां स्तनमण्डलम् ।

अमनुष्यस्य कस्यापि हस्तोऽयं न किलाफलः ॥ १२१ ॥

केन कः सह संभूय सर्वकार्येषु संनिधिम् ।

लब्ध्वा भोजनकाले तु यदि दृष्टो निरस्यते ॥ १२२ ॥

अपहन्ति इति हिमापह अग्नि तस्य अमित्र शत्रु जल तस्य धरा जलधरा ।
मेघा इत्यर्थे तै । व्याप्त आच्छन्म् । व्योम आकाशम् । अभिनन्दति प्रशसति ।
अत्र यौगिकशब्दपरपरया प्रकृतार्थस्योद्भवनात् योगमालारिमिका प्रहेलिका ॥ १२० ॥

एकच्छन्नामुदाहरति—न स्पृशतीति । कस्यापि अमनुष्यस्य मनुष्यत्वा-
नर्हस्य । हस्त जातु कदाचिदपि । आयुः न स्पृशति । तथा स्त्रीणां युवतीनाम् ।
स्तनमण्डलं च न स्पृशति । तथापि अयं हस्तः अफलः फलशून्यः । न । कि-
लेति निधये । अयं अर्थः आपाततः प्रतीयते । विचारे तु आयुषस्य कुच-
मण्डलस्य च स्पर्शमात्रेण नास्मिन् पौरुषत्वं रसिकत्वं वा तत् कथमस्य हस्तः
सफलः स्वक्रियाकरणासमर्थत्वात् इति निरोधः । तत्परिहाराय अमनुष्यशब्देन
गन्धर्वशब्दो लभ्यते । तथा च अमनुष्यस्य गन्धर्वस्य हस्तः गन्धर्वहस्तः एरण्ड-
वृक्षः । तथाच हारावली—अगण्डपञ्चागुलवर्धमाना गन्धर्वहस्तविपुटाफलश्च
इति । स च आयुधः न स्पृशति । तत्खण्डने आयुधस्य मालिन्यं जायते ।
तथा स्त्रीस्तनमण्डलं न स्पृशति । तस्य कण्डूकरत्वात् । स च अफलो न भवति
फलवत्त्वात् । अत्र च आश्रितः फलं व्यक्तं न तु आश्रयो वृक्षः व्यक्तः इति
एकच्छन्ना प्रहेलिकेत्यम् ॥ १२१ ॥

उभयच्छन्नामुदाहरति—केनेति । कः पदार्थः । केन पदार्थेन । सह संभूय
समुत्पद्य । सर्वकार्येषु संनिधिं सानिध्यम् । लब्ध्वा च भोजनकाले यदि दृष्टः स्यात्
तर्हि निरस्यतः दूरीक्रियते । इति प्र. ३ । उत्तरं तु कः कस्य मस्तकस्य अयं कु-
वेरा । इदमणैः । केन सह मस्तकेन सह । संभूय समुत्पद्य । सर्वकार्येषु
चूडागणिमालाविधारणकार्येषु । संनिधिं लब्ध्वा भोजनकाले दृष्टः । पात्रे इति
शेषः । निरस्यते अगुचिवाद्दूरीक्रियते । अत्र आश्रयाश्रयिणोर्मस्तककेरापो
उभयोः छत्त्वाद्युभयच्छन्ना इयं प्रहेलिका ॥ १२२ ॥

सहया सगजा सेना समटेयं न चेजिता ।

॥ अमातृकोथं मूढः स्यादक्षरञ्च नः सुतः ॥ १२२ ॥

सा नामान्तरितामिश्रा वञ्चितारूपयोगिनी ।

एवमेवेतरासामप्युन्नेयः संकरक्रमः ॥ १२४ ॥

॥ इति प्रहेलिकाचक्रम् ॥

संकीर्णमुदाहरति—सहयेति । सहया हयैरश्वैः सहिता सहया । तथा सगजा गजैः करिभिः सहिता सगजा । तथा समटा मटैः योधैः सहिता समटा । एतादृशी सेना न चेजिता न पराभूता चेत् । अयं नः अस्माकम् । सुतः अक्षरञ्चः परमार्थतत्त्वविदपि । अमातृकः याति परापरसामर्थ्यं परिमाति इति माता न माता अमाता परापरबलानवच्छेत्ता । पश्चात् स्वार्थे कः । एतादृशः मूढः एव स्यात् । इति उक्तानार्थः । गूढार्थस्तु सहया हकारेण यकारेण च सहिता सहया । अत्र हकारेण सर्वे उष्माणः शपसहाः गृह्यन्ते यकारेण च अन्तस्था यरछाः । तथा सगजा गकारेण जकारेण च सहिता । अत्र गकारेण सर्वः कवर्गः जकारेण चवर्गश्च ज्ञेयः । तथैव समटा पवर्गटवर्गसहिता । तथा सेना इकारेण नकारेण च सहिता । इकारेण अच्चा नकारेण तवर्गस्य च संप्रहः । एवं भूता अक्षराणां पङ्क्तिरिति शेषः । न जिता चेद् सम्यगुच्चारणेन लेखनेन वा स्थायसी न कृता चेद् । अयं नः सुतः अक्षरञ्चः न क्षरन्ति इति अक्षराः वेदाः तद्विदपि । अमातृकः मातृकाः वर्णाः न सन्ति सम्यक् लेखनेनोच्चारणेन वा यस्य सः । वर्णलेखनोच्चारणानभिज्ञः मूढः स्यात् । वर्णव्यवहारानभिज्ञत्वात् । अमात्रिकः इति पाठे प्रथमार्थे मात्रा विषयाः ते न सन्ति यस्य विषयपराङ्मुख इत्यर्थः । द्वितीयार्थे मात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुतोच्चारणालविशेषः स नास्ति यस्य तत्रानभिज्ञ इत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अत्र संकीर्णता विशदयति—सेति । सा अपुना दर्शितयम् । संकीर्णा । यतः नामान्तरितामिश्रा हयादिशब्दानां विविधार्थकल्पनान्नामान्तरिताख्यया प्रहेलिकया मिश्रा ज्ञेया । तथा वञ्चितारूपयोगिनी वञ्चिताख्या या प्रहेलिका तद्रूपेण योगः

१ अमात्रिकः य, ड, प.

२ अस्माच्छ्लोकादनन्तरं अ पुस्तके अधिकं—

इति प्रहेलिकामार्गो दुष्करात्मा पदार्थितः ।

अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम् ।

शब्दहीनं यतिग्रहं भिन्नवृत्तं विसंधिकम् ॥ १२५ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च ।

इति दोषा दशैवैते वर्ज्याः काव्येषु सूरिभिः ॥ १२६ ॥

संबन्धः अस्ति अस्या एतादृशी अपि अस्ति । सेनाशब्दस्य प्रसिद्धस्य अत्र
अविवक्षितत्वाद् वञ्चिताभ्या प्रहेलिकापि विद्यते इति भावः । एवमेव इतरासां
प्रहेलिकानां अपि संकरक्रमः उच्यते । अत्र द्वयोः सांकर्यं दर्शितम् ।
अन्यैव दिशा त्रिचतुःप्रभृतीनां सांकर्यमुच्येयमिति भावः ॥ १२४ ॥

एतावत्पर्यन्तं द्वितीयपरिच्छेदारम्भे—काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलंकारान्
प्रचक्षते (२०१) इति उद्दिष्टान् काव्यशोभाकरस्तेनोपादेयधर्मान् अलंकारान्
शब्दालंकाराश्च निरूप्य—तद्वत्त्वमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन (१०१)
इति हेयधर्मान् दोषान् व्याचिख्यासुः भरतादिभिः संगृहीतानां दशसंख्यायां
नामेव विवरणं संप्रदायानुगृहीतं तथा अन्यैः अधिकतया संगृहीतानां केवांचित्
तेष्वन्तर्भावं केवांचिदनुपयुक्ता मन्वमानः श्लोकद्वयेन तानुद्दिशति—अपार्थ-
मिति देशकालेति च । दोषाणां पूर्वं सामान्यलक्षणं विधेयमनन्तरं भेदाः
इत्ययं शास्त्रीयः पन्थाः । तदनुरोधेन दोषसामान्यलक्षणं वर्ज्या इति ज्ञेयम् ।
तथा च काव्येषु सूरिभिः ये अभिमतप्रतीतिव्यवधायकतया विज्ञभूताः सन्तः

विद्वत्प्रयोगको ज्ञेयो न हि मञ्जोत्तराश्रयः ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतो मन्मथप्रहेलिकायकारो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

काव्ये दोषगुणात्रेव विज्ञातव्या विचक्षणैः ।

दोषा विपक्षयस्त्वस्य (०ये तत्र क) गुणाः संपक्षय (०ये य क)स्तथा ॥

तथा क पुरतरेषु आपि—

इति प्रहेलिकायां दुष्कराणां वर्णिताः ।

विद्वत्प्रयोगतो ज्ञेया मार्गाः मञ्जोत्तरादयः ॥ १२५ ॥

॥ इति प्रहेलिकाचरुम् ॥

विशदयदिरनेन सुबभूवा सुदुस्तरमप्येवैति हि ।

न हि तदप्यनयेदति कृतश्रमः प्रसूतिं नश्येत्तुमिदं विना ॥ १२६ ॥

इत्याचार्यदण्डिनः कृतो काव्यादर्शो सुदुष्करो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

पुष्पिकानन्तरं 'काव्ये दोषगुणा' इत्यादिश्लोकः अपुस्तकस्था अप्रापि दृश्यते ।

प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहानिर्दोषो न वेत्यसौ ।

विचारः कर्कशः प्रायस्तेनालीढेन किं फलम् ॥ १२७ ॥

- शब्दत् काव्यस्य हेयतामापादयन्ति इति वर्जिताः ते दोषाः इति दोषसामान्य-
लक्षणं ज्ञेयम् । वामनो गुणविपर्ययात्मनो दोषाः इत्याह । प्रकाशकृत्—मुख्यार्थ-
११ हतिर्दोषः इति । केचित्तु दुष्यति काव्यं अनेनेति करणे घञा दोषशब्दं
निष्पाद्य तदेव लक्षणमाहुः । सर्वेषां संग्रहः उपर्युक्तलक्षणे भवतीति सुधी-
मिराकलनीयम् । यस्य विशेषाः । अपार्थ अर्थशून्यम् । व्यर्थ विरुद्धार्थम् । एकार्थ
१५ अभिन्नार्थम् । संशयं संदिग्धम् । अपक्वं कगविरहितम् । शब्दहीनं अपेक्षित-
शब्दन्यूनम् । यतिभ्रष्टं विश्रान्तिविच्छेदशून्यम् । भिन्नवृत्तम् वृत्तनियमभ्युतम् ।
विसंधिकं संधिशून्यम् । देशकालकलाकेन्यायागमानां विरोधि विरुद्धार्थं च
१६ काव्यं दुष्टमिति शेषः । इति एते सूरिभिः काव्येषु वर्ज्या दोषा दश सन्तीति
शेषः । उक्तं हि भरतेन—

गुडार्थमर्थान्तरमर्थहीनं भिन्नार्थमेकार्थमभिष्टुतार्थम् ।

- १८ न्यायादपेतं विषमं विसंधि शब्दभ्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥ (१६८४)
इति । प्रकाशकारैः—रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः (७१) इत्यादि प्रबन्धेन
रसप्राधान्यतया यद् रस—अर्थ-शब्दगत्वेन दोषाणां त्रैविध्यं परिकल्पितं तन्नेष्टं
२१ आचार्यदण्डिनः । यतः—शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली (११०)
इत्येतावदेव काव्यलक्षणं तस्याभिप्रेतम् । तदनुरोधेनैव अत्र शब्दार्थानां दोषाणां
परिगणनं तेन कृतमिति बोद्धव्यम् ॥ १२५—१२६ ॥

इदानीं भामहिनः—प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तहीनं दुष्टं च नेष्यते इति आधिक्येन
गणितान् दोषान् निराकरिष्युराह—प्रतिज्ञेति । तत्र साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ।
१ साध्यसाधनं हेतुः । प्रसिद्धोदाहरणोपन्यासः दृष्टान्तः । एषां हानिः वैकल्प्यम् ।
दोषः अभिमतप्रतीतिव्याघातकतया वर्ज्यत्वेन दोषः । न वेति असौ पर्यनुयुज्य-
मानो विचारः एकतरावधारणेन निश्चयः । प्रायः कर्कशः केवलशास्त्रीयसरण्य-
१ वगादित्वात् रूक्षः । अतः सरसेस्मिन् साहित्यप्रबन्धे आलीढेन आस्वादितेन
ज्ञातेनेत्यर्थः । तेन दोषादोषत्वविचारेण । किं फलम् न कोप्युपयोगोस्ति । यथा
शास्त्रीया अपि अभिधालक्षणान्यञ्जनादयः पदार्था उपयुक्ता इति तत्तदालंकारे

समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थमितीष्यते ।

उन्मत्तमत्तवालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति ॥ १२८ ॥

समुद्रः पीयते देवैरहमस्मिं जरातुरः ।

अमी गर्जन्ति जीमूता हरेरैरावर्णः प्रियः ॥ १२९ ॥

- १ विवेचिताः यथा वा शास्त्रीयः उद्देशविधेयमावविचारः उल्लेखालंकारे सप्रपञ्चं निरूपितः न तथायं विषयः इति न तद्विचारः क्रियते । तथा अभिमतप्रतीति-
व्याघातकरं दुष्टं तच्च न सर्वत्र प्रतिज्ञादिहानौ वर्तते । अप्रतिज्ञातानां प्रासाङ्गिक-
१२ साध्यानामपि कविभिः वर्णितत्वात् । निर्हेतुता च प्रसिद्धसाध्ये नैव वैरस्यमा-
न्यद्वति । दृष्टान्तोपन्यासस्वच्छंकार एव । तद्वानिरपि नात्यन्तैरस्पजनिका । अलं-
कारशून्यत्वेपि काव्यगानपायात् । तस्मान्न केवलं प्रतिज्ञादिहानिः दोषस्वरूपा
१५ किन्तु यत्र सा अभिमतप्रतीतिव्याघातकारिणी तत्र दोषो नान्यत्र इति अनित्य-
दोषविचारो नायमस्याभिधितन्त्यते इति भावः ॥ १२७ ॥

उद्देशकमानुरोधेनादावपार्थं लक्षयति—समुदायेति । समुदायस्य वाक्य-
घटकपदसमूहस्य महावाक्यघटकवाक्यसमूहस्य वा यः अर्थः विशेषणविशेष्य-
भावेन संबद्धतया एकतया प्रतीयमानः प्रतिपाद्यः तेन शून्यम् । यद्वाक्यं महावाक्यं
वा । तत् अपार्थम् अपार्थसंज्ञकदोषदुष्टम् । इष्यते कविभिरिति शेषः । यत्र
योग्यताकाङ्क्षासंयभावेन न पदानां वाक्यानां वार्थावगतिर्भवति तत् अपार्थम् इति
भावः । तच्च अपार्थं वाक्यं उन्मत्ता उन्मादरोगाभिभूताः यत्ता मद्यादिना मूढाः
बाढाः दिशवः तेषां उन्मत्तमत्तवालानाम् । उक्तेः भाषणात् । अन्यत्र दुष्यति ।
अनुन्मत्तादीनामुक्तौ तद्वाक्यं दुष्टम् । उन्मत्तोक्तौ न दुष्टम् । इति त्रैयमिति
भावः ॥ १२८ ॥

अपार्थमुदाहरति—समुद्रः पीयते इति । देवैः समुद्रः पीयते । अत्र
योग्यतायाः जगतात् पदसमुदायार्थशून्यत्वम् । अहं जरातुरस्मि । अमी
जीमूताः मेघाः । गर्जन्ति । हरेः इन्द्रस्य । ऐरावतः ऐरावतः । प्रियः । इति त्रीणि
वाक्यानि रसार्थोपसर्गान्यपि परस्परानाकाङ्क्षान्तात् तेषामप्राप्तिविरहेण

१ *ध्वजिष्यते. अ. *ध्वजिष्यते. अ. २ तन्मत्तमत्तवालानां. अ. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५३१. ५३२. ५३३. ५३४. ५३५. ५३६. ५३७. ५३८. ५३९. ५४०. ५४१. ५४२. ५४३. ५४४. ५४५. ५४६. ५४७. ५४८. ५४९. ५५०. ५५१. ५५२. ५५३. ५५४. ५५५. ५५६. ५५७. ५५८. ५५९. ५६०. ५६१. ५६२. ५६३. ५६४. ५६५. ५६६. ५६७. ५६८. ५६९. ५७०. ५७१. ५७२. ५७३. ५७४. ५७५. ५७६. ५७७. ५७८. ५७९. ५८०. ५८१. ५८२. ५८३. ५८४. ५८५. ५८६. ५८७. ५८८. ५८९. ५९०. ५९१. ५९२. ५९३. ५९४. ५९५. ५९६. ५९७. ५९८. ५९९. ६००. ६०१. ६०२. ६०३. ६०४. ६०५. ६०६. ६०७. ६०८. ६०९. ६१०. ६११. ६१२. ६१३. ६१४. ६१५. ६१६. ६१७. ६१८. ६१९. ६२०. ६२१. ६२२. ६२३. ६२४. ६२५. ६२६. ६२७. ६२८. ६२९. ६३०. ६३१. ६३२. ६३३. ६३४. ६३५. ६३६. ६३७. ६३८. ६३९. ६४०. ६४१. ६४२. ६४३. ६४४. ६४५. ६४६. ६४७. ६४८. ६४९. ६५०. ६५१. ६५२. ६५३. ६५४. ६५५. ६५६. ६५७. ६५८. ६५९. ६६०. ६६१. ६६२. ६६३. ६६४. ६६५. ६६६. ६६७. ६६८. ६६९. ६७०. ६७१. ६७२. ६७३. ६७४. ६७५. ६७६. ६७७. ६७८. ६७९. ६८०. ६८१. ६८२. ६८३. ६८४. ६८५. ६८६. ६८७. ६८८. ६८९. ६९०. ६९१. ६९२. ६९३. ६९४. ६९५. ६९६. ६९७. ६९८. ६९९. ७००. ७०१. ७०२. ७०३. ७०४. ७०५. ७०६. ७०७. ७०८. ७०९. ७१०. ७११. ७१२. ७१३. ७१४. ७१५. ७१६. ७१७. ७१८. ७१९. ७२०. ७२१. ७२२. ७२३. ७२४. ७२५. ७२६. ७२७. ७२८. ७२९. ७३०. ७३१. ७३२. ७३३. ७३४. ७३५. ७३६. ७३७. ७३८. ७३९. ७४०. ७४१. ७४२. ७४३. ७४४. ७४५. ७४६. ७४७. ७४८. ७४९. ७५०. ७५१. ७५२. ७५३. ७५४. ७५५. ७५६. ७५७. ७५८. ७५९. ७६०. ७६१. ७६२. ७६३. ७६४. ७६५. ७६६. ७६७. ७६८. ७६९. ७७०. ७७१. ७७२. ७७३. ७७४. ७७५. ७७६. ७७७. ७७८. ७७९. ७८०. ७८१. ७८२. ७८३. ७८४. ७८५. ७८६. ७८७. ७८८. ७८९. ७९०. ७९१. ७९२. ७९३. ७९४. ७९५. ७९६. ७९७. ७९८. ७९९. ८००. ८०१. ८०२. ८०३. ८०४. ८०५. ८०६. ८०७. ८०८. ८०९. ८१०. ८११. ८१२. ८१३. ८१४. ८१५. ८१६. ८१७. ८१८. ८१९. ८२०. ८२१. ८२२. ८२३. ८२४. ८२५. ८२६. ८२७. ८२८. ८२९. ८३०. ८३१. ८३२. ८३३. ८३४. ८३५. ८३६. ८३७. ८३८. ८३९. ८४०. ८४१. ८४२. ८४३. ८४४. ८४५. ८४६. ८४७. ८४८. ८४९. ८५०. ८५१. ८५२. ८५३. ८५४. ८५५. ८५६. ८५७. ८५८. ८५९. ८६०. ८६१. ८६२. ८६३. ८६४. ८६५. ८६६. ८६७. ८६८. ८६९. ८७०. ८७१. ८७२. ८७३. ८७४. ८७५. ८७६. ८७७. ८७८. ८७९. ८८०. ८८१. ८८२. ८८३. ८८४. ८८५. ८८६. ८८७. ८८८. ८८९. ८९०. ८९१. ८९२. ८९३. ८९४. ८९५. ८९६. ८९७. ८९८. ८९९. ९००. ९०१. ९०२. ९०३. ९०४. ९०५. ९०६. ९०७. ९०८. ९०९. ९१०. ९११. ९१२. ९१३. ९१४. ९१५. ९१६. ९१७. ९१८. ९१९. ९२०. ९२१. ९२२. ९२३. ९२४. ९२५. ९२६. ९२७. ९२८. ९२९. ९३०. ९३१. ९३२. ९३३. ९३४. ९३५. ९३६. ९३७. ९३८. ९३९. ९४०. ९४१. ९४२. ९४३. ९४४. ९४५. ९४६. ९४७. ९४८. ९४९. ९५०. ९५१. ९५२. ९५३. ९५४. ९५५. ९५६. ९५७. ९५८. ९५९. ९६०. ९६१. ९६२. ९६३. ९६४. ९६५. ९६६. ९६७. ९६८. ९६९. ९७०. ९७१. ९७२. ९७३. ९७४. ९७५. ९७६. ९७७. ९७८. ९७९. ९८०. ९८१. ९८२. ९८३. ९८४. ९८५. ९८६. ९८७. ९८८. ९८९. ९९०. ९९१. ९९२. ९९३. ९९४. ९९५. ९९६. ९९७. ९९८. ९९९. १०००.

इदमस्वस्थचित्तानामभिधानमनिन्दितम् ।

इतरत्र कविः को वा प्रयुञ्जीतैवमादिकम् ॥ १३० ॥

एकवाक्ये प्रबन्धे वा पूर्वापरपराहतम् ।

विरुद्धार्थतया व्यर्थमिति दोषेषु पठ्यते ॥ १३१ ॥

एकवाक्यत्वाभावः । ततश्च न समुदायार्थप्रतीतिः । न वा केवलं स्वार्थसंपादनेन विश्रान्तौ विशेषार्थावगतिः । अतः अपार्थमेतत् । महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामङ्गाङ्गित्वेनैवार्थबोधो भवति । तथाचोक्तम्—

स्वार्थबोधसमर्थानामङ्गाङ्गित्वव्यपेक्षया ।

१ वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहस्य जायते ॥

इति ॥ १२९ ॥

अपार्थदोषस्य गुरुत्वमपवादपरिहारपूर्वकं कथयति—इदमिति । अस्वस्थचित्तानां उन्मादादिभिरभिभूतमनसान् । इदं पूर्वदर्शितम् । अभिधानं कथनम् । अनिन्दितं निर्दोषम् । स्यात् । प्रयोक्तुरनवधानतया शिष्यस्तद्वाक्यं सदोषं नैव जानीयुरिति भावः । इतरत्र उन्मादादिभिन्नप्रयोक्तृषु मध्ये । को वा कविः पण्डितः । एवमादिकं योग्यताकाङ्क्षादिभिर्विरहितं वाक्यम् । प्रयुञ्जीत न कोपि प्रयुञ्जीत इत्यर्थः ॥ १३० ॥

व्यर्थं लक्षयति—एकेति । एकवाक्ये एकस्मिन् वाक्ये । तथा प्रबन्धे वाक्यसंघाते वा । पूर्वापरपराहतं पूर्वापरविरुद्धार्थम् । वस्तु अस्ति चेत् तद् व्यर्थ-तया विरुद्धार्थतया व्यर्थम् । इति व्यर्थसंज्ञकदोषेषु पठ्यते गण्यते । अनेन व्यर्थ-मित्यत्र विरिति उपसर्गः विरुद्धार्थकः न तु अभायार्थकः इति सूचितम् । अर्थविरोधश्चात्र शब्दबोधानन्तरं पर्यालोचनया प्रतीयते । अपार्थं तु आकाङ्क्षादिविरहात् शब्दबोध एव न भवति । एकवाक्ये प्रबन्धे च इत्यनेन वाक्य-प्रबन्धपर्यालोचनया विरोधप्रतिभानं अस्या त्रिपयः प्रकरणादिपर्यालोचनया विरोधप्रतिभासस्तु वक्ष्यमाणदेशकाद्यादिविरोधविषयः इति विवेकः । अस्मिन् एव दोषे अन्यैरुक्ता विरुद्धमतिवार्तित्व-प्रकाशितविरुद्धत्व-अमतपरार्थत्व-परिपन्थि-रसाङ्गपरिग्रहादयो दोषा अन्तर्भगन्तीति ज्ञेयम् ॥ १३१ ॥

जहि शत्रुर्वलं कृत्स्नं जयं विश्वंभरामिमाम् ।

तवं नैकोपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ १३२ ॥

अस्ति काचिदवस्था सा साभिपङ्गस्य चेतसः ।

यस्यां भवेदभिमतता विरुद्धार्थापि भारती ॥ १३३ ॥

परदाराभिलापो मे कथमार्यस्य युज्यते ।

पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥ १३४ ॥

प्रबन्धगतव्यर्थत्वमुदाहरति—जहीति । कृत्स्नं शत्रुर्वलं जहि विनाशाय । इमां विश्वंभरां जय स्वायत्तां कुरु । सर्वभूतानुकम्पिनः प्राणिमात्रेषु दयां भुङ्क्ष्व । तत्र एकोपि विद्वेष्टा शत्रुर्नास्ति । अत्र शत्रुशून्यस्य सकलशत्रुवधहननं तथा सर्वभूतानुकम्पिनः पृथ्वीजयश्च पर्यालोचनया नोपपद्यते ॥ १३२ ॥

विरुद्धार्थता कचिद् गुणो भवतीति कथयति—अस्तीति । साभिपङ्गस्य दुःखादिना अभिभूतस्य । अभिपङ्गः पुच्छिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु । इति मेदिनी । चेतसः काचिद् सा अवस्था विवेकशून्या स्थितिः । अस्ति । यस्यां अवस्थायाम् । वक्तुः विरुद्धार्थापि भारती अभिमतता भवेत् शिष्टैः न केवलं निर्दोषत्वेन अनुमता किंतु गुणवत्तया अङ्गीकृता भवेत् ॥ १३३ ॥

व्यर्थस्य गुणत्वमुदाहरति—परेति । आर्यस्य अभिजनवतः । मे परदाराभिलापः पराङ्मनाभिरतिः । कथं युज्यते । तस्याः पराङ्मनायाः तरलं उज्ज्वलमप्यजनितसंभवात् चञ्चलम् । दशनच्छदं अधरोष्ठम् । कदा नु पिबामि । अत्र पूर्वार्धोक्तस्य आर्यस्य परदाराभिमूल्यत्वस्य तस्या रदनच्छदं पिबामि इति उत्तरार्धोक्त विरुद्धम् । तत्र कामाभिभूतस्य न दोषावह प्रत्युत गुणावहम् । तथाच नेदं वाक्यं व्यर्थदोषवत् । अत्राहुः प्रेमचन्द्रशर्माणः । अत्र पूर्वार्धे व्यग्रस्य शान्त्यभिचारिणो रत्यास्यभासस्य उत्तरार्धव्यग्रत्वेन शृङ्गारव्यभिचारिणोऽमुष्येन सह सन्नपि शिरोषः प्रयोक्तुः नियोगाभिभूतत्वव्यञ्जकतया शृङ्गारपोषकत्वात् कमपि चमत्कारमायहतीति गुण एव । अत्र द्वयोर्शिरोषः । एवं एकत्र बहूनां विरोधे चमत्कारविशेषः । यथा—

१ * कलम्. १, दरा.

२ भर अ.

३ अयम्. दरा.

४ न हि ते क्रोधि. दरा; न प ते क्रोधि. १, दरा.

५ साभिलापस्य. दरा.

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोपि कीर्त्यते ।

अर्धतः शब्दतो वापि तदेकार्थं मतं यथा ॥ १३५ ॥

उत्कामुन्मनयन्त्येते वालां तदलकत्वपः ।

१२

काकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुल भूयोपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कान्त मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वमेपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थमुपैहि कः खलु युवा धन्योदरः पात्यति ॥

- १५ इति । अत्र शान्ताङ्गानां वितर्कमतिशङ्काधृतिनां विप्रलम्भाङ्गैरौत्सुक्यस्पृति-
 दैन्यचिन्ताभिः सह सन्नपि विरोधः प्रयोक्तुर्बिरहाभिभूतस्वस्यञ्जनात् शृङ्गारप्रकर्ष-
 माविर्भावयति । नव्यास्थेयंविधस्थले विरुद्धानां बाध्यत्वेनोक्तत्वाद् गुणत्वमित्याहुः ।
 १८ यथा—संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन बचो गुणः । इति ॥ १३४ ॥

- क्रमप्राप्तं एकार्थं लक्षयति—अविशेषेणेति । यदि पूर्वोक्तं वक्षः । अर्धतः
 शब्दतो वा अविशेषेण विशेषश्च्युतेन अभिज्ञेनेत्यर्थः । भूयोपि पुनरपि । कीर्त्यते
 १३ तत् एकार्थं मतम् । अत्र अविशेषेणेत्यनेन विशेषविवक्ष्योक्तार्थस्य पुनःकीर्तनं
 न दोषाय इति बोद्धव्यम् । एतदेव अनुकम्पायतिशयः (३११७) इत्यनेन
 ग्रन्थकर्त्रा स्फुटीक्रियते । केचित्तु अविशेषेण एकरूपेण इत्यर्थं दर्शयन्ति ।
 १६ अयं च दोषः एकार्थः एकार्थगतः एकाकारशब्दगतश्चेति ज्ञेयम् । तेन च
 भिन्नार्थक एकाकारशब्दप्रयोगे नायं दोषः । अन्यथा सर्वस्यापि यमकस्यैकार्थ-
 दोषप्रसक्तत्वापत्तिः । अत एव शब्दपौनरुक्त्येयस्यापि अङ्गत्वादकार्थ इति संज्ञा
 १७ समुपपन्ना । अन्यथा गुणदोषालंकारसंज्ञानां प्रायः योगवच्छादेव प्रवृत्तिः इति
 सर्वालंकारिकसंमतत्वात् भिन्नार्थकैकाकारशब्दावृत्तौ एकार्थ इति संज्ञा अनुपपन्ना
 स्यात् । एवं च—सुरा विप्रेः सुरा नाचैः सेव्यन्ते भक्तिभावतः । इति देवमध-
 १८ वाच्यैकाकारस्य सुराशब्दस्यावृत्तौ नायं दोषः । यत्र शब्दभेदः तत्र केवलं
 अर्थस्य पौनरुक्त्यम् । यत्र तु शब्दभेदः तत्र शब्दाद्यर्थोः पौनरुक्त्यमिति ज्ञेयम् ।
 अर्धतः शब्दतो वा—इत्यनेन अर्वाचीनैरुक्तस्य पौनरुक्त्यार्थदोषस्य कथितपद-
 १९ वाक्यशब्ददोषस्य चोभयोरत्र समूहः इति सूचितम् ॥ १३५ ॥

अर्धगतमेकार्थमुदाहरति—उत्कामिति । तस्याः वालायाः अलकानां इव

अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीरास्तनयित्त्वः ॥ १३६ ॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते ।

विट् येषां ते तदलङ्कारविषयः । स्तनयित्त्वः गर्जनशीलाः । तडित्वन्तः त्रिगुणुक्ताः ।

१ गम्भीरा अम्भोधराः उत्का उत्कण्ठिताम् । बाला उन्मनयन्ति सोत्तुका कुर्वन्ति ।

अत्र गम्भीराः स्तनयित्त्वः इति तथा उत्का उन्मनयन्ति इति शब्दा एकार्पा

एव इति पौनरुक्त्यम् । पर्यायान्तरानुपादाने प्रकारान्तरेण पूर्वोक्तार्थस्य पुनः

१ प्रतीतावप्यस्य सद्भावो ज्ञेयः । यथा—

सहसा विदधीत न क्रिया-

मविवेकः परमापदा पदम् ।

१

वृणते हि विमृश्यकारिण

गुणलुब्धाः स्वयमेव सपदः ॥

इति । अत्रोत्तरार्धेन व्यतिरेकेण द्वितीयपादार्थः अभिहितः इति पौनरुक्त्यम् ।

१ यत्रावयवार्थपेक्षया संज्ञाशब्दानामुपादानं न तत्राय दोषः । यथा—

सा त्रियामा तदार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ।

राजो त्रिजपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ॥

१ अत्र त्रियामाशर्वरीशब्दयोरेकार्थत्वेऽपि त्रियामाशब्दः अवयवार्थमादाय शर्वरीपेक्षे-

पणत्वेन प्रयुक्तः । अतो नात्र एकवर्गतादोषः । तथैवोक्तोदाहरणे तडित्वन्तः इति

शब्दस्य न पौनरुक्त्यमिति बोध्यम् । मूले अर्थतः पौनरुक्त्यं दर्शितम् । शब्दतः

१ पौनरुक्त्यं तु प्रकाशे दर्शितम् । यथा—

अधिकरतलतन्य कल्पितस्वापलीला

परिमितननिनीलताण्डिमा गण्डपाटी ।

११

सुतनु कपय यस्य व्यध्रयायत्रेश्वर

स्मरनरपतिः ललाटोपराज्याभिरुहः ॥ (४० ३४२)

न दोषः पुनरुक्तोपि प्रत्युतेयमलंक्रिया ॥ १३७ ॥

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा ।

हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी ॥ १३८ ॥

निर्णयार्थं प्रयुक्तानि संशयं जनयन्ति चेत् ।

वचांसि दोष एवासौ ससंशय इति स्मृतः ॥ १३९ ॥

दोषः दोषवान् । प्रत्युत इय अलक्रिया काव्यशोभाधायकत्वेन स अलकारो भवति ।
तदुक्तं भामहेन —

कथमाक्षितचित्तः सन्नक्तमेवामिधास्यते ।

भयशोकाभ्यसूयासु हर्षविस्मययोरपि ।

यथाह गच्छ गच्छेति पुनरुक्तं न तद्विदुः ॥ (४*१३) इति ।

धनुर्ग्या—कर्णावतस-श्रवणकुण्डल-शिर शेखर-मुक्ताहार-पुष्प-माला-करि-कलभ-
इत्यादौ विशेषार्थविवक्षया न पौनरुक्तदोष इति तु वामनादय मन्यन्ते ॥ १३७ ॥

अनुकम्पाया पौनरुक्तं निर्दोषत्वमुदाहरति—हन्यत इति । सा वरारोहा
सुन्दरी । अकाण्डवैरिणा निष्कारणरिपुणा । स्मरेण हन्यते पीड्यते । चारूणि
मनोहराणि सर्वाणि अङ्गानि यस्या सा चारुसर्वाङ्गी हन्यते । मञ्जुभाषिणी
मधुरवचना हन्यते । अत्र हन्यते इतिपदस्य पौनरुक्त्य नायिकायाः प्रस्तुताया
अनुकम्पनीयत्वं सविशेषं द्योतयन् कमपि चमत्कारमावहन् काव्यमुपस्कुरुते
इति नात्र एकार्थत्वदोषः । एव विधेयानुवादादावपि । यथा—उदेति सविता
ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च । इत्यत्र नाय दोषः इति अग्नीचीनाः ॥ १३८ ॥

ससंशयं लक्षयति—निर्णयार्थमिति । निर्णयार्थं निश्चयार्थम् । प्रयुक्तानि
वचांसि चेत् यदि संशयं जनयन्ति सदेहमुत्पादयन्ति । तर्ह्यसावेव दोषः ससंशयः
एतत्सङ्गकः स्मृतः । एतेन संशयार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य संशयजनकत्वे न
दोषः । एतच्चात्र स्फुटीभविव्यति । अयं च दोषः शब्दगतोऽर्थगतश्च बोद्धव्यः ।
यत्र संशयेन निश्चितान्वयबोधानुपपत्त्या निश्चितार्थानुपपत्तिः तत्र शाब्दः । यत्र
तु अर्थबोधानन्तरं वक्त्रावनिश्चयस्तत्रार्थगतः । यथा काव्यप्रकाशे—

मनोरथप्रियालोकरसलोलैक्षणे सखि ।

आरादृचिरसौ माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशम् ॥ १४० ॥

ईदृशं संशयायैव यदि जातु प्रयुज्यते ।

स्यादलंकार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १४१ ॥

पश्याम्यनङ्गजातङ्गलङ्घितां तामनिन्दिताम् ।

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु ।

सेव्या नितम्बा किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥ (पृ० २९१)

अत्र प्रकरणाद्यभावे सदेह इति ॥ १३९ ॥

शब्दगत सशयमुदाहरति— मनोरथेति । जार प्रति सानुरागं पश्यन्ती नायिका प्रति त-मातुस्तदाचरणपरिद्वानशङ्कया सख्या उक्तिरियम् । मनोरथप्रियः वाञ्छितप्रेयान् तस्य आलोकने य. रस प्रेमावेशः तेन लोले तरले ईक्षणे यस्या सा तत्सबुद्धिः । सखि असौ तव माता आरादृचिः समीपवर्तिनी । अत ईदृश तव दुराचारम् ॥ द्रष्टु सा न क्षमा न सहिष्यते । तन्निवर्तस्वेति भावः । अथवा आरात् दूरवर्तिनी सा तव ईदृशं सत्पुष्पजारप्रेक्षणम् । द्रष्टु न क्षमा न समर्था । अतः पर्याप्त विहर । अत्र प्रथमार्यं त्व विहरणानिवर्तस्व द्वितीये च यथेच्छ प्रवर्तस्व इत्युभयोर्विरुद्धयोरर्थयोरेकतरस्य वक्तुरभिप्रेतस्या-निश्चयात् सशयः । अथ आरात् इति नानार्थशब्दोपनिबद्धः इति शब्दगतः ॥ १४० ॥

अस्य कुत्रचिदुणत्वं दर्शयति—ईदृशमिति । यदि जातु यदि नाम कदापि । ईदृशं सदेहयुक्त वाक्यम् । सशयायैः सशयमुद्दिश्यैव । प्रयुज्यते , उपयुज्यते । तदा असौ सशयालंकार एव स्यात् । तत्र दोषो न । तथा च सशयः विवक्षितश्चेत् तदासौ गुणः यदा त्वनिवक्षितस्तदा दोषः ॥ १४१ ॥

सशयगुणमुदाहरति—पश्यामीति । अनिन्दिता ता त्वप्रेयसीम् । अनङ्गः मदनः तस्मात् सजातन आतङ्कन व्याधिना लङ्घिता आक्रान्तान् । कटोरेण कालेन मृत्पुनः । प्रस्तां पश्यामि । न तदाशया किं तत्सबन्धिजीवनाशया किं प्रयोजनम् । साचिरादेव नामशेषा भविष्यति इत्यर्थः । इत्येकोऽर्थः । किंवा अङ्गजः

कालेनैव कठोरेण ग्रस्तां किं नस्तदाशया ॥ १४२ ॥

कामार्ता धर्मतप्ता वेत्यनिश्चयकरं वचः ।

युवानमाकुलीकर्तुमिति दूत्याह नर्मणा ॥ १४३ ॥

उद्देशानुगुणोर्थानामनूद्देशो न चेत् कृतः ।

अपक्रमाभिधानं तं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ १४४ ॥

स्थितिनिर्माणसंहारहेतवो जगताममी ।

मदनः तस्य आतङ्कः संतापः स न भवति इति अनङ्गजातङ्कः । मदनसंताप-
मिन्नप्रीत्यकालसंतापेन आक्रान्तां अत एव कठोरेण कालेन संतापजनकप्रीत्या-
दिना ग्रस्तां अभिभूतां पश्यामि । अतस्तदाशया नः किमिति पूर्ववत् । अत्र
नायकमाकुलीकर्तुं सखीवृत्तान्तं नायकाय निवेदयन्ती दासी बुद्धिपुरःसरमेव
एवं संशयं ग्राह इति गुण एषासौ न दोषः । अत्र किं नस्तदाशया इति
पाठं स्वीकृत्य बहुभिस्तत्र नायकस्य आशया इति व्याख्यातं परं तन्न रुचिर-
मित्युपेक्षितम् ॥ १४२ ॥

उक्तोदाहरणे संशयस्य प्रस्तुतत्वं दर्शयति—कामार्तेति । युवानं नायकम् ।
आकुलीकर्तुं संशयेन नायिकासमीपगमनायोः कर्तुम् । दूती वचनकौशलेन
कामार्ता धर्मतप्ता वा इति अनिश्चयकरं संशयोत्पादकम् । वचः आह । मदन-
व्यथा वा प्रीत्यव्यथा वा ज्ञात्वा व्याकुलीभूयायं द्रुतं गच्छतु इत्यभिप्रेत्य एवं दूती
जगादेति ज्ञेयम् ॥ १४३ ॥

क्रमप्राप्तमपक्रमं लक्षयति—उद्देशेति । अर्थात् उद्देशानुगुणः उद्देशः
प्रथमोपन्यासः तदनुगुणः तदनुकूलः । अनूद्देशः पथात् संवधिनां पदानां उप-
न्यासः । न कृतश्चेत् तं दोषं अपक्रमाभिधानं अपक्रमसंबन्धकम् बुधाः आचक्षते
कथयन्ति । क्रमालंकारविपक्षीभूतोयं दोष इति ज्ञेयम् । तथा च यथाक्रमोप-
न्यासे क्रमालंकारः अनुपन्यासे च दोषः । क्रमिकाणां क्रमेणैवान्वयः सुलभतया
बुद्धयारूढो भवति । विपर्यये तु वाक्यार्थबोधमान्वयमित्यस्य सदोषत्वम् ॥ १४४ ॥

अपक्रममुदाहरति—स्थितीति । जगतां स्थितिः पालनं निर्माणं

१ किं नुतं. वया. २ स्वदशम्या. क. ३ तदो. अ. ४ यथा. अ.

५ तामजा. अ. जगतां मता. कपा.

शंभुनारायणाम्भोजयोनयः पालयन्तु वः ॥ १४५ ॥

यत्नः संबन्धविज्ञानहेतुकोपि कृतो यदि ।

क्रमलङ्घनमप्याहुः सूरयो नैव दूषणम् ॥ १४६ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु ।

आद्यन्तावायतकेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः ॥ १४७ ॥

शब्दहीनमनालक्ष्यलक्षणपद्धतिः ।

उत्पत्तिः संहारो विनाश एतेषां हेतवः, कारणानि । शंभुनारायणाम्भोजयोनयः
१ अम्भोजयोनिं ब्रह्मा । ते वः पालयन्तु इत्यन्वयः । अत्रोद्देशानुरोधेन नारायणा-
म्भोजयोनिशमभवः इति अनूद्देशः युक्तः । तस्य अतिक्रमात् अपक्रमदोषोपपन्नः ।
ननु अल्पाक्षरम् इत्यनेन शंभुशब्दस्य पूर्वनिपातः इति वाच्यम् । विष्णुब्रह्म-
२ महेशास्ते सततं पालयन्तु वः । इति रचनाया औचित्यात् न तादृशी रचना
निर्दिष्टेति दिक् ॥ १४५ ॥

कचिदयं न दोषो भवति इति दर्शयति—यत्न इति । संबन्धः अन्वय-
सम्बन्धः तस्य विज्ञानहेतुः विशेषावगोचरहेतुः । एतादृशः कोपि यत्नः यदि कृतः
१ अक्रमेणानुद्दिष्टानां अपेक्षितपदे संबन्धावगमाय कविना यत्नो विहितश्चेत् इत्यर्थः ।
तादृशः क्रमलङ्घनः सूरयो विद्वांसः । दूषणं दोषावहम् । न प्राहुः ॥ १४६ ॥

निर्दिष्टमपक्रममुदाहरति—बन्धुत्याग इति । बन्धुत्यागादित्रिषु पदार्थेषु ।
आद्यन्तौ बन्धुत्यागदेशत्यागौ । आयतकेशौ दीर्घकेशविधायकौ । मध्यमः तनुत्यागः ।
१ क्षणिकज्वरः अल्पकालसतापकः । तनुत्यागः श्रेयान् न बन्धुदेशत्यागौ इत्यर्थः ।
अत्र आद्यन्तौ इत्यनेन च मध्यमः इत्यनेन च अन्वयस्य स्पष्टावबोधनात्
अक्रमिकयोरपि तयोर्न दुष्टता । यदि अत्र—द्वावेत्याद्यायतकेशौ तृतीयः क्षणिक-
२ ज्वरः । इति पाठः कल्पितः तर्हि तदपक्रमदुष्टं भवेत् । परं कविना तदन्वय-
केशपरिहारायैव आद्यन्तौ इति मध्यम इति च निर्दिष्टमतो नात्र दोषः । अत्र
प्रेमचन्द्रादिभिर्भिरूपितं किष्टमिव भाति ॥ १४७ ॥

शब्दहीनं लक्षयति—शब्दहीनमिति । लक्ष्यं शब्दः लक्षणं अनु-

पदप्रयोगोशिष्टेष्टः शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति ॥ १४८ ॥

अवते भवते बाहुर्महीमर्णवशकरीम् ।

शासनं तस्य पद्धतिः मार्गः । अनेन लक्षणेन इदं लक्ष्यं सिद्धं अस्ति लक्ष्यस्य
१ संपादकमिदमेव लक्षणम् इत्यादिक्रमः । अनालक्ष्या अदृश्या लक्ष्यलक्षणपद्धतिः
यत्र तादृशः । पदवाक्यादिप्रयोगः शब्दहीनः शब्दो हीनः अपकृष्टः असाधुतया
निकृष्टः यत्र इति अन्वर्थशब्दहीनाख्यदोषवान् । तदुक्तमाग्नेये-शब्दशास्त्रविरुद्ध-
स्त्वमसाधुत्वं विदुर्बुधाः । इति । तथा आलक्ष्यलक्ष्यलक्षणपद्धतिरपि अशिष्टेष्टश्चेत्
शिष्टानामनभिमतश्चेत् । सोऽपि प्रयोगः शब्दहीनदोषवान् । तथाहि-तथा मन्ये
दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोऽप वा । इति । अत्र पुङ्क्तिं प्रयुक्तो दैवतशब्दः-
१ पुंसि वा देवता चियाम्-इति कोशकारैरनुमतोऽपि शिष्टः नपुंसक एव प्रयुज्यते ।
अतोऽयं लक्षणानुगतोऽपि शिष्टेष्टो न । तथा-सुरस्रोतस्त्रिनी हन्त हन्ति संप्रति
सावरम् । इत्यत्र गमनार्थं हन्धातुः प्रयुक्तः । स तु हन् द्विसागत्योः इति
१२ धातुपाठे गमनार्थं पठितोऽपि शिष्टास्तस्मिन्नर्थे न तं उपयुञ्जते । अयमपि प्रयोगः
शब्दहीनो बोद्धव्यः । एवं द्विविधं शब्दहीनदोषं लक्षयित्वा तदपवादं दर्शयति-
शिष्टेष्टस्तु न दुष्यति इति । अनालक्ष्यलक्ष्यलक्षणोऽपि शिष्टः इष्टः अङ्गीकृतश्चेत् ।
१५ स न दुष्यति । यथा—

आक्षिपन्त्वरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम् ।

कोद्यवण्डसमप्राणां किमेषां खलु दुष्करम् ॥ (२३६१)

१८ अत्र नलोकाव्ययनिष्ठाखल्यर्थतृणान् (पा० सू० २।३।६९) इति सूत्रेण पृष्ठी-
निषेधेऽपि शिष्टेः एषां इति प्रयोगस्याङ्गीकरणात् न दुष्टता । संवन्धसामान्यविव-
क्षयोपपत्तिस्तु शिष्टाङ्गीकरणोद्देष्टीयं बोद्धव्यम् । एतेन अप्रयुक्तासमर्थदैवो शब्द-
२१ हीने एवान्तर्भूतो ज्ञेयो । शिष्टेष्टस्तु इत्यनेन तदपवादोऽपि संगृहीतः इति बोद्ध-
व्यम् ॥ १४८ ॥

शब्दहीनमुदाहरति-अवत इति । हे महाराजन् भवते बाहुः तव भुजः ।
अर्णवाः शकरी=मेखला यस्या तां सार्णवामित्यर्थः । शकरी मेखलानयोः इति
३ विश्वः । महीं अवते रक्षति । न जिज्ञासा एतत् मया प्रत्यक्षीकृतत्वात् तद्विषये

श्लोकेषु नियतस्थानं पदच्छेदं यतिं विदुः ।
तदपेतं यतिभ्रष्टं श्रवणोद्देजनं यथा ॥ १५२ ॥
स्त्रीणां संगी । तविधिप्रयमा । दित्यवंशो नरेन्द्र ।
पश्यत्यक्लि । घरसमिह शि । घरमेत्यादि दुष्टम् ।
कार्याकार्या । प्ययमविकला । न्यागमेनैव पश्यन्
चंद्रयामुर्वी वहति नृप इत्यस्ति चैवं प्रयोगः ॥ १५३ ॥

स्थले शिष्टैः संबन्धसामान्यविवक्षया पठ्याः अङ्गीकरणात् । अपरे तु दक्षिणादे-
११ इति पञ्चम्यन्तमेव मन्यते । दक्षिणादेः उपसरन् आगच्छन् इति तेषामभिप्रायः ।
तदा नायं दोषः । परं तु उपसरन् इत्यत्र सत्तर्थावादेशविधानादुपधावन् इति
भाष्यम् । परं शिष्टाः शीघ्रगमनं तमादेशं मन्यन्ते । अत्र लज्जिताधूतत्वेन मन्द-
१५ गमनार्थं सुधातुरिति नोपसरन्निति वैरस्य जनयति । तथात्र प्रबालाङ्कुरशोभोः
स्पादनं परार्थमेव इति कुरुते इत्यत्र परस्मैपदेन भाष्यम् । पर ॥ निमपक्षेतन-
विषयः । अत्र वायुस्तु अचेतनः इति न आत्मनेपदप्रयोगो दोषः इत्याहुः ॥ १५१ ॥

यतिनिरूपणपूर्वकं यतिदोषमाह—श्लोकेष्विति । श्लोकेषु नियतं छन्दः
शास्त्रविधायकैः निश्चितं स्थानं यस्य सः तम् । पदच्छेदं पदस्य सुसिद्धान्तरूपस्य
छेदः विरामः तं यतिमाहुः । तदुक्तं छन्दोमञ्जर्याम्—यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कवि-
मिरुष्यते । इति । तदपेतं तद्यतिभ्रष्टं पदस्य मध्ये एव जिह्वाविश्रामयुतं इत्यर्थः ।
तद् यतिभ्रष्टदोषवद् । ज्ञेयम् । दोषत्वे कारणं दर्शयति—श्रवणोद्देजनम् इति ।
तदाह वामनः—विरसविरसं यतिभ्रष्टम् । (२।२।३) इति ॥ १५२ ॥

यतिभ्रष्टमपवादसहितमुदाहरति—स्त्रीणामिति । अयं आदित्यवंशस्यः सूर्य-
वंशोद्भवः । नरेन्द्रः शिष्टैः अमा-सह । स्त्रीणां विलासीनीनाम् । अङ्गिष्टाः विपुला
रस्रा यत्र तादृशम् । संगीतस्य नृत्यनावगीतस्य । विधिं विधानम् । पश्यति । इत्यादि
पद्यविधानं दुष्टम् यतिभ्रष्टात् । तथाहि हृदं मन्दाक्रान्तावृत्तम् । तत्र च मन्दाक्रान्ता
मौ न्तौत्तगोमसमुद्रस्तवराः । इति पितृलेन चतुर्थेक्षरे ततः पष्ठे ततः सप्तमे च
यतिरूपदिष्टा । चतुर्थेक्षरे ततः पष्ठेक्षरे च षट्ठानुक्कलतया यतिः शास्त्रोप-
दिष्टा । सा चात्र चतुर्थदशमाक्षरयोः न कृता । तेन च श्रवणोद्देजनं भवति

लुप्ते पदान्ते शिष्टस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।

तथा संधिविकारान्तपदभेदेति वर्ण्यते ॥ १५४ ॥

तथापि कटु कर्णाणां कणयो न प्रयुज्यते ।

घञिनी तस्य राज्ञः के । तूदस्तजलदेत्यदः ॥ १५५ ॥

इति यतिभ्रष्टमेतत् । कचिच्च संधिविकारेण शिष्टपदमध्ये यतिथेत् सा न श्रव-
णोद्भेजनी भवति इति न तत्र दोष इति दर्शयति—कार्याणीति । अयं नृपः
अधिकलानि सपूर्णानि । कार्याकार्याणि आगमेनैव शास्त्रेणैव । पश्यन् वदया
स्वायत्तां अनुरक्ता च । उर्वीं गृह्णति धारयति । इत्येव एतादृश प्रयोग अस्ति ।
११ यतिभ्रष्टदोषशून्यत्वेनाभिमत इति भावः ॥ १५३ ॥

पूर्वदर्शितसदोषनिर्दोषयतिभ्रष्टमुपपादयति—लुप्त इति । पदान्ते पदान्ता-
वयवस्य लोपे सति । शिष्टस्य अवशिष्टभागस्य । पदत्वं निश्चितम् । यथा—रम्या
रामा मधुरवचना दृष्टयेष्टा जयन्ति । इत्यादित्यले पदान्तावयवीभूतविसर्गस्य
लोपे सति अवशिष्टस्य पदस्य न व्याहतं भवति । न यतिभ्रष्टाश्च कल्प्यन्ते ।
तथा तद्वत् । संधि स्वरद्वयस्य वर्णद्वयस्य वा विशेषसंश्लेष तदर्थं ये विकारा
आदेशागमलोपन्त्या ते जन्ते पुराभागे यस्य तादृश पदावयव पदम् । एव इति ।
वर्ण्यते उन्मत्त शायकैरुत्प्रेष्यते । केचित्तु तुल्य पदान्ते इत्यस्य विभक्त्यादिलोपे
सति अवशिष्टं राणा वारि कुरु पञ्च इत्यादिक पदं शायककारिर्निश्चितमस्ति ।
तथा संधिविकार परतः पूर्वं अवशिष्टं पदं न ते इत्याहुः । तादृशपदे च यति
स्वाधेन न तत्र यतिभ्रष्टदोषः । तथा च कार्याकार्यत्वाद् संधिविकारा तत्त्वान्न
पदरक्षानि । न च यतिभ्रष्टो दोषः । राणा सर्गादेःवादी न तथाविधपदावयव ।
१२ अतः यतिभ्रष्टदोषस्य अवकाशोऽस्ति ॥ १५४ ॥

वर्णानां न्यूनताधिक्ये गुरुलघ्वयथास्थितिः ।

तत्र तद्विभक्त्युच्चं स्यादेव दोषः सुनिन्दितः ॥ १५६ ॥

इन्दुपादाः शिशिराः स्पृशन्तीत्यूनवर्णता ।

सहकारस्य किस्रि[ल]यान्यार्द्राणीत्यधिकाक्षरम् ॥ १५७ ॥

कामेन वाणा निश्रिता विमुक्ता

मृगेक्षणास्वित्ययथागुरुत्वम् ।

मदनवाणा निशिताः पतन्ति

वामेक्षणास्वित्ययथालघुत्वम् ॥ १५८ ॥

प्रयुज्जते । ईदृशं यतिभ्रंशं दोषतया परिहरन्तीत्यर्थः । एवं च संधिविकारान्तं पद
श्रवणकटु भवति वा न वेति विचार्य तदनुरोधेन सदोपनिर्दोषत्वं ज्ञेयम् ॥ १५५ ॥

मित्रवृत्तं लक्षयति—वर्णानामिति । यत्र वृत्ते । वर्णानां वृत्तनियमित-
क्षराणां मध्ये । निर्धारणे पट्टी । न्यूनताधिक्ये वृत्तनियतसंख्यापेक्षया न्यूनाधिकत्वम् ।
तथा गुरुलघूनां नियतगुरुलघुक्रमस्य अयथास्थितिः विपर्ययेणावस्थानम् । तत्र पद्ये ।
तत् तादृशं दुष्टम् । मित्रवृत्तं स्यात् मित्रवृत्तदोषो भवेत् । अयथा तद् वाक्यम् ।
मित्रवृत्तं मित्रवृत्तदोषवत् । स्यात् । अयं दोषः सुनिन्दितः विशेषनिन्दितः ।
छन्दोमित्रज्ञाने सर्वे उपहसन्ति । अतोयं दोषो विशेषतः परिहरणीयः ॥ १५६ ॥

तत्र न्यूनाधिकाक्षरं उदाहरति—इन्दुपादा इति । शिशिराः शीतलाः ।
इन्दुपादाः चन्द्रकिरणानि । स्पृशन्ति । अत्र ऊनवर्णता प्रथमचरणे सप्ताक्षरत्वात् ।
अनुष्टुभस्त्वष्टाक्षरनियमात् । सहकारस्य आघ्रस्य । किस्रकृपानि पल्लवाः । आर्द्राणि
स्निग्धानि । सन्तीति शेषः । इति अधिकाक्षरम् । नवाक्षरत्वादेको व्योधिकः । १५७ ।

गुरुलघुक्रमभङ्गमुदाहरति—कामेनेति । कामेन मृगेक्षणासु निशिता
वाणा विमुक्ता इत्यन्वयः । इति अयथागुरुत्वं छन्दःशास्त्रनियमाविरुद्धं गुरुत्वम् ।
तथाहि अत्र प्रथमचतुर्थचरणौ इन्द्रवज्रालक्षणापेते । द्वितीयतृतीयौ च उपेन्द्र-
वज्रालक्षणापेते । अतश्च उपजातिवृत्तमेतत् । तत्रैवं सति प्रथमपादे सप्तमाक्षरं गुरु
वियते तच्च लक्षणे न घटते । यतः स्यादिन्द्रवज्रा ततजास्ततो गौ इति इन्द्र-
वज्रालक्षणासप्तमाक्षरस्य लघुत्वमपेक्ष्यते । अयथालघुत्वं दर्शयति—मदनेति ।

न संहिता विवक्षामीत्यसंधान पदेषु यत् ।

तद्विसंधीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकम् ॥ १५९ ॥

मन्दानिलेन चलता अङ्गनागण्डमण्डले ।

मदनस्य बाणा निशिता वामेक्षणासु पतन्ति इति अयथालघुत्वम् । यत्
उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ इति उपेन्द्रवज्रालक्षणप्राप्त पादादौ जगण द्विती-
याक्षरलघुत्वे न सम्भवतीत्यर्थ ॥ १५८ ॥

विसधिक लक्षयति—न सहितामिति । सहिता वर्णानामतिशयित-
सन्निधिम् । न विवक्षामि—

१ सहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयो ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

इति वैयाकरणनियमानुसारेण वाक्ये सहिताया विवक्षाधीनत्वान्नाह तस्य-
१ विवक्षा करोमि इति सकल्प्य । पदेषु पदावयववर्णेषु । यत् असंधान तत्तनियमानु-
संधान आदिशादिक विधायसंयोजनम् । तद् वाक्यम् । विसधि विगत
सधि यस्मात् एतादृशम् । बोद्धव्यम् । अयं भावः । वाक्ये सहिताया पुरुषाधीन-
१त्वेन वैकल्पिकत्व स्वीकार्यम् । तथा च वाक्ये सधिकार्याकरण यद्यपि व्याकरण
शास्त्रे न दृष्टतया परिगणितं तथापि साहित्यशास्त्रे विसधिवाक्यस्य पदे विशेषतः
वैरस्योत्पादकतया सदोषत्व स्वीकार्यमेव । गवे तु न तादृशो नियमः । तत्र
१२ वक्तुर्यत्र विश्रान्तिरेपेक्ष्यते तत्र सन्धेरविवक्षा एव युक्ता । यथा हे सखे एहि
अनुगृहाणेन जनम् इत्यादौ । पद्येपि विसधे कुत्रचिदनुमतिं दर्शयति—न
प्रगृह्यादिहेतुकम् इति । प्लुतप्रगृह्या आचि नित्यम् (पा० सू० ६।१।१२५)
१५ इत्यनेन यत्र सध्यमाय तत्पदयो विसधि पद्येवस्थानं न दोषावहम् । अयं
च दोषामाय सकृत्प्रयोगे । असकृत्प्रयोगे तु दोषावह एव श्रवणोद्वेजकत्वात् ।
यथा—कमले इव लोचने इमे अनुवध्नाति विलासपद्मति । इति । साहित्यशास्त्रेपि
१८ श्लोकार्थान्ते सहिताविराम सर्वसमतः । विसधिपदेन अर्वाचाना अश्लीलत्व कष्टत्व
चेति दोषद्वयं स्वीकुर्वन्ति । तदुदाहरणानि काव्यप्रकाशादावनुसंधेयानि ॥ १५९ ॥

विसधिमुदाहरति—मन्दानिलेनेति । नमसि वियति । चलता मन्दानिलेन

लुप्तगुञ्जैदि धर्माग्मो नमस्यस्मद्दुष्यपि ॥ १६० ॥

मानेर्ष्ये इह शीर्येते स्त्रीणां हिमश्रुतौ प्रिये ।

आसु रात्रिष्विति प्राज्ञैराज्ञातं व्यस्तमीदृशम् ॥ १६१ ॥

देशोद्विधनराष्ट्रादिः कालो रात्रिदिचर्तवः ।

सूत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १६२ ॥

अङ्गनायाः गण्डमण्डले कपोलतले । उञ्जैदि समुत्पन्नम् । धर्माग्मः स्वेदोदकम् ।
लुप्तम् । तथा अस्मद्दुष्यपि अपि उद्विन्नं धर्माग्मः लुप्तम् । अत्र प्रथमपादान्ताकारस्य
द्वितीयपादाद्यकारेण संधिर्न कृतः । संधौ वर्णन्यूनतापत्तेः । अतः एतत् विसं-
धिदोषप्रस्तम् ॥ १६० ॥

प्रगृह्यादिना अनुमतं संधिविक्षेपं दर्शयति—मानेर्ष्ये इहेति । हे प्रिये
इह हिमश्रुतौ अस्मिन् हेमन्ते । आसु रात्रिषु अतीवशीतलदीर्घासु रजनीषु । स्त्रीणां
मानेर्ष्ये मानः प्रणयकोपः ईर्ष्या नायकापराधजनितकोपः तौ उभावपि । शीर्येते
क्षयं गच्छतः । मानेर्ष्ये परित्यज्य नार्यः प्रियतममालिङ्गन्तीत्यर्थः । ईदृशं व्यस्तं
विसंधि । प्राज्ञैः साहित्यकोविदैः । आम्रातम् विहितम् । मानेर्ष्ये इह इत्यत्र ईद्वेद-
द्विवचनं प्रगृह्यम् (पा० सू० १।१।१११) इत्यनेन प्रगृह्यसंज्ञायां द्रुतप्रगृह्या
आचि नित्यम् (पा० सू० ६।१।१२५) इति प्रकृतिभावः । तथा हिमश्रुतौ
इत्यत्रापि श्रुत्यर्थः (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ १६१ ॥

देशकालकलालोकन्यायागमविरोधि च । इति (३-१२६) पूर्वमुद्दि-
ष्टानां पदार्थानां निरूपणपुरःसरं तद्विरोधं दर्शयति—देशोद्विधनेति । अद्वि-
धनराष्ट्रादिः देशः । आदिशब्देन समुद्रपत्तनग्रामादीनां समूहः । रात्रिदिचर्तवः
बहुवचनेन माससंवत्सरादिसमूहः । कामार्थयोः संश्रयाः आश्रयभूताः । कलाभिः
कामार्थलाभाः भवन्ति अतस्तदाश्रया इति भावः । कलाः चतुःषष्टिसंख्याका
सूत्यगीतप्रभृतयः ॥ १६२ ॥

१ ईदृशं अ. २ *स्यस्ममनस्यपि अ. यपा, क. ३ ईदृशौ स्त्रीणां नारनाम्
हिम*, यपा. ४ अम् आदिष्विति यपा. ५ आज्ञातम्, अ. कः, ज्ञातव्यं, कपा. ६ नास्तीति*.
अ. ७ अस्माद्विद्वत्परातः कपुस्तके अधिकं —

आधिभ्रातृपरिताय अयं श्वो वा विगाशिनः ।

को हि नाम शरीराय धर्मपतेः समाचरेत् ॥ १९ ॥

८ देशो हि वन*. अ. ९ बर्कदिव*. अ. कपा. १० नृत्त*. अ.

चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता ।

हेतुविद्यात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १६३ ॥

तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।

कपेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १६४ ॥

कर्पूरपादपामर्शसुरभिर्मलयानिलः ।

कलिङ्गजनसंभूता मृगप्राया मतङ्गजाः ॥ १६५ ॥

चोलाः कालागुरुइयामकावेरीतीरभूमयः ।

चराचराणामिति । चराचराणां स्थावरजगमानाम् । भूतानां प्रवृत्तिः व्यवहारः । लोकसंज्ञिता लोक इति संज्ञया व्यवहृतास्तीति भावः । हेतुः इष्टार्थसाधने पुरस्कृता युक्तिः । विद्या निदन्ति अनया इति विद्या शास्त्र हेतुमूलिका विद्या हेतुविद्या दर्शनशास्त्रमिति भावः । तत्र आगम विना केवल हेतुपुरस्कारेणैव पदार्थानां निरूपितत्वात् । तदात्मक तद्रूपः । न्यायः बुद्धार्हतादीनां प्रबन्धा-
इत्यर्थः । स्मृतिसंहिता श्रुतिः । आगम शैवाद्यागमः ॥ १६३ ॥

तेष्विति । तेषु देशकालादिषु । अयथारूढं प्रसिद्धिविरुद्धम् वस्तुस्थितिशून्य-
मित्यर्थः । यदि किमपि कपेः । प्रमादात् अनवधानात् । प्रवर्तते कविभिर्वर्ण्यते ।
तदा एवप्रकारक वाक्यमेतत् देशविरोधि कालविरोधि इति उच्यते । तदुक्तं
यामनेन—देशकालास्यभाजविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि (२.२.२३, २४) । कला-
चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धार्थानि विद्याविरुद्धानि इति ॥ १६४ ॥

इति देशविरोधिण्या वाचः प्रस्थानमीदृशम् ॥ १६६ ॥

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यद्वि कुमुद्वती ।

मधुस्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघदुर्दिनः ॥ १६७ ॥

श्रेव्यहंसगिरौ वर्षाः शरदो मत्तवर्हिणः ।

हेमन्तो निर्मलादित्यः शिशिरः श्लाघ्यचन्दनः ॥ १६८ ॥

वर्तिनः प्रदेशाः । कालागुरुः कृष्णागुरुः तेन श्यामा असिताः कावेरीतीरभूमयः
श्रेयां तादृशाः । कावेरीतीरेषु न कृष्णागुरुचन्दनाः जायन्ते इति राष्ट्रूपदेश-
विरोधः इति प्रेमचन्द्रशर्माणः । वयं तु न चौलेषु कावेरी प्रवहति इत्यपि देश-
विरोधः इति मन्याग्रहे । देशविरोधमुपसंहरति—इतीति । इति एवम् । देशविरोधिण्याः
वाचः प्रस्थानं स्थितिः । ईदृशं अस्ति । तत् कविना परिहार्यमिति भावः ॥ १६६ ॥

कालविरोधं दर्शयति—पद्मिनीति । नक्तं रात्रौ । पद्मिनी उन्निद्रा प्रफुल्लिता ।
अद्वि दिवा । कुमुद्वती स्फुटति विकसति । मधुः वसन्तः । उन्फुल्लः प्रफुल्लः
निचुलः श्वेतसविशेषः यत्र तादृशः । निदाघः उष्णकालः । मेघेन दुर्दिनानि
अश्लाघ्यादितदिनानि यस्मिन् एतादृशः ॥ १६७ ॥

श्रेव्येति । वर्षाः प्रावृत् । श्रेव्याः हंसानां गिरः यासु एतादृशयः । शरदः
मत्ता वर्हिणो यासु ताः । हेमन्तः निर्मलादित्यः हिमाच्छादनविरहेण सुप्रकाशः
श्लाघ्यः यस्मिन् एतादृशः । शिशिरः श्लाघ्यः सेवनाय प्रशस्तः चन्दनो यत्र
एतादृशः । अत्र पद्मिण्या दिवा एव विकासः इति रात्रिविकासवर्णनं रात्रि-
रूपकालविरुद्धम् । कुमुद्वत्या रात्रौ एव विकासः इति दिवाविकासवर्णनं दिवस-
रूपकालविरुद्धम् । निचुलमग्न्याः विकासः प्रावृषि नन्मधौ वर्णनं मधुस्फुल्लरूप-
कालविरुद्धम् । निदाघे मेघस्य अवसवात् वर्षास्वेव तेषां विद्यमानत्वात् इदं
निदाघरूपकालविरुद्धम् । हंसगिरः श्रेव्यत्वं शरत्सु एव न तु वर्षासु । तासु
श्रेयां नष्टमदत्वात् । अतः एतद् वर्षाकालविरुद्धम् । मधुराणां मत्तता वर्षासु
एव न तु शरदि इति पूर्ववत् शरद्वत्कालविरोधः । हेमन्ते सूर्यमण्डलं हिमावृतं
इति तदमाववर्णनं हेमन्तकालविरुद्धम् । शिशिरे शीतताया वैपुल्यात्

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

१२ चन्दनचोवर्णनं विरुद्धम् इति शिशिरऋतुकालविरुद्धम् । एवमत्र लोकद्वयेन कालविरोधा दर्शिता इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति कलविरोधस्य गतिः पद्धतिः । ईदृशी एवम् । दर्शिता । इति शब्दः समाप्तिसूचकः । कलविरोधस्य मार्गः मनाक् स्वल्पम् । उद्दिश्यते दर्श्यते । चतुःषष्टिकलानां विरोधदर्शने ग्रन्थविस्तारः स्यादतः स्वरूपावगमाय मनाक् उदाह्रियते इति भावः । १६९ ।

कलासु नाट्यस्य प्राधान्यात् तद्वतरसविरोधं दर्शयति—वीरेति । वीरशृङ्गारयोः वीररसशृङ्गारसयोः । स्थायिनौ चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपौ । स्थायिभावसामान्यलक्षणं तु —

विरुद्धा अविरुद्धा वा ये तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संज्ञितः ॥ (सा. द. ३।१७४)

इति । तथा च रसस्य आप्रादुर्भावतिरोभावं स्थिरतया वर्तमानः चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपः भावः स्थायिपदवाच्यः । स च रतिहासादिस्वरूपेण नाट्ये अष्टविधः परिगृहीतोऽस्ति । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकवीभ्रंसाद्भुतसङ्गच्छानां अष्टानां रसानां रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयाख्याः यथाक्रमं स्थायिभावाः भरतादिभिर्निश्चिताः । एतन्नियमविरोधेन वर्णनं स्याच्चेत् तर्हि तत् कलविरुद्धम् । अत्र तु वीरशृङ्गारयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ उक्तौ । भरतादिनाट्यशास्त्रकारमतेन १३ तयोः स्थायिनी उत्साहरत्याप्त्यौ । क्रोधविस्मयौ तु रौद्राद्भुतयोः इति । तथा चात्र नाट्यकलविरुद्धत्वेन वर्णितत्वात् कलविरोधोऽयम् । ग्रीतरूपायां कलायां विरोधं दर्शयति—पूर्णसप्तस्वर इति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निपादपदमगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः पञ्चमथ इति संगीतशास्त्रप्रसिद्धाः यत्र सः । एतादृशः सोऽयं भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्काळनिषिद्धस्वरान्तरासंकीर्णः मार्गः तत्तत्काळ-

इत्थं कलाचतुःपष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

आधृतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

विहितस्वरविशेषप्रयोगः । प्रवर्तते । तथा च असंजीर्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं
१ विरुद्धम् । अतः नाट्यशास्त्रसंगीतकलानियमविरुद्धत्वात् कलाविरुद्धमेतत् ॥ १७० ॥

कलाविरोधमुपसंहरति— इत्थमिति । इत्थं अनेनेव प्रकारेण । कलाचतुः
पष्टिविरोधः चतुःपष्टिकलासु विरोधः शास्त्रविरुद्धवर्णनम् । साधु सम्यक् । नीयताम्
१ स्वयम् ऊह्यताम् । कास्ताः चतुःपष्टिकला इति चेत् तस्याः चतुःपष्टिप्रकारायाः
कलायाः । कलापरिच्छेदे एतन्नामकप्रत्ययविशेषे । रूप आविर्भविष्यति स्पष्ट भवि-
१ ष्यति । स प्रत्ययः कलारूपावगमायैव प्रवृत्तः । अतस्तदध्ययने सर्वासां चतुःपष्टि-
१ कलानां स्वरूपावगमः साफल्येन भवेदित्यर्थः । अनेनायं कलापरिच्छेदो दण्डि-
१ विरचित इति कैश्चिद्दृश्यते ॥ १७१ ॥

लोकविरोधमुदाहरति— आधूतेति । आधूताः केसराः प्रीयासटाः येन
तादृशः हस्ती । तथा तीक्ष्णं शृङ्गं यस्य स तुरंगमः । तथा गुरुः महान् सारः
१ सामर्थ्यं यस्य एतादृशः एरण्डः । खदिरद्रुमश्च अयं निःसारः । इत्थं लोकविरोधः
१ प्रसिद्धः स्पष्टः एव । तत्र पूर्वार्थे जङ्गमवस्तुविषयकः उत्तरार्थे स्थावरविषयक
इति भेदः ॥ १७२ ॥

लौकिकविरोधमुपसंहरन् हेतुविद्याविरोधं प्रस्तौति— इतीति । इति
एवं उक्तः । लौकिकः एव विरोधः सर्वथा गर्हितः सर्वगर्हितः अस्ति । अयं वर्ण-
१ पितुरवैदग्ध्यं निजान्तं दर्शयति इति तत्परिहारे कविना साबहितेन भाव्यम् ।
१ न्यायाख्यासु पूर्वमुदिष्टासु न्यायसंज्ञकासु । हेतुविद्यासु बुद्धादिदर्शनेषु । विरोधः
१ निदर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते ॥ १७३ ॥

इति कालविरोधस्य दर्शिता गतिरीदृशी ।

मार्गः कलाविरोधस्य मनागुद्दिश्यते यथा ॥ १६९ ॥

वीरशृङ्गारयोर्भावौ स्थायिनौ क्रोधविस्मयौ ।

पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नमार्गः प्रवर्तते ॥ १७० ॥

१२ चन्दनचर्चावर्णनं विरुद्धम् इति शिशिरश्रुतुकाविरुद्धम् । एवमत्र श्लोकद्वयेन कालविरोधा दर्शिता इति ज्ञेयम् ॥ १६८ ॥

कालविरोधमुपसंहरन् कलाविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति काल-
विरोधस्य गतिः पद्धतिः । ईदृशी एवम् । दर्शिता । इति शब्दः समाप्ति सूचकः ।
१ कलाविरोधस्य मार्गः मनाक् स्वल्पम् । उद्दिश्यते दर्श्यते । चतुःषष्टिकलानां विरोध-
दर्शने ग्रन्थविस्तारः स्यादतः स्वरूपावगमाय मनाक् उदाह्रियते इति भावः ॥ १६९ ॥

कलासु नाट्यस्य प्राधान्यात् तद्वतरसविरोधं दर्शयति—वीरेति ।
वीरशृङ्गारयोः वीररसशृङ्गारसयोः । स्थायिनौ चित्तवृत्तिविशेषवासनारूपौ । स्थायि-
१ भावसामान्यलक्षणं तु—

विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ।

आनन्दाङ्कुरकन्दोसौ भावः स्थायीति संज्ञितः ॥ (सा. व. ३।१७४)

इति । तथा च रसस्य आप्रादुर्भावतिरोभावं स्थिरतया वर्तमानः चित्तवृत्तिविशेष-
वासनारूपः भावः स्थायिपदवाच्यः । स च रतिहासादिस्वरूपेण नाट्ये अद्वयविधः
परिगृहीतोऽस्ति । शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकत्रीभ्रंसाद्भुतसंज्ञकानां अद्यानां
१ रसानां रतिहासशोकक्रोधोःसाहभयजुगुप्साविस्मयाख्याः यथाक्रमं स्थायिभावाः
भरतादिभिर्निश्चिताः । एतन्नियमविरोधेन वर्णनं स्याच्चेत् तर्हि तत् कलाविरुद्धम् ।
अत्र तु वीरशृङ्गारयोः क्रोधविस्मयौ स्थायिनौ उक्तौ । भरतादिनाट्यशास्त्रकारमतेन
१२ तयोः स्थायिनो उत्साहरस्याप्त्यौ । क्रोधविस्मयौ तु रौद्राद्भुतयोः इति । तथा
चात्र नाट्यकलाविरुद्धत्वेन वर्णितत्वात् कलाविरोधोऽयम् । गीतरूपायां कलायां
विरोधं दर्शयति—पूर्णसप्तस्वर इति । पूर्णाः साकल्येन प्रयुक्ताः सप्तस्वराः निषा-
१ दर्पभगान्धारपङ्कजमध्यमधैवताः पञ्चमश्च इति संगीतशास्त्रप्रसिद्धाः यत्र सः । एता-
दृशः सोऽयं भिन्नमार्गः भिन्नः तत्तत्कालनिषिद्धस्वरान्तरासंकीर्णः मार्गः तत्तत्काल-

इत्थं कलाचतुःपष्टिविरोधः साधु नीयताम् ।

तस्याः कलापरिच्छेदे रूपमाविर्भविष्यति ॥ १७१ ॥

आधृतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः ।

गुरुसारोयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः ॥ १७२ ॥

इति लौकिक एवायं विरोधः सर्वगर्हितः ।

विरोधो हेतुविद्यासु न्यायाख्यासु निदर्श्यते ॥ १७३ ॥

विहितस्वरविशेषप्रयोगः । प्रवर्तते । तथा च असर्कार्णस्वरप्रयोगस्य पूर्णसप्तस्वरत्वं
१८ विरुद्धम् । अतः नाट्यशास्त्रस्य गीतकलानियमविरुद्धत्वात् कलाविरुद्धमेतत् ॥ १७० ॥

कलाविरोधमुपसंहरति— इत्थमिति । इत्थं अनेनैव प्रकारेण । कलाचतुः
पष्टिविरोधः चतुःपष्टिकलासु विरोधः शास्त्रविरुद्धवर्णनम् । साधु सम्यक् । नीयताम्
स्वयम् ऊह्यताम् । कास्ताः चतुःपष्टिकला इति चेत् तस्याः चतुःपष्टिप्रकारायाः
कलायाः । कलापरिच्छेदे एतन्नामकप्रत्ययविशेषे । रूप आविर्भविष्यति स्पष्ट भवि-
ष्यति । स प्रत्ययः कलारूपावगमायैव ब्रवुक्तः । अतस्तदध्ययने सर्वासां चतुःपष्टि-
कलानां स्वरूपावगमः साकल्येन भवेदित्यर्थः । अनेनायं कलापरिच्छेदो दण्डि-
विरचित इति कैश्चिदुच्यते ॥ १७१ ॥

लोकविरोधमुदाहरति—आधूतेति । आधूताः केसराः मीवासवाः येन
तादृशः हस्ती । तथा तीक्ष्ण शृङ्ग यस्य स तुरंगमः । तथा गुरुः महान् सारः
सामर्थ्यं यस्य एतादृशः एरण्डः । खदिरद्रुमश्च अयं निःसारः । इत्यत्र लोकविरोधः
प्रसिद्धः स्पष्टः एव । तत्र पूर्वार्धे जङ्गमवस्तुविषयकः उत्तरार्धे स्थावरविषयक
इति भेदः ॥ १७२ ॥

लौकिकविरोधमुपसंहरन् हेतुविद्याविरोधं प्रस्तौति—इतीति । इति
एवं उक्तः । लौकिकः एव विरोधः सर्वथा गर्हितः सर्वगर्हितः अस्ति । अयं वर्ण-
पितुरवैदग्ध्यं नितान्तं दर्शयति इति तत्परिहारे कविना सावहितेन भाव्यम् ।
न्यायाख्यासु पूर्वमुद्दिष्टासु न्यायसंज्ञकासु । हेतुविद्यासु बुद्धादिदर्शनेषु । विरोधः
निदर्श्यते उदाहरणेन स्पष्टीक्रियते ॥ १७३ ॥

सत्यमेवाह सुगतः संस्कारानविनश्वरान् ।

तथाहि सा चकोराक्षी स्थितैवाद्यापि मे हृदि ॥ १७४ ॥

कापिलैरसदुद्भूतिः स्थान एवोपवर्ण्यते ।

असतामेव दृश्यन्ते यस्मादस्माभिरुद्भवाः ॥ १७५ ॥

गतिर्न्यायविरोधस्य सैषा सर्वत्र दृश्यते ।

अथागमविरोधस्य प्रस्थानमुपदिश्यते ॥ १७६ ॥

सौगतदर्शनरूपन्यायविरोधमाह—सत्यमेवेति । सुगतः गौतमः । संस्कारान् वस्तुनः श्रव्यक्षे सति अन्तःकरणे समुत्पद्यमानान् भावनाख्यान् धर्मान् । अविनश्वरान् नाशप्रतियोगिताशून्यान् निस्वान् । यदाह तत् साधु । उक्तार्थं स्वानुभवेन द्रवयति । सा पूर्वमुपमुक्ता । चकोराक्षी अद्यापि बहुतरकालापगमेपि । मे हृदि स्थितैव सततस्मरणप्रवाहेन विपर्ययतीत्यर्थः । स्मृतिर्हि संस्कारजन्या । तथा च संस्कारस्य अनश्वरत्वात् स्मृतिरपि अनश्वरा इति युक्तमेव तस्या हृदि स्थितिः । सौगतानां हि सर्वे क्षणिकम् इति राद्धान्तः । तथा च वासनानामपि तेषां मते क्षणिकत्वम् । तद्विरुद्धत्वात् सौगतन्यायविरुद्धमेतत् ॥ १७४ ॥

साध्यदर्शनरूपन्यायविरोधमुदाहरति—कापिलैरिति । कापिलैः साह्यैः । असदुद्भूतिः असतः शून्यात् उद्भूतिः प्रपञ्चोद्भवः । तथा असता दुराचारिणा उद्भूतिः उत्पत्तिः । उपवर्ण्यते कथ्यते । तत् स्थाने एव युक्तमेव । यस्मात् यतः । अस्माभिः असतामेव दुर्जनानामेव । उद्भवा उत्पत्तयः । दृश्यन्ते जगति अवलोक्यन्ते । अत्र असच्छब्दस्य श्लिष्टत्वेन पूर्वापरवाक्यार्थयोर्द्वेतुद्वेतुमद्भावः । तत्र साह्यानां सतः सदैव जायते इति राद्धान्तः । बोद्धव्यं असतः सज्जायते इति मन्यते । अतः साध्यसिद्धान्तविरुद्धत्वादयं साध्यदर्शनरूपन्यायविरोधः ॥ १७५ ॥

न्यायविरोधमुपसहरति—गतिरिति । न्यायविरोधस्य सैषा गतिः सौगतसाध्ययोः प्रदर्शिता रीतिः । सर्वत्र वैशेषिकादिषु अपि दृश्यते साहित्योदधेः सूक्ष्मेक्षिकया आलोचने कृते उपलभ्यते । सैषान्यत्रापि दृश्यते इति पाठस्तु

१ तेषां अ २ 'सार्जता' अ ३ अस्मिन्प्लुक् पूर्वोत्तरार्थयोग्यत्वात्, तत्र च उभयार्थेभ्यः 'तद्वत् तत्पर्यायान्तरि'स्तिरणावगम्यताम् । 'इत्यर्थमाधिक' अ पुस्तके दृश्यते । ४ नीतिः अ, रीतिः कषा ५ सैषाप्यत्र दृश्यताम् यथा ६ दृश्यिष्यते, अ.

अनाहिताग्रयोप्येते जातपुत्रा वितन्वते ।

विप्रा वैश्वानरीमिष्टिमक्लिष्टाचारभूषणाः ॥ १७७ ॥

असावनुपनीतोपि वेदानधिजगे गुरोः ।

स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥ १७८ ॥

विरोधः सकलोप्येव कदाचित् कविकौशलात् ।

उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १७९ ॥

समीचीनः स्यात् । आगमः स्मृतिः श्रुतिः तस्य विरोधस्य । प्रस्थान पद्धतिः । उपदिश्यते प्रदर्श्यते ॥ १७६ ॥

तत्र श्रुतिविरोधमुदाहरति—अनाहितेति । अनाहिताग्रयः अकृताग्न्या धाना अपि । तथा जातपुत्राः पुत्रिणः । अक्लिष्टाचारः सदाचारः भूषण येनमेता-
दृशाः । विप्राः वैश्वानरीं विश्वानरो भूतसमष्ट्यात्मको विराट्पुरुषः तत्संबन्धिनीम् ।
इष्टिं यागम् । वितन्वते आचरन्ति । अत्र कृताग्न्याधानानामेव वैश्वानरयागाधिकारा-
दनाहिताग्नीनां तद्वर्णनं श्रुतिविरुद्धमिति प्रेमचन्द्राः । परे तु अजातपुत्रा इति
पदच्छेदं कृत्वा वैश्वानर द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते । (जैमिनिन्याय-
माला ४-३-३९) इति पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं वैश्वानरीष्टेः अधिकारादपुत्रकेण
तद्विधानं श्रुतिविरुद्धमिति मन्यते ॥ १७७ ॥

स्मृतितिरोधं दर्शयति—असाविति । असौ कुमारः अनुपनीतोपि उप-
नयनसंस्कारशून्योपि । वेदान् अधिजगे अधीतवान् । उत्तार्य दृष्टान्तेन द्रवयति ।
स्वभावशुद्धः प्रकृतिनिर्मलः । स्फटिकः संस्कार शुद्धिसंस्कारम् । ॥ अपेक्षते ।
अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनं स्मृतिविरुद्धम् । तथाच मनुः—

अकृतव्रतबन्धे तु गुरावुपरते सति ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनाहते ।

शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥ (म. अ. २-१७२)

इति ॥ १७८ ॥

एतावदुक्तविरोधः कचिद्गुणो भवतीत्याह—विरोध इति । सकलः देश-
कालकलालोकन्यायागमाम्मकः । एष विरोधः कदाचित् कविकौशलात् कवि-
प्रतिभामाहात्म्येन । विरुद्धार्थस्यापि वर्णनेन वैचित्र्योद्भावनार्थः । दोषगणनां दोषेषु

तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे ।

आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥ १८० ॥

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः ।

धुन्वन् कदम्बरजसा सह सप्तच्छदोद्गमान् ॥ १८१ ॥

गणना सख्यानम् । उत्कम्य परित्यज्य । गुणवीर्यो गुणस्य सरणीम् । विगाहते गुणत्वं भजते इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

देशविरोधस्य गुणत्व प्रकटयति—तस्येति । तस्य कस्यापि वर्णनीयस्य । राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि तानि प्रसिद्धानि उद्यानानि । आर्द्रांशुकान्येव जलक्लृप्तसूक्ष्मवस्त्राण्येव प्रवाला. पल्लवा. येषां तादृशानाम् । सुरशाखिनां कल्पवृक्षाणाम् । आस्पद स्थानम् । जज्ञिरे जातानि । अत्रोद्देशानुरोधेन बहुवचनम् । तदुद्याने विलासिन्यः जलक्रीडाविश्रान्ताः जलार्द्राणि स्वांशुकानि जलशोषणार्थं कल्पशाखिशिखाया विस्तारयामासुः इति भावः । अत्र स्वर्द्धमाना भूलोकोद्यानेष्ववस्थितिर्वर्णिता । इति देशविरोधः । पर तादृशेन वर्णनकौशलेन प्रस्तुतस्य नृपस्य विभूतिमाहात्म्यं सविशेषं बुद्धयारूढं भवति । तेन च उदात्तालंकारस्य सिद्धिः । इति नात्राय देशविरोधः दोषाय ॥ १८० ॥

कालविरोधस्य गुण-य दर्शयति—राज्ञामिति । राज्ञां प्रतिपक्षीभूत-नृपाणाम् । विनाशपिशुनः भाविविनाशसूचकः । खरमारुतः प्रतीपश्चण्डो वातः । कदम्बरजसा कदम्बकुसुमरेणुभिः । सह सप्तच्छदोद्गमान् सप्तच्छदपुष्पाणि । धुन्वन् आकम्पयन् । चचार वगैः । त्रिजिगीषोर्यात्रासमयोद्भूतस्य वायोः वर्णनमिदम् । ॥ च वायुः शत्रोः प्रतिकूलः समुखत्वात् । प्रस्तुतस्य राज्ञस्तु अनुकूलः पृष्ठानु-गामित्वात् इति ऊह्यम् । तत्र यात्राकालः शरदृतुः तत्र सप्तच्छदोद्गमः उपपन्नः तस्मिन् समये एव तस्य कुसुमोद्गमात् । पर कदम्बरजसा सूचितः तन्मुकुटोद्गमस्तु विरुद्धः तेषां वर्षस्वेवोद्गमः प्रसिद्धः । इति कालविरोधः । स च खर-मारुतवत् लोकविनाशसूचकः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे यथा—अकाळे कल-पुष्पाणि देशविद्रवकारणम् । इति । तथा च प्रतिपक्षस्य अवश्यं भाविविनाश-सूचनेन प्रस्तुतस्योत्कर्षातिशयघोतनादयः कालविरोधो गुण एव । एतादृशव्यङ्ग्य-प्रतिपादनेन कवेः कौशल्यं स्पष्टं भवति ॥ १८१ ॥

दोलाभिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।

कामिनां लयवैषम्यं गेयं रागमवर्धयत् ॥ १८२ ॥

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हन्यवाहनम् ।

अचलाचिरहृक्केशविह्वलो गणयत्ययम् ॥ १८३ ॥

प्रमेयोप्यप्रमेयोसि सफलोप्यसि निष्फलः ।

एकस्त्यमप्यनेकोसि नमस्ते विश्वमूर्तये ॥ १८४ ॥

कलाविरोधस्य गुणत्वमुदाहरति—दोलेति । दोलायाः प्रेक्षायाः अभि-
प्रेरणं इतस्ततः संचरणं तेन त्रस्तो यो वधूजनः तस्य मुखादुद्गतं तेनोद्गीतम् । यत्
गेयं दोलागीतम् । तत् लयस्य गीतादिसाम्यस्य । वैषम्यं भिन्नकालत्वेन विषमता यत्र
एतद्विशमपि । कामिनां तत्र संगतानां विलासिनाम् । रागं अनुरागम् । अवर्धयत् ।
क्रमशुद्धमेव गानं रसिकानां रागवर्धकं भवतीति संगीतशास्त्रस्थितिः । प्रकृते तु
तद्विरुद्धमिति कलाविरोधः । स च विलासिनीषु कामिनां सविशेषरागानुसूचक-
त्वाद्गुण एव ॥ १८२ ॥

लोकविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—ऐन्दवादिति । अयं अवलायाः विरहस्य
क्लेशो विह्वलः व्याकुलः । कामी मदनानुरः । ऐन्दवात् इन्दुसंश्लिखितः । अर्चिषः
भयूखात् । हन्यवाहनं कृशानुम् । शिशिरं शीतलम् । गणयति गम्यते । अत एन्दवा-
दर्चिषः हन्यवाहनः शिशिर इति लोकविरोधः । विरहिणां चन्द्रकिरणस्य उदीप-
कत्वेन संतापकत्वात् तादृशवर्णनं गुण एव इति लोकविरोधस्यात्र गुणत्वम् ॥ १८३ ॥

न्यायविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—प्रमेय इति । प्रमेय श्रुतिप्रमाणवेद्यः ।
अप्रमेयः अनन्तगुणसञ्चित्वादापरिच्छेदस्वरूपः । सफलः व्यष्टिरूपेण सांशः ।
निष्फलः समष्टिरूपेण निरशः । एकः अद्वितीयः । अनेकः इन्द्रो मायाभिः पुरु-
षरूप ईयते इत्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चात्मकेन विश्वरूपः इत्यर्थः । एतादृशो विश्वमूर्तये
सर्वव्यापकत्वेन विद्याकाराय । ते तुभ्यम् । नमः । अत्र विरुद्धधर्माणां प्रतिपाद्यमानं
सामानाधिकरण्यं न कुत्रापि दर्शने दृष्टम् इति न्यायविरोधः । स च परमेश्वरस्य
लोकतीतमाहात्म्यमुद्भावयतीति प्रकृते गुणः ॥ १८४ ॥

१ दोलाभिप्रेरणानुसृतम्. अ. २ वैषम्यादयम्. अ, क. ३ न्यलम्. अ, क.

४ शक्यतेप्यसि निष्फलः अ, क.

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालपुत्रिका ।

सतीनामग्रणीयासीद्देवो हि विधिरीदृशः ॥ १८५ ॥

शब्दार्थालंक्रियाश्चित्रमार्गाः सुकरदुष्कराः ।

गुणा दोषाश्च काव्यानामिह संक्षिप्य दर्शिताः ॥ १८६ ॥

व्युत्पन्नवृद्धिरमृता विधिदर्शितेन ।

मार्गेण दोषगुणयोर्विशवर्तिनीभिः ॥

आगमविरोधस्य गुणत्वं दर्शयति—पञ्चानामिति । पञ्चानां पाण्डु-
पुत्राणां पाञ्चालपुत्रिका द्रौपदी । पत्नी अभूत् । पुनश्च सतीनां साध्वीनाम् । अग्रणीः
श्रेष्ठा । आसीत् । देवः देवतासंबन्धी । विधिः व्यवहारः । ईदृशः स्वतन्त्रः नागम-
परतन्त्र इति भावः । अत्र युधिष्ठिरादीनां धर्माद्यंशतया द्रौपद्याश्च पृथिव्यधिष्ठातृ-
रूपतया देवत्वान्नागमापरतन्त्रता इति भावः । अत्र—यथैकस्मै यूपाय बह्व्यो
रशाना नैकस्यै रशानायै बहवो यूपास्तथैकस्मै पत्ये बह्व्यो जाया नैकस्यै जायायै
बहवः सहपतयः—इति श्रुत्या एकस्या बहुपतित्वनिषेधादागमविरोधः । स च
द्रौपद्या देवतात्वेन आगमानपेक्षतां व्यञ्जयन् तस्या माहात्म्यमुद्गावयति इति
गुणः ॥ १८५ ॥

एतावत्पर्यन्तं निरूपितान् पदार्थान् संकीर्त्य ग्रन्थमिममुपसंहरति—
शब्दार्थेति । काव्यानां शब्दार्थालंक्रियाः शब्दालंकाराः दीपकावुचिक्रम-
श्लेषाः चत्वारः अर्थालंकाराश्च स्वभास्यानादयः । तथा सुकराः दुष्कराः चित्र-
मार्गाः । तत्र केचित् सुकराः पादादियमकादयः । केचित् दुष्कराश्च महायमक-
स्थरस्थानवर्णनियमादयः । तथा गुणाः श्लेषप्रसादादयः । दोषाः अपार्थव्यर्थादयः ।
चक्रारेण काव्यलक्षणं सद्देवै च नैदर्शयौदर्यौ । एते संक्षिप्य दर्शिताः विज्ञा-
रमिया संक्षेपेणैवाक्ताः । अत्र यावन्तः पदार्था निरूपिताः तेषां परिगणनं कृतं
न ॥ तत् पूर्वक्रमानुरोधेनेति ज्ञेयम् ॥ १८६ ॥

अन्ते फलसंकीर्तनपूर्वं ग्रन्थमुपसंहरति—व्युत्पन्नेति । अमुना पूर्वोक्ते-
नानेन । विधिदर्शितेन विधिः भरतादिमुनीनामादेशः तदनुरोधेन दर्शितेन निरू-

वाग्भिः कृताभिसरणो मदिरक्षणाभि-
धन्यो युवेव रमते लभते च कीर्तिम् ॥ १८७ ॥

॥ इत्याचार्यदण्डिनः कृतौ काव्यादर्शे शब्दालंकार-दोष-
विभागो नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

प्रितेन । एतेन स्वनिरूपितेन । दोषगुणयोः हेयोपादेयधर्मयोः । मार्गेण व्यवस्थिति-
प्रकारेण विवेचनपद्धत्या वा । व्युत्पन्नबुद्धिः साहित्यशास्त्रे संस्कृतबुद्धिः । काव्यतत्त्व-
विदिति भावः । अत एव वक्ष्यवर्तिनीभिः तदर्धानाभिः वाग्भिः । कृताभिसरणः
स्वयंकृताभिगमनः । अत एव धन्यः मदिरक्षणाभिः कृताभिसरणः युवा यथा
तथा रमते तद्विरासे रमते । कीर्तिं च लभते जगति विद्युतकीर्तिश्च भवति ॥ १८७ ॥

विचिन्त्य साहित्यविदां निबन्धान्

बिलोक्य तत्तत्सुकविप्रबन्धान् ।

आचार्यदण्डिप्रार्थितस्य काव्या-

दर्शस्य वृत्तिर्विहिता प्रमाद्व्या ॥ १ ॥

गृह्णन्ति गोदादगुणलेशविन्दून्

नयन्ति शोषं परदोषसिन्धून् ।

पश्यन्तु ते मस्कृतिमादरेण

धन्या जनिस्तेन न चापरेण ॥ २ ॥

विद्वत्स्वदर्पान् वृत्तिर्ममैवा

तथोपहासाय न वा परेषाम् ।

साहित्यशास्त्रेषु दृढानुरागात्

चापत्यमेतद्विदुषां पुरस्तात् ॥ ३ ॥

१ कृतानु. क. २ इत्यर्थः. अ. ३ गुणशोपविमा. अ. ४ चतुर्थः. अ. क.

५ पुष्पिकायाः परतः अ. पुस्तके अधिकम्-

॥ दण्डप्रलंकारः समाप्तः । श्रीधर्मरत्नं शिवाय नमः ॥

स्वर्गे सुधास्वादनलोलुपास्ते

सुराः प्रनृत्यन्तु सुराङ्गनाभिः ।

१५

वयं तु काव्यामृतपानतृप्ता

विदग्धगोष्ठ्यां विहराम मोदात् ॥ ४ ॥

शाब्दाम्भोनिधिमन्यने विमलधीर्येषां परो मन्दरो

१६

रूपाता ये च विराजनाग्नि नगरे श्रीवालकृष्णामिधाः ।

गौरीवट्टहमङ्गला समभवलक्ष्मीश्च यद्रेहिनी

ताभ्यां लब्धजनिर्व्यधाच्छिशुहितां वृत्तिं च रङ्गामिधः ॥ ५ ॥

२१

श्रीमृकुन्दपदाम्भोजे द्वयमर्पितमस्तु मे ।

काव्यादर्शस्य टीकेयं प्रेमार्द्रं हृदयं तथा ॥ ६ ॥

इति श्रीवैराजक्षेत्रवासिभी रङ्गीकुलावतंसैर्वालकृष्णाचार्यतनुजै रङ्गाचार्यसूरिभिः

विरचितायां काव्यादर्शव्याख्यायां प्रभाषायां तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

अन्यथा भासते यत्र	III 101 cd	अम्भोधरास्तटित्वन्तो	III 136 cd
अन्यथैव स्थिता वृत्तिः	II. 221 ab	अम्भोवह्निवाताम्र	II. 15 ab
अन्यथेत्येक्षते यत्र	II 241 cd	अयतापि त्वचेदानी	II. 153 cd
अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र	I 93 ab	अयं तु युवयोमद्	II. 180 cd
अन्ये ह्यमाकुल ह्य	I. 83 cl	अयमम्भोनिधि कष्ट	II 212 cd
अन्यो वक्ता स्वयं वेति	I 25 cl	अयमथान्तराक्षेप	II 166 ab
अपक्वतां ह्यमस्मीति	II 293 ab	अयमान्द्रोलितप्रोढ	II. 236 ab
अपक्वमाभिधानं त	III 144 cd	अयमालोहितच्छाया	II. 89 ab
अपभाषणवद्भाति	III. 101 cd	अयमेव क्रमोऽप्येषा	II 329 cd
अपभ्रंशश्च मिश्रश्च	I 32 cd	अयं परवशाक्षेपो	II. 150 ab
अपह्नुतिरपह्नुय	II 304 ab	अयं मम दद्वत्यङ्ग	II 177 ab
अपाङ्गभागपातिन्या	II 220 ab	अयुक्तकाण्डे युक्तात्मा	II 170 cd
अपाद् पदसतानो	I 23 ab	अयुक्तयुक्तकार्यो चे	II. 253 cd
अपार्थं व्यपक्षेकार्ध	III 120 ab	अरञ्जितोरुणश्चाय	II 201 cd
अपि ते रूपमस्माक	II 337 cd	अरण्यं वैश्विदाक्रान्त	III 7 ab
अपि त्वनियमो दृष्ट	I 25 ab	अरुणालोकसद्वार्य	II 197 ab
अपीतक्षीयकादम्ब	II 200 ab	अथत शब्दतो वापि	III. 130 cd
अपेक्षमाणा ववृधे	I 00 cd	अर्थमिष्टमनाख्याय	II 295 ab
अप्यसनद्वेषोरभ्य	II 206 cd	अर्थव्यक्तिरेत्यत्र	I. 73 ab
अमसादितशुद्धांशु	II. 200 cd	अर्थव्यक्तिद्वारात्	I. 41 cd
अमस्तुतमशस्ता स्यात्	II 340 cd	अर्थानां यो विनिमय	II 351 cd
असत्प्रतिहृक्केश	III 163 cd	अर्थान्तरप्रवृत्तेन	II 348 ab
अवाप्येतिदुषादाभा	II 240 ab	अधार्जनादेव्यावृत्ति	II 162 cd
अवावताधनावालम्	II. 239 ab	अधावृत्ति पदावृत्ति	II 116 ab
अभावहेतवः केचित्	II 246 cd	अर्धिना रूपणा दृष्टि.	I 77 ab
अभिन्नवेलो गम्भीरा	II 183 ab	अर्थरयलसुलभे	II 341 cd
अधूषितासमस्तृष्ट	II. 191 ab	अर्थो न संभूत कवित्	II 161 ab
अध्यास एव विवरीतु	II 368 cd	अध्याभ्यास समुद्र स्यात्	III 00 ab
अमनुष्यस्य कस्यापि	III 121 cd	अलङ्कारतयोद्दिष्ट	II 237 cd
अमन्दभाभियोगाख्याः	I 103 cd	अलङ्कारा तरणाय	II 220 ab
अमातृकोय मूढः स्यात्	III. 123 cd	अलङ्कृतमसिद्ध	I 18 ab
अमायतेयतेष्वभूत्	III 39 cd	अलङ्कृतमन कक्षा	II 53 cd
अमी गर्नन्ति जीमूता	III. 129 cd	अलङ्कृतमन कक्षा	III. 89 ab
अमृतस्य दिक्रिण	II 307 ab	अलङ्कृतमन कक्षा	I. 91 ab
अमृतामनि पदानां	II 109 ab	अलङ्कृतमन कक्षा	I 87 cd
अम्भोजमिश्रं ते वक्ष्य	II 08 cd		

इ

इक्षुत्तुः शृङ्गादीनां	i 142 ab	इति इयमइय तु	i 97 ab
इतिनाकारलक्षणे	ii 260 cd	इत हेतुविकल्पानां	ii 260 ab
इतरत्र कविः को वा	iii 130 cd	इतीदं नादृत गोष्ठेः	i 34 ab
इति कर्मात्मनः प्राय	ii 221 cd	इतीदमपि भूषित	ii 226 cd
इति काव्यमुद्रित	ii 247 ab	इतीदमपि साधेव	ii 241 cd
इति कालविशेषस्य	iii 169 ab	इतीत्येव निर्दिष्टे	i 74 cd
इत प्रभ्योयमर्थात्मा	i 65 cd	इतीह गर्भिणीधर्मा	i 99 cd
इति चन्द्रत्वमेवेदोः	ii 305 ab	इत्थं कलाचतुःषष्टि	iii 171 ab
इति ज्योत्स्नोत्तरलायोगान्	ii 75 cd	इत्यनङ्गजयायोग	ii 122 ab
इति तत्कालसंभूत	ii 136 ab	इत्यनालोच्य वैषम्य	i 50 ab
इति तस्य प्रवेशे द्वे	i 23 cd	इत्यनुज्ञामुत्तेनेव	ii 136 ab
इति व्यापक्य वाक्येतिम्बु	i 78 ab	इत्यनुद्रिष्टरूपत्वान्	ii 264 ab
इति बुद्धरमागति	iii 96 ab	इत्यनुनासमिच्छन्ति	i 58 ab
इति देशविशेषाधिन्या	iii 166 cd	इत्यनुनीत एवार्थो	i 71 ab
इति दाया दूषिते	iii 126 cd	इत्यनेकप्रकारोप	ii 310 ab
इति धर्मापमा साक्ष्यम्	ii 13 cd	इत्यन्यसाध्यव्यावृत्त	ii 19 cd
इति नृत्तक्रियाध्यासात्	i 94 cd	इत्थं-यो-न्योपमा लेख	ii 18 cd
इत पद्येति चोक्तत्वात्	i 85 ab	इत्यपह्नुतमेतानां	ii 309 cd
इति पादादिवमक	iii 14 ab	इत्यपूर्वसमासेति	ii 213 ab
इति पादादयमकावकला	iii 37 ab	इत्ययं सप्तधाक्षय	ii 164 ab
इत पुष्पाक्षरेकाणां	ii 77 cd	इत्यलकारमसृजः	ii 360 cd
इत मेहाद्विनायक	ii 207 ab	इत्यलभ्यमवयवा	ii 121 cd
इति मार्गद्वय भिन्न	ii 101 ab	इत्यापस्तम्बानां हेतुन्	ii 155 ab
इति मुरुच-दुराक्षिमा	ii 160 ab	इत्यादिद्विवकलेषु	ii 108 ab
इत मुच परा वृद्धे	ii 251 ab	इत्यादिद्विवकान्पुङ्गा	ii 102 ab
इत रूपवर्णनक्रम	ii 275 cd	इत्याद्-व-व्याख्या	i 60 ab
इत लक्षणां प्रयोगेषु	ii 246 ab	इत्यादि व्याख्याक्रम	iii 131 ab
इत लो कक एवम	iii 175 ab	इत्याद्य परां कोटि	ii 285 ab
इत वाचामयकलाः	ii 7 cd	इत्यथोक्तपद लेख	ii 112 ab
इत विवक्षमादृश्यात्	ii 36 cd	इत्येह युक्त विवक्षे	ii 277 ab
इत देहभक्त्यर्थ	i 32 ab	इत्यु वाहः पदवृत्त्या	ii 255 ab
इत भवपवनक	iii 15 ab	इत्युद्-दृष्टया दृष्टा	ii 325 ab
इत भवपुत्रिद्वय	ii 147 ab	इत्युक्त्यनुरोधे	ii 182 ab
इत भवपुत्रिद्वय	ii 185 ab	इत्यनुरोधेनार्थ	ii 18 ab
इत भवपुत्रिद्वय	ii 275 ab	इत्यनुरोधेनार्थ	ii 171 ab
इत भवपुत्रिद्वय	ii 15 ab	इत्यनुरोधेनार्थ	ii 185 ab

उभयत्र पुमान् कश्चित्	ii 211 ab	कदा वा दृश्यते तृप्तिः	ii 165 cd
उभयव्यतिरेकीय	ii 184 ab	कचाया कल्पते भोगान्	ii 270 cd
उग्न्युपास्तार्णवयोधरद्वय	iii 57 cl	कन्याहरणस्तयाम	i 29 ab
उरु रक्षुर्गुरु दुष्पु	iii 87 cl	कन्ये कामयमान मां	i 63 ab
ऊ		कमल कमलकुर्वत्	iii 17 cd
ऊर्जस्वि रुद्राहजार	ii 277 cl	कमल जलसरोहि	ii 190 cd
ए		कमलेष्व करोषि त्व	iii 29 cd
एकचक्रो रथो यन्ता	ii 328 ab	कमले. समकेश न	iii 19 ab
एकउन्नतिधित ०यक्त	iii 104 cl	करम ते रणेष्वात्	iii 26 ab
एकद्वित्रिचतुश्चरद्*	iii 2 ab	करेणव. धरद्रक्षा	iii 26 cd
एकदावपे प्रवन्दे वा	iii 131 cl	करोतिताम्रो राक्षसा	iii 21 ab
एकस्त्वमप्यनेकोसि	iii 184 cl	करोति सहकारस्य	iii 11 ab
एककारचतुष्पाद्	iii 70 ab	करोति सेध्य कान्ते च	iii 21 cd
एकान्नपक्व चैतत्	ii 76 ab	कर्णस्य भूषणमद्	ii 224 ab
एकानेकेयशब्दान्	ii 47 cl	कण कर्णश्च शिथेर्नव	ii 124 cd
एताभि कतराण्येव	ii 11 cl	कर्ता यद्युपमान स्यात्	ii 230 ab
एता योद्धा निर्दिष्टा	iii 100 cl	कप्रपादपामश	iii 165 ab
एतेते द्व द्व ते	iii 56 cl	कपयन्ति गु वर्मस्य	ii 109 cd
एवमादि न शसन्ति	i 67 cd	कल कमुक तनुमण्यनामिका	iii 29 ab
एवमेव विकल्प्याणि	ii 57 cd	कन्दिनो जडस्येति	ii 34 cl
एवमेवेतरास्ताम	iii 124 cd	कलकणितगभण	ii 10 ab
एव राजा यदा लक्ष्मी	i 73 ab	कलाग्नि प्रत्युत्पत्ति	i 70 cd
एषा विषयय प्राध	i 42 cd	कलापिनां स्वास्तयोपपन्नन्ति	iii 56 ab
ऐ		कलिकामिद् नीपस्य	iii 23 cd
ऐन्वादर्चिष कामी	iii 183 ab	कल्मषवनसभृता	iii 165 cd
ओ		कल्पदेशापदेश्यादि	ii 60 ab
आज समाप्तभूयस्व	i 80 ab	कल्पद्रुमश्च क्रियते	ii 56 cd
आसरादिरपभ्रशी	i 57 cd	कविभावलत चिह्न	i 36 ab
औ		कविसाध समप्रोप	i 100 cd
अ		कव प्रमादारेणाद्	iii 161 cl
अध्वन्द्वशान् नस्य	iii 306 cd	करय कामानुर धेत	i 81 cl
क		कस्याचिद्वा चालार्थ	ii 207 cd
कटुभरति कण्ठरथ	ii 176 cd	कान्त सवजग मात	i 55 ab
कण्ठे कल कारयेन	ii 12 ab	कान्त भवति सर्वस्य	i 55 cl
कथ ननुदत्तभाषा	iii 15 ab	कान्तस्य कान्तगृहा च	ii 156 cl
कथा हि सर्वभयान्न	i 58 ab		
कदाचिदपराधेय	ii 156 cl		
कदा नो मगमा भवा	ii 261 ab		

कान्तस्याक्षिप्यते यस्मात्	II. 144 cd	कुरुते कुरुतेनेयम्	III. 14 cd
कान्त्या चन्द्रमस धाम्ना	II. 50 ab	कुरुते ललितारव	III. 150 cd
कापिलैरसदुद्धति	III. 175 ab	कूजित राजइसानाम्	II. 334 ab
कामदत्वाद्य लोकाणाम्	II. 85 cd	कृश ऋषित्वेपि जना	I. 105 cd
कामार्ता धर्मतप्ता ये	III. 143 ab	कृष्णानुनादुरकापि	II. 339 ab
कामिनां लयपेयस्यम्	III. 182 cd	कृत मतीवशुष्योभ	II. 195 cd
कामुकन यद्वचसम्	II. 126 cd	कैन च सह सभय	III. 122 ab
कामेन बाष्पा निशाता विमुक्ता	III. 158 ab	केवचिदुपमाधान्ति	II. 227 ab
काम कन्दर्पबाणदाल	I. 64 ab	कोविलालारवाचाल	I. 48 ab
काम सवास्यलङ्कार	I. 62 ab	कोविलालापसुभग	II. 354 ab
काम्योकार्याण्ययमविकला	III. 153 cd	कौशदण्डसमयाणाम्	II. 361 cd
कार्ष्णिपे स कार्यस्य	II. 134 ab	काणवा सङ्ग नृत्त्याणि	II. 288 cd
कारकशापको हतू	II. 235 cd	कमलश्चनमप्याहु	III. 146 cd
कालनालमलकाल	III. 50 ab	कमानसहने सङ्गता	III. 72 cd
कालकालसित कालका	III. 50 cd	किञ्चते परिवृत्तश्च	II. 355 cd
कालेनैव कठोरेण	III. 142 cd	किपे विरह सपुके	II. 110 cd
कालेनेषा भवद् मीति	II. 276 cd	काङ्गागोक्षविनात्रेपु	III. 97 ab
काल कालमनालक्ष्य	III. 35 ab	कापि नीता कुतोप्यासन्	II. 101 cd
काव्यशोभाकराम् धर्मान्	II. 1 ab	क्षण दशनावशाय	II. 140 ab
काव्य कल्याणरसायि	I. 19 cd	क्षणद्वय न तद्वृत्ति	II. 332 cd
काव्यमार्गविभागाधम्	II. 3 ab	क्षता मोक्ष-पुता नृणा	II. 248 cd
काव्ये विशङ्कता चोम्पो	II. 184 cd	क्षिणोतु काम शीताशु	II. 178 ab
किं कैकायाकुल काको	III. 92 cd	क्षितिपिनिगितिस्त्रिविधिति	III. 55 ab
किञ्चिद्द्वारम्भराजस्य	II. 298 ab	क्षयते च मयूराणाम्	II. 334 cd
किं तु र्जन विकलानां	II. 2 ab	क्षेमपत्या न लक्ष्यते	II. 215 cd
किम धव्याधिकारोस्ति	I. 5 cd		
किमवाप्तमपवाप्तम्	II. 123 cd	स्त्र	
किमय शरदुद्भोद	II. 163 ab	सञ्चिता कण्ठमाग्लिष्य	III. 4 cd
किं पयमन्तशान्तप्रल	II. 26 ab	स्तर प्रहस्य विद्यान्त	I. 67 ab
कीतम स्तुतानन्दधम्	II. 330 cd	स्वातय कनि काले ने	III. 111 ab
कुम्भवात कर्णस्य	II. 176 cd		
कुत कुवलय कण	II. 123 ab	श	
कुटजामाधवम नस्य	III. 109 ab	गच्छ गच्छसि नेत् कन्त	II. 141 ab
कुमुदाग नम्रलान	I. 94 ab	गच्छ वा त्रिष वा कान्त	II. 139 cd
कुमुदागवापि दाहाय	II. 179 ab	गच्छति वतुमिच्छामि	II. 147 ab

गत कामकथान्मादः	ii 248 ab	चन्द्रारविन्दयो कक्षाम्	ii 37 ab
गतिर्न्यायविरोधस्य	iii 176 ab	चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यम्	ii 32 ab
गतोत्तमर्को भातान्दु	ii 244 ab	चन्द्र शरत्तिष्ठोत्तरे	i 56 ab
गन्ता चेद्वच्छ तूष्णे ते	ii 145 ab	चन्द्रे साक्षादवन्त्यत्र	iii 3 cd
गाम्भीर्यप्रमुखैरेव	ii 86 ab	चन्द्रोद्यमम्वरोत्तस	ii 194 ab
गाम्भीर्यण समुद्रोत्त	ii 85 ab	चपलो निर्देयव्यासौ	ii 271 ab
गिरास्त्रस्तन्या नम्रण	iii 115 ab	चरन्ति चतुरम्भोवि	ii 99 ab
गुणजातिरिपादीनाम्	ii 323 ab	चराचराणा भूतानाम्	iii 163 ab
गुणतः प्रागुपपन्नस्य	i 21 ab	चर्चाचन्द्रनपातश्च	ii 104 cd
गुणदापाश्च काव्यज्ञानम्	iii 186 cd	चरं च तद्वितां वाम	ii 105 cd
गुणदोषविचाराय	ii 56 cd	चात चन्द्रमक्ष भीव	i 57 ab
गुणदापानशास्त्रज्ञ	i 8 ab	चित्रमाकृतविश्वोपि	ii 165 ab
गुणैस्तुल्योऽसि भेदस्तु	ii 181 cd	चिह्नमाख्यापिकायाश्चेति	i 26 cd
गुरुगमभराङ्गान्ता	i 98 ab	चिरार्जितं हृतं तेषाम्	ii 356 cd
गुरुसारोद्यमेरेण्ड	iii 172 cd	चोला कालागुरुष्वाम	iii 166 ab
गुरोः शासनमन्येतुम्	ii 301 ab	च्युतो मानोधिकी रागः	i 59 cd
गृहाणि नाम ता देव	i 86 ab		
गोमूत्रकेति तन्प्रादु	iii 78 cd		
गोर्गा कामदुषा सम्यक्	i 6 ab		
गद्यपद्यमयी काचिन्	i 31 cd		
		छ	
		छन्दोविचित्या सकलः	i 13 ab
		छायतामुत्तरीयेण	ii 289 cd
		ज	
चक्रवालशिकुञ्जनु	ii 99 cd	जगदानन्दादयस्त्रये	ii 175 ab
चक्षुषी तत्र रज्येने	ii 151 ab	जटाभिः स्निग्धताम्राभि	ii 12 cd
चतुर्मुखमुखाभोज	i 1 ab	जयता त्वन्मुखेनास्मान्	iii 17 ab
चतुर्वर्गकलापस्तम्	i 15 cd	जय यसुरानशङ्क	ii 51 cd
चतुर चतुरम्भोधि	iii 6 cd	जल जलोदराद्वर्णम्	ii 105 ab
चन्दनमगयोद्गन्धि	i 19 ab	जहि शत्रुघ्न हस्तम्	iii 132 ab
चन्द्रानख्यमाधूय	ii 235 ab	जातिक्रियागुणद्रव्यस्वभाव	ii 13 ab
चन्दनोदकचन्द्राक्ष	ii 10 ab	जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिने द्वय	ii 97 ab
चन्दन चन्द्रिकाप्र	ii 305 ab	जतनरुष्टकशास्त्रः	iii 115 ab
चन्द्र एणश्च कामेन	ii 212 cd	जित्वा तस्य भवानत्र	ii 119 ab
चन्द्राभ्यां द्वि विषम्	ii 59 ab	जावतामा चलन्ती	ii 159 ab
चन्द्रावतस्य चाद्वयम्	ii 216 ab	जाता लङ्घ्यरु रूपाङ्गम्	ii 502 cd
चन्द्रता वीर्यं दधे	ii 90 ab	जय साधनान्नयसः	ii 169 ab

तन सार्धं विगृह्णाति	॥ 63 cd	दीप्तमि चपरोभूम्ना	॥ 72 ab
तेमी प्रयोगमार्गेषु	॥ 254 ab	दुष्पराभिमतता ये तु	॥ 38 cd
तेषां निदर्शनेष्वेव	॥ 315 cd	दुष्कर जीवनोंपायम्	॥ 152 ab
तेषामसन्निधानेपि	॥ 5 cd	दुष्टप्रदेष्टुका चान्या	॥ 106 cd
तेषु तेजस्यधातुदम्	॥ 164 ab	दुष्प्रतीतिकर माध्यम्	॥ 66 cd
ते शरीरं च काव्यानाम्	॥ 10 ab	दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वम्	॥ 6 cd
तौ तुल्यो त्वम्मुत्तेनेति	॥ 31 cd	दूरकार्यस्तसद्वज्र	॥ 263 ab
त्रिचर्णराजिभि कण्ठे	॥ 9 cd	दूरे प्रियतम सोयम्	॥ 133 ab
त्वत्पादनुसृच-व्राणाम्	॥ 259 cd	दृशो दूत्यश्च कर्षन्ति	॥ 316 cd
त्वत्पात्राह्वय जेषम्	॥ 255 ab	दृष्टाश्च फुला निचुला	॥ 133 cd
त्वद्वर्णितदृष्टस्तस्या	॥ 263 ab	दृष्टिराधितया तुल्यम्	॥ 198 cd
त्वदानगमपीराक्षि	॥ 44 ab	दृष्टिरोधकर यूनाः	॥ 197 cd
त्वदाननमिषोन्निद्रम्	॥ 17 ab	द्वेय पथिकनारीणाम्	॥ 251 cd
त्वदानम विभातीति	॥ 38 cd	द्वयधिष्वयामिताराध्यम्	॥ 90 ab
त्वादिषा दीर्घिकास्वेव	॥ 157 cd	देवानां नन्दने देव	॥ 93 ab
त्वन्मुस कमलेनेव	॥ 19 ab	द्वयोप्यविद्युधो जज्ञे	॥ 322 cd
त्वन्मुस कमल चेति	॥ 190 ab	देव वचरणद्वन्द्वम्	॥ 258 cd
त्वन्मुस पुण्डराक च	॥ 193 ab	देशमालकलालोक	॥ 126 ab
त्वामुखेन्दुममासुनाम्	॥ 83 cd	देशोद्विग्नराश्यादि	॥ 162 ab
त्वया नीलोपल कण	॥ 106 ab	देशोप्यभि सुबोध ते	॥ 245 cd
त्वया राक्षापि सौम्यम्	॥ 344 cd	देशोभिप्रेरणस्त	॥ 182 ab
त्वयि निमतसरो दिष्टया	॥ 61 cd	दोषाकरण सवधन	॥ 312 ab
त्वय्येव त्वन्मुसम् दृष्ट	॥ 22 ab	दोषानपरिसर्येयान्	॥ 107 ab
त्व समुद्रश्च दुवारो	॥ 185 ab	दोषाभासो गुण कोवि	॥ 272 ab
		दोषाभासा गुणा एव	॥ 343 cd

द

दक्षः प्रनापतिश्लासीत्	॥ 321 cd	धन च बहुलभ्य ते	॥ 137 ab
दक्षिणाद्रुपसरन्	॥ 150 ab	धराधराकारधरा	॥ 72 ab
दण्डे चुम्बति पयिन्या	॥ 110 ab	धर्मक्षेपायमाक्षिप्तम्	॥ 128 ab
दत्तोदाहरणद्वन्द्वम्	॥ 241 ab	धर्मण इत सुलभे	॥ 164 cd
दधत्यसौ परभूत	॥ 296 ab	धर्म्याक्षेपोयमाक्षिप्त	॥ 130 ab
दिदमात्रदर्शित धीरे.	॥ 96 cd	धुन्वन्कदम्बरजस	॥ 181 cd
दिवि धमन्ति जीमता	॥ 113 cd	धुली रवलीव्यग्नि	॥ 64 cd
दिवो जागर्ति रक्षाये	॥ 49 ab	धैर्यलावण्यगाम्भीर्य	॥ 151 ab
दिव दुदाव नादेन	॥ 93 cd	धियत मूढि भूपाले.	॥ 69 cd
दीपकस्थान एवम्	॥ 116 cd		

ध

धुव ते चारिता तन्निव	॥ २७४ ab	न योजितमानसम्	॥ ५२ cd
ध्वजिनो तदय राज्ञ के	॥ १५५ cd	न रथा न च मातङ्गा	॥ ३२७ ab
न		नरा जिह्वा मानन्ध्या	॥ ५५ ab
न कटोर न वा तीक्ष्णम्	॥ ३३४ ab	नाततधुलतेनालम्	॥ ८० cd
नगरार्णविशोर्तु°	॥ १६ ab	न लिङ्गवचने भिन्ने	॥ ५१ ab
न च मे प्राणसदेह	॥ १४७ cd	नालम्ब्या इव तन्महम्ब्या	॥ ४५ ab
न च रक्ता भयद्रष्टि	॥ ३२६ cd	न विद्यते वद्यति	॥ १०४ ab
न चिर नम तापाय	॥ १३५ ab	न ग्रहणे वाचम्	॥ ६५ ab
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते	॥ ३४ ab	न सहिता विवक्षाभि	॥ १०९ ab
न तथा लिम्पतेलेपात्	॥ २३२ cd	न स्तूयत चोन्द्र त्वम्	॥ १६७ ab
नतनाभि वपु स्त्रीणाम्	॥ ३३६ cd	न स्पृशायापुधम्	॥ १२१ ab
न तप सञ्चित किञ्चित्	॥ १६१ cd	न हि प्रवर्तिता सुधम्	॥ ७५ cd
न ह्य रामानुजाम्भोज	॥ ५४ cd	नदीन्द्रपृष्ठेयुष्मत्	॥ १७९ cd
न ते सुन्दरे सखादि	॥ ९१ cd	नाप्राप्त न कृत कर्ण	॥ १५७ ab
न वेवकन्यका नाभि	॥ ३२५ ab	नादिना मन्त्रा धी स्वा	॥ ७० ab
न दीप दुनवकोपि	॥ १३७ cd	नालाभद्विजमाकृष्ट°	॥ ११७ cd
ननु द्वाक्षुष्यसपन्न	॥ १७४ ab	नागालङ्कारसङ्गतिः	॥ ३०९ cd
ननु द्वितीया वास्तवे	॥ १७ cd	नानावस्थ वदार्थानाम्	॥ ८ ab
नन्वात्मलाभो महताम्	॥ १७३ cd	नानेना ननु नानूने°	॥ ९५ cd
न पञ्चेषु स्मरस्तद्वय	॥ ३०४ cd	नान्यथा कृतमत्रास्त्यम्	॥ ७२ cd
न पदास्थेन्दुनिघ्राह	॥ २७ ab	नापकेनेव वाचान्वा	॥ २४ ab
न पक्ष मुक्तमवेदम्	॥ ३६ ab	नालीना लीनमकुला	॥ ३४ cd
न पर्यन्तो विकल्पाभाव	॥ ९६ ab	नाथनाननना श्लोक°	॥ ७७ cd
न पप्रञ्चभयद्विदा	॥ ३८ ab	नासिक्वयमभ्या परित	॥ १०४ ab
न बद्धा धुक्कुम्भितोप	॥ ३२६ ab	ना स्थेय सत्त्वया वज्रम्	॥ ५४ ab
न भासुरा यान्ति	॥ ४० cd	ना स्थेय सत्त्वया वज्रम्	॥ ५४ cd
नमो नक्षत्रमालीदम्	॥ १९४ cd	निर्वैकजति मुक्ताह्वानी	॥ ११७ cd
न मन्द्यावर्जित°	॥ ५७ ab	निगृह्य वेदेष्वारुह	॥ २८२ ab
न मया गौरसामिज्ञम्	॥ १०८ ab	निगृह्य वेदे कथयति	॥ १३ ab
न मल्लिमन्त्रि पद्मनि	॥ ८३ ab	निर्धत्तु धनयमस्तौति	॥ २१८ ab
न यतो नयतोन्त न	॥ ९ cd	निधत्ता निधृताभ्याया	॥ १०२ cd
नयनानन्दजनने	॥ ८८ ab	निधमाश्लेषल्लोकि	॥ ३१५ ab
न याति भूत गणने	॥ ५९ cd	निवृत्त-व्यासससव	॥ २१२ ab
नयनयासीञ्जिनया नया	॥ ४६ cd	निष्कारणमित्येप	॥ २१ cd
नयनवाद्येचनया	॥ ४६ ab	निर्णयार्थं प्रवृत्तानि	॥ १०९ ab

निर्वर्तयितुमिच्छन्	ii 297 cd	पय बहुजन्मद्र	ii 30 ab
निवृत्त च विकार्य च	ii 240 ab	पय गय च मिश्र च	i 11 ab
निष्ठघृताद्गीतवान्ताद	i 95 ab	पय चतुष्पदीं तच्च	i 11 cd
निस्त्रिंशत्सप्तमसावेव	ii 319 ab	पन्था स एष विवृत	ii 368 ab
निसर्गादिपदैरत्र	ii 204 ab	पयोधग्गतोत्सङ्ग	i 84 ab
नायत च पुनस्तृप्तम्	iii 10 cd	पयोमुच परीतापम्	ii 173 ab
नुन्नमान मन स्वायाम्	iii 5 cd	परद्वाराभिलाषो म	iii 131 ab
नून मुन्नानि नानन	iii 95 ab	परव्यामोहने चापि	iii 97 cd
नृचगोत्तमभूतय	iii 162 cd	परस्परविरोधाति	ii 33 cd
नृत्यत्येष लमच्चाह	iii 24 cd	परस्परपकारित्वम्	ii 365 ab
नृत्यान्तानिचुलासङ्गे	ii 103 ab	परागतमिदं कपि	iii 27 cd
नेत्र चामालयन्नप	ii 11 cd	परागतसहस्राजीव	iii 27 ab
नदस बहु मयन्त	i 75 ab	पश्या लक्षणास्तत्त्वम्	iii 100 cd
नेत्रोपि त्वाद्यायाप	ii 17 ab	पश्या वागसो वक्त्रात्	ii 39 cd
नेत्रमुन्मिदं पद्यम्	ii 94 ab	परम्पराया बलवारणानाम्	iii 64 ab
नैव निर्विशता	iii 109 cd	पल्लवे पल्लवे तावत्	iii 112 cd
नेत्रैर्गिकी च प्रतिभा	ii 103 ab	पवनो दाक्षिण्य पर्णम्	ii 98 ab
नापमान तिष्ठन्तेन	ii 227 cd	पश्चात् पर्यस्य किरणान्	ii 257 ab
न्यस्तण क्षपित पक्ष	i 72 cd	पश्य गच्छन् एवास्तम्	ii 172 cd
पुनमप्यत्र ये केचित्	i 20 ab	पश्यान्मनश्च जातङ्ग	iii 112 ab
		पाणिपयानि भूपानाम्	ii 259 ab
पञ्चानां पाण्डुराणाम्	iii 185 ab	पाण्डुराभ ममेवाङ्गे	ii 332 cd
पन न्न च सप्त नवाम्	ii 553 cd	पात्रं च परम ज्याति	ii 357 cd
पपु दग्धनामलाङ्ग	ii 152 cd	पात्रं वा भगवात् विष्णु	iii 28 ab
पाधकानामभावाय	ii 258 cd	पादाम्य सोप्यनेकानाम्	iii 53 cd
पद्मसाग क्षिप्र	iii 115 cd	पाद तदर्पभादेतत्	ii 82 cd
पद्मपाननृत्या वा	i 66 ab	पाय पाय तवारीणाम्	ii 258 ab
पदानिरभनागाव*	iii 7 cd	पारावत परिक्षिप्य	ii 10 cd
पदसमानाद्यत्र	ii 262 ab	पियन् मनु यथाक्रमम्	ii 206 ab
पदानामव दग्धपु	ii 50 ab	पियामि नरल तस्या	iii 154 cd
पदा पदं भुजिष्ठयुता	i 96 ab	पिनस्तत्रास्थितानाम्	i 52 cd
पदाति त्रकुन्त्रिटा	iii 167 ab	पुमा कनाये नक्षत्रम्	ii 251 cd
पदाय मा मयय पय	ii 23 ab	पुम दुराणादावदय	ii 315 ab
पदोपदाक्षयं चानाम्	i 80 cd	पूष्यमस्तु मीयम्	iii 170 cd
पद तापसवशोऽ	ii 20 ab	पूष्य मन्त्रनाम्यम्	ii 196 ab

पूर्वप्राशयमाहात्म्यम्	॥ 303 ab	प्रतिपुन्यमदमयोम्यस्य	॥ 237 ab
पूर्वस्मिन्नेदमात्रोक्ति	॥ 192 ab	प्रेम्ण प्रयाण ते बुद्धि	॥ 149 cd
पूर्वानुभवसत्कारः*	॥ 55 cd	प्रेय प्रियतमस्यानम्	॥ 275 ab
पूर्वशास्त्राणि सहृदय	॥ 2 ab	प्रेयो रसवद्भक्ति	॥ 5 cd
पूयातप इवाहीव	॥ 12 ab		
प्रतिज्ञा हेतुदशान्तः*	॥ 127 ab		
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्व	॥ 56 ab	यन्मि च योदेव	॥ 109 cd
प्रतिध्विप्रतिच्छन्द	॥ 59 ab	यन्मन्त्रेषु रोमाञ्चान्	॥ 11 ab
प्रतिपेक्षोक्तिराक्षेप	॥ 120 ab	यन्मन्त्रेभ्यस्तपोसि	॥ 69 cd
प्रतीतिविषयप्रमे	॥ 182 cd	यन्मन्त्रेभ्यस्तपोसि*	॥ 47 cd
प्रतीयमानशौक्त्वादि	॥ 195 ab	न-पुन्यगस्तपुयाण	॥ 117 ab
प्रतीयमानसादृश्यः	॥ 189 cd	बालाधमन्त्रजिह्वाक्षी	॥ 213 cd
प्रत्याक्षक्षणया हेतुन	॥ 138 ab	बालेयोद्यानमालेयम्	॥ 29 cd
प्रभाषतोनाम न	॥ 63 ab	बाहू लते वसन्तश्री	॥ 67 cd
प्रभाषतो नाम न*	॥ 63 cd	विभर्ति प्रमेवलम्	॥ 61 ab
प्रमाणाच्च द्वि तरलम्	॥ 129 cd	विधत्तनन्यास्विषयम्	॥ 931 cd
प्रभुत्वेनैव वदस्ताव	॥ 138 cd	पुष्ट्वा यकि विष दृष्टा	॥ 155 cd
प्रमेयोव्यप्रमेयोसि	॥ 184 ab	नक्षत्रोप्युद्धवः पयः	॥ 31 ab
प्रवृत्तेव प्रदाक्षिता	॥ 129 cd		
प्रवृत्तेव प्रदाक्षिति	॥ 153 ab		
प्रसादनन्यादिब्राह्मन्	॥ 45 ab		
प्रतिहेतुव्यावृत्त्या	॥ 199 ab		
प्रस्थान प्रवृत्तिगत तु	॥ 92 cd		
प्रहेलिकाप्रकाराणाम्	॥ 96 cd		
मातृ प्रानिर्देशिना मेखम्	॥ 281 ab		
माग्भावादिद्वयस्य	॥ 232 ab		
मागेव दर्शिता श्लेषा	॥ 313 cd		
मागेव हरिणाश्लेषाम्	॥ 257 cd		
पाप्मा इव प्रियोय मे	॥ 52 cd		
पाप्मे तु कर्मणि पापः	॥ 240 ab		
प्रावृत्त्येवैतदधरे	॥ 335 ab		
प्राहुरधम नाज	॥ 50 ab		
प्रियप्रयाण साचिभ्यम्	॥ 116 cd		
प्रियप्रयाण व धन्य	॥ 140 cd		
प्रतिप्रकाशन तन्व	॥ 279 cd		
		य	
		अकिमात्रसमाचारः	॥ 277 cd
		अभिर्वाभगन्त्यादि	॥ 65 ab
		अभवन्तो जगन्नेत्रे	॥ 172 ab
		अयादमेधामा मा वा	॥ 81 cd
		अनृषको भटः श्वेव	॥ 35 cd
		अर्जुनावाहुजगन्नाम्	॥ 188 cd
		अर्वादिधानासमाहितानाम्	॥ 65 cd
		अर्वाहृष्टा नाथ न	॥ 12 ab
		अर्वाविष महापाल	॥ 53 ab
		आम्यदोषान्ममेवेति	॥ 92 cd
		आवाभावस्वरूपस्य*	॥ 252 cd
		अर्वावृत्तमिति फल	॥ 361 ab
		अर्वा कनेरभिप्राय	॥ 361 cd
		आवावृत्तिर्द सर्वम्	॥ 366 cd

मधुरेण दशा मानम्
मुक्त तदन्यतस्तेन
मुक्तपञ्चजङ्गमेस्मिन्
मुक्तचन्द्रस्य चन्द्रत्वम्
मुक्तादित्थं निवर्त्येव
मुक्तेन्दुरपि ते चण्डि
मुक्तेन्दो तव हत्यास्मिन्
मुक्तेन मुग्धे. सोप्येव.
मुक्ता मुक्ताश्चो धत्ते
मुक्ता वल्गुरव कुर्वन्
मुक्ता इमे न दायादा
मुग्धेक्षणान्ते ते वक्त्रम्
मुग्धालबाहु रम्भोर
मुक्तेति प्रेम्ण सगम्भुम्
मेघनादेन हस्तानाम्
मेघाला नर्तिता बाले

य

य एव दीना शिरसा
यस्य सध्वजवृत्त्यङ्ग
यतो जलाधरावल्गवा
यत्नाक्षेप स यत्नस्य
यत्नसध्वजविज्ञान
यत्नकारान्तरारूपानम्
यत्र स्वाभाविकत्वं वा
यथा कथयित्वाहस्यम्
यथागत्यजुनाङ्गनम्
यथा बाहुलता पाणि
यथा यकारादिपदम्
यथा हीलाम्बुजकीडा
यथासामर्थ्यमस्माभि.
यथासम्प्रभिति प्रोक्तम्
यथेन्द्रुरिव ते वक्त्रम्
यदक्तनेत्रा वन्द्यम्
यदपिताद्विजन्त्य ह्यत्र
यदि किंचिद्वैतवत्

III. 20 ab यदि निन्दन्निव स्तीति
II. 255 cd यदि वास्यसि यातव्यम्
II 93 ab यदि लेपनमेवेष्टम्
II 91 ab यदि शब्दाद्वय ज्योति.
II. 95 ab यदि नत्यैव यात्रा ते
II 92 ab यदि सत्य मृदून्येव
II 159 cd यद्भवन्ति स्मृता सेयम्
II 75 cd यदुपात्तपु सपात्ति
II. 71 cd यम. कुचेरो वरुण.
III 110 cd यमक तस्य पादानाम्
II 249 cd यमक प्रतिलोम वात्
I. 35 ab यथा कथाचिच्छ्रुत्या यत्
II 337 ab यशस्य ते दिक्षु रजस्य सैनिका
II 240 ab यस्या भवेद्भिन्नता
III. 5 ab यस्याः कुमुदशय्याणि
III 22 cd य स्वरस्थानरगानाम्
याति यन्त्राग्राभि स्फुटा
याति प्राकृतान्त्येवम्
याति विभक्तनीयत्वम्
यानमानयमारवि
यानावारारावानाया
यानावारारावानाया
यानि सार्ध जनानन्दे
यामताश रुतायास
याम यामत्रयाधीना
यामयाम धिया स्वत्वा
यामुदारशलाधीनाम्
युगपन्नकधमाणां
युवान्माकुलीकृतम्
युवैव युषवान् रागा
युष्मत्प्रावरज पात
युना चात्कण्ठयत्वेक
येन मायन्ति धीमन्त.
यामानात्मिका नाम
यो रावणशिरश्छेद

II 313 ab
II 135 cd
II 229 ab
I 4 cd
II 143 ab
II 127 cd
II. 48 cd
I 20 cd
II 331 ab
III 1 cd
III 73 cd
I 52 ab
III 60 ab
III 133 cd
II 286 ab
III 83 ab
II 350 ab
I 35 cd
II 339 cd
III 76 ab
III 82 cd
III 87 cd
II 354 cd
III 74 ab
III 36 ab
III 36 cd
III 76 cd
I 97 cd
III 143 cd
II 269 ab
I 90 cd
II 118 cd
I 51 cd
III 104 ab
II 301 cd

वर्धस्तेनाति तुष्यन्ति
यो लिम्पन्त्यमुना तुन्यम्

र

रणोत्सवे मन सकम्
ग्नोत्सवामोदविशेषमत्तया
रत्नभित्तिषु सकाम्ने.
रमणारफता तेरु
रमणी रमणीया मे
रैरिवोपश्रय पुरो हरेरेवे
रसवत्प गिरामासाय
रागमादर्शयन्नेव
रागेण पुनराक्रान्तम्
राजकन्याशुभक मान्
राजानुदरोधीति
राजन्निष्वाकुवश्यस्य
राजन्वदय प्रजा जाता
राजहसोपभोगार्हम्
राजानुवतनङ्गेषा
गजा हरति लोकस्य
राजितैराजितैश्चनेन
राजीवमिद ते वचनम्
गङ्गा मद्रोपो मामिन्धम्
राज्ञां विनाशपिञ्चन
राज्ञां हस्तारविन्दानि
वत नूपुरस्रवादि
रुद्रमूल कलभरे
रूपक विषम नाम
रूपणादङ्गिनोद्गानाम्
रूपयाहुन्ययोगन
रे रे रोदरुद्धरोक्ष
रोषाक्षयोयमुद्रिक

ल

रश्म २१मा नवार्तानि
रम्भा भोजनकाले भु

i 89 cd
ii 231 ab
ii 269 cd
iii 41 cd
ii 302 ab
iii 74 cd
iii 18 ab
iii 47 cd
ii 280 cd
ii 318 ab
ii 335 cd
ii 266 ab
ii 50 cd
ii 340 cd
iii 6 ab
ii 87 ab
ii 342 cd
ii 311 cd
iii 10 ab
ii 16 ab
ii 312 cd
iii 181 ab
ii 208 ab
ii 163 cd
ii 209 ab
ii 79 cd
ii 79 ab
ii 281 cd
iii 92 ab
ii 104 ab

लास्यच्छलितशम्पादि
लिम्पतीव तमोद्गनि
लिम्पतीव तमोद्गनि
लिम्पते तमसश्चासौ
लालानृत्त्य करोतीति
लीलास्मितेन शुचिना
लुप्तमुद्गदि घर्माग्न
लस्य पदान्ते शिष्टस्य
लेशमेक विदुर्निम्नाम्
लेखा लेखन निर्भिन्न
लोकानीत इवात्ययम्

व

वक्त्र चापरवक्त्र च
वक्त्र निगर्गतुरभि
वक्त्रा स्वभावमधुर
वर्चासि दाप द्वातो
वञ्जिताम्यत्र रुदेन
वनान्यमग्नि न गृह्य
वराहेणोद्गता चासौ
वयते सह पञ्धानाम्
वर्णानामेकरूपत्वम्
वर्णानां न्यूनताधिक्ये
वर्णावृत्तिरनुपास
वस्त्रितभु गलङ्घर्भ
वशवीर्यश्रुतादीनि
वस्तु किञ्चिदभिप्रेय
वस्तु किञ्चिदुपपत्त्य
वदन्तपि मही शृङ्गाम्
वाक्यमालाप्रयुक्तेति
वाक्ययोर्दर्शविषयाम
वाक्यस्यापाम्यता योनि
वाक्यार्धनव वाक्यार्थ
वागाशमदिनामुत्तितम्
वाग्भि रुताभिरुणा
वाचां शिचप्रमाणाम्
वाचामतस्य तदवयम्

i 39 ab
ii 226 ab
ii 362 ab
ii 228 cd
ii 93 cd
iii 43 ab
iii 160 cd
iii 104 ab
ii 268 cd
ii 265 ab
i 89 ab

i 26 ab
ii 203 ab
ii 316 ab
iii 139 cd
iii 98 cd
ii 249 ab
ii 25 cd
ii 353 ab
iii 78 ab
iii 156 ab
i 53 ab
ii 73 ab
i 22 ab
ii 205 ab
ii 16 ab
ii 188 ab
ii 108 cd
ii 102 cd
ii 292 ab
ii 13 ab
ii 220 cd
iii 187 cd
i 9 cd
ii 365 cd

i 10 cd
iii 122 cd

वाचामेव प्रसादा	i 3 cd	विशेष्यमात्रमिन्न वि	ii 208 ad
राजो वा रजोहाम	iii 9 ab	विश्वव्यापी विशेषस्थ	ii 170 ab
वाक्छणी वाक्छणीभूत	iii 15 cd	विषम विषम बति	iii 10 ab
विकल्पानामवगति	ii 115 cd	विष्णुना विक्रमस्थेन	ii 101 ab
विकसन्ति कदम्बानि	ii 117 ab	विस्मयोर्धन्तरस्येह	ii 166 cd
विक्रमस्वरूपभाटस्मीम्	ii 42 cd	विहृत्यन्तरोभिस्त	ii 119 cd
विचारः कर्कशपाप	iii 127 cd	वीरकृष्णारयोर्भावो	iii 170 ab
मिजिता नभश्चेपि	iii 120 ab	वीरैकपक्षुसिक्किन्दा	ii 270 ab
विदम्बयति सधत्ते	ii 62 cd	कुन्तमित्यसौज्यनागनामाद्	iii 26 cd
वितन्वतेजोवमदम्	iii 60 cd	वेदममालताद्युम	i 44 cd
विनायकेन भवता	iii 68 ab	व्याप्त्यवहितकृमवदत्ता	ii 366 ab
विनायकेन भवता	iii 69 ab	व्यपतस्यापि वर्धन्ते	iii 19 cd
विनाशिता वैभवतापनेन	iii 55 cd	व्याजस्तुतिप्रकाराणां	ii 347 cd
विपरीतफलान्यते	ii 146 cd	व्याजृम्भितेन जघनेन च	iii 40 cd
विप्रलम्भोर्वैवाह्यैश्च	i 17 ab	व्याजर्णितमिदं चेदम्	ii 367 cd
विषा वैश्वानरीमहिम्	iii 175 cd	व्यासस्य कम तद्योग्यम्	ii 108 cd
विभक्तमिति माधुर्यम्	i 68 cd	व्युत्क्रान्तातिव्यवहित	iii 99 ab
विभावपितुमुद्दीनाम्	ii 349 cd	व्युत्क्रान्तमुद्दिमुना	iii 187 ab
विभ्रम क्षमरत्नाम्वा	iii 8 cd	व्युत्क्रान्तमिति गोदापै.	i 16 ab
विमुक्तेषु न मे सज्ज	ii 203 cd		
विहङ्गवरसभूत	ii 239 cd		
विहङ्गकन्या चालपम्प	ii 314 cd	शतपन्न श्रावश्च	ii 33 ab
विहङ्गाणां पदार्थानाम्	ii 333 ab	शब्दद्वयमनालक्ष्य	iii 148 ab
विहङ्गाधत्ता व्यधम्	iii 131 cd	शब्दद्वयं चविधद्वयम्	iii 120 cd
विरोधानस्तुतस्तौत्रे	ii 6 cd	शब्दाभासक्रियाभिषद्	iii 186 ab
विरोधा हेतुविद्याम्	iii 173 cd	शब्दैसि ग्राम्यतास्येव	i 65 ab
विरोध सकलोन्मेष	iii 179 ab	शब्दोपात्ते प्रतीति वा	ii 180 ab
विवक्षा या विशेषस्य	ii 214 ab	शब्दोपादानसारस्य	ii 189 ab
विप्रक्षितगुणोक्तं	ii 330 ab	शम्भुनारायणाम्भोज	iii 145 cd
विप्रणीति मदलक्षणां	ii 73 cd	शयनवि परावृत्त्य	iii 109 ab
वदद्वा विशदामन्त्र	iii 14 ab	शरीर तावदिष्टध	i 10 cd
विशेषणसमसस्य	ii 82 ab	शरीरेन नरेन्द्रस्य	ii 319 cd
विशेषणानां स्पष्टावाप	ii 360 cd	शरीर्युल्लेख्य तन्वद्वि	ii 25 ab
विशेषदर्शनायैव	ii 323 cd	शयनप्रकार ददता	ii 356 ab
विशेषदर्शनायैव	ii 383 cd	शालाभ्य मन्दिताग्नौषा	ii 290 cd
		शाल नु सस्मृतादन्त्य	i 36 cd

शिथिल माहतीमाला	i 43 cd	मदानप सदानन्द	iii 90 cd
शिथिराश्रुपातस्पर्धि	ii 25 ab	म दानवकुलध्वसी	iii 28 cd
शुक्ल श्रुताचयो वृद्धये	ii 107 ab	सदृक्सदृशसवादि	ii 58 cd
शृण्वस्तमक स्वयवेत्य	iii 61 cd	सदृशव्यतिरेकश्च	ii 192 cd
शैशिर्यमभ्यपत्येव	ii 506 ab	सद्यो राजविरुद्धानाम्	ii 350 cd
शारत्तेनी च गोडी च	i 35 ab	सनातनश्च नेवासौ	iii 116 cd
श्यामला प्रावृषेय्याभि	ii 100 ab	सन्दृश्यमकरद्वानम्	iii 51 ab
श्रम्यमेवेति शेषाणि	i 31 cd	सन्नाहिनोमानमराजसेन	iii 66 ab
श्रम्यहस्तागरो वषा	iii 169 ab	सन्ना हितोमानमराजसेन	iii 66 cd
श्रीर्दीर्घा ह्रीर्कार्त्ति	iii 56 ab	सभासु राजन्सुराह्णैर्मुखैः	iii 10 ab
श्रीमानमानमरवर्भस्तमानमान	iii 44 ab	सभा सुराणामचला विभूतिता	iii 58 ab
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता	i 104 cd	■ भासुराणामचला विभूतिता	iii 58 cd
श्लघ्यावशेषणैयुक्तम्	i 79 ab	समन्तस्तामरसेक्षण न	iii 62 cd
श्लिष्टमस्पृष्टशोभन्यम्	i 13 ab	सम चन्द्रेष्वविपन्नम्	i 17 ab
श्लिष्टमिष्टमनेकार्थम्	ii 310 ab	समानमपि सौत्सरकम्	ii 30 cd
श्लेषः प्रसाद् समता	i 41 ab	समानयासमानया	iii 71 ab
श्लेष सासु पुण्यात	ii 363 ab	स मा न यासमानया	iii 71 cd
श्लोकद्वय तु युक्तार्थम्	iii 67 cd	समानरूपा गोणार्था	iii 100 ab
श्लोकपु नियतद्वयानम्	iii 152 ab	समानशब्दोप्यन्यस्त	iii 103 ab
स		स मामय प्रभूतोक्तम्	iii 114 cd
स एवावनताङ्गीनाम्	ii 95 ab	समासश्च बहुमीहि	ii 61 ab
स एव धर्मा धर्मी चेत्	ii 229 cd	समासातिशयोक्त्या	ii 5 ab
स एव फारणाक्षव	ii 132 ab	समुच्चयोपमाप्यस्ति	ii 21 ab
स एव श्लघ्यस्तद्वान्	ii 186 ab	समुदायार्थान्य यत्	iii 128 ab
सकलापस्तनया	iii 22 ab	समुद्देश समानस्य	ii 213 cd
सहाद्वाराश्च पाभ्यास	iii 67 ab	समुद्रः भवत द्वेः	iii 129 ab
स गुणः वास्तु दाया वा	ii 32 cd	सम्यगाधीयते यत्र	i 93 cd
सात वषट्स्त्रुजमिदम्	ii 87 cd	सकृपशब्दवाच्यत्वात्	ii 29 ab
स च राशस्य रागापि	ii 107 cd	सगव घतमा एव	i 29 cd
सज्जानभ्यानरुदयेम्	ii 198 ab	सगवन्धिरूपकान्	i 13 cd
समानानघलाश्च छात्र	iii 145 cd	सर्गबन्धो महाकाव्यम्	i 14 ab
सार्धं द्वि म न र्बे माय	ii 125 ab	संगराजिस्तिन जे	i 18 cd
स दमवाट गुणन	iii 174 ab	सवप्र भिन्नगुणजैः	i 19 ab
सदृशः 1425 पत	iii 318 cd	सदृशमसदृशान	ii 59 cd
		सदृशं तु तनो सदृशो	ii 60 cd

त वर्तमानाभेपोयम्	ii 124 ab	सुहृत्मारतयेवैतत्	i 71 cd
मर्षपद्मप्रभासारः	ii 35 ab	सुख जीवन्ति हरिणः	ii 341 ab
सर्वनाकमोपकार मेव	ii 97 cd	सुन्दरी सा नवयेव	ii 129 ab
सर्व साधारणा धमा	ii 211 cd	सुराजितद्वयो युवाम्	iii 32 ab
महार सरसो सीरी	iii 94 cd	सुरा सुरालये स्वरम्	iii 113 ab
सहकारस्य किसलयानि	iii 157 cd	सुरि मुगसुरासार	iii 94 ab
सहकाराद्रमेवैव	iii 20 cd	मुष्यजिनमिति भाकम्	ii 303 cd
सह दीपा मम श्यासे	ii 302 ab	सेयमप्रस्तुतेवात्र	ii 342 ab
सहया सगजा सेना	iii 123 ab	सेयममिमयी सृष्टि	ii 305 cd
सद्विष्ये विरह नाथ	ii 101 ab	सवावन्ती मया लट्ठा	ii 280 cd
सहे दुक्कल्याणोद	iii 10 cd	सेपा हेतुविशेषाणि	ii 329 ab
सहेव विविधै पुष्पाम्	ii 206 cd	साच्छाय स्वर्धराश्वेवात्	ii 210 cd
सहोक्ति परिवृष्टाशी	ii 7 ab	सोम सूर्यो महत्भूमि	ii 278 ab
सहोक्ति सहभाषेन	ii 301 ab	सोय दु शासन पाप	ii 282 cd
साक्षेपत्र सहनुत्र	ii 186 cd	सोय भविष्यद्वाक्षेप	ii 126 ab
सागर सुक्तिरत्नानाम्	i 34 cd	सर्कीर्णो नाम सा यस्याम्	iii 100 cd
साविष्याक्षेप एवैव	ii 146 ab	सख्याता नाम सख्यानम्	iii 101 ab
सा दिनामयमायामा	iii 77 ab	सगतानि मृगार्थिणाम्	ii 332 ab
साधारणलकार	ii 0 cd	सगमस्य सर्वा युना	ii 297 ab
साधशये कथ देवि	ii 206 cd	सनद्वाद्यरागस्य	ii 89 cd
साध्विरेवामिधास्याम	iii 107 cd	सभावपति यान्येव	i 86 cd
सा नामान्तरितामिथा	iii 124 ab	समूढा नाम या साक्षात्	iii 103 cd
सा नामान्तरिता यस्याम्	iii 102 ab	सरस्यया प्रियारब्धम्	ii 154 cd
सा भवेदुभयच्छत्रा	iii 100 ab	सशयातिशयादानाम्	ii 216 cd
साद्रष्टाद्यौ महावृक्ष	ii 209 cd	सस्कृत नाम देवी वाक्	i 33 ab
सा मसिद्विषिपर्यासात्	ii 17 cd	सस्कृत सगवन्धादि	i 37 ab
सामायाया माया मासा	iii 82 ab	स्तनयामपनस्यापि	ii 217 ab
सामायाया माया मासा	iii 87 ab	स्थितिनिर्माणसहार	iii 145 ab
साम्यप्रतीतिरस्तीति	ii 46 cd	स्थितिनामपि धीतोषि	ii 187 ab
सारयन्तमुरसा रमयन्ती	iii 45 ab	स्थिरायते यतन्द्रिय	iii 39 ab
सारवानुरुक्तसारसकाञ्ची	iii 10 cd	स्नानु पानु विसान्यन्तुम्	ii 223 ab
साल सालम्बकलिका	iii 40 cd	स्नानुमम्भ प्रविशया	ii 274 cd
सा विद्या नौविषिष्णाम्	ii 12 cd	स्पर्धते जयति द्वेष्टि	ii 61 cd
सा स्वात्प्रमुजिता यस्याम्	iii 99 cd	स्पर्धते ददमद्वेव	i 19 cd
सुकरा दुष्कराश्चैव	iii 3 cd	स्पर्धस्तवेत्यतिशयम्	ii 40 cd
		स्पर्धते वा न वेत्येवम्	ii 225 cd

स्मरण यस्य दैन्यस्त्रो	ii 291 cd	सामित्रोद्धारिणाम्भिता	iii. 69 cd
स्मरानलो मानविवर्धितो य	iii 62 ab	स्वावस्था सूचयन्तेव	ii 142 cd
स्मर सरः सल धान्त	i 59 ab		इ
स्मितपुष्पोज्ज्वल लोल	ii 77 ab	हन्यते चारु सर्वाङ्गी	iii 138 cd
स्मित मुक्तेन्दोज्यास्तिनेति	ii 68 cd	हन्यते सा वराणेहा	iii 138 ab
स्त्रीणामपाङ्गारष्टयैव	ii. 327 cd	हरत्वाभोगमाशानाम्	ii 111 ab
स्त्रीणा सगीतविधि	iii 153 ab	हरिपाद शिरोलम्ब	ii. 81 ab
स्त्रीव गच्छति पण्डोयम्	ii. 52 ab	हारिणी हारिणी शर्न	iii 16 cd
स्यादलकार एवासौ	iii 141 cd	ह्रमापद्मानिधरे	iii 121 cd
स्याद्दुपु. सुन्दरमपि	i 7 cd	हुताशनप्रतिनिधिः	ii 177 cd
स्वक्रियासाधनव्यय	ii 230 cd	हृतव्रज्य नर व्यक्ता	iii 117 ab
स्वगुणादिक्रियादोष	i 21 cd	हृद्यगन्धवहस्तुङ्गा	ii 113 ab
स्वभावशुद्ध स्फटिक	iii. 178 cd	हेतुनिर्वर्तनीयस्य	ii. 241 ab
स्वभावारूपानुपपन्ना	ii. 1 ab	हेतुविद्यात्मको न्यायः	iii 163 cd
स्वभावोक्तिश्च जातिश्च	ii 8 cd	हेतुश्च सूक्ष्मलेशो य	ii. 235 ab
स्वभाव मत्वा गृह्णन्ति	ii 167 cd	हेमन्तो निर्मलादित्य	iii. 163 ab
स्वयमेव गलन्मान	iii. 23 ab	हमिव धवलश्रेन्द्र	ii 53 ab
स्वापराधो निषिद्धोऽ	ii 132 cd	ह्लादनाख्येन चान्वेति	ii. 21 cd
स्वामित्रोद्धारिणा भिता	iii 68 cd		

अथ काव्यादर्शटीकास्थश्लोकप्रतीकमूचिः ।

अ	पञ्चमः	पङ्क्तिः	अथवा निबन्धेऽस्मिन्	पञ्चमः	पङ्क्तिः
अकारवर्णमावृत्तिः	५०	१४	अपसारणं घनधारम्	३६	१५
अकुण्ठोरकण्डया पूर्वम्	५०	३८	अपहृतनी रुचकं च	६३	३१
अकृतप्रतयन्धे तु	३१७	५	आभेन वसनोद्भवा विराचित	११३	१६
अङ्गुस्तथा विक्रमः	३१	२६	अभिपुकेर्विधेयम्	१४५	४९
अनङ्गमण्डलः केन्द्रः	१४९	९९	अभिपुकेर्विधेयम्	१८	२६
अस्ति ते तु विहङ्गेषु	२५३	२४	अभ्युपगम्य पञ्चानाम्	२७८	२०
अङ्गानि चन्दनराजः पारिधूतशशि	७५	६२	अभ्युपगम्य मुद्राभजनः	२८४	१२
अजरायुः शोभाय	३५३	१४	अभ्युपगम्य मुद्राभजनः	४१	४२
अज्ञानादि दापि पञ्चमसम्	५६	८४	अभ्युपगम्य मुद्राभजनः	४८	६१
अभ्युपगम्य परितः स्फुरन्ति गिरयः	२६३	११	अथ तथा रथसोमात्	३१३	१२
अथापरे सणितद्वास्तवानितम्	८४	३३	अथ नानाकारो भवति	८७	१८
अथ संनृष्टिभेदौ द्वौ	११३	२६	अथ पञ्चासनाधीनः	१४३	५९
अध्यात्मो युधेय	४६	११	अथ भस्मनि श्लेषः स्यात्	१०७	१२
अधिकरतलतन्म	३८०	१६	अभिर्मन्त्रोक्तं च	१८५	४
अधिरोष्य हरश्च हतं चापम्	१३०	९	अभिर्मन्त्रोक्तं च	२८९	३
अध्यादारादिगम्यार्थम्	८०	५८	अर्थस्योक्तं च भेदम्	११६	२१
अनङ्गमङ्गलभुवः	५९	५९	अर्थस्योक्तं च भेदम्	८०	५०
अनङ्गमङ्गलभुवः	५८	३४	अर्थस्योक्तं च भेदम्	९९	१५
अनङ्गमङ्गलभुवः	३४७	६	अर्थस्योक्तं च भेदम्	१३३	२०
अनुभाषो विकारस्तु	२५९	६८	अर्थस्योक्तं च भेदम्	१८१	५
अनिचयं पुनर्गाथा	२९	२१	अर्थस्योक्तं च भेदम्	१७३	५९
अनुकूलो विनयेते	२६४	८	अर्थस्योक्तं च भेदम्	१३२	१०३
अनेकाधेयं शब्दस्य	७३	१८	अर्थस्योक्तं च भेदम्	४०	११
अन्तराले ॥ पाठ्यं	४०	२०	अर्थस्योक्तं च भेदम्	१५२	२५
अन्यदा भूषणं प्रसाधम्	१४८	७५	अर्थस्योक्तं च भेदम्	२४५	१५
अन्ये मुनिभिरेव च	२९४	९	अर्थस्योक्तं च भेदम्	३३	१५
अन्यो लघुनिर्णयः	२६	१९	अर्थस्योक्तं च भेदम्	२८१	१९

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
अथ सर्गान्तं तु न्यूनम्	२१	२०	इन्द्रसलक्ष्णवदनम्	१५४	९
अष्टादश प्राकृप	३६	२६	इन्दोर्लक्ष्म विपुरजयिनः	२५४	३६
असमस्नैकसमस्ता	५०	२३	इन्द्रस्त्व तव बाहू	१७७	३९
अस्माकं साक्षि वाससी	१८८	१३	इन्द्रमभुत्वं तपनात्पतापम्	१४४	६
अस्मिअस्मिहि सुहृदि पण्यभ्य-			इष्ट साधर्म्यवेधर्म्यदर्शनात्	३०९	३०
सूयाम्	३०७	८	ई		
अहो वा हारे वा	३७०	१४	ईदृशस्य भवतः कथमेतत्	५२	४
आ			ईषद्विकसितेर्गण्डैः	१६४	२
आकाशनीकाशतटाम्	१५२	२९।	ईष्यन्ति कपिचेणये	१५६	१४
आक्रोशत्यवजानाति	१५६	४	उ		
आक्षिपन्स्वरविन्दानि	३८७	१६	उच्चवार्यत्वाद्यदेकप्र	५९	१८
आय समसराहितम्	१३	७	उत्तानोऽनुमण्डूक	७३	४४
आन्त्रप्रोतसृङ्गरुचाल	७२	३	उत्सङ्गितकुरङ्गोपम्	१४४	१०
आत्मनुभूतशशी	३१	१०	उद्धतपुरुषः प्रायः	३२	३१
आरोहत्यवनीदहम्	८८	४९	उद्धते तु मङ्गेशस्य	३८	२९
आलाल जयकुञ्जरस्य	१७३	१८	उद्गर्भेद्वृणमणी	१५०	१२४
आनिघ्नभूष तपन्नात्	९	१७	उपकुर्वन्ति त समतम्	११०	३५
आवृत्तिमेव सपान	३४	५	उपमादीपक चैव	११३	२६
आपूर्तिषां तु वर्णना	५९	१०	उपमानस्य तत्त्वं यत्	१५९	४५
आशास्यमन्यतुनरुक्भूतम्	१५०	१३४	उपमानस्य वेपण्यात्	१५०	११५
आशीर्षि च केषांचित्	३०६	६	उपमानेन तत्त्वं च	३०८	१०
आशीर्विवो वा सजुहः	१५१	९	उपमानेन तद्भाषम्	३०८	१८
आश्ववेदि मम सीतुभाजनात्	९०	३५।	उपमेका शैलूनी सप्रसा	१२२	८३
आमानेव तु गाधामु	६	३	उपमेयस्य यत्र दशात्	११७	७
आस्वाद्य निरवशेषम्	१०२	१४	उभौ यदि ध्योऽस्मि पृथक् प्रवाहौ	४५	३८
आहूतं रुचतटेन नदृष्ट्याः	५२	९	उभौ यदि ध्योऽस्मि पृथक् प्रवाहौ	१२८	१६
आहूतस्याभिषेकाय	२९४	१३	उभौ यदि ध्योऽस्मि पृथक् प्रवाहौ	१५४	१७
आह्लादकत्वमाधुन्यम्	५८	४९	उभयसावत्र नर्वाली	२३	३४
इ			इ		
इनीयन्तेव निर्दिष्टे	८१	१	एकमिषा वसति चेतसि चित्रमथ	२५६	७
इत्येवमादिशदिता	२२८	६	एकौ दाराद्यः कामम्	२१८	९
इदमुक्तमर्थेन विग्रहम्	१७८	६	एतानि निमग्ननोरसमजमान	८१	३७
इदं व्यस्तव्यमम्	४७	३४	एते पथममो दाणः	९३	३४

पत्रम्	पाङ्क्तिः	पत्रम्	पाङ्क्तिः
एवंविधस्तु कार्यो	३१ २५	कुमुदवनसपथि	१०४ २५
क		कुसुमशयनं न प्रपन्नम्	४७ २४
कराक्षा मधुरालापाः	२९२ ७	कृतमनुमत इष्टं वा यैः	७७ १६
कथमाक्षिताधितः सन्	३८१ ५	रुत्था संबन्धकं चापि	१४२ ३
कदम्बतृणमण्डिते	१ १	कृष्णागुरुसजातयिन्	१५३ १५
कपाले मार्जारः पथ इति	१२९ १५	रुष्णानुनानुरकापि	२८८ १८
कमलहरा रम्भोरः	१५५ १८	कोटिपूर्णन्दुशोभादृष्या	२ २९
करयदरसदृशनसिलम्	४ ११	कोमलं मधुरं लास्यम्	३७ ७
करिकवलनशिष्टैः	४१ ४७	कोमुदीव भवती विभाति मे	१२६ १७
करिद्विस्तेन संवाधे	७३ ३९	कमेणानेन कृतिभिः	१४९ १०१
करुणधैक्षणीयेषु	४७ २०	क्रियारुता विशेषाणाम्	२४० २०
कपित्तमतसादरपात्	१२९ ११	कचिद्विषे प्रसरता	१४७ ५६
कवेरभिप्रायकृतैः	२६ १५	कचिद्विषस्तु समता	५३ ८०
कल्बं वानर रामचन्द्रभवने	२५३ ३३	काङ्कार्यं ससलक्ष्मणः	३७९ ११
कस्तूरिकामृगाणाम्	२५२ १७	क्षणे स्थिताः पद्मसु ताडिताधराः	४७ २८
कल्याण्यतिष्ठपत्न्योक्तिः	२२५ १८	क्षामता गरिमा कुत्सो	१०३ ४
कङ्कान्ते शमितप्रिविक्रममहा	२७५ १३	क्षीणः क्षीणोपि शशी	२०४ १२
काङ्क्षानुलोमतनयास्तनवाडनानि	१५३ १८	क्षुद्रः कोऽप्य नपत्सी	५१ ४१
कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना	१४९ ११२	क्षुद्राः सत्रासमेते	२७१ १५
कानं सर्वोऽन्यलंकारः	२७१ ५	ग	
कामस्य मत्पत्नीकोदम्	१५३ ५	गच्छ गच्छसि चेतकान्त	२७३ १७
कार्यकारणयोश्चैव	२२२ २०	गजो नगः कुया मेधाः	१७३ ४२
कार्यारम्भे सहायातिः	२७५ १०	गतिर्विणी च नागेन	२८८ ११
कार्यः काम्यविधिज्ञैः	३२ ३१	गर्वोभिजनलक्षणम्	२५७ २१
काव्यं यशसेऽर्धकृतं	५ १८	गर्वो मदप्रमावधी	२७२ ८
किंपिद्वाश्रयसंबन्धात्	७६ २८	गात्राभिप्रातदलितान्द्र	४० २७
किं जल्पसि मुग्धतया	१२५ १३	गाम्भीर्यगरिमा तस्य	१५१ ६
किं वनरूप परिताम्	४८ ५४	गुणानातिक्रियादीनाम्	१३५ १४
किमयं शशी न स दिवा विराजते	३८८ १३	गुरुमय्ये कथलासी	८० ४५
किं तावत्सरसि सरोजमेतत्	१३० ११	गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनम्	३७५ २०
किं पद्ममन्तर्धान्तालं	३०८ २७	गृहिणी सचिक्छ ससी	५८ ४६
किसलयकरलंतानाम्	१७३ ५४	गृह्णन्ति मोदाव गुणलेशचिन्दुन्	४०१ ४
कुतोऽपि लक्षितः सुस्मः	२४९ ११	गोमायवः अकुनयोत्र	८८ ४३
कुमुदमिव मुक्षं तस्याः	१४८ ६७	गोरपत्य बलविदः	९५ ९

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
अथितमोलिरसो वनमालया	१५४	११	तमाक्षेपं मुवन्त्यत्र	१८४	८
याम्यं घृणावदश्लील	७२	६	तया कवितया किं वा	७६	१४
याम्यदुःश्रावतास्यागात्	७५	५३	तद्व्यथालिङ्गितः कण्ठे	३७०	१८
			तल्लस्य ताण्डवं चेति	३८	२२
घ			तत्र निर्वर्ण्य यद्वर्णम्	२३६	११
घकास्ति वदनास्यान्तः	१४६	६३	तवाननमिवाम्भोजम्	१२५	११
घञ्जुजघमित्तघण्ट	५४	३४	तस्मै हिमद्रेः प्रपताम्	७२	१२
घन्दनः शीततां धत्ते	१५६	८	तस्यापनोदाय कलप्रवृत्तौ	१५०	१२८
घन्द्रप्रकाशं वदतम्	१५२	३२	तान्येव यदि भूतानि	८९	६३
घन्द्रारविन्दयोः कान्ति	३०८	२४	ताम्बूलगावलयम्	३०८	७
घण्टो निर्दयश्वासो	२५३	१९	तुल्योदयावसानस्यात्	२०९	४
घणकमललम्बेः	८३	२३	ते हिमालयमामन्थ	८७	२५
घित्तं ध्याप्नोति यक्षिप्रम्	४७	४५	व्यापी कृती कुल्लनः	१७	१२
घैटानां राजपुत्राणाम्	३६	१४	वासश्चैव वितर्कश्च	२१०	८१
घुत्तामिन्दोर्लम्बाम्	७९	१७	स्वदाननेन सादृश्यम्	२३६	१३
			स्वमर्कस्त्वं सोमः	१८१	९
छ			स्वमेव सौन्दर्यो	८४	३८
छेकापह्नुतिरन्यस्य	२५१	१०			
ज			व		
जामदग्न्य प्रतिच्छन्दः	१५३	३	दत्ता कदाक्षमेणाक्षी	३०६	४
जयति भुजगरज्जु	८९	५७	ददुर्गुह्यदेशस्थाम्	१२	२२
जातिक्रियागुणद्रव्य	२९३	१५	ददौ तस्मै सपुत्राय	३४	९
ज्ञातार्थं ज्ञातसंयन्धम्	३	३३	दन्तप्रभापुष्पचिह्ना	११८	२१
			दलद्राक्षानिर्यत्	१५४	१२
ट			दारुणरणे रणन्तम्	५०	१५
टवर्गवर्जिताः स्पर्शाः	५०	२८	दासविट्श्रेष्ठिपुत्रम्	२१	९
त			दिग्मासा यदि तत्किमस्य	२९८	३
त एते उपमा दोषाः	१४२	६	दिपो जागर्ति रक्षायै	२९३	२२
तद्वाननं निर्जितचन्द्र	९३	३७	दिव्यपुरुषाश्चरुतः	३२	३२
तदिदमरण्य यस्मिन्	२७६	७	दिव्यपुरुषैर्बिभुक्तः	३२	२९
तदिदं चित्रं किञ्चम्	१२२	१००	दिव्य भावपरीत यत्	८३	२४
तद्विद्विर्भाविराज्ञनाम्	१७७	८	दीर्घपुत्रजन्तुत्पादः	११६	१०
ततोऽरणपरिष्वन्दु	६२	२७	देवान्त्र्यम्बकधामा	३५३	१०
तत्रायमासा निःशेष	४२	११	देवाग्रजनिस्तुतः	३१	२६
			देव्यै देवोपदिष्टत्वात्	३७	५

	पङ्क्तिः			पत्रम् पङ्क्तिः	
दीर्घण्डाचितचन्द्रशेखर	५१	४६	नितरां पश्या सरोजमाला	१४	७२
दीपस्य यो गुणीभावः	२५३	१०	नियतारोपणोपायः	१७२	६
द्वादशनायकचहुल-	३२	२७	निरानन्दः कोन्दे	१३	५३
द्वाभ्यां तु युष्मक सदा	१५	१०	निरास्थ विद्युन्नयनेः	२१६	४०
द्वितीया न तृतीया च	२३७	११	निरुद्धा लक्षणाः काञ्चित्	८१	१६
द्विपक्षगच्छमख्ये.	१५४	५	निर्घातोल्कापातेः	३१	१९
			निर्वदम्लानिशङ्कालयाः	२७९	७७
ध			निषेधो वक्तुमिष्टस्य	१८४	१४
धन्यस्यानन्यसामान्य	१५१	१२	नेता विनीतो मधुरः	१७	१५
धर्मार्थकाममोक्षेषु	५	२१	नेतृमुत्तमिदं पदम्	२७८	४
धूर्तविटसंशोध्य.	३१	१२	नीदासनायककृतम्	३१	८
			नोपभोगो न वा दानम्	२९१	८
न			प		
न च दिव्यनायककृतः	३१	२४	पदसघटना रीतिः	३९	७
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते	१५५	१७	पदार्थ राक्षसचनम्	८७	११
न जातु शक्तिरिन्दोस्ते	२८०	४	पङ्केरुद्धीप्रतिपक्षभूत	१५३	२
न त्वया सहगन्धोस्ति	१५१	८	पथ चतुष्पदी तथ	१४	१८
न भावहीनोस्ति रस-	२१	१३	पष्पुकिरिओढुदलभ	१७३	४५
नमत हर रोपानल	१४८	६२	परभ्रानासन्न जनयति	२७०	३५
न यत्र सुखं न सुखं	२७०	१०	परवचनमात्मसंस्थम्	३१	११
न वपत्रापरवकम्भ्याम्	२६	१७	परिणतसरकाण्डच्छायम्	९९	३९
नवभारान्मुसलिकम्	२७	४	परिस्त्रानं पति	४७	३२
नव पलाशपलाशवनम्	६६	३३	परिहरति रतिं	२६५	३०
नव पल्लवेषु लोलति	१८१	१४	पर्यङ्को राजलक्ष्याः	१७७	२४
न विद्यते यद्यपि पूष	२४५	२२	पर्याप्तपुष्पस्तनक	४७	४०
न विना विमलभेन	२६४	११	पातालमिव नाभिस्ते	१४६	१८
न सोस्ति मत्पयो लोके	३	१०	पापे कक्षातिभारज्याम्	१४४	१५
नाटक सप्रकरणम्	३०	४	पायाद्भन्द्धारो	३५३	२५
नाटिका श्रोटक गोष्ठी	३६	२२	पार्श्वमेति मियो यस्या.	३१६	४
नातिचूर्णपदेयुक्ता	५५	५०	पिनष्टिब तरङ्गापैः	२२९	२६
नानाविभूतिरुपुतमृद्धि	३०	२	पति पानमिदं त्वया	२९५	१३
नाभिप्रमिन्नाम्बुह्लासनेन	२७६	३१	पनिशोणे गर्भरिनाभि	२४५	९
नायुधव्यसनप्राप्तम्	२७१	५	पुरा यत्र स्रोत.	२१८	२६
नावर्णन नगर्योदै-	२३	८	पुरुषाणामनीचिनाम्	३६	३०
निगोर्थाभ्यपसाव तु	२२२	१८			

	पत्रम्	पाङ्क्तिः ।		पत्रम्	पाङ्क्तिः
पुष्प प्रवातोपहितम्	१२८	१९	व		
पूर्णन्दुकल्पपदना	१५४	२०	चण्डाल क्षोणिपाल	१२९	२०
पूषरोत्तरनिवाहे	४०	२२	बह्वन् तत्र पुरुषाः	३१	२३
पूर्वांशुरागमानात्म	२९	१३	बहुतरसमासपुका	४३	३२
पृथुकातस्वरपात्रम्	२८४	१२	बहुतरसमासपुका	५०	२५
पृष्ठेषु शङ्खशकल	७९	३७	बहुशो यच्छत काव्यम्	५७	२६
पेशस्या शौरसेन्या च	३२	८	बाले तिलकलेखेयम्	७९	३२
पेशुन्य साहस द्रोहः	२४३	७	बालेन्दुवकाण्यविकास	२२८	८
मल्लानुकूलध्वज	६५	११	धिम्वयाहितया	१	७
मल्लपुच्छेदसभूतम्	२४०	१८	पुद्गुत्ताहस्मृतिप्रज्ञा	१७	१७
मरुपातपस्तुविषय	३०	१	मल्लचर्यान्ततोहम्	६७	१७
मरुपातपस्तुविषयः	३१	१७	मल्लान्दकारण योयु	७२	२४
प्रतिकूलतामुपगते	१९९	७			
प्रतिभेत्परोरुदिता	१०७	३३	भ		
प्रतिपोगिनमारोव्य	१२९	७	भगवत्पापसवित्रैः	३१	१४
प्रतिवस्तुनभूतय.	११३	१४	भगवान् यत्पुरुष	१५२	२३
प्रतीकट्याशोकाभि	९९	४५	भस्ममर्म कणिनः	८८	५१
प्रतीपमुपमानस्य	१२५	१	भयोस्तुष्टिभिभूषणाम्	१५४	८
श्रव्यनीकमद्यतेन	२२७	९	भद्रावर्जितस्तेषाम्	१२३	५६
मथानेन्यत्र बाधयार्ध	९६०	१००	भाले हस्त एमादेश	८०	१७
पुद्गुच्छादिकक्षम्	१५२	२८	भारो यदा रतिनाम	१९	३
ममोदभरतुन्दिल	८५	६६	भारो यदा रतिनाम	२६४	१५
ममिद्वहेतुभ्यावृष्या	१८८	७	भुजे भुजगे द्रुतमान	१५२	१८
ममिद्वधपदार्थ यत्	४७	२७			
महसनमवि विरोधम्	३१	१३	म		
महित. मध्याध	१५०	११८	महलेन तु य धीनाम्	१८	३३
मत्पदभा. मम	१४८	८०	मतिभ्यापितनामोमादः	२६०	८३
मत्पद मतिभेद	८४	५५	मदान्प्रमानद्विभिन्न	१०७	१२
मत्पद मत्पदमत्पद.	५९	१४	मधुरया मधुबोधित	११	८८
मिद्वभा. मत्पदमत्पद	५८	२८	मधुरया मधुबोधित	५१	५२
मिद्वभा. मत्पदमत्पद	४४	१३	मधुरया मधुबोधित	४९	९
मिद्वभा. मत्पदमत्पद	१३	४६	मना. मत्पद मत्पदमत्पद	१०६	४
मिद्वभा. मत्पदमत्पद	१३१	७	मत्पद मत्पद मत्पद	४०	२४
मिद्वभा. मत्पदमत्पद	१३१	७	मत्पद मत्पद मत्पद	१६५	६

	पत्रम्	पङ्क्तिः		पत्रम्	पङ्क्तिः
मम हृदस्य राजेन्द्र	१३	४०	यत्रोपमेयधर्माः स्युः	१२८	६
मसृणचरणपातम्	५५	६८	यथा ज्योत्स्ना गरुडमन्द्रम्	६०	२१
महतो यन्महीयांसो	२२४	७	यथा लतायाः स्तम्बको	१५३	६
महेश्वरे वा जगताम्	७९	२५	यथासंख्यमधोत्प्रेक्षा	२५६	७
मागव्यवन्तिजा प्राध्या	३४	१३	यथाह गच्छ गच्छेति	३८१	७
मा गर्वमुद्रह कपोलतले	९४	५८	यदनर्थमपादायम्	३१	४
मागङ्गाः किम् बलिगतेः	५३	१७	यद्वायोगे कार्यम्	३२	३५
मास्तर्यमुत्सार्य विचार्य	३८२	७	यद्वत्तज्जायते पूर्वम्	२४०	१६
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः	४०	१०	यदि भवति वक्षस्पुतम्	१०९	१९
माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैः	६१	१०	यदि सन्ति गुणाः पुंसाम्	१४०	१२
माधुर्यार्जःप्रसादाख्याः	४७	१८	यद्यनुष्णो भवेद्वाङ्मि	२३६	७
माधुर्यार्जःप्रसादाख्याः	११०	३७	यन्नाटके मयोकम्	३१	६
मा भवन्तमनलः पवनः	८०	६१	यद्विजलिङ्गमित्युक्तम्	१४८	७२
मा भैः शशाङ्क मम	९९	३८	यन्मनःशोषविषयम्	६२	१८
मायेन्द्रजालघट्टलः	३१	२०	यन्मृदुप्रस्फुटोन्मिश्र	५५	५९
मुक्तके कवयोन्मत्ताः	१०६	२०	यसकभ्लेषचित्रेषु	३५०	१३
मुक्तमिन्दुर्यथा पाणिः	१२०	३५	ययातेरिव शर्मिता	३०७	१८
मुखं श्लेष्मागारम्	१५५	१४	यत्र निर्व्यं परशुना	२९४	१६
मुखे तव मुक्तामोद	२३९	१०	यस्तु प्रमुक्ते कुसलो	३८६	४
मुहुर्विभ्यं संतृजति	१७७	१२	यः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च	२३७	१९
सुगयाक्षो दिवा स्वापः	२४३	४	यस्य त्रिवर्गशून्यानि	१४८	८२
			यस्य न सविधे दयिता	६९	३४
य			यस्या बीजमहंलनिः	१७३	३४
य एवादौ स एवान्ते	३७०	२१	यस्यावस्कन्दलीला	४०	३२
यच्चन्द्रकोटिःकरकोरक	५५	६२	यस्याद्वरातिगम्भीर	४६	१४
यत्र कविरात्मपुण्या	३१	३	यस्मिन् युते च चित्रस्य	२१	२६
यत्र कविरैकमर्थम्	१५	१४	यस्योपमानं लोकेषु	१५०	१२१
यत्र तेनैव तस्य स्यात्	३०७	४	याते मध्यचिरात्	२९९	६
यत्र साधारणो धर्मः	१२४	३०	या प्रीतिः पुण्डरीकाक्ष	२८२	७
यत्रैकपद्वद्भावः	४५	३४	युवतेरिवरूपमङ्ग	१०९	१७
यत्रोन्मदानां प्रमदा	२६१	१२५	युवैव गुणवाम्प्राजा	२५३	१७
यत्रोपमानधर्माः स्युः	१४९	९०	युवोरेकतरारिमन्	२६४	१९
यत्रोपमानमुत्कृष्टम्	१४९	१०९	ये पूर्वं यवसृष्टि	८३	२७
यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा	१४६	३६	ये रसस्पाङ्गिनो धर्माः	४२	१६
यत्रोपमानादेवेतत्	२१४	११			

	पत्रम्	पाङ्क्तिः		पत्रम्	पाङ्क्तिः
वृत्तगन्धोज्जितं गयम्	१३	५	शेलोत्तुङ्गतरङ्गवेग	८९	६९
वृत्तमालयायते तस्याम्	२५	१३	शोणाधरांशुसंनिन्नाः	१५५	५
वेश्याचेदनपुंसक	३१	१६	श्रव्यं तत्काव्यमाहुः	३९	३८
वैदर्भी चाथ गोडीच	३९	९	श्रिया हसद्भिः कमलानि	१५६	११
वैदर्भीपाश्चान्यौ	५७	१८	श्रियं क्रियास्य	१६	१६
वैदर्भी साथ पाश्चाली	४०	१७	श्रियः पतिः श्रीमति	१६	२४
मगनुसञ्चयतद्योषित	१५२	१५	श्रीमकुन्दपदाम्भोजे	४०२	२१
मीडा चपलता हर्ष	१६०	६९	श्रुतिगम्यां भावहृदयम्	१	५
व्यप्रेरन्त्याप्रदेन्दु	७४	१७	श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः	५९	१२
व्यत्ययो वस्तुनोर्पस्तु	१०४	२२	श्रुतिमात्रेणशब्दास्तु	४७	२९
व्यायोगस्तु विभिन्नेः	३१	२२	श्लघत्पमोनसा मिश्रम्	४६	१८
श			श्लिष्टव्यर्थेन संयुक्तः	३०९	२
शब्देनाभन यत्रार्थः	१८४	६	श्लेषः प्रसादः समता	४२	४
शब्दोपास्ते प्रतीते वा	१६८	७	श्लेषः समाधिरोदार्यम्	४६	४९
शम्पा तु द्विकला कार्या	३८	१४	श्लेषः सर्वस्तु पुष्पाति	२८१	६
शम्भेति सव्ययोः पातः	३८	१८	ष		
शरत्काळ समुत्थासि	८१	२६	पोद्गशनायकचकुलः	३१	२१
शरीरमाधेय नरेन्द्र	१५०	१४१	स		
क्षपसा रेकसंपुष्पा	५०	१६	स एवमुक्त्वा मयवन्तम्	१५६	५
शाब्दाम्भोतिधिमन्धने	४०२	१७	स काश्चने यत्र मुनेः	१५१	११
शिञ्जानमञ्जुमञ्जीरा	११	८५	स क्लिष्टेन्द्रप्रयुक्तेन	७५	४५
शिञ्जानमञ्जुमञ्जीर	५०	३३	संक्षेपाद्वाक्यभिरार्थ	१३	१३८
शिञ्जानमञ्जीरति	१२९	२५	सजलनिषिद्धवस्त्र	९४	६४
शिरामुसैः स्यन्दत एव	२६७	९	सजातीयविनातीयेः	२५९	५९
शिरीरांशु प्रतिद्वि	२८४	५	सत्यर्थे वृथार्थीयाः	६६	१२
शरसेनौ यदुपातिः	३४	३	सत्ये विश्वं संतपति	१७	१०
शूद्रेण हि समस्ताव	३९७	७	सद्भावभेद्विमावोदः	२६५	२२
शूद्रारहास्यकरणा	२०	७	सद्यः पुरिपरिमोऽनि	७५	४९
शूद्रारहास्यकरणा	५७	९	स पीतवासाः प्रमृहीन	१४९	१०४
शूद्रारहास्यकरणा	२५८	५०	समयगगनायाम	३०८	२१
शूद्रारहास्यवर्जम्	३१	१८	समये पयोधराणाम्	२५१	१३
शूद्रगरे कौशिकी वीरे	३१२	४	समस्तपञ्चशपदः	४०	१४
शूद्रोत्थातभुवः	१००	६५	समस्तात्युद्गदपदः	४३	२९
शूद्रं हि मन्मथोद्देदः	२६५	३८	स मास्ता कश्चितपीत	१४९	९३

शुद्धिपत्रम्

पत्रम्	श्लोकः	पङ्क्तिः	शुद्धम्
२	१	२२	तत्र संसवधू
४	४	७	व्याप्तमिव
५	५	१७	प्रकाशकृताः-
५	५	१९	पुजे ॥ १२
८	१०	१३	पदार्थाः तैर्व्यवच्छिन्ना
१५	१३	०	सर्ववर्णांश
२२	२०	२	व्याप्तिवारणाय यथा
२३	२०	३	परिहरणाय च
२६	२३	१८	संस्कृतासंस्कृता
२७	२६	०	चिद्धमाख्यायिकाया
३१	३१	१	आख्यायिकादावपि
४५	४४	४५	विशेषो
५४	५०	२९	वररामामुत्तानिले.
५४	५०	३३	वक्त्रापोचित्य
६७	६२	१४	स्वपिनि
७७	६७	९	इत्यर्थः
८९	८०	७४	इत्यादिकं रीद्रे
९१	८५	३	चाळान्तानो कान्ते
९४	८५	६५	तटभूमिः
९५	८७	८	भुजद्वयस्य
११७	९	७	धर्मः
११८	१३	३	श्वेतवभावांकिः
१२३	१९	१५	योतकृत्यं स्वीक्रियते
१२७	२२	७	व्यअनामभ्य
१२७	२४	३	मुखस्यैव
१३४	३४	११	प्रतिषेधोपमेय
१३५	३६	२	इत्येवं निषेध
१३७	४०	३	तानि इव
१५२	५७	१३	तस्यामृतं
१६२	७१	३	यासां ताः
१७३	९६	३६	स्कन्धांशार
१७३	९६	३७	तुभ्याञ्जना
१७५	९७	१८	उपकारः